

73262

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XIII. VE XIV. YÜZYILLARDA MISIR VE SURİYE'DE
KRİZLER, KITLIKLAR VE VEBALAR

73262

DOKTORA TEZİ

DANIŞMANI
Doç. Dr. Abdulhalik BAKIR

HAZIRLAYAN
İlyas GÖKHAN

ELAZIĞ 1998

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XIII. VE XIV. YÜZYILLARDA MISIR VE SURİYE'DE
KRİZLER, KİTLİKLER VE VEBALAR

DOKTORA TEZİ

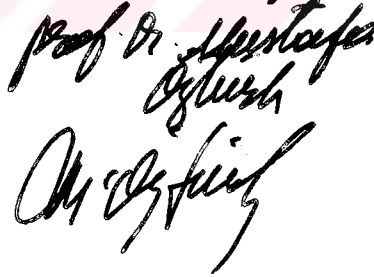
Bu tez 0210917998 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/ oy çokluğuyla kabul edilmiştir.

Danışman

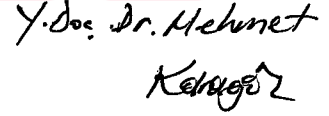

Doç.Dr. Abdulhalik BAKIR

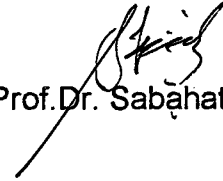
Üye

Üye

Yukarıdaki jüri üyelerinin imzaları tasdik olunur.

Prof.Dr. Sabahattin KÜÇÜK

ÖZET

Doktora Tezi

XIII.-XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Krizler, Kıtılıklar ve Vebalar

İlyas Gökhan

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

1998, Sayfa XXXV+402

Bu araştırma ile XIII. ve XIV. yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de krizler, kıtıllıklar ve veba salgınları üzerinde durulmuştur. Bu süre içinde bu iki bölgede önce Eyyubîler sonra da Memlûkler devleti hakim olmuştur. Eyyubîler devletinin 1200-1250, Memlûkler devletinin 1250-1405 yılları arasındaki dönemleri incelenmiştir. Araştırma yapılırken tarihî kaynaklardaki bilgiler değerlendirilmiş ve günümüzde yapılan tetkiklere de bakılmıştır. Kriz, kıtlık ve veba salgınlarına neden olan tabii ve beşerî etkenler açıklanmıştır. Daha sonra 1200 yılından başlayarak 1405 yılına kadarki kriz, kıtlık ve vebalar kronolojik olarak ele alınmış ve geniş bir şekilde anlatılmıştır. Son bölümde ise meydana gelen bu olayların devlet ve toplum üzerindeki etkileri açıklanmıştır.

Mısır'da meydana gelen kıtlık ve veba salgınlarında baş rolü Nil nehri oynarken, Suriye'de daha çok yağmurların yağmaması bu olaylara sebep olmuştur. 1198-1202, 1294-1296, 1347-1349, 1393-1405 yılları arasında dört büyük felaket yaşanmıştır. Bu felaketler Mısır ve Suriye'de açlık ve veba salgınlarından önemli oranda insan kaybına neden olmuştur. İki bölgenin de demografik yapısı değişmiş ve ekonomi alt üst olmuştur.

Kriz, kıtlık ve veba salgınları karşısında devlet ve toplum acizlik içinde kalmış, gerekli çözüm yolları bulunamamış ve olayların sebebi daha çok dinî görüşlerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kriz, kıtlık, veba, kara veba, iktisat, demografi, Nil

SUMMARY

PhD Thesis

**Crisis, Famines and Plagues in Egypt and Syria in the 13th and 14th
Century**

İlyas Gökhan

University of Firat

Graduate School of Social Sciences

Department of History

1988, Page XXXV+402

In this thesis we studied the crisis, famines and plagues in Egypt and Syria in the 13th and 14th Century. In this period, first Ayyubies than Memlukies ruled these two regions. In this work 1200-1250 period of Ayyubi State and 1250-1405 period of Memluki State are studied. During this research we made use of the knowledge in the historical sources and we used the recent researches. The natural and Human for the crisis, famines and plagues are explained. Then; the crisis, famines and plagues are chonologically studied and widely explained. In the final chapter the effects of these events on the state and public are explained. While the river Nile plays an important role on the famines and plagues in Egypt, the droughts in Syria caused these events.

Between the years 1198-1202, 1294-1296, 1347-1349 (Black Death) and 1393-1405 four big disasters have taken place in these disasters, due to the famines and plagues, a large number of people have died in Egypt and Syria. The demographic structure of these two regions have changed and the economy has collapsed.

The state and the community couldn't find any solutions for the crisis, famines and plagues and the reasons for these events have been tired to explained mostly from religious point of view.

Key Words: crisis, famines, plagues, black death, economy, demography, the Nil

İÇİNDEKİLER

ÖZET / SUMMARY	III
ÖNSÖZ	IX
KISALTMALAR	XI
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	XII
1. Diplomatik Vesikalar	XII
2. Genel Vekâyinâmeler	XIV
3. Özel Vekâyinâmeler	XXV
4. Coğrafya ve Tarihi Topografya ile İlgili Eserler	XXVII
5. Seyahatnâmeler	XXVIII
6. Kıtlik ve Veba Salgınlarına Dair Kaynak Eserler	XXIX
7. Araştırmalar	XXXII
GİRİŞ	1
A. Mısır ve Suriye'nin Siyasî ve Coğrafi Durumu	5
1. Siyasî Durum (1200-1400)	5
2. Coğrafi Durum	9
B. 1200 Yılına kadar Suriye ve Mısır'da Meydana Gelen Kriz, Kıtlik ve Veba Salgınları	16

BİRİNCİ BÖLÜM

KRİZ, KITLIK VE VEBANIN SEBEPLERİ

I. Tabii Sebepler	32
A. Nil Nehri	32
B. Kuraklık	45

C. Fareler ve Çekirgeler	49
D. Şiddetli ve Kavurucu Rüzgarlar	51
E. Veba Salgınları	52
1. Tanımı	52
2 Türleri	54
a. Hıyarcıklı Veba (Bubon Vebası)	55
b. Akciğer Vebası	56
3. Vebanın Belirtileri	57
4. Vebanın Tarihçesi	59
5. Vebanın Yayılma Odakları	62
6. Vebanın Yayılması	65
7. Orta Çağ İslam Dünyasında Vebanın Yorumlanması	69
a. Tıbbi Bakımdan	69
b. Dinî Bakımdan	75
II. Beşerî Sebepler	80
A. İç Sebepler	80
1. Devlet İdarecileri Arasındaki Siyasî Mücadeleler	80
2. İdarecilerin Suiistimalleri Korumacılık ve Rüşvet	85
3. Tekelcilik ve Stokçuluk	88
4. Paranın İstikrarsızlığı	95
B Dış Sebepler	106

İKİNCİ BÖLÜM

1200-1260 YILLARI ARASINDA MISIR VE SURİYE'DE MEYDANA GELEN
KRİZ, KİTLİK VE VEBALAR

I. el-Âdil Dönemi	110
II. el-Kâmil Dönemi	122
III. İkinci el-Âdil Dönemi	133
IV. es-Salih Necmeddin Eyyub Dönemi	134
V. Suriye'de Meydana Gelen Kıtlık ve Veba Salgını	142

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1260-1310 DÖNEMİ

I. Zâhir Baybars el-Bundukdârî Dönemi	149
II. el-Mansur Kalavun Dönemi (1279-1290)	156
III. el-Âdil Zeyneddin Ketboğa Dönemi (1294-1296)	160
IV. Muhammed b. Kalavun'un II. Saltanatı (1299-1309)	189
V. Rükneddin Baybars el-Çeşnigîr Dönemi	196

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1310-1351 DÖNEMİ

I. Muhammed b. Kalavun'un III. Saltanatı	199
II. İsmail b. Muhammed b. Kalavun	215
III. Kâmil Şaban b. Muhammed b. Kalavun	216
IV. Zeyneddin Hacı b. Muhammed b. Kalavun	217
V. Hasan b. Muhammed b. Kalavun Dönemi I. (1347-1351) ve Kara Veba	219

BEŞİNCİ BÖLÜM

1351-1405 DÖNEMİ

I. es-Sâlih Selahaddin b. Muhammed b. Kalavun	252
II. Hasan b. Muhammed b. Kalavun II. Saltanatı	252

VIII

III. el-Mansur Selahaddin Muhammed b. Hacı b. Muhammed Dönemi	253
IV. el-Eşref Zeynüddin Şaban b. Hüseyin (1363-1377)	255
V. Sultan Mansur Ali	271
VI. es-Salih Salah Zeyneddin Ebu'l-Cevâd Hacı b. Melik Eşref Şaban	274
VII. Zâhir Berkük Dönemi	277
VIII. Ferec b. Berkük Dönemi	303

ALTINCI BÖLÜM

KRİZ, KITLIK VE VEBA SALGINLARININ DEVLET VE TOPLUM ÜZERİNDEKİ ETKİ VE SONUÇLARI

I. Devletin Tutumu	321
II. Toplumun Günlük Hayatı Üzerindeki Etkileri	329
III. İktisadî Hayata Etkileri	343
IV. Demokratik Etki ve Sonuçları	355
V. Sosyal Etki ve Sonuçları	364
SONUÇ	367
BİBLİYOGRAFYA	377
EKLER	390
İNDEKS	396
ÖZGEÇMİŞ	402

ÖN SÖZ

Mısır ve Suriye'de IX. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Türk hakimiyeti ve nüfuzu devam etmiştir. Bu süre içinde kurulan Eyyubî (1171-1250) ve Memlûk (1250-1517) devletleri Türk tarihinin önemli bir halkasını oluşturmaktadır.

Eyyubîlerin 1200-1250 ve Memlûklerin 1250-1405 yılları arasına tekabül eden dönemlerinde yaşanan iktisadî krizlerden kıtlık ve veba salgınlarının devletler ve toplumlar üzerinde büyük etki ve sonuçlar doğurduğu aşikardır.

Bu çalışmada XIII. ve XIV. yüzyıllar arasında Mısır ve Suriye'de görülen kıtlık ve veba salgınlarının sebepleri, yayılması ve etkileri araştırılmış devletin ve toplumun bu krizler karşısındaki tavrı incelenmiştir. Kriz, Kıtlık ve veba salgınlarının bu iki bölgenin iktisadî, içtimaî ve demografik yapısı üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir.

Çalışmamız, "Kıtlık ve Veba Salgınlarının Sebepleri", 1200-1405 yılları Arasında Meydana Gelen Kıtlık ve Vebalar (dört bölüme ayrılmak suretiyle)" ve "Etki ve Sonuçları" olmak üzere altı bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde dönemin tarihi ve coğrafi durumundan kısaca bahsedilmiş ve 1200 yılına kadar meydana gelen önemli kriz, kıtlık ve veba salgınları üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde, kıtlık ve veba salgınlarına sebep olan faktörler ele alınmış, burada doğal sebeplerin yanı sıra kıtlığın ve iktisadi buhranların çıkmasında etkili olan devlet idarecilerinin, ümeranın tutumları ile dış tesirler incelenmiştir.

İkinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümlerde ise Mısır ve

Suriye'de meydana gelen kriz, kıtlık ve veba salgınları kronolojik olarak ayrıntılı şekilde anlatılmıştır.

Son bölümde, kıtlık ve veba salgınlarının devlet ve toplum üzerindeki etkileri, krizler karşısında alınan önlemler ve bunların sonuçları ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın yapılmasında konu seçiminden başlayarak her türlü maddî ve manevî yardımları esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Abdülhalik Bakır'a, her zaman yardımlarını gördüğüm bölüm başkanımız Prof. Dr. Mustafa Öztürk'e ve ayrıca eserlerinden önemli ölçüde istifade ettiğim ve Türkiye'de Memlûk tarihi üzerindeki araştırmalarıyla tanınan hocam Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprıman'a ayrı ayrı teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

ELAZIĞ 1998

İlyas GÖKHAN

KISALTMALAR

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

DGBİT: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi

DTCF: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi

H.: Hicrî

Hzl.: Hazırlayan

İ.A.: İslâm Ansiklopedisi

K.: Kısım

M.: Milâdî

M.Ü.: Marmara Üniversitesi

Neşr.: Neşreden

s.: Sayfa

S.: Sayı

SAD: Selçuklu Araştırmaları Dergisi

TAD: Tarih Araştırmaları Dergisi

TDVİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

Trhz: Tarihsiz

Yrsz: Yayım yeri yok

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

XIII ve XIV. yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de cereyan eden iktisadî buhranlardan, kıtlık ve veba salgınlarından dönemin birçok eserlerinde bilgiler bulunmaktadır. Başta genel ve özel vekâyinâmeler olmak üzere diplomatik eserler, seyahatnameler, açlık ve veba konusunda yazılan eserlerin müellifleri kendilerinden önceki olayları, gördükleri ve faydalandıkları kaynaklardan yazarken, kendi dönemlerindeki olayları da ya bizzat görerek ya da kendilerine gelen haberleri değerlendirerek yazmışlardır.

1. Diplomatik Vesikalar:

Devlet yazışmalarını idare ile ilgili kimselerin yazdıkları eserlerden birçoğu günümüze kadar gelmiş olup bu eserler o devirde İnşâ Divanı'nda görevli olanlar için bir el kitabı vazifesini görmüş olmalarının yanı sıra ihtiva ettikleri resmi vesikalar bakımından da bizim için birinci derecede kaynak vazifesi görmektedirler.

Bu eserlerin doğrudan doğruya konumuzu ilgilendiren eserler olmamasına rağmen verdikleri önemli malumatlar özellikle de Eyyubî ve Memlûk paraları, devletin çeşitli müesseselerinin durumu, ülkenin ekonomik yapısı gibi mevzulardan bahsederken yer yer de meydana gelen ekonomik krizler ve veba salgınlarına değinmişlerdir.

Bu tür eserlerden biri Şihabeddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Fazlullah el-Ömerî el-Katib el-Dımaşkî'nin kaleme aldığı **Mesâlik el-Ebsâr fî Memâlik el-Emsâr**¹ adlı eseridir. 1300 yılında doğan el-

¹ Şemsettin Günaltay, **İslâm Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler**, İstanbul, 1991, s. 443

Ömerî, önce kadı ve nazır olmuş, fakat o yazdığı eserleriyle tanınmıştır. Onun münşeâtla ilgili asıl eseri **et-Ta'rif bi'l-Mustelah eş-Şerif** adlı eseridir.² El-Ömerî, **Mesâlik el-Ebsâr** adlı eserinde Mısır ve Suriye'nin ve sair diğer yerlerin ekonomik ve coğrafi durumunu anlatmaktadır. Müellif Nil, Fırat, Dicle gibi büyük nehirler, bu ülkede kullanılan paralar ve ölçü birimleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.³ Fazlullah el-Ömerî, 749 yılında Şam'da kara veba salgınında ölmüştür. el-Ömerî kendisinden sonraki birçok müellife kaynak olmuştur. Özellikle de el-Kalkaşandî ondan faydalanmıştır.⁴

Bütün İslâm tarihinin olduğu kadar Eyyubî ve Memlûk tarihi için en mükemmel inşa kitabı şüphesiz ki Şihabeddin el-Abbas Ahmed b. Abdullah el-Kalkaşandî'nin **Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ**⁵ adlı 14 ciltlik eseridir. 1389 yılında Kahire'ye gelen Kalkaşandî (1355-1418), Memlûk devletinin İnşâ Divanı'nda görev yapmış ve bu muazzam eseri 1412 yılında kaleme almıştır. Müellif bu mühim idare şubesinde uzun yıllar hizmet yapmış ve bu seneler zarfında tarihi kıymeti olan tahrirat ve vesikaları bir araya getirerek eserini yazmıştır. Kalkaşandî, el-Ömerî'den oldukça fazla faydalanmış, ayrıca diğer faydalandığı

² Şemsettin Günaltay, s. 443

³ 24 ciltten ibaret olan bu eser çeşitli bölümler altında yayımlanmaktadır. El-Ömerî, **Memâlikü Mısır ve's-Şam ve'l-Hicaz ve'l-Yemen**, (Neşr.:Eyman Fuad Seyyid) Kahire, 1985

⁴ İbnü'l-Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihaye** (Çevr.:Mehmet Keskin), C.XIV, İstanbul, 1995, s. 353

⁵ Birçok defalar neşredilen eserin en son neşirlerinden biri Muhammed Hüseyin Şemseddin tarafından 14 cilt ve 15. cilt fihrist olmak üzere 1987'de Beyrut'ta basılmıştır.

kaynakları da belirtmiştir.⁶ Kalkaşandî'nin eserinin bizim çalışmamız için önemi özellikle III,IV ve V. Ciltlerde başta Suriye ve Mısır olmak üzere bölgenin coğrafi durumunu, ekonomik durumunu ayrıntılı şekilde anlatmasıdır. Kalkaşandî, Eyyubîler ve Memlûkler dönemindeki Mısır ve Suriye'de kullanılan para, ağırlık ve ölçü birimleri, tarım alanları, vergileri, hazineyi, hububat ve sair eşyaların fiyatlarını ayrıntılı olarak bize verir. Ayrıca Mısır'da kıtlık ve veba salgınlarının çakmasında baş rolü oynayan Nil nehri hakkında geniş malumat vermektedir. Nil nehrinin mikyasları (Nilometre), haliçleri, kanalları ve setlerini de anlatarak bunlara önem verilmediği takdirde Mısır arazisi için çok zararlı olduğunu belirtmektedir.⁷

2. Genel Vekâyinâmeler

İbnü'l-Esîr (İzzü'ddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed):

1160 yılında Cizre'de doğan İbnü'l-Esîr (İzzü'ddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed), hadis ve tarih ilimlerinde Orta Çağın en ileri gelen müelliflerinden olma vasfını kazanan nadir bilginlerden biridir. 12 ciltten oluşan **el-Kâmil fi't-Tarih** adlı eseri, hilkatten 1231 yılına kadar geçen olayları anlatmaktadır. İbnü'l-Esîr bu eserinde birçoğu kaybolan yazılı ve sözlü kaynaklardan faydalanmışsa da çoğu kez onları zikretmemiştir.⁸ Birçok baskıları yapılan bu eser dilimize de çevrilmiştir.⁹ el-Kâmil fi't-Tarih'in son cildinde Eyyubîler dönemi ile ilgili geniş malumat

⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Kalkaşandî", İ.A., C. VI, s. 134-139

⁷ Bu konuda bk. El-Kalkaşandî, **Subh**, C.III-IV-V (Neşr.: Muhammed Hüseyin Şemseddin) Beyrut, 1987

⁸ Ali Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, s. 8-9; Ş. Günaltay, s. 154-163; Zeki Velidî Togan, "İbnü'l-Esîr", İ.A., C.V, K.II, s. 851-853

⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**, (Çev.: Abdülkerim Özaydın), C.I-XII, İstanbul, 1987

bulunmaktadır. Müellif başta 1198-1202 yılında Mısır'da görülen kıtlık ve veba salgını olmak üzere el-Cezire, Suriye, Filistin ve Mısır'da 1231 yılına kadar olan iktisadî krizleri anlatmıştır.¹⁰

İbnü'l-Cevzî:

1186 yılında Bağdat'ta doğan İbnü'l-Cevzî'nin kaleme aldığı **Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yân**¹¹ adlı eser de hilkatten başlayarak müellifin ölümüne değin 1256 yılına kadarki olaylar anlatılmıştır.¹² 1203 yılında Şam'a gelerek Eyyubîlerin hizmetine giren Sıbt İbnü'l-Cevzî, Eyyubîler döneminin en önemli müelliflerinden biri olarak kabul edilmektedir. Ancak onun eserinin tamamı günümüze kadar neşredilememiştir.¹³

Şihabeddin Ebu'l-Abbas en-Nüveyrî:

Dönemin önemli kaynaklarından biri de Şihabeddin Ebu'l-Abbas en-Nüveyrî'nin kaleme aldığı **Nihayetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edâb**¹⁴ adlı eserdir. Müellif eserini 5 konuya ayırmıştır. Çeşitli konulardan bahseden ansiklopedik türde bir eser olan Nihayetü'l-Ereb'in beşinci bölümünden itibaren tarihten söz edilmiştir. Çeşitli devletlerin ve milletlerin tarihi

¹⁰ İbnü'l-Esîr, C.XII

¹¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Miratü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yân**, (Selçuklularla ilgili kısımları yayımlayan: Ali Sevim) Ankara, 1968; **Miratü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yân**, es-Seferü'l-Ula, yyl.: Dr. Hasan Abbas, Beyrut, 1985

¹² Ali Sevim, age., s. 8

¹³ Ramazan Şeşen, "Eyyubîler", D.G.B.İ.T., C.VI, Ankara, 1987, s. 422-423

¹⁴ en-Nüveyrî'nin eserinin 1. cildinden 31. cilde kadar neşri, Mısır'da Heyetü'l-Misriyyetü'l-Ammü'l-Kütüb tarafından yapılmıştır.

hakkında bilgi veren eser birçok dile çevrilmiş ve yayımlanmıştır.¹⁵ Eserinin 27. cildinden itibaren Mısır ve Suriye'yi ilgilendiren olaylara yer veren en-Nüveyrî, Memlûk tarihi hakkında yaşadığı dönemdeki hadiseleri yazması eserinin değerini artırmıştır.¹⁶

Melikü'l-Müeyyed İmadü'ddin İsmail Ebu'l-Fidâ:

Doğuda olduğu kadar Batıda da büyük bir şöhret kazanmış olan Melikü'l-Müeyyed İmadü'ddin İsmail Ebu'l-Fidâ, **Kitâbu'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer**¹⁷ adlı eserini, geniş tarih kitaplarının içeriğini özetleyerek kaleme almıştır. Şam'da 1273 yılında doğan Ebu'l-Fidâ, İslâm dünyasının karışık bir döneminde yaşamıştır. Haçlı kalıntılarına karşı yapılan savaşlara katılmış, Memlûk Sultanı Laçin'le birlikte Ermenilere karşı yapılan sefere iştirak etmiş ve büyük yararlılıklar göstermiştir. Selehaddin Eyyubî'nin kardeşi Şahan Şah'ın sülalesinden gelen Ebu'l-Fidâ, Moğollara karşı yapılan savaşlardaki kahramanlıkları nedeniyle de Memlûk Sultanı Melik Nasır tarafından Hama prensliğine getirilmiştir. Mısır ve Suriye'de birçok yeri ziyaret eden Ebu'l-Fidâ'ya Memlûk Sultanı, "Melik Salih" adını vermiştir. 1320 yılında Sultan tarafından "el-Melik el-Müeyyed" adı verilen müellife Hama Sultanlığı içinde kendi adına hutbe okunmasına izin verilmiştir. Aynı zamanda bir

¹⁵ Ş. Günaltay, s. 251-253

¹⁶ en-Nüveyrî, **Nihayetü'l-Ereb fî Fünunü'l-Edeb**, C.XXVII-XXXI, (Neşr.: Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Ammü'l-Kütüb), Kahire, 1985-1990

¹⁷ **el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer**'in birçok neşirleri yapılmıştır. Ayrıca birçok dillere de çevrilen bu eser, Kahire ve Beyrut'ta da basılmıştır. El-Muhtasar, 4 cilt halinde İstanbul'da 1869-1873 ve 1907-1908'de Kahire'de basılmıştır. Hayatı ve eserleri için bk. C. Brockelmann, "Ebu'l-Fidâ", İ.A., C.IV, s. 78

yazar ve devlet adamı olan Ebu'l-Fidâ, 1332 yılında vefat etmiştir.¹⁸ El-Muhtasar'da esas aldığı kaynak el-Kâmil fi't-Tarih olmakla beraber müellif daha birçok kaynağı göstererek faydalanmıştır. **el-Muhtasar fi Tarih el-Beşer'e** tarihçi İbnü'l-Verdî bir zeyil yazmış ve bu eseri 1348 yılına kadar getirmiştir. Bu zeyilde kara veba hakkında geniş bir malumat bulunmaktadır. Bu eserden başka onun ikinci eseri **Takvimü'l-Büldan**'dır. Bu eser çeşitli seyyahlardan faydalanılarak yazılmış bir coğrafya kitabıdır.¹⁹

Baybars el-Mansurî ed-Devadâr (ö.1325):

Memlûk devleti zamanında Mısır'da yaşayan el-Mansurî, iki önemli eser yazmıştır. Bunlardan biri genel vakayiname türünde yazılan **Zübdetü'l-Fikre fi Tarihi'l-Hicre**²⁰ adlı 10 ciltlik, bazılarına göre 25 ciltlik eserdir. Memlûk tarihinin önemli kaynaklarından olan bu eserin 9. cildinden sonraki kısımları Memlûk tarihine ait olan bölümlerdir (H.655-709). Müellifin ikinci önemli eseri de **Tuhfetü'l-Mülkiyye fi Devleti't-Türkiyye**²¹ adlı Memlûk tarihinin H.648-711 yıllarını kapsayan kısmının anlatıldığı eserdir. Her iki eserinde de kıymetli malumatlar veren el-Mansurî, gördüklerini, yaşadıklarını bizzat kaleme almıştır. Sultan Ketboğa zamanındaki büyük kıtlık ve veba salgını sırasında İskenderiye şehrinde bulunan müellif oradaki kıtlık ve veba salgınının seyrine

¹⁸ Ş. Günaltay, s. 204-208

¹⁹ Ş. Günaltay, s. 213

²⁰ Bu eserin 9. cildi Zübeyde Muhammed Ata tarafından Minye'de neşredilmiştir. Tarih yok. Hayatı ve eserleri için bk. Asrî Çubukçu, "Rüknüddin Baybars el-Mansurî en-Nasrî ed-Devadar el-Hitai", T.D.V.İ.A., C.V, İstanbul, 1992, s. 220-221

²¹ Baybars el-Mansurî ed-Devadar, **Tuhfetü'l-Mülkiyye fi Devleti't-Türkiyye**, (Neşr.: Abdülhamid Salih Hamden), Kahire, 1987

ayrıntılı şekilde değinmiştir.

Ebu Bekr b. Abdullah b. Aybek ed-Devadarî (ö.1331):

Memlûk döneminin büyük tarihçilerinden sayılan İbn Aybek ed-Devâdarî'nin 9 ciltlik **Kenzü'd-Dürer ve Cami'ü'l-Gurer**²² adlı eserinde 7. ciltten itibaren Eyyubîler ve Memlûklere ait bilgilere yer verilmiştir. İbn Aybek ed-Devâdarî'nin bu eseri başta Nil nehri olmak üzere Suriye ve Mısır'la ilgili ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir. Kendisinden önceki kısımları önceki müelliflerden naklederek anlatan İbn Aybek ed-Devâdarî, döneminde görülen kıtlık ve veba salgınlarını ayrıntılı şekilde anlatmıştır. Mısır'da ortaya çıkan açlık ve veba salgını sırasında Kahire halkının durumu ayrıntılı şekilde tasvir edilmiştir. Müellifin bu tasvirlerinde aşırı mübalağaya kaçtığı görülür.²³

Zeyneddin Ebu Hafs Ömer b. el-Verdî:

İbnü'l-Verdî de XIV. yüzyılın ilk yarısının nahiv, fıkıh, ve tarih alimlerinden olup aynı zamanda şair ve ediptir. 1290 yılında Maarretü'n-Nu'mân'da doğmuştur. İbnü'l-Verdî, doğduğu şehirde başladığı öğrenimini Hama, Şam ve Halep'te sürdürmüş ve devrinin muteber alimlerinden biri durumuna yükselmiştir. İbnü'l-Verdî, Ebu'l-Fidâ'nın el-Muhtasar'ına bir zeyil yazarak 1349 yılına kadar getirmiştir. Ayrıca aynı müellifin eserinde faydalanarak meydana getirdiği eseri **Tarih İbnü'l-Verdî** adı ile iki cilt halinde neşredilmiştir. İbnü'l-Verdî, yazdığı bu

²² İbn Aybek ed-Devâdarî, **Kenzü'd-Dürer ve Camiü'l-Gurer**, 9 cilt, Kahire, 1960-1982

²³ İbn Aybek ed-Devâdarî, **Kenzü'd-Dürer ve Camiü'l-Gurer**, 9 cilt, Kahire, 1960-1982

eserlerin yanı sıra veba hakkında da bir risale yazmıştır.²⁴ Müellif 1348 yılı kara veba salgınını ayrıntılı şekilde anlatmıştır. Ancak bu salgın sırasında vebaya yakalanarak ölmüştür.²⁵ İbnü'l-Verdî veba salgını ile ilgili birçok şiirler de yazmıştır. Onlardan birinde müellif

“Güzel siyah gözlü olduğunu görüyorum, ama kaşlarında hilale benziyor,

Bu veba şehirde ne yapıyor, her an zulüm veba salıyor” demiştir.²⁶

Müellif kara veba salgını sırasında gördüğü ve şahit olduğu olayları yazması nedeniyle çok önemlidir. Birçok müellif bu veba ile ilgili bilgileri ondan almıştır.

Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî:

Tarihü'l-İslâm adlı büyük eseriyle tanınan müellif 1274 yılında Meyyafârikîn'de (Silvan) doğmuştur. 1348 yılında Şam'da ölmüştür. 1300 yılına kadar İslâm dünyasında geçen olayları anlatan ez-Zehebî'nin bu eseri 12 büyük ciltten oluşmaktadır. Ancak eserin birçok cildi kaybolmuştur. Zehebî burada, işlediği konuları kısaltarak yeniden ele almıştır. **el-İber fî Haber Men Gaber** adı verilen bu esere 1500 yılında ölen es-Sahavî bir zeyil yazmıştır. 4 cilt halinde yayımlanan bu eserin III. cildi müellifin kendi hattı ve IV. cildi de zeyildir.²⁷ Müellif bu eserini yazarken Baalbek, Halep, Nablus, Mekke, İskenderiye ve

²⁴ Ş. Günaltay, s. 254

²⁵ Moh. Ben Cheneb, "İbnü'l-Verdî", İ.A., C.V, K.II, s. 871-872

²⁶ Ş. Günaltay, s. 259

²⁷ ez-Zehebî, **el-İber fî Haber Men Gaber ve Zeyluhâ** (Neşr.: Ebu Hacer Muhammed es-Said b. Beysunî Zaglul), 4 cilt, Beyrut, 1985

Kahire'yi ziyaret ederek birçok müellifin eserinden faydalanmıştır.²⁸

İsmail b. Ömer b. Kesîr b. ed-Dımaşkî:

Tarihçi ve hadisçi olarak tanınan İbnü'l-Kesîr, 1302 yılında Şam'da doğmuş ve 1373'te orada ölmüştür. Şam'da meşhur bilgin ez-Zehabî'ye halef olmuş ve Eşrefiye Medresesinde ders okutmuştur.²⁹ **el-Bidâye ve'n-Nihaye** adlı büyük İslâm tarihi, hilkatten başlayarak ölümüne kadar geçen olayları ihtiva etmektedir. Birçok baskıları yapılan bu eser, Türkçeye de çevrilmiştir.³⁰ İbnü'l-Kesîr, tarihinde diğer eserlere oranla daha ince eleştiri düşüncesi egemendir. Eski eserlerin incelemenden ele aldıkları birçok konu, burada ayrıntılara inilerek açıklanmıştır. Müellifin eserinin çalışmamızla ilgili XIII ve XIV. ciltlerinde bilhassa Suriye'de cereyan eden olaylara daha geniş yer ayrıldığı görülür. İbnü'l-Kesîr, bu meşhur tarih kitabından başka Kur'ân-ı Kerim tefsiri ile de tanınır.

İbnü'l-Furat (Nasıreddin Muhammed b. Abdurrahman b. Ali el-Mısri):

Mısır'ın soylu ailelerinden birine mensup olan İbnü'l-Furat 1334 yılında Kahire'de doğdu ve 1405 yılında vefat etti. Fıkıh, hadis ve tarih ilimlerinde şöhret kazanan müellif **Tarihu İbnü'l-Furat** adlı eserinde 1396 yılına kadar İslâm tarihinde meydana gelen hadiseleri anlatmıştır. İbnü'l-Furat eserinde olayları çok ayrıntılı şekilde izah etmiştir.³¹

Kendisinden sonraki birçok müellife kaynaklık teşkil eden İbnü'l-

²⁸ Ş. Günaltay, s. 201-203; Moh. Ben Cheneb, "Zehebî", İ.A., C.XIII, s. 443-495

²⁹ Ş. Günaltay, s. 328-329; C. Brockelmann, "İbnü'l-Kesîr", İ.A., C.V, K.II, s. 762

³⁰ İbnü'l-Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihaye** (Çev.: Mehmet Keskin) C.XV, İstanbul, 1995

³¹ "İbnü'l-Furat", İ.A., C.V, K.II, s. 855; Ş. Günaltay, s. 347-348

Furat, kendisinden önceki müelliflerin eserlerinden olayları aynen aktardığı için bazı kaybolmuş eserlerdeki bilgilere de ulaşılmasını sağlamıştır. Bu nedenle eserinin değeri yüksektir. Onun eserinde İbn Hacer oldukça fazla faydalanmıştır. İbnü'l-Furat eserinin ancak bir bölümünü temize çekebilmiştir. Onun eserinin 9 cildi Viyana Kütüphanesinde bulunmakta iken Paris'e götürülmüştür ve Haçlı seferleri ile ilgili bölümlerden Batıda birçok kez faydalanılmıştır. Onun eserinin birkaç cildi Beyrut ve Bağdat'ta basılmıştır.³²

İbn Haldun (Ebu Zeyd Abdurrahman b. Haldun):

1332 yılında Tunus'ta doğdu ve 1406 yılında Kahire'de vefat etti. **Unvanü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber** adlı eserin girişi olan **Mukaddime** ile tanınan müellif, geçmiş zamanlarda tarih yazarlığı denilince, yalnızca olayları toplayıp düzenlemekten veya abartmalarla dolu bir destan meydana getirmekten ibaret sayılan düşünceyi yıkmak için yola çıkmıştır.³³ Ancak Mukaddime'de dile getirdiği görüşlerini, tarih yazarlığında uygulayamadığı tarihçiler tarafından ileri sürülmektedir.³⁴

Onun konumuzla ilgili olarak Mukaddime'de anlattığı görüşleri dikkat çekicidir: Hükümdarların ve devlet memurlarının ticaretle uğraşmasının halk için zararlı olduğu ve bu durumun zulme yol açtığı, dünyanın bayındırlığının bozulmasının sebebinin tebaya zulüm yapılması olduğu, kıtlığın sebebi olarak devletin vergilerin çeşidini artırıp mal ve mülklere el uzattığı, bir devletin yıkılma zamanına yaklaştığında kıtlık ve kıranın çokça görülmeye başladığı, vebanın sebepleri, para

³² Zeki Velidî Togan, **Tarihte Usûl**, İstanbul, 1981, s. 204

³³ Alfred Bel, "İbn Haldun", **İ.A.**, C.V, K.II, S. 738-744; Ş. Günaltay, s. 336-346

³⁴ Ş. Günaltay, s. 343

konusundaki düşünceleri, fiyatların artmasının nedenleri, ileride kıtlık çıkma ihtimaline karşı yiyecek depo edilmesi gerektiği gibi konulardaki görüşlerinin ne kadar isabetli olduğu görülür.³⁵

Bir din bilgini, sosyolog, tarihçi ve sair ilimlerde söz sahibi olan İbn Haldun, hiç şüphesiz İslâm dünyasının yetiştirdiği büyük alimlerden biridir.

el-Aynî (Bedreddin Mahmud b. Ahmed el-Aynî):

1360 yılında Gazi Antep'te doğan müellif, 1451 yılında Kahire'de vefat etmiştir. Kaleme aldığı birçok eserleri arasında hilkatten başlayarak 1446 yılına kadarki olayları kapsayan **Ikdü'l-Cumân fî Tarihi Ehli'z-Zaman**³⁶ adlı eseri ile tanınır.

Aslen bir Türk olan Aynî, kendisinin yüksek görevlerde bulunması, Türkçe bilip Sultanlar, ümera ve Memlûkler ile yakın dostluk kurup hadiselerin aslını öğrenme imkanına sahip olması ve zaman zaman bizzat hadiselerin içinde bulunması gibi sebeplerle eseri, bu devri incelerken vazgeçilemeyecek kaynaklardandır. Türk olmasından dolayı, Türkçe şahıs isimlerini doğru şekilde tespit etmesi eserinin

³⁵ Bu görüşler için bk. **Mukaddime** (Çev.: Zakir Kadiri Ugan), İstanbul, 1986, s. 76-77, 82-83, 97, 114-117, 281-285, 358-365

³⁶ Günümüze kadar tam bir neşri yapılamayan bu eserin üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bk. Âdile Abidin, "Aynî'nin Ikdü'l-Cuman fî Tarihi Ehli'z-Zaman Adlı Eserinde Osmanlılara Ait Verilen Malumatın Tenkidi", **Tarih Semineri Dergisi**, II, İstanbul, 1938; Kazım Yaşar Koprıman, **Aynî'nin Ikdü'l-Cuman'ında XV. Yüzyıla Ait Anadolu Tarihi İle İlgili Kayıtlar**, A.Ü.D.T.C.F. Kütüphanesi, (Basılmamış Doktora Tezi); **Ikdü'l-Cuman fî Tarihi Ehli'z-Zaman**, (Neşr.: Abdürrezzak el-Tantavi el-Kamut), Kahire, 1985 (el-Havadis ve'l-Teracim min Sanat 815 H. İla Sanat 824H.); **Ikdü'l-Cuman fî Tarihi Ehli'z-Zaman**, Asr Selatin el-Memâlik (neşr.: Muhammed Muhammed Emin) C.I-IV, 1987-1992

kıymetini daha da artırmaktadır.³⁷ Eserinin yazması Nuruosmaniye Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 2396'da kayıtlı bulunmaktadır.³⁸ El-Aynî yazdığı eserlerinin yanı sıra Memlûk devletinde birtakım vazifelere de gelmiştir. Konumuzu ilgilendirmesi nedeniyle en dikkat çekici vazifesi birkaç defa muhtesipliğe atanmasıdır. Sultan Zâhir Berkûk'un ölümünden sonra büyük müellif el-Makrizî'nin yerine muhtesipliğe atanmış, sonra bu görevden azledilmiş ve tekrar el-Makrizî, Kahire muhtesipliğine atanmıştır. Bu sebeple devrin her iki büyük müellifi arasında bir rekabetin varlığı görülür. Aynî'nin vazifeleri, hanifi kadılığı, Divanü'l-Ahbar nazırlığı gibi görevlerle 1442 yılına kadar devam etmiştir.³⁹

El-Makrizî (Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Huseynî Takıyeddin):

XIV. yüzyılın son çeyreği ve XV. yüzyılın ilk yarısının tarihçileri arasında şüphesiz en önde gelenlerinden olan el-Makrizî 1364 yılında Kahire'de doğmuş ve 1442 yılında ölmüştür. Ailesi Baalbek'ten göç etmiştir ve nisbesi de bu şehirdeki el-Makraza sokağından gelmektedir. Aslen hanefî mezhebinden olmasına rağmen şafîliği kabul etmiş, hanefilere yaptığı eleştiriler ve hücumlar nedeniyle devamlı tenkide

³⁷ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 9; Kazım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, s. XIX

³⁸ Şehabeddin Tekindağ, *Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, s. 6; Kazım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, s. XI

³⁹ Bk. *Ikdü'l-Cuman fî Tarihi Ehli'z-Zaman*, Asr Selatin el-Memâlik (neşr.: Muhammed Muhammed Emin) C.I, Kahire, 1987, mukaddime s. 6-7; Şehabeddin Tekindağ, s. 6

uğramıştır.⁴⁰ Konumuzu ilgilendiren dört önemli eserinden biri olan **Kitabü's-Sülûk li-Ma'rifet Düveli'l-Mülûk**'tür.⁴¹ Devrinin büyük tarihçisi olan el-Makrizî, devrin hadiselerini eksiksiz bir şekilde tespite çalışmış ve devlet adamlarını tenkitten çekinmemiştir. İslâm'ın Mısır fethinden ölümüne kadar cereyan eden olayları bu eserine almıştır.⁴² El-Makrizî, 1398 yılında ilk defa Sultan Berkûk devrinde muhtesipliğe atanmış, iki yıl içinde iki kere bu görevden azil ve tayin olunmuştur. Bu görevi sebebiyle eserinde dünyevi meselelere, kültür ve ekonomik hayata el-Aynî gibi geniş yer ayırmıştır.⁴³

İbn Hacer (Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalanî eş-Şâfi):

1373 yılında eski Mısır'da doğan müellif hadis ve tarih alanındaki çalışmaları ile tanınır. El-Makrizî ve el-Aynî gibi dönemin büyük tarihçileri ile muasırdır. Bu iki büyük tarihçinin eserinden de geniş ölçüde yararlanan müellifin tarih alanındaki en önemli eseri, **İnbâü'l-Gumr bi-Ebnâü'l-Umr** adlı eseridir.⁴⁴ Kendisine teklif edilen kadılık vazifesini birkaç kere reddettikten sonra Kadiyü'l-Kudat Cemaleddin el-

⁴⁰ Kazım Yaşar Koprıman, **Mısır Memlûkleri Tarihi**, s. XVI

⁴¹ Bu eser 4 cilt halinde Kahire'de neşredildi. Takiyeddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, **Kitabü's-Sülûk li-Ma'rifet Düveli'l-Mülûk**, (Neşr.: Muhammed Mustafa Ziyade), C.I, Kahire, 1934, C.II, Kahire, 1941, Said Abdülfettah Aşur, C.III, Kahire, 1970, C.IV, Kahire, 1972; Ayrıca eser Fransızcaya çevrilmiştir.

⁴² Şehabeddin Tekindağ, s. 6; Ş. Günaltay, s. 352-356; Kazım Yaşar Koprıman, **Mısır Memlûkleri Tarihi**, s. XVII

⁴³ Zeki Velidî Togan, s. 205; C. Brockelmann, "el-Makrizî", İ.A., C.VII, s. 206-208

⁴⁴ İbn Hacerü'l-Askalanî, **İnbâü'l-Gumr bi-Ebnâü'l-Umr**, (Neşr: Muhammed Abdü'l-Muîd Han) C.I-VII, Haydarabad, 1967, C.VIII-IX (Neşr: Abdülvahab El-Buharî), Haydarabad, 1975; ayrıca tamamı Haydarabad neşri esas alınarak 1986 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

Bulkî'nin kendisini halef seçmesi sebebiyle 1423 yılında bu vazifeye geldi. Birkaç defa azil ve tayin edildiği bu görevinde 21 sene kaldı. 150 civarında eser bıraktı.⁴⁵ Müellif bu eserinde vefayat kısmına ve Suriye olaylarına daha geniş yer ayırmıştır.⁴⁶

Genel vakayinameler içinde XV. yüzyılda yaşamış İbn Tagrıbirdî'nin eseri **en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûk Mısır ve'l-Kahire**, önceki dönemde yazılan eserler de gözden geçirilerek kaleme alınmış, konumuz için önemli kaynaklardan biridir.⁴⁷

Mısır Memlûk tarihî kaynaklarının son temsilcisi olan İbn İyas'ın eseri **Bedâyi'ü'z-Zuhûr** da Eyyubîler ve Memlûkler tarihinin önemli kaynakları arasında görülmektedir.⁴⁸

3. Özel Vekâyinâmeler

Ebu Şâme (Şihabeddin Ebu Şâme Abdurrahman b. İsmail):

1204 yılında Şam'da doğmuş ve 1268 yılında burada öldürülmüştür. Eyyubîler döneminin önemli tarihçilerinden sayılan Ebu Şâme, İbn Asakir'in Dımaşk tarihine yazdığı zeyilden başka Zengîler ve Eyyubîler tarihinden bahseden **er-Ravzateyn** ve bunun zeylini kaleme almıştır.⁴⁹ Bizim için önemli olan eseri, er-Ravzateyn'e yazdığı **Zeylü'r-Ravzateyn**'dir. Müellif 1200 yılında sona eren er-Ravzateyn adlı eserine bu yıldan başlayarak ölüm tarihine kadar olan kısım için bir zeyil

⁴⁵ C. Van Arendonk, "İbn Hacerü'-Askalanî", İ.A., C.V, K.III, s. 375-377

⁴⁶ Kazım Yaşar Koprıman, **Mısır Memlûkleri Tarihi**, s. XVIII

⁴⁷ İbn Tagrıbirdî, **en-Nücûmü'z-Zâhire**, 16 cilt, (Neşr: Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut, 1992

⁴⁸ İbn İyas, **Bedâi'z-Zuhur**, (Neşr: Muhammed Mustafa), 3 cilt, Kahire, 1982

⁴⁹ Ramazan Şeşen, "Eyyubîler", **D.G.B.İ.T.**, C.VI, Ankara, 1987, s. 423

yazmıştır. Yaşadığı dönemde Suriye'de meydana gelen olayları kaleme aldığı bu eserinde ya bizzat müşahedelerini yazmış ya da Sibt İbnü'l-Cevzi'den faydalanmıştır.⁵⁰

İbn Habib (Bedreddin Ebu Muhammed el-Hasan b. Ömereddin Maski el-Halebi): 1310'da Şam'da doğan İbn Habib Mısır ve Suriye'nin muhtelif şehirlerini ziyaret etmiş ve 1377 yılında Şam'da ölmüştür. 1250-1375 yılları arasında Mısır'da hüküm süren Memlûk hükümdarlarının tarihini yazdığı **Dürretü'l-Eslâk fi Mülûki'l-Etrak**⁵¹ adlı eseri ve yine Memlûk dönemini anlattığı **Tezkiretü'n-Nebi**⁵² adlı eseri ile tanınmaktadır. İkinci eserinde konumuzla ilgili ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Müellif özellikle 1348 kara vebanın ortaya çıkışı ve yayılışını teferruatıyla anlatmaktadır.

İbnü'l-Adim, 1192 yılında Halep'te dünyaya gelmiş ve 1262 yılında Mısır'da ölmüştür. Birçok önemli görevlerde bulunan, müellif yazmış olduğu eserlerinden en meşhuru **Bugyetü't-Tabeb fi Tarihi Haleb** adlı 10 ciltlik, Halep'te yetişmiş meşhur kişilerin biyografilerinden, hat ve eserlerinden bahseden kitabıdır.⁵³ Müellif bu eseri Zübdetü'l-Halep Min Tarihi Halep adı ile hülasa etmiştir. Daha önceki müelliflerin eserleri de gözden geçirilerek yazılan bu eserde Halep çevresindeki

⁵⁰ C. Brockelmann, "Ebu Şâme", İ.A., C.IV, s. 51; Ş. Günaltay, s. 166-168; Zeki Velidi Togan, s. 202

⁵¹ İbn Habib, **Dürretü'l-Eslâk fi Mülûki'l-Etrak**, Mahtut, Camiatü'l-Kahire, Rakam 22961

⁵² İbn Habib, **Tezkiretü'n-Nebi fi Eyyami'l-Mansur ve benihi**, (Neşr: Muhammed Muhammed Emin) 3 cilt, Kahire, 1976

⁵³ Ali Sevim bu eserden faydalanarak **Bugyetü't-Talib fi Tarihi Haleb (Seçmeler)** adı ile bir neşir yapmıştır, Ankara, 1989

olaylar anlatılmaktadır.⁵⁴

4. Coğrafya ve Tarihi Topografya İle İlgili Eserler

Ebu Abdullah Şihabeddin Yakut er-Rumî el-Hamevî:

1168 yılında doğan Yakut el-Hamevî, 1219 yılında Halep'te vefat etti. Birçok bölgeyi gezen müellifin en önemli eseri, ansiklopedik bir coğrafya sözlüğü olan **Mu'cemü'l-Büldân** adlı eseridir. Müellif coğrafi isimleri alfabetik olarak açıklamaya çalışmıştır. Ancak eser, sadece bir coğrafya sözlüğü olmayıp her beldeyi ve bölgeyi açıklarken oranın tarihçesini, uygarlık ve kültürünü ve orada yetişen bilginler hakkında önemli bilgiler vermiştir. Müellif başta Suriye ve Mısır olmak üzere birçok bölgenin dağlarını, şehirlerini, nehirlerini ve sair şeyleri açıklamıştır. Eser birçok dile çevrilmiş ve yayımlanmıştır.⁵⁵

El-Makrizî'nin yazmış olduğu **Kitabü'l-Mevâiz ve'l-İ'tibâr fî zikr el-Hıtat ve'l-Âsar**⁵⁶ adlı eser, sadece Memlûkler dönemi için değil Mısır'da hüküm süren tüm İslâm devletleri hatta İslâm öncesi Mısır'ın tarihi coğrafyası ile ilgili geniş bilgileri ihtiva etmektedir. El-Makrizî, 1417-1436 yılları arasında yazdığı bu eseri tarihçi el-Ahvadî'nin eserinden faydalanmış, ancak onun adını zikretmeden nakiller yapmıştır. Müellif İskenderiye şehri ile başlayan eserinde Fustat, Kahire ve Mısır'ın eski ve Orta Çağdaki bütün şehirlerini ve tarihini anlatır. Eserin yarısını oluşturan ikinci kısmı sadece Kahire'ye ayrılmış olup, şehrin ilmi, edebi, ekonomik ve tarihi durumu ile ilgili olduğu kadar

⁵⁴ Müellifin her iki kitabının da neşri yapılmıştır. Bk. İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Halep**, (Neşr: Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, 1996

⁵⁵ Ş. Günaltay, s. 440

⁵⁶ el-Makrizî, **Kitabü'l-Mevaiz ve'l-İ'tibar fî zikri'l-Hıtat ve'l-Asar**, trhz, Beyrut

yaşadığı devirdeki halkın günlük hayatı, gelenek ve görenekleri vs. hususları da pek zengin şekilde anlatır.⁵⁷ Müellif bu eserinde kıtlıklar ve veba salgınları hakkında da bilgiler verir.

İbn Memmatî'nin yazdığı **Kitab-ı Devânin**⁵⁸ adlı eserle İbn Dokmak'ın⁵⁹ kaleme aldığı iki önemli eserde Mısır'ın coğrafi durumu, iktâ arazileri ve ziraatı ile ilgili iki önemli kaynaktır.

5. Seyahatnameler

İbn Cübeyr:

1145 yılında Valancia (Balansiya)'da doğan ve 1217 yılında İskenderiye'de vefat eden seyyah, Mısır, Suriye, Irak, Hicaz ve Yemen'e yaptığı gezilerle tanınır. XII. Yüzyılın sonlarında yapılan bu seyahatlerde Kahire, Kûs, Ayzâb, Cidde, Halep ve Şam gibi şehirlerdeki halkın ekonomik, sosyal ve kültürel durumları ile ilgili bilgiler vermektedir. Ancak mübalağaya kaçtığı da görülür.⁶⁰ Müellif son seyahatine çıktığı sırada 1217'de İskenderiye'de vefat etmiştir. Yazdığı eseri **Rihletü İbn Cübeyr** adı ile neşredilmiştir.

İbn Battuta:

1304 yılında Tanca'da doğmuş ve 1369 yılında ölmüştür. İlk seyahatini 25 yaşında iken Mekke'ye gitmek için yapmış ve bundan sonra da asıl seyahatlerine başlamıştır. Müellif Mısır, Suriye, Hicaz, Irak, Anadolu, İran, Türkistan, Hindistan gibi birçok yerleri görmüş ve

⁵⁷ Kazım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, s. XXI-XXII; C. Brockelmann, "el-Makrizî", İ.A., C.VII, s. 206-208; Ş. Günaltay, s. 352-356

⁵⁸ İbn Memmatî, *Kitabu Kavânini'd-Devâvin*, (Neşr: A. S. Atiye), Kahire, 1991.

⁵⁹ İbn Dokmak, *el-İhtisar li-vasıta İkdî'l-Ensâr*, C.IV-V.

⁶⁰ İbn Cübeyr, İ.A., C.V, K.II, s. 720.

gözlemlerini kaleme almıştır. Ancak onun seyahatnamesi kendi kaleminden çıkmamıştır. Rivayete göre notlarını Hindistan'da soyulması ve gemisinin batması sebebiyle kaybetmiştir. Yaşlılığı sebebiyle tekrar yeniden bir seyahatname yazamamış, Fas Sultanı Emir Ebu İnan Faris b. Ebi'l-Hasan'ın bilginlerinden olan Ebu Abdullah Muhammed b. Cüzeyye'ye anlatmış ve seyahatnamesi onun kaleminden çıkmıştır. Ancak Cüzeyye de kendisinden birçok şeyler katarak, **Tuhfetü'n-Nüzzar fî Garaibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr**⁶¹ adını vermiştir.⁶² Eser birçok dile çevrilmiş ve neşredilmiştir. **İbn Battuta Seyahatnamesi** Türkçeye de çevrilmiştir.⁶³ İbn Battuta, 1348 kara veba salgını hakkında hiçbir kaynaktan bulunmayan orijinal bilgileri bize sunmaktadır.

6. Kıtık ve Veba Salgınlarına Dair Kaynak Eserler

Mısır tarihi konusunda yazdığı eserlerle bir çığır açan el-Makrizî veba salgınları ve kıtlıklar konusunda da küçük bir kitap telif etmiştir. Hacmi küçük, ancak ihtiva ettiği bilgiler bakımından orijinal olan bu eserin adı **Kitabu İğâsetü'l-Ümme bi-Keşfi'l-Gumme**'dir.⁶⁴ El-Makrizî bu küçük eserinde en eski dönemlerden itibaren 1405 yılına kadar Mısır'da meydana gelen açlık ve veba salgınlarının tarihini yazmıştır. Müellif sadece olayları naklederek geçmemiş, açlık ve kıtlıkların sebeplerini de izah etmiştir. Kıtık ve veba salgınlarının Mısır toplumu

⁶¹ İbn Battuta, **Tuhfetü'n-Nüzzâr fî Garaibi'l-Emsar ve Acaibi'l-Esfar** (Neşr: Tallal Harb), Beyrut, 1992.

⁶² İbrahim Kafesoğlu, "İbn Battuta", İ.A., C. V, K.VII, s. 708-711; Ş.Günaltay, s. 324.

⁶³ Seyahatname-i İbni Battuta, (Çev.: Mehmet Şerif), İstanbul, 1333-1335, 2 cilt.

⁶⁴ el-Makrizî, **Kitabu İğâsetü'l-Ümme bi-Keşfi'l-Gumme**, (Neşr.: Muhammed Mustafa Ziyade, Cemaleddin Muhammed eş-Şeyyal) Kahire, 1940; Fransızca tercüme G. Wiet, **le Traite des Famines de Makrizî**, JESHO, V (1962), Leiden, 1962, s. 1-90.

üzerindeki iktisadî ve içtimaî etkilerini de bu kitapta bulmak mümkündür. El-Makrizî bütün bu iktisadî krizlere karşı alınması gereken önlemleri de yer yer izah etmiştir.

Açlık ve veba salgınlarında halkın yaşadığı acıları çok iyi tasvir eden el-Makrizî, bu acıları kendisi de bizzat tatmıştır. Çünkü onun biricik kızı da 1403 yılındaki veba salgınında hayatını kaybetmiştir.⁶⁵ Belki bu yaşadığı acıdan dolayı da bu eseri yazmaya karar vermiştir. Onun yazdığı bu eser, Mısır tarihinin iktisadî ve içtimaî kısımları için çok değerlidir. Müellif bu eserin yazımını 1405 yılında tamamlamıştır.⁶⁶ Müellif eserinde özellikle Sultan Zâhir Berkûk ve oğlu Ferec zamanında yaşanan açlık ve veba salgınlarına daha geniş yer vermiştir.

Konumuzla doğrudan ilgili bir eser yazan diğer bir müellif de el-Makrizî'nin muasırı olan İbn Hacerü'l-Askalanî'dir. Yazdığı birçok değerli eser arasında veba ile alakalı **Bezlü'l-Mâun fî Fadli't-Tâun**⁶⁷ kitabı dikkat çekicidir. Müellif el-Makrizî gibi veba salgınının acısını yaşamış ve üç kızını bu hastalıktan kaybetmiştir. Bu da onun veba salgınlarına karşı daha duyarlı şekilde yaklaşmasına neden olmuş olabilir. Halen neşri yapılmayan bu kitabında müellif, veba salgınlarının çıkmasını ve yayılmasını işlemiştir. El-Makrizî gibi o da veba salgınından çocuklarını kaybetmişti. Zamanında Memlûk devletini kasıp kavuran ve birçok insanın ölümüne neden olan bu salgınların en eski dönemlerden itibaren tarihini yazmıştır.⁶⁸ Müellif İsrail oğulları arasında görülen veba

⁶⁵ el-Makrizî, **İgâse**, giriş, s.11

⁶⁶ el-Makrizî, **İgâse**, s.86

⁶⁷ İbn Hacerü'l-Askalanî, **Bezlü'l-Mâun fî fadli't-Tâun**, Mahtut bi-dâni'l-kütübi'l-Misriyye, 2476, Tarih.

⁶⁸ İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr Fî Mısır ve Bilâdü'l-Arab ve'l-İrak ve's-Şam ve**

salgını ve daha sonra Hz. Ömer zamanında yaşanan Amvas Taununu esas alarak bu salgınların sebeplerini daha çok dini görüşlerle açıklamıştır. Aynı zamanda bir hadis bilgini olan müellif bu eserinde veba hastalığı ile ilgili birçok hadisi toplamıştır. Müslümanlar arasında görülen veba salgınının Allah'ın bir lütfu olduğu, vebadan ölen Müslümanların şehit olduğu inancını ve vebanın kalkması için yapılan duaları eleştirmiştir.⁶⁹ Onun görüşleri üzerinde daha sonra da durulacağı için burada fazla ayrıntıya girmiyoruz.

Veba salgınları konusunda küçük bir risale yazan müelliflerden biri de İbnü'l-Verdî'dir. Müellif bilindiği gibi **Tarihu İbnü'l-Verdî** adı ile yazdığı eserin sonuna eklediği⁷⁰ bu makalede 1348 yılı veba salgını ve başka kaynaklardan derlediği bilgileri şiirlerle ve yazı ile anlatmıştır.⁷¹

Diğer bir eser de 1529 yılında vefat eden Şafi kadılarından Ebu Yahya Zekeriya el-Ensarî el-Hazerci eş-Şafi'nin yazdığı **Tuhfetü'r-Raggabîn fi Beyani Emrû't-Tevâin**⁷² adlı veba konusunda yazılmış eserdir. Müellif eserinde belirttiği gibi İbnü'l-Hacerü'l-Askalanî'nin eserini örnek alarak bu çalışmayı yapmış ve ondan oldukça fazla yararlanmıştı. Ayrıca İbnü'l-Hacerü'l-Askalanî'den sonraki ortaya çıkan veba salgınlarının kronolojisini de 1512 yılına kadar getirmektedir.⁷³

Sıkılıye, (Neşr. Hüseyin Nassar), Kahire, 1992.

⁶⁹ İbn Hacerü'l-Askalanî, **Bezlü'l-Mâun fi Fadli't-Tâûn**, varak: 6-18, 94-102, 130-204

⁷⁰ İbnü'l-Verdî, **Tarih İbnü'l-Verdî**, C.II, Beyrut, 1996, s. 339

⁷¹ Müellifin bu risalesi için bk. İbnü'l-Verdî, "**Risalet an-Nebâi'l-Vebâ**", (Neşr.: Faris es-Sadık), **Mecmuatü'l-Cevâib**, İstanbul, 1300 H., s. 184-188

⁷² Zekeriya el-Ensarî, **Tuhfetü'r-Raggabîn fi Beyâni Emrû't-Tavâin**, Mahtut, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 20732 B.

⁷³ Zekeriya el-Ensarî, age., varak: 12-13.

7. Araştırmalar

Son yıllarda, tabii afetlerden sayılan kıtlık ve veba salgınları konusunda yapılan çalışmaların arttığı görülmektedir. 1348 yılında görülen kara veba salgını birçok tarihinin dikkatini çekmiş ve kara vebanın Avrupa'daki yayılışı ve etkileri üzerinde durulan birçok çalışma yayımlanmıştır. Ayrıca Akdeniz lkelerinde görülen veba salgınlarının toplum üzerindeki etkileri üzerinde durulmuştur. Bu araştırmaların konumuzu ilgilendirenlerinden belli başlıları şunlardır:

1. David Neustadt Ayalen, **The Plague and Its Effect Upon the Memlk Army** adlı makalede, 1348 kara veba salgınından başlayarak Memlk devletinin yıkılışına kadar Memlk orduları arasında görülen veba salgınlarını incelemiştir. Yazar bu kısa makalesinde veba salgınlarının Memlk askerleri arasında çıkışını, salgınlardan ölen askerlerin sayılarını ve orduyu nasıl etkilediği üzerinde durmuştur.⁷⁴

2. Kahire niversitesi ğretim yelerinden Hmid Zeyyn Ganim, **el-Ezmti'l-İktisadiyye ve'l-Evbie fi Mısır Asrı Saltini'l-Memlik**⁷⁵ adlı eserinde, 1250 yılından başlayarak 1517 yılına kadar Mısır'da meydana gelen kıtlık ve veba salgınlarını kronolojik bir şekilde incelemiştir. Ganim bu eserinde ayrıca İslm fethinden 1250 yılına kadar Mısır'da ortaya çıkan kıtlık ve veba salgınlarına da kısaca değinmiştir.

Mısır Zakazik Üniversitesi Tarih Bölümü ğretim yelerinden Kasım Abduh Kasım'ın da Memlkler zamanında iktisad ve itima tarih

⁷⁴ David Neustadt Ayalen, "The Plague and its Effect Upon the Memlk Army". *Journal of the Royal Asiatic Society (JRAS)*, 1946, s. 67-73.

⁷⁵ Hamid Zeyyen Ganim, **el-Ezmti'l-İktisadiyye ve'l-Evbie fi Mısır Asrı Selatini'l-**

çalışmalarına eğildiği görülmektedir. Yazarın konumuzu ilgilendiren iki önemli çalışması mevcuttur. Bunlardan biri **en-Nil ve'l-Müctema'ü'l-Mısri fi Asrı Selâtini'l-Memâlik**'tir.⁷⁶ Yazar bu eserinde Nil nehrinin Memlûkler zamanında ziraî, iktisadî ve içtimaî hayat üzerindeki etkilerinden bahsetmektedir. Ayrıca açlık, veba salgınları ve iktisadî krizlerle Nil nehrinin ilişkisini açıklamaktadır. Bu konuda aynı yazarın ikinci eseri de **Asrı Selâtini'l-Memâlik Tarihi İctimai ve'l-İktisadî**⁷⁷ adlı eserdir. Bu eserde de Memlûkler zamanında görülen kıtlık ve veba salgınlarına geniş yer ayrılmıştır.

Yine Muhammed Berekat el-Biyeli'nin **el-Ezmât el-İktisadiyye ve'l-Evbiye fi Mısır el-İslâmiyye**⁷⁸ adlı eser de İslâm fethinden başlayarak Eyyubîler dönemine kadar ortaya çıkan açlık ve veba salgınlarını açıklamaktadır.

Hammûd b. Muhammed b. Ali en-Nicidî'nin **en-Nizâmü'n-Nakdiyyü'l-Memlûkî**⁷⁹ adlı eserinde de iktisadî krizlerin Memlûk parasını nasıl etkilediği açlık ve veba salgınları sırasında fiyatların nasıl teşekkül ettiği konusunda bilgiler mevcuttur.

Konumuz hakkında en derli toplu çalışma Michael W. Dols'un

Memâlik, Kahire, 1976.

⁷⁶ Kasım Abduh Kasım, **en-Nil ve'l-Müctemâü'l-Mısri fi Asrı Selâtini'l-Memâlik**, Kahire, 1977.

⁷⁷ Kasım Abduh Kasım, **Asrı Selâtini'l-Memâlik** (Tarihi İctimai ve'l-İktisadî).

⁷⁸ Muhammed Berekat el-Beyeli, **el-Ezmât el-İktisadiyye ve'l-Evbi'e fi Mısır el-İslâmiyye**, Kahire, 1986.

⁷⁹ Hammûd b. Muhammed b. Ali en-Necidi, **en-Nizâmü'n-Nakdiyyü'l-Memlûkî**, Riyad, 1993.

yazdığı **The Black Death in the Middle East**⁸⁰ adlı eseridir. Yazar bu eserinde 1348 kara vebasını esas alarak bu salgın öncesi görülen veba salgınlarını, modern tıbbın vebaya bakışını, Orta Çağ İslâm dünyasının veba salgınları konusundaki görüşlerini, vebanın Mısır ve Suriye'deki etki ve sonuçlarını geniş bir şekilde işlemiştir. Dols sadece kara veba salgınını işlemekle kalmayarak sonraki dönem salgınları üzerinde de durmuş; ancak kıtlık ve diğer iktisadî krizlere fazla yer vermemiştir.

Aynı yazar **The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347-1894**⁸¹ adlı bir makale daha yazarak 1347 kara veba salgınından itibaren 1894 yılına kadar Orta Doğuda görülen salgınlar üzerinde durmuştur.

Ayrıca M. W. Flinn'in **Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba** adlı bir çalışması Türkçeye çevrilmiştir.⁸²

Türkiye'de ise Feda Şamil Arık'ın **Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları**⁸³ adlı makalesinde Selçuklu öncesi Anadolu'da meydana gelen veba salgınlarını kısaca anlattıktan sonra

⁸⁰ Michael W. Dols, **The Black Death in the Middle East**, Printed in the United States of America by Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1977¹, 1979² (Yazarın bu eserinden Ümid Hassan "Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavri" ile ilgili bir bölüm çevirmiştir. Bk. **Tarih ve Toplum**, S. 40, (Nisan 1987), s. 233-240

⁸¹ Michael W. Dols, **The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347-1894**, Journal of the Economic and Social History of the Orient, s. 162-189.

⁸² M. W. Flinn, "Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba" (Çev.: Necmiye Alpay), **Tarih ve Toplum**, S. 39 (Mart 1987), s. 25-30.

⁸³ Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", **DTCF TAD**, C.XV, S.26, (1990-1991), s. 27-51.

Selçuklular zamanında Anadolu'da görülen salgınların sebeplerini ve sonuçlarını detaylı bir şekilde işlemiştir.

1740-1850 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunda Veba adlı eserinde Daniel Panzac, sadece Osmanlı devleti zamanını değil, 1348 kara veba salgını da olmak üzere, Anadolu, Suriye, Hicaz, Mısır vs. yerlerde ortaya çıkan salgınlardan da bahsetmektedir. Yazar Osmanlı öncesine giderek, İslâm dünyasında görülen veba salgınları hakkında Müslüman din adamlarının görüşlerine geniş yer ayırmıştır. Daniel Panzac'ın M.W.Dols'tan geniş şekilde faydalandığı görülmektedir.⁸⁴

Bahsedilen bu çalışmalardan başka veba salgınları konusunda özellikle Batı aleminde birçok çalışma yapılmıştır.⁸⁵

⁸⁴ Daniel Panzac, **Osmanlı İmparatorluğunda Veba 1700-1850**, (Çev.: Serap Yılmaz), İstanbul, 1997.

⁸⁵ Bu konuda bk. Marks Geoffery, **The Medical Plague**, U.S.A., 1971; C.A. Huddis, **A Social and Economic History of Medical**, London, 1971; M.A.Cook, ed-**Studies in the Economic History of the Middle East from the rise of İslâm to the Present Day**, London, 1970; Michael W. Dols, "Plague in Early İslâmic History", **Journal of Am Or. Soc.**, S.94, (1974), s. 371-383

GİRİŞ

İnsanoğlu tarih boyunca birçok doğal felaketlerle karşı karşıya gelmiştir. Bu doğal felaketler depremler, sel baskınları, kuraklık ve salgın hastalıklar gibi kısımlara ayrılmaktadır. Herhangi bir yerde veya ölkede meydana gelen bu doğal afetler bütün canlı türlerini hiçbir ayırım yapmadan etkilemiştir. En eski zamanlardan itibaren aralıksız bir şekilde günümüze kadar yer yer devam eden bu afetlerin toplumlar üzerinde büyük etkiler ve sonuçlara neden olduğu aşıkardır.

XIII ve XIV. yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de görölen kıtlıklar ve veba salgınlarının esas alındığı bu çalışmada, ortaya çıkan bu krizlerin sebepleri, gelişmesi, yayılması, devletlerin ve toplumların bu olaylar karşısında tutumu ve etkilenmeleri açıklanmaya çalışılmıştır. Bu iki krizin yanında kıtlıklar ve veba salgınlarının çıkmasında yan etkiler üzerinde durulmuş özellikle de iktisadî krizlere sebep olan devlet adamlarının tutumları ile ticareti ellerinde bulunduranların tavırları değerlendirilmiştir. Ayrıca mal alım ve satımında önemli bir araç olan paranın değeri kazanması ve düşüşü açıklanmaya çalışılmıştır.

1200-1405 yıllarında Mısır ve Suriye'de önce Eyyubîler devleti (1174-1250) daha sonra da Memlûkler devleti (1250-1517) hakim olmuştur. Her iki devlet bir yandan dış güçlerle mücadele ederken bir yandan da devletin içinde ortaya çıkan siyasî ve iktisadî karışıklıklarla uğraşmışlardır. Mısır ve Suriye'nin bölgesel özellikleri yani her iki ölkenin de coğrafi şartları nedeniyle birçok kuraklığın ve kıtlığın yaşandığı görülür. Mısır arazisi, Nil nehri taşıdığı sürece verimli olmakta idi. Çünkü bu ölkede ne araziye sulayacak başka nehir vardı, ne de ölkede topraklarını suya doyuracak kadar yeterli yağış. Mısır insanının hayatı, yüzlerce yıldan beri her sene mutad şekilde taşan ve araziye sulayan ve

tarıma elverişli hale getiren bu nehre bağılıydı. Nehrin sularının taşma seviyesinden alçak veya yüksek olması kıtlığa sebep olmakta idi. Nil nehrinin bu düzensizlikleri sebebiyle birçok kere kıtlıklar görülmüştür. Mısır'ın aksine Suriye ve Filistin bölgelerinde, tarımın düzenli olarak yapılabilmesi ve hasıl edilebilmesi için yağışların bol olması ve ırmakların sularının çok olması gerekmekte idi.

Hem Mısır'da hem de Suriye'de ekim için suların yetersizliği ve yağmurların eksikliği bunların yanında şiddetli ve kavuran sıcaklık ve rüzgarlar, fare ve çekirgelerin çoğalıp ürünleri yemesi kıtlığa sebep olmakta idi. Kıtlık sonunda başlayan bu açlıklar nedeniyle insanlar arasında yetersiz beslenmeden kaynaklanan hastalıklar ve ölümler olmakta idi. İşte bu açlıklar sebebiyle yetersiz beslenme insanların ve diğer canlıların bedenlerini zayıflatmakta ve bulaşıcı hastalıkların yayılmasını kolaylaştırmakta idi.

Bulaşıcı hastalıkların şüphesiz en başında veba salgınları gelmektedir. Orta Çağ Arap kaynakları, açlık ve veba salgınlarını birlikte zikrederler. Onlara göre her açlık ve kıtlığın arkasından veba gelmekte idi. Veba salgınlarının yayılabilmesi için uygun şartlar zaten bu bölgelerde her zaman mevcuttu. Bölge sıcak ve nemliydi. Veba taşıyıcı kemirgenler, bu sıcak ve nemli ortamda çoğalma imkanı bulmakta idiler.

Açlık olayları arkasından insanlar arasında aşırı ölümler ve cenazelerin defnedilmesindeki güçlükler nedeniyle ortalıklarda kalan cesetlerden yayılan pis kokular çevreyi yaşanmaz hale getirmekte ve bu ortamda salgınların yayılmasını kolaylaştırmakta idi. Ayrıca içme sularının yetersizliği bu bölge insanların ihtiyaçlarını ırmaklar, göller ve kuyulardan sağlamalarına yol açmakta ve buralardan alınan sular da içmek için sağlıksızdı.

Bazı zamanlarda Mısır ve Suriye bölgelerine başka ülkelerde ortaya çıkan veba salgınları, bulaşma yoluyla yayılmakta ve binlerce insanın ölümüne neden olmakta idi. Bazen ise Mısır'daki bir salgın Suriye'ye yayılmakta veya bunun tam tersi olmakta idi. Her iki bölgede aynı devletin toprağı olması hasebiyle kaçınılmaz olarak bir bölgedeki bir olay diğeri etkilemekte idi.

Bu araştırma konusu Eyyubîler devrinde Sultan Âdil zamanında 1198-1202 yılları arasında Mısır'da Nil nehrinin sularının yetersizliğı nedeniyle başlayan büyük kıtlık ve veba salgını ile başlamakta ve 1390'lı yıllardan 1405'li yıllara kadar devam eden ve Memlûk devletini kasıp kavuran siyasî, iktisadî ve dahili istikrarsızlıklarla sona ermektedir. Özellikle bu son 15 yılda başta Mısır olmak üzere, Memlûk devleti topraklarında kıtlık ve veba salgınları sıkça görülür. Bunun yanında Memlûk ümerası arasındaki bitmek tükenmek bilmeyen çatışmalar ülkeyi siyasî ve iktisadî istikrarsızlıklara sürüklemiştir.

Görülen kıtlık, veba salgınları ve diğeri iktisadî sıkıntılara başta Sultanlar ve devlet adamları olmak üzere birtakım çare arayan kişilerin çalışmaları da burada görülecektir. Kıtlıklar ve veba salgınları şehirlerin, köylerin ve çiftliklerin insanlarını nasıl etkilemiştir? Halk bu olaylar içerisinde ne yapmış? Ne gibi çarelere başvurmuşlar ve sonucunda ne olmuş? Bölgenin ekonomik, demografik ve sosyal durumu nasıl değişikliklere uğramıştır? Bunlar elden geldiğı ölçüde kaynakların ışığında açıklanmaya çalışılmıştır.

Tarihte üç büyük veba salgını var ki, bunlar insanlığa ve dünya medeniyetine büyük zarar vermişlerdi. Bunlardan birincisi, VI. yüzyıl ortalarında ancak, Mısır ve Suriye gibi yerlerde görülen ve büyük bir alanı kaplayan Jüstinian vebasıdır. İkincisi, 1332 yılında Çin'den

başlayarak hemen hemen tüm Asya, Avrupa ve Afrika kıtasına yayılan ve uzun yıllar devam eden Kara Veba salgınıdır. Sonuncusu ise XIX. yüzyılda Hindistan'ın Bombay kentinde başlayan salgındır.*

Bizim konumuzun içinde olan kara veba salgını geniş alanlara yayılması ve yayıldığı alanlardaki toplumların demografik yapılarını önemli oranda değiştirmesi sebebiyle dikkat çekicidir.

Mısır ve Suriye'de görülen bu iktisadî istikrarsızlıklar, kıtlıklar ve veba salgınlarının etkileri ve sonuçları, toplum hayatının bütün alanlarına nasıl etki ettiği üzerinde durulacaktır.

* Michael W. Dols, "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347-1894", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 22, 1979, s. 162-189; Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, (Çev.: Serap Yılmaz), İstanbul, 1997

A. Mısır ve Suriye'nin Siyasî ve Coğrafi Durumu

1. Siyasî Durumu (1200-1405)

1171 yılında Mısır'daki Fatimî hilafetine son veren Selahaddin Eyyubî, bu devletin Türk kökenli Memlûklerine de dayanarak yeni bir devlet kurmuştur. Ancak Selahaddin Eyyubî, Nureddin Mahmud Zengî ölünceye kadar ona bağlı kalmış ve onun oğlu Melik es-Salih zamanında istiklalini ilan etmiştir. Selahaddin Eyyubî, Haçlılarla yaptığı mücadelelerde büyük başarılar elde ederek İslâm dünyasında farklı bir yer edinmiştir. Eyyubîler devleti 1174'ten 1250 yılına kadar Suriye ve Mısır'ı elinde tutarak bölgenin en güçlü siyasî teşekküllerinden biri haline gelmiştir.¹ Eyyubîler devleti bir yandan Suriye ve Filistin kıyılarında bulunan Haçlı prenslikleri ile savaşırken, diğer yandan da Mısır kıyı şehirlerine karşı yapılan Haçlı saldırılarını engellemeye çalışmıştır. Bunların yanında Anadolu Selçuklu devleti ile de özellikle Melik el-Kâmil zamanında Çukurova ve Güneydoğu Anadolu bölgesi yüzünden ciddi bir rekabete girişmişlerdir.²

Eyyubî devleti, merkeze bağlı eyalet ve vilayetlerle yarı bağımsız beyliklerden ve tabii ki hükümdarlıktan meydana gelen bir sultanlıktı.³ Selahaddin Eyyubî zamanında merkezi idare güçlü olduğundan ülkenin birliğini bozacak ciddi olaylar olmazken 1193 yılında onun ölümünden sonra devlet varisleri arasında paylaşılmış ve başta Mısır olmak üzere Şam, Halep, Hama, Hıms, Baalbek, Kerek vs. yerlerdeki Eyyubî

¹ Ramazan Şeşen, "Eyyubîler", D.G.B.İ.T., C.VI, s. 301-432; Kazım Yaşar Koprıman, "Memlûkler" DGBİT, C.VI, s. 436-437

² Ramazan Şeşen, s. 366-367

³ Ramazan Şeşen, s. 301

ailesinden prenslerin hüküm sürdüğü önemli merkezler haline gelmişti. Çok geçmeden Selahaddin'in oğulları, kardeşleri ve kardeşlerinin oğulları birbirine düştüler.⁴ Bu mücadeleler nedeniyle Eyyubîler devleti zayıflamıştır. Eyyubîler devletinin son zamanlarına doğru devletin doğu sınırında Moğol tehlikesi ortaya çıkmıştır. Eyyubîlerin Mısır'daki hakimiyetlerine 1250 yılında Türk Memlûkleri son vermiş ve Suriye'de hüküm süren Eyyubîler ise, Moğolların hakimiyetini kabul etme meylinde idiler. Ancak 1260 yılında Ayn-ı Calud savaşında Moğolları ağır bir hezimete uğratan Memlûkler, Suriye bölgesini de Mısır ile birleştirerek Eyyubîler devletine son verdiler. Böylece 1171 yılında kurulan Eyyubî devletinin Mısır'daki kolu 1250'de, Suriye'deki ise 1260'da sona erdi.⁵

Mısır, Suriye, Filistin, el-Cezire, Hicaz, Yemen gibi yerlere kadar genişleyen Eyyubîler devletinin yıkılmasından sonra bu devletin yerini Memlûkler devleti almıştır. Eyyubîlere bağlı Türk Memlûkleri tarafından 1250 yılında kurulan Memlûkler devleti, 1517 yılına kadar Mısır, Suriye ve Hicaz bölgelerinde hüküm sürmüştür ve bu tarihte Osmanlı devleti tarafından yıkılmıştır.⁶

Mısır'da 1250 yılından 1517 yılına kadar hüküm süren Memlûk devletinin tarihini, sultanların menşesine göre ikiye ayırmak adet olmuştur. Bunlardan ilki 1250-1382 tarihlerini kapsar. Bu devirde Memlûk sultanlarının kahir ekseriyeti Türk asıllı olup, bunlara "el-Memâlik et-Türkiyye" veya Nil üzerindeki er-Ravza adasındaki

⁴ Kazım Yaşar Koprman, "Memlûkler", C.VI, s. 436.

⁵ Ramazan Şeşen, s. 392-395; Kazım Yaşar Koprman, "Memlûkler", C.VI, s. 457-458.

⁶ Kazım Yaşar Koprman, "Memlûkler", C.VI, s. 433-543.

kışlalarda ikamet ettikleri için "el-Memâlik el-Bahriyye" denilir. İkinci devir ise 1382-1517 yıllarını kapsar. Bu devirde ise Memlûk sultanlarının çoğunluğu Çerkez asıllı olup bunlara "el-Memâlik el-Çerakise" veya Kal'atü'l-Cebel burçlarında ikamet ettikleri için "el-Memâlik el-Burciyye" denilir. Bu iki devir bir bütün teşkil etmekle birlikte birbirinden az çok farklı hususiyetler arzederler.⁷

Birinci Memlûk devleti zamanında Moğollarla yapılan büyük mücadeleler ve onların arka arkaya yapılan savaşlarda yenilgiye uğramaları nedeniyle bir anda şöhretleri parlamıştır. 1258 yılında Moğolların Irak'ı almaları ile Abbasî halifeleri onlar tarafından öldürülmüş ve hilafet sona ermiştir. Ancak Sultan Zâhir Baybars, Abbasî hilafetini Mısır'da yeniden tesis etti.⁸

Memlûk devleti Suriye üzerindeki Moğol tehlikesini engellemiş ve Mısır'ın Moğolların eline geçmesine mani olmuşlardır. İlhanlılara karşı Altınordu Hanlığı ile ciddî yakınlaşmalara girmişlerdir. Memlûk devleti ayrıca Haçlıların Suriye ve Filistin kıyılarındaki kalıntılarını temizlemişlerdir.⁹

1400'lü yıllarda Timur'un Anadolu ve Suriye seferleri sırasında Memlûkler, doğudan gelen bu tehlike karşısında Osmanlı devleti ve diğer devletlerle ittifak içinde olmaya çalışmışlar, ancak bu gerçekleşmemiştir. Timur Anadolu'yu ele geçirdiği gibi Suriye'yi de

⁷ Kazım Yaşar Koprman, "Memlûkler", C.VI, s. 444; aynı yazar, **Mısır Memlûkleri Tarihi**, s. 1-15.

⁸ Kazım Yaşar Koprman, "Memlûkler", C.VI, s. 458.

⁹ Kazım Yaşar Koprman, "Memlûkler", C.VI, s. 474.

almıştır. Fakat buralarda uzun süre kalmayarak geri çekilmiştir.¹⁰ Memlûk devleti Fatih zamanından itibaren Osmanlı devleti ile Doğu Akdeniz'de bulunan Türkmen beyliklerinden Ramazanoğulları ve Dulkadiroğulları üzerinde hakimiyetini devam ettirme mücadelesine girmiş, ancak 1517 yılında Osmanlı devletine karşı yaptığı iki savaşta da yenilerek tarih sahnesinden silinmiştir.¹¹

1200-1400 yıllarında görüldüğü gibi Mısır ve Suriye'de iki güçlü devlet hüküm sürmüştür. Birincisi Eyyubîler devleti, 1250 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir. Eyyubîler zamanında Anadolu'da Selçuklu devleti hüküm sürerken bunun yanında Türk beyliklerinden Artukoğulları beyliği Güneydoğu Anadolu bölgesini kontrol altında tutuyordu. Ayrıca Moğolların önünden kaçan Harezmsahlr da Doğu Anadolu bölgesine kadar gelmişler ve Ahlat'ı alarak Eyyubî topraklarına girmişlerdir. Ayrıca Suriye ve Filistin kıyı şehirlerinde Haçlı prenslikleri bulunmaktaydı.

1250'de kurulan Memlûk devleti doğuda İlhanlılar ile komşu olmuştur. Anadolu Selçuklu devleti ise İlhanlıların hakimiyeti altında idi. Ancak Selçuklu devletinin dağılmasından sonra beylikler kurulmuş ve bunların içinde Osmanlılar sıyrılarak Memlûklulara rakip haline gelmişlerdir. Memlûkler İlhanlıların İrm ve Irak'taki hakimiyetlerinin yıkılmasından sonra onların yerini alan Celayirîler ile komşu olmuşlardır. Ayrıca Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesinde Kara Koyunlular devleti bulunmakta idi.

Kısaca özetlemeye çalıştığımız Mısır ve Suriye'nin siyasî durumu bu şekilde görülmekte idi.

¹⁰ İsmail Aka, **Timur Devleti**, Ankara, 1991, s. 25-26.

¹¹ Kazım Yaşar Koprman, "Memlûkler", C.VI, s. 528-540.

2. Coğrafi Durum:

Mısır: Eski ismi Makedonya olan bu ülkenin şimdiki adı konusunda iki değişik rivayet nakledilmektedir. Bunlardan ilki buraya bu ismi Nuh Peygamberin oğullarından olan Ham'ın torunu Mısır'a nispet edilerek verildiği şeklindedir. Diğeri ise, bu adın sınır anlamına gelen mısır kelimesinden kaynaklandığıdır. Kur'ân-ı Kerim, burayı Mısır ve el-Arz yeni yer, toprak olarak tanıtmaktadır.¹²

Mısır mevki olarak Kızıldeniz'in kuzeybatısında yer alır. Kuzeyi Akdeniz sahili boyunca Rafah şehrinden İskenderiye'ye, güneyi Sudan ülkesinden başlayarak batı istikametinde Kızıldeniz'e, doğusu Kızıldeniz'den el-Kûsayr kasabasına, oradan el-Kulzüm şehrine, batısı ise İskenderiye'den Vahalar bölgesine, oradan Sudan sınırlarına kadar uzanmaktadır.¹³

Mısır ülkesi, Nil nehrinin oluşturduğu ve uzunluğu 1280 kilometreyi bulan bir vadi ile doğu ve batı olmak üzere ikiye bölünür. Vadinin batı yakası bugün Libya çölü veya batı çölü olarak adlandırılırken doğusu ise doğu çölü veya Arap çölü olarak bilinir.¹⁴

Mısır'ın en önemli akarsuyu şüphesiz Nil'dir. Nil demek Mısır demektir. Mısır demek Nil demektir. Herodot, "Mısır Nil'in bir hediyesidir." demiştir. Mısır'da Asvan Barajı yapılmadan önceki Nil nehri çok farklıdır, şimdiki Nil çok farklıdır. Önceki Nil Mısır ülkesinin ziraî yapısını, yerleşmesini kısacası insanı yönlendiriyor ve Mısır'a hayat kaynağı oluyordu. Nil denilince Mısır insanı bambaşka hüyalara

¹² Abdülhalik Bakır, Hz. Ali Dönemi, Ankara, 1991, s. 86.

¹³ Abdülhalik Bakır, s. 86.

¹⁴ Selami Gözenç, Afrika Ülkeler Coğrafyası -I, Ankara, 1995, s. 123.

dalıyordu. Çünkü Mısır insanının günlük hayatını Nil düzenliyordu. Nil'in sularına gem vurulmadığı için tarım faaliyetleri nehrin rejimine uygun olarak yapılıyordu. Nil'in suları yükselmeye başlayınca Mısır insanı kadınıyla erkeğiyle, yaşlısıyla, genciyle, çoluğuyla, çocuğuyla bir bayram havası yaşırdı. Manda sürüleri nehir sularına dalıp dalıp çıkarlardı. Kuş cıvıltıları, suya batıp çıkan balık pırıltıları Nil'in kabarmasının müjdecisidir. Nil nehri başkent Kahire'yi geçtikten hemen sonra denizden 260 kilometre uzaklıkta Nil'in büyük deltası başlar. Bir kenarının uzunluğu 200 kilometreyi bulan üçgen biçimindeki deltasının yüksekliği 9 metredir. Burası alçak ve çok verimli bir sahadır.¹⁵

Mısır'da genelde çok sıcak ve kurak iklim hakimdir. Ülke ikliminde en önemli özellik ise yağış kıtlığıdır. Ülkenin en fazla yağış alan kısmı delta sahasıdır. Mısır'da aşırı nem ve sıcaklık insan yaşamını olumsuz yönde etkilemektedir. Çöllerde esen ve Hamsin adı verilen rüzgarlar, sıcak ve şiddetlidir. Çöl alanlarında bu rüzgarlar çöl kumlarını havada zaman zaman 2.000 metre yükseğe savururlar. Tahıl ürünlerine zararlı olan Hamsin rüzgarlarının ardından nispeten serin bir hava hakim olur.¹⁶ Delta kısmında doğuda Manzala ve batıda Burullus gölleri, ince uzun kumlu kordonların denizden ayırdığı kıyı gölleridir.¹⁷

İslâm tarih ve coğrafyacılara Mısır'ın ve Nil nehrinin durumu ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermişlerdir. Çeşitli vesilelerle Mısır'ı ziyaret eden tarihçilerin verdiği bilgiler yanında seyyahlardan İbn Cübeyr, İbn Battuta

¹⁵ Aydoğın Köksal, *Afrika Coğrafyası I*, DTCF Basımevi, Ankara, 1982, s.62; Selami Gözenç, s. 124; Ramazan Özey, *Dünya Denklemine Orta Doğu, Ülkeler-İnsanlar-Sorunlar*, İstanbul, 1996, s. 158.

¹⁶ Selami Gözenç, s. 124; Ramazan Özey, s. 158-159.

¹⁷ Aydoğın Köksal, s. 67.

ve büyük tarihçi İbn Haldun da Mısır coğrafyası hakkında bilgiler vermektedir.

1183 yılında İskenderiye üzerinden Mısır'ın başkenti Kahire'ye ulaşan İbn Cübeyr, Tanta üzerinden buraya gelmişlerdir. Daha sonra Mısır'ın güneyindeki Said bölgesine gitmiştir. Seyyah Kahire hakkında bilgi verirken, Ahmed b. Tolun Camiinden bahsetmekte ve onun etrafında çok sayıda fakir ve gariplerin olduğu ve sultanın her zaman onlara yiyecek gönderdiğini belirtmektedir.¹⁸ İbn Cübeyr, Nil nehri hakkında da ayrıntılı bilgi vermektedir. Nehir üzerinde Nil'in sularını ölçen mikyaslar yani nilometreler bulunduğunu, suyun en fazla 21 zira¹⁹ya kadar yükseldiğini, bazen 19 zira, bazen 17 zira olduğunu ve 17 ziranın en iyi yükseklik olduğunu ve 16 ziranın normal olduğunu ve bunun altına inerse, büyük zararlar olduğunu yazmaktadır.²⁰

Tarihçi Ebu Şâme 1230-1231 yıllarında Mısır'ın Dimyat, Kahire ve İskenderiye şehirlerini ziyaret etmiştir.²¹ Ünlü seyyah İbn Battuta 1325 yılının Haziran ayında İskenderiye şehriden Mısır ülkesine girmiş ve hemen hemen Mısır'ın birçok şehrini dolaşmış ve güney Mısır'a Said bölgesine inmiş ve Kızıldeniz yoluyla buradan Suriye'ye girmiştir. İbn Battuta XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde Mısır'ın durumu hakkında çok değerli bilgileri vermektedir.²²

¹⁸ İbn Cübeyr, s. 49.

¹⁹ Zira: İslâm dünyasında uzunluk ölçüsü olarak çok değişik şekilde kullanılmakla birlikte Nil nehrinin su seviyesini ölçmek için de kullanılan bir uzunluk ölçüsüdür. Bu da 54,04 cm'dir. Bk. Walter Hinz, s. 67.

²⁰ İbn Cübeyr, s. 50-52.

²¹ Ebu Şâme, s. 160.

²² İbn Battuta, S. 31-72.

Kara veba hakkında çok değerli bilgiler veren İbn Battuta Mısır'dan dönüşünde kara vebaya rastlamıştır. Başta İskenderiye ve Kahire olmak üzere kara vebanın tesirlerini ve ne kadar insan öldüğünü ayrıntılı şekilde anlatmaktadır.²³

Mısır'ı ziyaret eden büyük tarihçi İbn Haldun da burada uzun süre kalmış ve Memlûk devletinin hizmetine girmiştir. İbn Haldun 1384 yılında Tunus'tan Mısır'a hareket etmiştir. Önce İskenderiye'ye gelmiştir. Daha sonra Kahire'ye gelen İbn Haldun şehrin mamur olduğunu ve kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu haber vermektedir. İbn Haldun Nil nehrinden de ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir.²⁴

Mısır, coğrafi konumu itibariyle önemli ticaret yolları üzerinde bulunmaktadır. Baharat yolu, Kızıldeniz vasıtasıyla Akdeniz'e ulaşmakta ve Avrupalı gemiler özellikle İskenderiye ve Dimyat şehirlerine uğramakta idi. Yine Asya'dan Afrika'ya geçen yol Sina yarımadası üzerinden Mısır'a gelmekteydi. Hem ticaret hem de ziraat bakımından iktisadî şartları çok iyi olan Mısır ülkesi dünyanın önemli tarım merkezlerinden biriydi. Zengin tarım ülkesi olması sebebiyle Amr İbnü'l-Ass'ın dikkatini çeken Mısır, Müslümanlar tarafından fark edildikten sonra geliri artmış; eğer idareciler Mısır'ı imar ederlerse çok fazla ürün elde edilebileceğine inanılmıştır. Hatta Mısır'ı Müslümanlar "ekmek sepeti, mahsul deposu" olarak adlandırmışlardır.

Eski zamanlardan beri dünyanın gıda ambarlarından biri olarak kabul edilen Mısır arazisinde, keten, pamuk, şeker kamışı gibi daha

²³ İbn Battuta, S. 659-661.

²⁴ İbn Haldun, *Tarihü'l-İber*, C.VII, K.IV, Beyrut, 1983, s. 1058-1070.

birçok ürün yetişmekte idi.²⁵

Suriye, Mümbit Hilal ülkeleri arasında Akdeniz'e kıyısı bulunma, doğu kısımlarında Mezopotamya'nın bir parçası ve nihayet Arabistan çöllerinin kuzey devamı olma özellikleri taşıyan, doğu-batı aynı zamanda kuzey-güney doğrultularında bir geçit sahası durumundadır.²⁶

Suriye toprakları tarihi devirler boyunca önemli yerleşmelere sahne olmuş, doğu ile batı alemlerinin birbirleriyle temasında aracılık rolü üstlenmiştir. Roma imparatorluğu, Orta Çağ İslâm devletleri ve Osmanlı devleti zamanlarında Suriye önemini korumuş, Suriye'nin bu devirlerdeki en fazla ön plana çıkan özelliği asırlar boyunca uzak doğu ile Avrupa arasındaki bağlantıların sağlandığı bir koridor niteliği taşımaktadır. İpek yolu, baharat yolu, hacı yolları, askeri yollar büyük çoğunlukla Suriye'den geçmesi ve yollar üzerinde hem denetim hem de ticaret ve hizmet gayesiyle kurulmuş ve gelişmiş yerleşmeler ile bu yolların Akdeniz'e ulaştığı yerlerdeki liman ve mal depolama şehirleri, binlerce yıldır bu sahaların çatışmaların odağı haline gelmiştir.²⁷

Suriye'nin Akdeniz kıyıları hariç büyük çoğunluğu kuraktır. Yağışların azlığı ve sıcaklığın fazlalığından dolayı ülkede çok sık kuraklık görülür. Ülkeye kış mevsiminde düşen yağışlar, su rezervleri ve akarsuları için hayati öneme sahiptir. Ülkede tarımın yapılabilmesi için

²⁵ İbn Züheyr, *el-Fedail el-Bâhire bi-Mehasini'l-Kahire*, (Neşr.: Mustafa Saka-Kâmil el-Mühendis), Kahire, 1969, s. 128-129; Moris Lombard, *el-Cuğrafya el-Tarihiyye li'l-Alemi'l-İslâmî fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî*, (Arapçaya çeviren: Abdurrahman Hamide, Dımaşk, 1979, s. 34.

²⁶ Murat Özgür, *Türkiye'nin Komşuları, Suriye*, Ankara, 1996, s. 5.

²⁷ Murat Özgür, s. 5-6.

yağışların çok ve zamanında olması gerekmektedir.²⁸

Suriye'nin tarım alanlarının dağılışı ile iklim elemanları aynı zamanda da suya olan ihtiyaç nedeniyle hidrografik unsurlar arasında sıkı bir bağ söz konusudur. Ülkenin batısı, kısmen kuzeyi ve Fırat vadisi başlıca tarım alanlarıdır. Kıyı ovaları, Hama, Humus çevresi, Halep yöresi, batı kesimi, tahıl, baklagil, sebze, meyve ve pamuk tarımının yaygın olduğu sulu tarım alanlarına rastlamaktadır.²⁹

Eyyubî ve Memlûk dönemlerinde Suriye bölgesinin iki önemli merkezi bulunmakta idi. Bunlardan biri, kuzeydeki Halep ve diğeri de güneydeki Şam'dır. (Dımaşk) Eyyubîler zamanında Halep, şehirlerin anası olarak adlandırılıyordu.³⁰ Kalkaşandî, Suriye bölgesinin ikinci büyük şehri olarak Haleb'i göstermekte ve Memlûkler zamanında Şam'dan sonra ikinci büyük ümeranın burada bulunduğu işaret etmektedir.³¹ Ayrıca Fazlullah el-Ömerî de başta Şam ve Halep olmak üzere Suriye şehirleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.³² Ünlü seyyah İbn Battuta, Suriye bölgesini ziyaret ederek birçok şehre uğramış ve buralardaki gözlemlerini ayrıntılı şekilde anlatmıştır. Kara veba sırasında Şam'da bulunan İbn Battuta, veba salgını sırasındaki olaylara şahit olmuştur.³³

Birçok İslâm tarihçisi ve coğrafyacısı Suriye'nin tarihi ve coğrafi

²⁸ Murat Özgür, s. 13.

²⁹ Murat Özgür, s. 16.

³⁰ Ramazan Şeşen, "Eyyubîler", D.G.B.İ.T., C.VI, s. 318.

³¹ el-Kaklaşendî, *Subhü'l-Aşâ*, C.IV, s. 95, 121.

³² el-Ömerî, s. 15-16.

³³ İbn Battuta, s. 118.

durumunu anlatmışlardır. Özellikle de Suriye'den geçen Fırat nehrinin önemini belirtmişlerdir. Suriye bölgesindeki diğer bir nehir de Asi'dir.

Suriye bölgesi bugünkü Lübnan da dahil olmak üzere Araplarda Şam ülkesi olarak adlandırılmaktadır, 1096 yılından itibaren Haçlı istilasına maruz kalan bölge, Eyyubîlerin kurulması ile bu devletin hakimiyeti altına girmiştir. Eyyubîler, Suriye ve Mısır'ı içine alan güçlü bir devlet kurmuşlardır. Ancak 1250 yılında Memlûk devletinin kurulması ile bu devlet tarih sahnesinden çekilmeye başlamıştır. 1258 yılından sonra Moğolların saldırısına uğrayan bölgede hakimiyetlerini güçlendiren Memlûkler zamanında Suriye ekonomik ve ticarî bakımdan canlanmış, ancak 1401 yılında Timur'un başta Halep ve Şam şehirleri olmak üzere burayı fethetmesi eski canlılığını yitirmesine sebep olmuştur.

Suriye'nin güney kısımlarında bulunan ve bugün Ürdün toprakları olarak adlandırılan bölge ise Eyyubîler ve Memlûkler zamanında Kerek ve Şevbek isimli iki önemli şehir nedeni ile tarihi kaynaklarda sık sık geçmektedir. Bu bölge oldukça fazla kuraktı ve bölgenin büyük çoğunluğu çöllerle kaplıydı.³⁴

Suriye'nin güneybatı kısmına doğru uzanan ve bugün birçok devletin (Filistin Özerk Cumhuriyeti, Ürdün, İsrail, Lübnan ve Mısır) sınırları içinde kalan Filistin coğrafyası ise en eski devirlerden günümüze kadar dünyanın verimli arazileri olarak kabul edilmektedir. Ayrıca üç büyük semavî dine inananlar tarafından kutsal sayılan Kudüs'ün bu coğrafyada bulunması buranın değerini ve önemini

³⁴ Ramazan Özey, *Dünya Denkleminde Orta Doğu, Ülkeler-İnsanlar-Sorunlar*, İstanbul, 1996, s. 77.

artırmıştır.³⁵

B. 1200 Yılına Kadar Suriye ve Mısır'da Meydana Gelen Önemli Kriz, Kıtık ve Vebalar:

Suriye ve Mısır'da eski zamanlardan itibaren kıtlık ve veba salgınları görüldüğü kaynaklarda mevcuttur. İslâmiyet'in yayılmasından önce özellikle de Mısır'da kıtlıkların olduğu görülür. Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Yusuf (A.S.)'in hikayesi anlatılmaktadır.³⁶ Onun zamanında yedi yıl süren büyük bir kıtlık yaşanmıştır.³⁷ El-Makrizî, kıtlık ve veba salgınlarını araştırdığı kitabında Mısır'ın en eski tarihlerinden itibaren 1403 yılına kadar ki önemli felaketleri anlatmaktadır. İslâm öncesinde birçok olayların meydana geldiği çeşitli rivayetlerle anlatılır.³⁸

Mısır'da meydana gelen bu kıtlık ve veba salgınlarının nedeni Nil nehrinin taşkınlarının düzensiz ve eksik olmasından kaynaklanmaktaydı. Önce açlıkla başlayan felaket daha sonra vebaya dönüşmekteydi. Müellifler, eserlerinde açlık, kıtlık ve vebayı birlikte telaffuz etmektedirler. Hemen hemen her kıtlık olayının ardından bir veba salgınının ortaya çıktığı görülür.

Suriye ve Mısır'da İslâmiyet'in yayılmasından sonra birçok kıtlık ve veba salgınlarının aralıklarla meydana geldiği görülür. İslâmî dönemde ilk ciddî veba salgını Hz. Ömer'in halifeliği zamanında 639 (H.18) yılında Suriye'de meydana geldi. Amevas veya Amvas vebası adı verilen bu salgında 25.000 kişi hayatını kaybetti. Hz. Muhammed

³⁵ Ramazan Özey, s. 97.

³⁶ Yusuf Suresi, âyet 54-57.

³⁷ el-Makrizî, İgâse, s. 10; aynı yazar, Hıtat, C.I, s. 244; Süyutî, C.I, s. 17.

³⁸ el-Makrizî, İgâse, s. 7-10.

(S.A.V.)'in sahabesinden pek çok kişi bu hastalıktan öldü. Başta Suriye bölgesinin fethi için görevlendirilen baş komutan Ebu Ubeyde b. el-Cerrah olmak üzere pek çok Müslüman komutan ve asker bu veba salgınından öldü. 30.000 kişinin öldüğü de rivayetler arasındadır.³⁹ Bu veba salgını ismini Remle veya Kudüs arasında Amevâs veya Amvâs adı verilen bir köyden aldı. Çünkü ilk defa orada ortaya çıkmış ve yayılmaya başlamıştır.⁴⁰

İbn Hacer, Amevâs vebasından sonra Mısır ve Suriye'de birçok veba salgınının olduğuna işaret etmektedir.⁴¹

İslâm fethinden sonra Mısır'da ilk ciddî veba salgını Abdülmelik b. Mervan halifeliği (685-705) zamanında Mısır valisi Abdülaziz b. Mervân'ın valiliği esnasında 685 yılında meydana geldi. Birçok insanın öldüğü bu tâûn, İslâm tarihindeki büyük salgınlardan biri olarak kabul edilmektedir.⁴² Abdülaziz b. Mervân'ın Mısır valiliği zamanında kıtlık ve veba salgınlarının silsile halinde devam ettiği görülmektedir. 689 yılında Mısır'da meydana gelen bir taun sebebiyle vali, Fustat'ı terk ederek Hilvan'a çekilmiş ve burada binalar ve bir saray inşa etmişti. Fustat'ta meydana gelen veba salgını ile ilgili haberleri ise Kadı Abdurrahman b. Muaviye b. Hadic el-Kindî kendisine ulaştırıyordu.⁴³ Bugün Kahire'nin

³⁹ el-Belazurî, *Fütuhü'l-Büldân*, (Çev: Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s. 119; İbnü'l-Kesîr, C.VII, s. 129-158; İbn Hacer, *Bezlü'l-Mâûn*, varak: 37b; Zekeriya el-Ensârî, varak: 12a; Dols, *The Black Death*, s. 21-24.

⁴⁰ İbnü'l-Kesîr, C.VII, s. 154; İbn İyas, C.I, K. I, s. 578.

⁴¹ İbn Hacer, *Bezlü'l-Mâûn*, varak: 37-39.

⁴² İbn Tagribirdî, *en-Nücüm*, C.I, s. 239; Süyutî, C.II, s. 165; Zekeriya el-Ensârî, varak: 12a

⁴³ İbn Tagribirdî, *en-Nücüm*, C.I, s. 239; Yakutü'l-Hamavî, *Mucemü'l-Büldân*, C.II;

banliyösü durumunda bulunan Hilvan'ın kurulmasına bu veba salgını neden olmuştur. Fustat'ta bu salgın meydana geldiğinde Irak'ta Basra şehrinde el-Cârif denilen ve 20.000'den fazla insanın ölümüne neden olan büyük veba salgını ortaya çıkmıştı. İslâm tarihi müellifleri bu veba salgınını büyük felaketlerden biri olarak kabul etmektedirler.⁴⁴ Mısır'da meydana gelen veba salgınının sebebi genellikle Nil nehrinin düzensizliği idi.

Eyyubîler ve Memlûkler zamanında olduğu gibi bundan önceki dönemlerde de Mısır'da Suriye'ye nazaran veba salgınlarının daha çok olduğu görülmektedir. Emevîler zamanında Halife Velid b. Abdülmelik b. Mervan'ın halifeliği (705-715) döneminde 705 yılında Mısır'da bir kıtlık olmuş ve Mısır halkından ölenler çok olmuştur. Bu sırada Mısır valisi olarak halifenin kardeşi Abdullah'ın bulunduğu ve onun idaredeki suiistimalleri ve zalimane uygulamaları Mısır'da sıkıntıları daha da artırmış ve halk büyük sorunlarla karşı karşıya gelmiştir.⁴⁵ Emevîler döneminde 723 ve 749-753 yıllarında iki önemli kıtlık olayı daha Mısır'da meydana gelmiştir. Bu iki kıtlığının sebebi Mısır'da şiddetli bir kuraklığın hüküm sürmesi ve Nil nehrinin taşkınlığının durmasıydı.⁴⁶ Tulunîler zamanına kadar Mısır'da birçok kıtlık ve veba salgınlarının görüldüğü ve insanlardan birçoğunun telef olduğuna dair bilgiler

Ganim, s. 22; es-Suyutî, *Hüsnü'l-Muhadara*, C.II, s. 165; Muhammed Berekat el-Beyelî, *el-Ezmâtü'l-İktisadiye ve'l-evbie fi Mısır el-İslamiye*, Kahire, 1986, s. 39; Michael W. Dols, s. 25

⁴⁴ İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.I, s. 235; İbn İyas, *Bedaiz-Zuhur*, C.I, K.I, s. 529; Zekeriyâ el-Ensârî, varak: 13b.

⁴⁵ el-Makrizî, *İgâse*, s. 11; Ganim, s. 22; Muhammed Berekat el-Beyelî, s. 38.

⁴⁶ Seyyide Kâşif, *el-Ardu ve'l-Fellâh fi Mısri'l-İslamiyye*, s. 171-179; Ganim, s. 23, M.W.Dols. s. 26.

kaynaklarda mevcuttur.⁴⁷

Abbasî halifesi Me'mun zamanında (813-833) Suriye'de bir veba salgını oldu. 822 yılında meydana gelen bu salgını yine aynı bölgede 830 yılında meydana gelen bir veba salgını takip etti.⁴⁸

Tolunoğulları zamanında Mısır ve Suriye'de (868-905) kıtlık ve veba salgınlarının az meydana geldiği görülür. Bunun sebebi Ahmed b. Tolun zamanında Mısır'da su kanalları açılmış ve eskiler tamir edilmiş, çiftçiler korunmuş olmasıdır. Çiftçilere ihtiyacı olan şeyler hasat zamanı geri alınmak şartı ile verilmiş ve onun zamanında Mısır'ın geliri artmıştır. Ondan önce yıllık 800.000 dinar olan Mısır haracı onun zamanında 4.300.000 dinara yükselmiştir.⁴⁹ Ancak Ahmed b. Tolun'un ölümünden sonra ülkenin eski refah durumu kalmamış ve oğlu Humârâ Veyh zamanında (884-896) 891 yılında ülkede önemli bir iktisadî kriz meydana gelmiştir. Yine onun oğlu Harun b. Humârâ Veyh zamanında (896-904) Nil nehrinin düzensizliği ve eksikliği sebebiyle kıtlıklar meydana geldi.⁵⁰

Mısır'da hüküm süren İhdişîler zamanında Mısır ekonomisinin pek iyi olmadığı görülmektedir. Özellikle Nil nehrinin düzensizliği sebebiyle sık sık kıtlıkların meydana geldiği görülür. Nitekim 940, 949, 952, 954 ve 963 yıllarında Mısır'da Nil nehrinin düzensizliği ve yetersiz

⁴⁷ Bu konuda bk. El-Beyelî, s. 35-40.

⁴⁸ Zekerîya el-Ensârî, varak: 12b.

⁴⁹ Seyyide Kâşif, Ahmed İbn Tolun, s. 200; Kazım Yaşar Koprıman, "Tolunoğulları", D.G.B.İ.T., s. 73; Muhammed Berekat el-Beyelî, s. 43-46.

⁵⁰ Seyyide İsmail Kâşif, Ahmed İbn Tolun, s. 201; Ganim, s. 23.

taşmasından dolayı kıtlıklar meydana gelmiştir.⁵¹ El-Makrizî, İhşidîler zamanında meydana gelen veba salgınları ve kıtlıklara eserinde yer vermiştir. Özellikle en son kıtlık olayı 963 yılında başlamış ve 9 yıl devam etmiştir. Bu kıtlık İhşidî devletinin yıkılmasında da önemli bir etken olmuştur.⁵² İhşidî devleti doğuda Karmatî, güneyde Nubya, batıda Fatimîlerin saldırıları ve içte de büyük kıtlık sebebiyle yıkılmaktan kurtulamamıştır. Bir de bu sırada Abbasî halifeliğinin zayıflığı Mısır'da İhşidî hakimiyetinin sona ermesinde etkili olmuştur. Mısır'da başlayan büyük kıtlık öncesi de birçok kıtlıklar görülmüş ve bu sürede çarşılarda yiyecek maddeleri bulunamaz olmuş veya fiyatları aşırı şekilde yükselmiştir. Bu kıtlıktan sadece halk değil askerler de etkilenmiş ve yiyecek bulamamışlardır. Devletin koruma gücünün zayıflığı nedeniyle Mısır'a Fatimîler kolayca sahip olmuşlardır.⁵³ Kıtlığın sebebi Nil nehrinin artışının çok az seviyede kalmasıdır. Bunun neticesinde fiyatlar artmış ve ekmek bulunamaz olmuştur. Buğdayın iki vayba⁵⁴si bir dinara yükselmiştir. İhşid Muhammed b. Tugç'ın ölümünden sonra Mısır'da durumlar iyice karıştı. Açlık ve veba salgını iyice yayılmıştı. İnsanlar yiyecek bulamıyorlardı. Buğdayın bir vaybasi bir dinar olmuştu. El-Cize'de Fatimîlerle yapılan savaşı kaybeden İhşidîler, Mısır'ı onlara teslim etmek zorunda kaldılar.⁵⁵ İhşidîlerin son zamanlarında ortaya

⁵¹ Kazım Yaşar Koprıman, "İhşidîler", D.G.B.İ.T., C.VI, s. 217.

⁵² el-Makrizî, İgâse, s. 11-14.

⁵³ Seyyide İsmail Kâşif, Mısır fî Asri'l-İhşidiyyin, II.baskı, Kahire, 1970.

⁵⁴ Vayba: özellikle Mısır'da kullanılan bir hacim ölçüsüdür. XIV. ve XV. yüzyıllarda yaklaşık olarak 11,6 kg buğdaydır. Bu da 15 litreye eşittir. Remle de ise bir vayba yaklaşık olarak 37,8 litredir. Bk. Walter, Hinz, s. 64-65.

⁵⁵ el-Makrizî, İgâse, s. 11-14; İbn Tagrıbirdî, C.III, s. 372-393; C.IV, s. 3-28.

çıkan kıtlık ve veba salgını iktisadî hayatı çökertmiş, başta Kahire olmak üzere Mısır şehirlerinde görülmemiş bir pahalılık ve açlık yaşanmıştır. Mısır halkı ile ordusu kıtlık ve vebadan telef olmuştur. İhşidilerin düşmanlarına karşı mukavemeti kırılmış ve neticede Mısır'ı Fatimîler ele geçirmiştir. Mısır'daki kıtlık ise 971 yılına kadar sürdü ve bu tarihte Nil nehri Mısır arazisini sulayacak kadar taşıdı ve fiyatlar inerek ülkede bolluk başladı.⁵⁶ Fatimîler zamanında Mısır'da iktisadî krizler Nil nehrine bağlı olarak devam etti. Bu devirde Mısır'da birçok kıtlık ve veba salgınları görüldü. Kuraklık, Nil nehrinin az taşması ve iktisadî tedbirlerin yetersizliği kıtlık ve açlık krizlerinin çıkmasına neden oldu.⁵⁷

Fatimîler zamanında ilk önemli kıtlık hadisesi onların Mısır'ı İhşidilerin elinden aldıklarında devam eden büyük kıtlık ve veba salgınları idi. Daha sonra 982 yılında büyük bir kıtlık yaşandı. Yiyecekler ve hububatlar bulunamaz hale geldi. Bu olayın arkasından veba salgını zuhur etti ve birçok insan salgından öldü. Bu olayın sebebi Nil nehrinin suyunun yükselmemesi ve kuraklığın hüküm sürmesiydi.⁵⁸

Bu kıtlık ve vebadan sonra Mısır'da Fatimî halifelerinden Hakim bi-Emrillah zamanında (996-1020), 997 yılında kıtlık çıktı. Sebebi Nil nehrinin kusurlu olması ve taşmaması idi. Gıda maddelerinin fiyatları arttı ve buğday bulunamaz oldu. İnsanlarda korku hasıl oldu ve onlar geleceklerinden endişe ediyorlardı. İnsanlar yenmek için caddelerden kaçırılmakta idi. Ekmeğin dört rıtlı bir dirhem⁵⁹e çıkmıştı. Mısır'da ortaya

⁵⁶ el-Makrizî, *İğâse*, s. 14; Ayrıca bu konuda bk. Muhammed Berekat el-Beyelî, s. 48-56; el-Makrizî, *İğâse*, s. 14-29.

⁵⁷ Bu konuda bk. Muhammed Berekat el-Beyelî, s. 59-104.

⁵⁸ Muhammed Berekat el-Beyelî, s. 62.

⁵⁹ Dirhem ve miskal: Hem eşya hem de para ağırlığı olarak kullanılan bu iki ağırlık

çıkan bu kıtlık olayı uzun süre devam etti ve 1080 yılına kadar aralıklarla devam etti. Bu sürede Fatimî dirhemleri aşırı şekilde değer kaybetti. Bu dönemde bir dinar 34 dirheme kadar çıktı. Daha önce bir dinar 26 dirheme mukabildi. Fırıncılar ve ekmekçiler önünde halk, yiyecek ve ekmek satın alabilmek için izdihamlara neden oldular. İnsanlar kıtlığın kalkması için defalarca dualara çıktılar. Halife, stokçu ve karaborsacılara karşı sert tedbirler aldı. Ayrıca halife fakir ve yoksullara gıda maddeleri dağıttı. 1008 yılında yeni mahsul piyasaya çıkıncaya kadar kıtlık devam etti.⁶⁰

Fatimî halifesi Mustansır Billah zamanında (1036-1094) Mısır'da iktisadî krizler çok görüldü. 1052, 1055, 1064 yıllarında görülen kıtlık ve veba salgınlarında Mısır oldukça büyük zarar görmüş ve halk büyük sıkıntılarla karşı karşıya gelmiştir. 1052 yılında meydana gelen kıtlık olayı Nil nehrinin kusuru ile oldu. Devlet depolarında mahsul bulunmuyordu. Açlığın arkasından veba salgını ortaya çıktı. Çok fazla

birimi oldukça farklı değerler gösterir. Para birimi olarak şeri miskalle dirhem arasında 7/10 oranı uygulamada ise 2/3 oranı kabul edilir. Ancak İslâm toplumlarında kullanılan bu miskal ve dirhemın ağırlıkları bölge ve zamana göre değişik çok farklılıklar ortaya çıktığı görülür. İslâmî dirhemın ağırlığı 2, 97 gramdır. Miskalinki ise 4, 25 gramdır. Eşya ağırlığı olarak miskal ve dirhem hassas eşya ağırlıkları olarak para ağırlıklarından oldukça farklı değerler gösterir. Mısır'da bir miskal 4,68 gram iken dirhem 3,125 gramdır. Ancak bu sabit değildir. Suriye'de ise XII. Yüzyılda bir miskal 4.427 gram, şeri miskal değeri ise 4.46 gramdır. Dirhemın değeri ise 3,14 gramdır. Suriye'de miskal Mısır'dakinden biraz daha küçüktür. Irak'ta ise bir miskal 4.425 gram, dirhem ise 3.125 gramdır. Bk. H. Sahillioğlu, "Dinar", s. 352; aynı yazar, "Dirhem", s. 369; Mehmet Zeki Pakalın, C.I, s. 453-454; Walter Hinz, s. 1-6.

⁶⁰ el-Makrizî, *İğâse*, s. 14-28; Muhammed Berekat el-Beyefî, s. 65-70; Ganim, s. 25.

insan öldü.⁶¹ İki yıldan fazla devam eden bu açlık ve veba salgını arkasından 1056 yılında başlayan ikinci kıtlık ve veba salgını sadece Mısır'da değil Suriye ve Irak bölgesine yayılmıştır. Hububat fiyatları pahalalmış, bunun üzerine Halife dışarıdan buğday ithal ederek fiyatların düşmesini sağlamıştır.⁶² Suriye ve Irak'ta da etkili olan kıtlık bu bölgenin ekonomik yapısını sarsmış ve gıda maddeleri bulunamaz olmuştur. Kıtlığın arkasından ortaya çıkan veba salgını birçok insanı öldürmüştür. Açlıkla başlayan felakette ölümler artmış ve cesetlerden yayılan kokular ile hava ağırlaşmış ve bunun neticesinde veba salgını yayılmıştır. İran ve Irak bölgesinde veba salgını daha etkili olmuştur. Binlerce insan hayatını kaybetmiştir.⁶³ İbn Hacer Askalanî 1056-1057 yılları arasında meydana gelen veba salgınının sebebinin kıtlık olarak göstermektedir. Ortaya çıkan kıtlık neticesinde şiddetli açlıkla ölümler olmuş ve onun arkasından da veba salgını yayılmıştır.⁶⁴

1063 yılında Mısır'da çıkan bir veba salgınında yine günde 1.000 kişi ölmekte idi.⁶⁵ Aynı Fatimî halifesi zamanında ortaya çıkan veba salgınlarının ardı arkası kesilmiyordu. 1064 yılında başlayıp 1071 yılına

⁶¹ el-Makrizî, *İğâse*, s. 18; Ganim, s. 25; Muhammed Berekat el-Beyefî, s. 83-84; Azmî *Tarihi*, (Çev.: Ali Sevim) *Selçulu Tarihi* ile ilgili bölümü, s. 12.

⁶² el-Makrizî, *İğâse*, s. 20; Ganim, s. 25; Muhammed Berekat el-Beyefî, s. 84; Azmî *Tarihi*, s. 14.

⁶³ İbnü'l-Kesîr, C.XII, s. 173; el-Makrizî, *İğâse*, s. 22-23; Ganim, s. 25; Muhammed Berekat el-Beyefî, s. ; es-Suyutî, C.III, s. 171; Lane Pool, *A History of the Egypt in the Middle Ages*, London, 1910, s. 142-143; F.Ş. Arık, s. 41-42.

⁶⁴ İbn Hacer Askalanî, *Bezlü'l-Mâûn fî Fadli't-Tâûn*, varak: 38b; Zekeriye el-Ensarî, varak: 13a.

⁶⁵ es-Suyutî, *Hüsnü'l-Muhadara*, C.II, s. 172; İbnü'l-Kesîr, C.XII, s. 202; İbn Tagribirdî, *en-Nücûm*, C.V, s. 75.

kadar süren ve 7 yıl devam eden veba salgını büyük felaketlerden biri olarak kabul edilmiştir.⁶⁶ İbnü'l-Kesîr bu kıtlık ve veba salgınının 1069 yılında meydana geldiğine işaret ederken⁶⁷ es-Suyutî 1067'de olduğunu kaydetmektedir.⁶⁸ Dünyada meydana gelen büyük kıtlık ve veba salgınlarından kabul edilen bu olay Mısır'da Nil nehrinin yedi yıl taşmaması nedeniyle meydana gelmiştir. Bu kıtlık sadece Mısır'ı değil Suriye, hatta Irak'ı bile etkisi altına almıştır. Yiyecek bulamayan Mısır halkı doğuya doğru göç etmiş ve Irak taraflarına gelmiştir. Halk açlıktan birbirlerini yemek zorunda kalmıştır.⁶⁹ El-Makrizî bu kıtlığın sebebi olarak, Mısır'da sultanın otoritesinin zayıflığını, devlet içerisindeki karışıklığı, yolsuzlukların devleti istila ettiğini, Araplar arasındaki fitneyi ve bir de bunlara ek olarak Nil nehrinin taşkınlarının durması nedeniyle tarlaların sulanamayışını ve ekinlerin yetişmeyişi göstermektedir. Pahalılık, kıtlık ve açlık neticesinde veba meydana gelmiş ve ülkede tarlaları işleyecek insan kalmamıştır. Yiyecek kalmamış ve insanlar ölümün pençesinden kurtulamamıştır. Buğdayın bir erdeb⁷⁰i 80 dinara kadar satılmıştır. İnsanlar kedi, köpek etlerini

⁶⁶ el-Makrizî, *İğâse*, s. 24-27; el-Hıtat, C.I ; İbn Tagrıbirdî, en-Nücûm, C.V, s. 80; İbnü'l-Esîr, C.X s. 65-68 .

⁶⁷ İbnü'l-Kesîr, C.XII, s. 210.

⁶⁸ es-Suyutî, *Hüsnu'l-Muhadara*, C.II, s. 172.

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, C.X s. 65-68.

⁷⁰ Erdeb; irdeb: Mısır'da kullanılan bir tahıl ölçüsüdür. Erdebın bugünkü ağırlığı konusunda kaynakların verdiği bilgiler muhtelifdir. Ancak en güvenilir bilgileri el-Ömerî'nin XIV. yüzyılda verdiğini görmekteyiz. Bu görüşleri XV. yüzyılda el-Kalkaşandî desteklemiştir. Buna göre bir erdeb buğday 69,6 kg; arpa 58 kg; bakla 72,3 kg'dır. Ancak erdebın verilen bu ağırlık miktarları şehirlere göre değişmektedir. Kahire'de bir erdeb buğday 69,6 kg iken Feyyum'da 104,4 kg'dır. Mısır'ın üç erdebi

yemişler hatta bazen birbirlerini yemişlerdir. Bir köpek 5 dinara kadar satılmıştır.⁷¹ Mısır'da meydana gelen bu kıtlık ve veba salgını hakkında kaynaklarda birçok hikayeler anlatılmaktadır. Bunlardan biri şöyledir: "Mısır hükümdarının binek hayvanlarının hepsi öldü ve sadece üç atı kaldı. Vezir bir gün katırından inip bir işe daldı. Kölesi açlıktan ötürü zayıfladığı için katırla ilgilenemedi. Üç kişi gelip katırı aldılar ve kesip yediler. Bunlar yakalanıp idam edildiler. Bu üç kişi idam sehparlarında sabaha kadar asılı kaldıklarında insanlar onların etlerini yediler."⁷² Yine Mısır'daki kıtlıkta anlatılan bir hikaye de şudur: "Bir kadın bin dinarlık malını satarak onunla buğday satın almış, hamallar onu taşırken aç insanlar on yağmaladılar, kadın da onlarla beraber kendi malını yağmaladı. Ancak ona bir ekmek düşmüştü."⁷³ Mısır bölgesini kasıp kavuran bu kıtlık ve veba salgınlarında halifeye ait birçok kıymetli zırh, kılıç, billur ve ipekli kumaş yiyecek alınabilmek için çok ucuza satıldı.⁷⁴ Uzun süre devam eden bu kıtlık ve arkasından başlayan veba salgını Mısır'da önemli oranda nüfus kaybına neden olmuştur. Ancak kaynaklarda Mısır'da ne kadar insan öldüğü konusunda sayı belirtilmemektedir. Fatimî devletinin siyasî istikrarı bozulmuş, ülke içinde aşırı pahalılık sebebiyle insanların öfkeleri kabarmış, hırsızlık, yağmacılık, çocukların ve kadınların alenen sokaklardan kaçırılmaları

bu dönemde Suriye'nin üç gırasına eşittir. Bk. El-Ömerî, s. 15; el-Kalkaşandi, C.III, s.512; Walter Hinz, s. 48-49.

⁷¹ el-Makrizî, İğâse, s. 24-25.

⁷² İbnü'l-Kesîr, C.XII, s. 216; Ebu'l-Ferec, C.I, s. 319; el-Makrizî, İğâse, s. 27; es-Suyutî, s. C.II, s. 172.

⁷³ es-Suyutî, s. C.II, s. 172.

⁷⁴ İbnü'l-Kesîr, C.XII, s. 216-217.

ve onların etlerinin yenmeleri olayları çoğalmıştır.⁷⁵

Suriye'de büyük bir kıtlık olayı da Suriye-Filistin Selçuklu komutanı Atsız zamanında meydana geldi. Atsız'ın Fatimîlerin ellerinde bulunan Şam şehrini kuşatması sırasında 1076'da şehirde kıtlık ve arkasından veba zuhur etmiştir. Ebu'l-Ferec bu kıtlıkta şehir nüfusunun 300.000'den 300'ne indiğini ve 240 fırından sadece iki fırının kaldığını belirtmektedir. Şam şehrinde bu kıtlıkta gayri menkul fiyatları düşmüş hatta bir ev bir kedi fiyatına inmiştir.⁷⁶ 1076 yılında Şam, Atsız tarafından fethedildiğinde bir gırara⁷⁷ buğday 20 dinara satılmakta idi.⁷⁸

Bazı kaynaklarda Suriye'deki kıtlığın sebebi olarak, Atsız'ın Şam'ı kuşatması ile iktisadî düzenin bozulduğunu yazmaktadır.⁷⁹ Fakat bütün umumî kaynaklarda Şam'ın Selçuklu yönetimine geçtikten sonra

⁷⁵ Bu konuda bk. İbnü'l-Kesîr, C.XII, s. 216-217; el-Makrizî, İğâse, s. 24-27; Hıtat, C.I, s. ; İbn Memmatî, s. 26; İbn Tagrıbirdî, C.V, s. 80-81,85; es-Suyutî, C.II, s. 172; İbn Hallikan, Vefaytü'l-A'yan ve Enbai'z-Zaman (Neşr.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, 1948, C.IV, s. 318; Zekerîya el-Ensârî, varak:13a; Lane-Pool, s. 146-149; Muhammed Berekat, s. 85-94; Ganim, s. 25-26; M.W. Tols, s. 32; İbnü'l-Esîr, C.X, s. 65-68; Ebu'l-Ferec, C.I, s. 319; Urfalı Mateos, s. 110.

⁷⁶ Ebu'l-Ferec, C.I, s. 327.

⁷⁷ Gırara: Suriye'de tahıl ölçümünde kullanılan bir hacim ölçüsüdür. Kelime anlamı olarak büyük çuvaldır. Suriye bölgesinde kullanılan gırara şehirlere göre muhtelifir. El-Ömerî ve Kalkaşandi'ye göre bir gırare 204,4 kg buğday veya 265 litredir. Orta Çağ sonlarına doğru Gazze'de bir gırare 1,5 Şam gıraresine eşittir. Kudüs'te ise bir gırare 3 Şam gıraresine tekabül etmektedir. En makbul olarak Şam gıraresi kabul edilmektedir. Bk. El-Ömerî, s. 15; Kalkaşandi, C.IV, s. 188; Sayrafî, C.III, s. 71; Walter Hinz, s. 49.

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, C.X, s. 98.

⁷⁹ Azimi, s. 21; Ahmed b. Mahmud, C.I, s. 2.

Atsız'ın geniş iktisadî önlemleri neticesinde, hayat normale dönmüş ve fiyatlar düşmüştür. Atsız, çiftçilere tohumluk dağıtmış, çevreden yiyecek maddeleri temin etmiş ve yıkılan binaları onartmıştır.⁸⁰

1075-1076 yıllarında Mısır'ın güneyinde Sudan sınırına yakın olan bölgelerde bir kıtlık ve veba salgını görülmüştür. 1077 yılında ise Irak ve Suriye bölgelerinde veba salgını yayılmıştır. Ortaya çıkan veba salgınından bölge nüfusu önemli oranda azalmıştır. Ölenlerin çokluğundan tarlalardaki mahsul toplanamamıştır.⁸¹

1086 yılında Suriye bölgesinde bir veba salgını yayıldığı Süryani Ebu'l-Ferec tarihinde kayıtlıdır. Suriye ile beraber İran bölgesine de yayılan veba salgını daha sonra Bağdat civarına da yayılmıştır. Ebu'l-Ferec veba nedeniyle köylerin nüfusunun tamamen boşaldığını ve hastalığa tutulanların 6 gün içinde öldüğünü yazmaktadır.⁸²

Haçlı ordularının 1096 yılından itibaren Anadolu, Suriye ve Mısır bölgelerine gelmelerinden itibaren buralarda açlık, kıtlık ve veba salgınlarının arttığı görülür. Yüz binlerden oluşan Haçlı askerleri, Orta Doğunun alışık olmadıkları ikliminde birçok sıkıntılarla karşılaştılar. Gıda maddelerinin yetersizliği nedeniyle Haçlılar arasında başlayan açlık ölüme dönüşmekte ve arkasından da veba salgınları yayılmakta idi. Sadece ilk Haçlı seferi sırasında 500.000 kişilik ordunun 1/5'i kıtlıktan telef olmuştur.⁸³

⁸⁰ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara, 1983, s. 73-74.

⁸¹ İbnü'l-Esîr, C.X, s. 99-102, Zekerîya el-Ensârî, varak: 13a.

⁸² Ebu'l-Ferec, C.I, s. 328; ayrıca bk. F.Ş. Ank, s. 43-44; Zekerîya el-Ensârî, varak: 13b.

⁸³ Urfalı Mateos, s. 192-194; Runciman, C.I, s. 170-197; Ali Sevim, s. 182-188; Ostrogersky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev.: Fikret Işıltan), Ankara, 1984, s. 337;

Fatimî halifesi bi-Ahkâmallah'ın saltanatında 1103-1104 yıllarında Mısır'da önemli bir kıtlık olayı daha oldu. El-Makrizî, bu kıtlık sırasında buğdayın fiyatının yükseldiğini yazmaktadır. Buğdayın her 100 erdebinin fiyatı 130 dinar olmuş ve bunun üzerine halk gıda maddelerini temin edemez hale gelmiştir. Devlet mahsul depolarını kontrol altına alarak halka ucuz fiyatla satış yapılmasını sağlamış ve 100 erdeb buğday 30 dinardan satışa sunulmuştur. Yeni mahsul piyasaya çıkınca fiyatlar inmiştir.⁸⁴

1124 yılında kuraklık ve kaya kuşlarının ürünleri yemesi nedeniyle Suriye, Irak ve Anadolu'nun güney bölgelerinde bir kıtlık yaşanmıştır. Daha çok Irak'ta etkili olan kıtlıktan, kaynakların yazdığına göre, Bağdat'ta 25.000 insan ölmüştür.⁸⁵

Fatimî halifesi Hafıziddinallah Abdülmecid'in (1129-1149) zamanında birçok kıtlık ve veba salgını zuhur etmiştir. Bunlardan en önemli ve tesirlilerinden biri 1136-1137 yıllarında cereyan etmiştir. Devletin aldığı önlemlerle uzun süre kıtlığın devam etmesi engellenmiştir. Muhtekirler ve stokçuların fiyatları artırmaları ve mal biriktirmelerine mani olunması ve bunun neticesinde durum normale dönmüştür.⁸⁶

İkinci önemli kıtlık ise 1141-1142 yıllarında olmuş ve buğday ve arpa çarşılarında bulunamaz hale gelmiştir. Buğdayın bir erdebi 70

F.Ş. Ank, s. 44-45.

⁸⁴ el-Makrizî, *İğâse*, s. 47; ayrıca bk. Es-Suyutî, *Hüsnü'l-Muhadara*, C.II, s. 172; Muhammed Berekat el-Beyeli, s. 96.

⁸⁵ Azimi, s. 46; İbnü'l-Esîr, C.X, s. 493.

⁸⁶ el-Makrizî, *İğâse*, s. 28; Muhammed Berekat el-Beyeli, s. 96-97; Ganim, s. 27.

dirheme unun bir yükü 150 dirheme, ekmeği üç rıtlı⁸⁷ bir dirheme çıktı. Ve sair gıda maddelerinin fiyatları aşırı şekilde yükseldi. Açlığın arkasından veba salgını ortaya çıkmış ve halktan sayısı belirsiz insan ölmüştür.⁸⁸

Fatimî halifesi el-Faiz, zamanında (1154-1160) önemli bir kıtlık meydana geldi. 1154 kıtlığının sebebi Nil nehrinin su seviyesinin düşüklüğü ve ülkedeki ekonomik istikrarsızlıktır. Kuraklık ve iktisadî istikrarsızlık nedeniyle mahsul darlığı ortaya çıkmış ve bir erdeb buğday 5 dinara kadar çıkmıştır. Ancak devletin mahsul depolarında önemli oranda mahsul bulunmakta idi. Halkın sıkıntılarını hafifletmek için çok ucuz fiyatla mahsuller değirmencilere dağıtıldı. Muhtekirlerin fiyatları artırmalarına engel olundu ve bu nedenle ülkede kıtlık ve açlık kısa sürede atlatıldı.⁸⁹

Fatimî devletinin yıkılmasına kadar Mısır'da kıtlık ve veba salgınları devam etmiştir. Eyyubî devletinin kurulmasından sonra Mısır ve Suriye'de iktisadî buhranlar devam etmiştir.

⁸⁷ Rıtlı; rotlı, ratlı diye de telaffuz edilebilir. İslâm dünyasında en fazla kullanılan ağırlık birimidir. Abbasiler zamanında Mısır'da kullanılan bir rıtlı 300 gr, Fatımiler zamanında ise 437,5 gramdır. Kalkaşandi ve el-Ömeri XIV ve XV. yüzyıllarda Mısır'da kullanılan bir rıtlı 144 dirhem yani 450 gram olarak göstermektedirler. Kudüs'te bir rıtlı 2,5 kg, Remle'de 2,321 kg, Şam'da 1,85 kg, Halep'te 1.5 kg, Trablusşam'da 1,968 kg, Hims'da 2,7 kg, Hama'da 2,062 kg, Irak'ta 406,25 gr, Mekke'de 812,5 gr, Medine'de ise 625 veya 609,377 gr, Yemen'de ise 406,25 gramdır. Bk. El-Ömeri, s. 15, 16; Kalkaşandi, C.II, s. 511, C.IV, s. 121, 188; Walter Hinz, s. 36-38.

⁸⁸ el-Makrizî, *İğâse*, s. 28; Muhammed Berekat el-Beyeli, s. 97; M.W. Dols, s. 32.

⁸⁹ el-Makrizî, *İğâse*, s. 28-29; Muhammed Berekat el-Beyeli, s. 97- 98; M. W. Dols, s. 33.

Selahaddin Eyyubî zamanında Suriye, Irak ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde genel bir kıtlık yaşanmıştır. 1178,1179 yıllarında ortaya çıkan bu kıtlığın sebebi kuraklıktı. Suriye, el-Cezire, Irak, Diyarbakır, Musul, Ahlat vs. yerlerde uzun süre yağmurlar yağmamış ve bunun neticesinde her şeyin fiyatı yükselmiştir. İnsanların bir kısmı içecek su dahi bulamamıştır. 1180 yıllarında açlık vebaya dönüşmüş ve bu salgından pek çok insan ölmüştür. Veba salgını yanında diğer bulaşıcı hastalıklar da görülmüş ve insanlar cenazelerini defnetmekten aciz duruma gelmişlerdir.⁹⁰

1187 yılında Selahaddin Eyyubî'nin Kudüs'ü zapt etmesi üzerine III. Haçlı seferine çıkan Alman imparatoru Friedrich Barbarossa'nın ordusu arasında müthiş bir kıtlık ve veba salgını ortaya çıkmıştır. Birçok kaynakta zikredilen bu olayda 200.000 ile 600.000 arasında zikredilen Haçlı ordusu Edirne yolu ile Alaşehir ve Denizli'den geçerek Selçuklu ülkesine girmişlerdir ve Anadolu Selçuklu devleti kuvvetleri ile yaptıkları mücadelelerde ağır kayıplar vererek Konya'ya ulaşabilmişlerdi. Selçukluların teklifi üzerine anlaşma yapılan Haçlı ordusu açlık, susuzluk ve müthiş bir sıcaklıkta Silifke'ye vardıklarında imparator Friedrich, Silifke Çayında boğularak ölmüştür 10 Haziran 1190.⁹¹

Çukurova bölgesinde başlayan veba ve kıtlıktan önemli oranda zayıf veren Haçlı ordusu güçlkle ilerlemekte idi. Alman kralının yerine

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, C.XI, s. 361-362; İbnü'l-Kesîr, C.XII, s. 526; Ebu'l-Ferec, C.II, s. 425; F. Şamil Arık, s. 50.

⁹¹ Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s. 128; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 220-224; aynı yazar, "II. Kılıç Arslan", İ.A., VI, s. 667; A. Çay, II. Kılıç Arslan, Ankara, 1987, s. 109-112, Runcimen, Haçlı Seferleri Tarihi, C.III, Akka Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri (Çev.: F. Işıltan), Ankara, 1987, s. 12-13; F.Ş. Arık, agm., s. 51.

oğlu geçmiş, ancak Almanların bu açlık ve salgından kendilerini toplamaları çok gt. Alman askerleri Antakya'ya sıkıntı içinde ulaşabilmişlerdi.⁹²

Dönemin muasır kaynağı İbnü'l-EsİR de Akka nlerinde Alman ordusu arasında kıtlığın baş gösterdiğini yazmaktadır. Bir gırara buğday müellifin ifadesine göre 100 dinara çıkmıştır. Açlıktan zor durumda kalan Haçlı askerlerine Müslümanların gıda yardımı yaptıkları görülmektedir. Haçlılara yiyecek yardımında bulunan Müslümanlardan Beyrut Mustahfızı el-Maştb adıyla tanınan Seyfeddin Ali b. Ahmed, Askalan'daki Müslümanlar ve başka şehirlerdeki Müslümanlar da bulunmakta idi. Müellif eğer Müslümanların Haçlılara yardım etmeselerdi, onların hepsinin helak olacağını yazmaktadır.⁹³

İbnü'l-Adim ve Ebu'l-Ferec gibi müellifler de Haçlı ordusu arasında çıkan veba salgını ve kıtlığı doğrulamaktadırlar. Ayrıca birçok kaynak tarafından da aynı olay anlatılmaktadır. Haçlı askerleri arasında her gün yüzlerce insan hayatını kaybetmekteydi.⁹⁴

⁹² Runcimen, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C.III, s. 13-19; F.ř. Arık, agm., s. 51.

⁹³ İbnü'l-EsİR, C.XII, s. 51-53.

⁹⁴ İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb*, Beyrut, 1996, s. 421-422; Ebu'l-Ferec, C.II, s. 457-458; İbn şeddad, *fi Sireti Selahaddin el-Eyyubİ en-Nevadir's-Sultaniye*, (Neşr: M.M. Sabah), Kahire, 1962, s. 196-198.

BİRİNCİ BÖLÜM

KRİZ, KİTLİK VE VEBA SALGINLARININ SEBEPLERİ

I. Tabii Sebepler

Kıtlık ve veba salgınlarının meydana gelmesinde birçok tabii sebepler vardır. Bu sebepler dünyanın birçok yerinde birbirlerine benzer şekilde görülür. Ancak Mısır'da Nil nehrinin suyunun taşmasının fazla olması veya taşma seviyesinden eksik olması ile meydana gelen iktisadî bunalım sadece bu ülkeye aittir. Bunun yanında yağmurların yağmaması, gecikmesi, sıcak ve yakıcı rüzgarların esmesiyle ekili ürünleri telef etmesi, farelerin arazide çoğalarak mahsulleri yemesi veya çekirgelerin çoğalması ve yeşillikleri yemesi genel olarak birçok yerde görülen tabii sebeplerdir. Bir de bunların yanında ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklar sebebiyle insanların birçoğunun ölmesi bunun sonucunda birçok meslek dallarında çalışanların ölümünün ülke ekonomisi üzerinde olumsuz tesirleri vardı.

A. Nil Nehri:

Nil nehri değişen karma rejimli akarsulardandır. Afrika'nın doğu kesiminde kuzey güney doğrultusunda akar. Nehrin uzunluğu 6.600 km'dir. Bu bakımdan Mississippi'den sonra (6730 km) dünyanın ikinci uzun nehridir. Afrika'nın Burundi ülkesinin Kasumo akarsuyundan doğarak Victoria gölüne dökülür. Bu gölden çıkarak kuzey-batı istikametine akar. Kioga gölü adı verilen bir bataklık sahayı oluşturur. Sonra Albert gölüne girer ve Bahr-el-Cebel adıyla çıkar. Güney Sudan sınırından girerek, Bahr-el-Gazel'e ve Etiyopya Platosundan gelen Sobat'ı da alır. No gölünden çıkışında adı Beyaz Nil (Bahr-el-ebyad) olan nehir yeniden kuzeye yönelir. Sudan'ın başkenti Hartum'dan

geçerek Etiyopya platosunun sularını getiren Mavi Nil (Bahr-el-Ezrak)'ı alır. Burada suları iyice çoğalır. Bundan itibaren büyük Nil adını alır. Sudan'ın güney-kuzey doğrultusundan geçtikten sonra Mısır topraklarına girer. Hartum'la Asuvan arasında 6 çağlayanı vardır. Mısır'da Nil nehri, genişliği 200 km ve denize uzaklığı 260 km olan Delta bölgesine yayılır. Deltanın denizden yüksekliği 9 metredir. Nehrin suyu birçok kanalla Delta bölgesine dağılır. Nil nehri eskiden 7 koldan Delta'yı geçerek Akdeniz'e dökülürdü, ancak bugün iki koldan denize dökülmektedir. Bunlardan biri Dimyat diğeri de Rosetta koludur.¹

Akdeniz nehirleri arasında suları yaz mevsiminde yükselen tek nehir Nil'dir. Nil'in Mısır'da en önemli özelliği taşkınlarıdır. Bu taşkınların önemli sebebi, büyük kollarından olan Mavi Nil'in Etiyopya Platosuna, özellikle Mayıs-Ekim arasında düşen yağışların büyük kısmını Nil nehrine getirmesidir. Bu su kütlesi ana ırmağa Haziran ayında gelmeye başlar. Ekim ayının ortalarına doğru 6-8 metre kadar yükselir. Bunun sonucunda taşarak çok verimli alüvyonlarını Delta ovasına yaymış olur. Kasım ayında tekrar yatağına çekilir. Bunun sonucunda eskiden Nil vadisi sular altında kalıyordu. Böylece toprak doğal bir su rezervi oluyor ve güneyinde birkaç santimlik balçık tabakası birikiyordu ve bu çamurda tarım yapılıyordu. Bu nedenle toprak bol ürün veriyordu. En eski zamanlardan itibaren Mısırlılar Nil nehrini kutsallaştırıyorlardı.²

Mısır'da kıtlık ve veba salgınlarının meydana gelmesinde

¹ Aydoğan Köksal, *Afrika Coğrafyası I*, DTCF Basımevi, Ankara, 1982, s.66
67; Selami Gözenç, *Afrika Ülkeler Coğrafyası I*, İstanbul, 1995, s.124.

² Aydoğan Köksal, *age.*, s.69; V. Diakov, S. Kovalev, *İlk Çağ Tarihi II, Ortadoğu, Eski Yunan* (Çev.: Özdemir İnce), Trhz, Yrk.

şüphesiz Nil nehrinin sularının taşma seviyesinden ya çok fazla olması ya da az olması baş rolü oynamaktaydı. Bu nedenle en eski çağlardan günümüze kadar Nil nehrinin Mısır toplum hayatı üzerinde önemli rol oynadığı açıktır. Mısır'da hüküm süren Firavunlar döneminden itibaren Nil nehrine önem verilmeye başlanmış ve Nil nehrinin sularına hakim olmak için nehrin iki yakasına duvarlar yapılmış ve suyun araziye sulaması için kanallar açılmıştır. Ayrıca taşma zamanlarını tespit etmek ve suyun seviyesini ölçmek için Mikyaslar yapılmıştır. Müslümanlar Mısır'ı fethedince Mısır ziraatı için Nil'in önemini kavramışlar ve ona önem vermeye devam etmişlerdir. Emevî, Abbasî, Fatimî halifeleri döneminde bu durum devam etmiştir. Eyyubî ve Memlûk döneminde de Nil'in mikyasları, setleri ve kanallarına verilen önem sürmüştür.

Nil'in Suyunun Arazi İçin Taşma Seviyesi:

İslam tarihçilerinin büyük çoğunluğu yazmış oldukları eserlerinde Nil nehrine büyük önem vermişler ve Mısır için onun faydalı olduğunu belirterek onun hakkında geniş malumatlar aktarmışlardır. Eyyubîler ve Memlûkler dönemi tarihçileri de Nil hakkında önceki kaynaklardan aldıkları bilgileri tekrar ederek ve ayrıca kendi dönemlerindeki Nil'in durumunu da ekleyerek yazmış oldukları eserlerde Nil nehrinin seviyesini tespit etmişlerdir.

Nil nehrinin seviyesinin tespiti için yapılan mikyaslarda nehrin suyunun yüksekliği veya noksanlığı zira adıyla bilinen bir uzunluk ölçü birimi ile yapılmakta idi. 861 yılından kalma eski Nil ölçeği Napolyon'un Mısır seferi sırasında yapılan tespitlere göre 1927'de K.A.C Creswell tarafından yapılan kontrolda bir ziranın 54,04 cm olduğu görülmüştür. Bu, Abbasîlerin kara arşınıdır.³ Kalkaşendî Nil nehrini anlatırken bu

³ Zira: Bir uzunluk ölçüsü birimi ziranın birçok çeşitleri bulunmaktadır. Ziraü'l-Yusufiye,

zirayı ayrıntılı şekilde anlatmaktadır: "İnsan elinden yumruk yapılmış 6 yumruk bir ziradır. Her yumruk 4 parmaştır. Her parmak ise 6 arpa boyundadır."⁴ Bugün yapılan tespitlere göre bir ziranın uzunluğu 54,04 cm olarak görülmüştür.

Amr İbnü'l-Ass Mısır'ı fethetmeden önce Kıptiler bir zirayı 28 parmak tespit etmişler ve Nil'in seviyesi olarak da 12 zirayı kabul etmişlerdir. Ancak Müslümanlar Mısır'ı alınca Kıptilerin bu ölçü birimlerini kullanmayarak bir zirayı 24 parmak ve Nil'in taşma seviyesi olarak da 16 zirayı kabul etmişlerdir.⁵ Bundan sonra Nil nehri 16 ziraya çıktığı zaman taşma seviyesine ulaştığı kabul edilmiş ve kanallar özellikle de Kahire'de er-Ravza adası yanındaki Haliç (kanal)'e açılmıştır. Eyyubîler ve Memlûkler zamanında da 16 zira Nil nehrinin suyunun taşma seviyesi olarak kabul edilmeye devam etmiştir.⁶

Suriye, Filistin ve Lübnan bölgelerinde genellikle yağmurların yağmaması sebebiyle kuraklık meydana gelirken Mısır'da Nil nehrinin suyunun eksikliği ile bu durum olmakta idi. Mısır'da yağmurlar azdı. Bu sebeple Mısır'ın ziraî hayatı Nil nehri ile alakalı idi. Her dönemde olduğu gibi Eyyubî ve Memlûk döneminde de Mısırlıların iktisadî hayatı

Ziraü's-Sevda, Ziraü's-Şer'iye, Ziraü'l-Yed, Ziraü'l-Bezz vs. Mısır'da er-Ravza adasındaki mikyasta Nil nehrinin suyunun seviyesini ölçmek için kullanılan zira ise Abbasî halifesi el-Ma'mun tarafından kullanıma sokulan 24 aşbalık (parmak genişliği) kara arşını, er-Ravza adasındaki Nil ölçeğine göre 54.04 cm idi. Buna Ziraü's-Sevda denilmekte idi. Her zira 24 parmağa ayrılıyor ve her parmak ise 2.252 cm idi. Bk. Walther HINZ, *İslam'da Ölçü Sistemleri* (Çev.: Acar Sevim), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990, s.67-76.

⁴ Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa*, C.III, s.319-320.

⁵ Kalkaşandî, C.III, s.322; el-Makrizî, *Hıttat*, C.I, s.58.

⁶ Kalkaşandî, C.IV, s.48-49.

üzerinde Nil nehri çok önemli bir yer tutmakta idi. Nil'in artışlarına hakim olmak gerekiyordu. Araziye suyun akması için kanalların temizlenmesi, Nil'in suyunun yükselmesini sağlamak için nehir etrafında bulunan setlerin tamir edilmesi gerekiyordu. Nehrin suyunun haddinden fazla taşması da zararlı oluyordu. Nil nehri ne zaman 16 ziraya çıkarsa Sultan hakkı olan vergilerini alıyordu. 18 ziraya çıktığı zaman Mısır'da veba oluyordu. 20 ziraya çıkarsa Mısır ülkesi boğuluyordu. Sıbt İbnü'l-Cevzî'de geçen bu bilgiler birçok kaynak tarafından da tekrar edilmektedir. Nehrin suyu 18 ziraya çıkarsa Mısır arazisi su içinde kalıyor, toprağın güneşle teması kesiliyor ve ekim yapılamıyordu. 16 ziranın altında kalırsa kuraklık oluyor ve mahsul yetişmiyordu. Her iki durumda da Mısır'da açlık başlıyor ve arkasından da veba salgını yayılıyordu.⁷

Nil nehrinin artışı ve eksilişi Kıptî aylarına göre hesap edilirdi. Nehrin suyunun yükselmesi Haziran ayında başlar ve Eylül'de sona ererdi.⁸ Bu bakımdan diğer nehirlerin tersine yaz zamanında suyu en fazla noktaya ulaşır ve araziye taşardı. Ekim zamanı yani sonbaharda kanallar kapatılır ve sulanmış araziye ekim yapılırdı ve nehrin suyu da tekrar eski seviyesine inerdi. Bu durumu çok iyi idrak eden Makrizî bu konuda şöyle diyor: "Eğer Allah yaz mevsiminde Mısır'da Nil'in artışını arazi suya doyuncaya kadar yükseltmese ve ekim başlangıcında da onun seviyesini düşürmeseydi Mısır ülkesi fesat içinde kalırdı. Oranın insanları af dilemeli, çünkü orada Feyyum bölgesi hariç yeteri miktarda

⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman fi Tarihü'l-Ayan*, C.I (yyl.: Hasan Abbas), Beyrut, 1985, I.Baskı, s. 109; İbn Aybek ed-Devadar, C.I, s.191.

⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, C.I, s. 109 .

yağmur ve pınarlar yoktur.”⁹

Nil nehri 16 ziraya yükseldiğinde Sultan ve ileri gelenler toplanır ve er-Ravza adasındaki mikyasa yönelirlerdi. Taşma günü gecesinde Mikyas Camii’nde dualar yapılır ve Kur’an-ı Kerim okunurdu. Fatimîler zamanında halife bizzat gelerek Kahire halicinin ağzını açardı. Eyyubîler ve Memlûkler zamanında bu gelenek devam etmiş ve sultanlar er-Ravza adasına gelerek mikyası ölçerler ve Haliç’in kapısını açarlardı.¹⁰ Çok eski zamanlardan beri Mısır’da Nil nehri yükseldiğinde ve araziye sulayacak seviyeye ulaştığında törenler yapılırdı. Nehrin yükselme döneminde mikyasta görevli olan kişi her gün ikinci vaktinde ölçümü yapar ve ertesi sabah bunu Kahire caddelerinde ilan ederdi. Ayrıca devletin ileri gelen kişilerine bunu bildirirdi. Yani ümeraya, Kadiyü’l-Kudat’a, Nazıru’l-Has’a, Nazıru’l-Ceyş’e, Muhtesib’e vs. kişilere. Arap aylarının hangi günü olduğu ve bunun kıptî aylarından hangisine tekabül ettiğini bildirirdi. Önceki sene aynı günde ölçümün ne olduğu ile karşılaştırırdı. 16 ziraya çıkarsa bu ilan edilir ve er-Ravza adasında sultanın da katıldığı büyük törenler yapılırdı. Memlûkler zamanında Haliç’in kapısının açılması genellikle sultanın oğlu veya bir adamı tarafından yapılırdı.¹¹ Er-Ravza adasında büyük törenler yapılır ve sultanın adamları tarafından sofralar açılır, burada halk topluca yer, içer, eğlenir ve etraf süslenirdi. Bu törenler uzun süre devam eder ve sonra sultan Kal’atü’l-Cebel’e geri dönerdi.¹² Nil’in suyu 16 zira

⁹ el-Makrizî, *Hıtat*, C.I, s.63.

¹⁰ Kalkaşandî, C.III, s.590.

¹¹ Kalkaşandî, C.III, s.324; İbn Hacer, *İnba*, C.II, s.122; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C., ; Aşur, *Müctemiyü’l-Mısırî*, s.219.

¹² Aşur, *Müctemiyü’l-Mısırî*, s.220.

olduğunda buna "Sultanın Suyu" ismi verilirdi. O gün bayram sayılır ve yevmü'l-meşhud denilirdi. Kalkaşendî "dünyada onun gibi (Nil'in taşması yani 16 ziraya çıkması) bir şeyin beklenmediğini" ifade etmektedir.¹³

O zamanki inançlara göre, Nil nehri 16 ziraya çıkmadığında ve bu ziranın üzerine haddinden fazla çıktığında bunun ilahî bir cezalandırılma olduğuna inanılırdı. Bu sebeple Mısır toplumuna bir musibet ve felaket geleceğinden korkulurdu. Çünkü Nil Mısır'ın hayat kaynağı idi. Ondan başka bu ülkede akan nehir yoktu. Bu sebeple hemen dualara çıkılır ve insanlar sürekli tövbe ederlerdi. Kaynaklarda bunun örnekleri çoktur. Nil taşmadığı zaman fiyatlar hemen hareketlenir ve kıtlık baş gösterirdi. Suların yükselmemesi bir kıtlık işareti sayılır ve bundan dolayı çarşılarda yiyecek bulunamaz olurdu. İnsanlar hayatlarını garanti altına alabilmek için gıda maddelerini saklarlar ve satıştan kaçınırlardı. Tüccarlar, ümera ve kara borsacılar bu kriz anında ellerindeki mahsulleri saklayarak yüksek kazanç elde etmek isterlerdi. Mısır'da Nil nehri bir yıl gecikirse kıtlık iki yıl sürerdi. Yeni mahsul girinceye kadar kıtlık devam ederdi. Çünkü nehir suyu azaldığında kıtlık çıkacağı korkusu ile mahsuller saklanırdı. Bu sebeple kıtlık ancak ertesi yılın mahsulü çıkınca sona ererdi.¹⁴

Nehrin suları eksildiğinde insanlar mahsul satın almaya koşarlar ve çarşılarda dükkan ve fırınlar önünde izdihamlar oluşurdu. Tarihçiler bu durumu, "Fakirler bıçaksız olarak boğazlanırlardı."¹⁵ diyerek ifade ederlerdi. Sultan halkın sıkıntılarını görünce nehrin sularının yükselmesi ve kıtlığın kalkması için dualara çıkılmasını emrederdi. Kadılar, şeyhler,

¹³ Kalkaşendî, C.III, s.220.

¹⁴ el-Makrizî, İğâse, s. 41.

¹⁵ Aşur, Müctemiyü'l-Mısırî, s.218.

ümera ve halk er-Ravza adasındaki mikyasa yönelirler, Nil'in artması için dualar yapılırdı.¹⁶ Sonra Kahire caddelerinde üç gün oruç tutulması ilan edilir, sahraya, Amr İbnü'l-Ass, Ahmed İbn Tolun ve el-Ezher Camilerinde toplanılırdı. Buralarda yapılan dualara bazen Sultan da katılırdı. Sultan halkla beraber katıldığı bu merasimlerde ağlar, feryat eder ve Nil'in akması için Allah'a yalvarırdı. Büyükler, küçükler, erkekler, kadınlar, halk, ümera, sofiler, ulema, din adamları vs. insanlar bu dualara iştirak ederlerdi. Müslümanlar Kur'an-ı Kerim'le, Hıristiyanlar İncilleri ile ve Yahudiler de Tevratları ile bu dualara katılırlardı.¹⁷

Nil nehrinin suyu 16 ziradan eksik olduğu zaman kıtlık olduğu gibi 16 ziradan fazla olduğu zaman da genellikle 18 zira olduğunda Mısır arazisi suya boğulurdu. 20 zira olduğunda Mısır arazisi özellikle Delta kısım deniz gibi olurdu. Suyu boğulan araziye ekim yapılamazdı. Bu sebeple kıtlık ve pahalılık görülürdü. Hayvanlara yem bulunamaz ve birçoğu açlıktan ölürdü. Ayrıca uzun süre arazide kalan su pislenir ve özellikle sıtma, dizanteri gibi hastalıklar ortaya çıkardı. Bu sebeple suyun eksikliğinde olduğu gibi yüksekliğinde de inmesi için dualar yapılırdı.¹⁸

Nil'in eksilmesi veya artması konusunda bu dönemde birtakım görüşler ileri sürülmektedir. Bunlardan birincisi: "Nil'in artış ve eksilişinin sebebini Allah'tan başka kimse bilemez", ikincisi: Nil'in artış ve eksilişinin sebebi onu besleyen gözlerdir. Yani Cebel-i Kamer altından on göz pınar çıkmakta ve bunlar Nil'in artış ve eksilişine neden olmakta idi. Üçüncü olarak ise sel ve yağmurların çoğalmasındır. Habeş ve

¹⁶ İbn İyas, C.II, K.1, s.74.

¹⁷ İbn Battuta, s. 118.

¹⁸ el-Makrizî, *Hıttat*, C.II, s. 24; İbn Züheyre, s. 160-161.

Nubya ülkesine yağmur çok yağıyor ve nehrin suyu artıyor. Mesafenin uzaklığı sebebiyle ancak yaz aylarında bu sular Mısır'a geliyor ve seviyeyi artırıyordu.¹⁹ Bugün modern coğrafyacılar Nil'in yaz aylarında Mısır'da yükselişinin sebebi olarak üçüncü maddeyi kabul etmektedirler.²⁰

Memlûkler zamanında bazı kitaplarda Nil'in eksilmesi veya taşmasının sebebi olarak ay ve güneşin gök burçlarındaki hareketlerine bağlanmıştır. Ayın, güneşin yanında koç burcuna indiğinde kabul edilmiş. Ay koç, aslan veya yay burcunda olduğunda bu burçlarda sıcaklık olduğundan su az ve eksiktir. Ay boğa, başak veya oğlak burcunda olduğunda o burçlar tozlu olduğunda Nil orta seviyededir. Ay yengeç, akrep veya balık burcunda olursa su çok olurdu. Ay ikizler, terazi veya kova burcunda olursa o burçlar havalı burçlardır ve Nil menfaatli ve faydalı olur.²¹

El-Kalkaşandî "Nil nehrinin sularının taşma durumunu üç kısma ayırmıştır:²²

1- 16 zira bu arazinin sulanması için tam yeterli değildir.

2- 17 zira orta seviyede,

3- 18-20 zira yüksek seviye. Bu zararlı olur.

Mısır'da Nil nehrinin sularının araziye sulayabilmesi için nehrin büyük kanallarına, setlerine ve küçük kanallarına önem verilmesi

¹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, C.I, s. 109.

²⁰ Aydoğan Köksal, s.69; J.H.Kramers, "Nil", İ.A., C.IX, s. 280.

²¹ Kasım Abduh Kasım, en-Nil, s.14.

²² Kalkaşandî, C.III., s.229.

gerekiyordu. Memlûk sultanları buna önem vermişlerdir. Bu set ve kanalların tamir edilmesi, gözetilip bakımının yapılması için Kâşifü'l-Cûsur denilen bir emîri de görevlendirmişlerdir.²³

Nehrin suyunun sağa sola taşarak boşa gitmesine mani olunmuştur. Ayrıca kanalların toprak ve çamurla dolarak suyun akmasına engel olunması önlenmiştir. Ancak yapılan çalışmalar bazen ihmal ediliyor ve bu yüzden arazinin yeteri miktarda sulanması sağlanamıyor ve çok zarar oluyordu. Kalkaşandî H.IX.asırda (M.XIV.asır) "her sene suyla gelen çamurun arazinin dibine çökmesinden arazinin yükseldiğini ve setlerin bu sebeple zayıfladığına işaret etmektedir.²⁴

Bu setler iki kısma ayrılmakta idi. Bunlardan birincisi Cûsurü's-Sultaniye'dir. Bunlar halk setleri idi ve korunmasından, ıslah edilmesinden ve imarından sultan sorumlu idi. Cûsurü'l-Belediye ise iktalardan elde edilen gelirlerle yapılan özel setlerdi. Ümera veya iktasahibi askerler onların yapımı ve muhafazasından sorumlu idiler. Bunların yapılmasında iktalardaki işçilerden faydalanılıyordu.²⁵ Bunların bakımı ihmal edildiğinde zararlar artmaktaydı.²⁶

En eski zamanlardan günümüze kadar Nil nehri Mısır toplumu üzerindeki önemini devam ettirmiştir. Mısır toplumunun hayat kaynağıdır. İnsanlar geleceklerini ona güvenmişler ve ona büyük itina göstermişlerdir. Onun eksilmesi ile onlarda korku meydana geliyor,

²³ el-Makrizî, Hıttat, C.I, s. 61, 74-75.

²⁴ Kalkaşandî, C.III, s.296.

²⁵ Kalkaşandî, C.III, s.448; İbn Memmatî, s.205; es-Sülûk, C.I, s.638-834

²⁶ el-Makrizî, İgâse, s.46.

ağlamalar, feryatlar ve figanlar artıyordu. Nil taşıdığına ise seviniyorlar ve törenler icra ediyorlardı. Bu sebeple Mısır'da Nil nehri kutsal sayılmış ve ona Nil-i Mübarek ismi verilmiştir. Şairler, yazarlar ve tarihçiler ona kasideler yazmışlar ve onu methetmişlerdir. Kıtık ve açlıkların yaşanmasında Mısır'da birinci derecede Nil etkili olmuştur. Yine zenginliğin ve rahatlığın sebebi olarak da Nil görülmüştür. Çünkü Mısır arazisi tarım için çok önemli idi ve Mısır'ın iktisadî hayatı tarıma dayalı idi.²⁷

Nil nehri, Mısır toplumunun siyasî, iktisadî ve içtimaî hayatında oynadığı rol bakımından her zaman dikkatleri çekmiştir. Onun kusurlu olduğu zamanlarda Mısır'da pahalılık, kıtlık ve veba ortaya çıkmış ve burada yaşayan insanlar büyük zararlar görmüşlerdir. Arazi kuraklaşmış, ekim yapılamamış ve mahsul elde edilememiştir. Bunun neticesi olarak da kıtlık olmuştur. Her kıtlık ve veba salgınlarında binlerce insan hayatını kaybetmiştir.

Eskiden Nil nehri Mısır'da yedi kola ayrılarak Akdeniz'e dökülüyordu. Bu kollara Haliç ismi verilmekte idi. Nil nehri etrafındaki araziye sulaması için bu büyük kanallar kazılmıştı. Ayrıca bu haliçlerden diğer küçük kanallara da kollar ayrılmakta idi. Mısır'ın özellikle el-Vechü'l-Bahrî (Delta) kısmında haliçler ve kanallar fazla idi. Ancak el-Vechü'l-Kible tarafında bu haliçler ve kanallar daha azdı.²⁸ Nil'in belli başlı kolları yani haliçleri şunlardır:

1- Halicü'l-Kahire: Müslümanların Mısır'ı fethinden önce burada bir haliç bulunmakta idi. Amr İbnü'l-Ass Mısır'ı fethettiğinde bu haliç artık

²⁷ Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 53-54; Ganim, s. 9-12; Mahmud Rezzak Selim, *en-Nil fi Asri Memelik*, s.8; Aşur, *Müctemiyü'l-Mısri*, s.217-218.

²⁸ İbn Memmatî, s.205-206; el-Makrizî, *Hitat*, C.I, s.70.

akmiyordu. Hz. Ömer'in emri ile Amr İbnü'l-Ass tarafından kazılan bu haliç Kızıldeniz'e akmakta idi. Er-Ravza adasındaki mikyasta su 16 ziraya çıktığında açılan haliç bu idi.²⁹

2- Halicü'l-Münif: el-Feyyum'da bulunmaktaydı. Hz. Yusuf (AS)'un kazdığına inanılmakta idi.³⁰

3- Halicü'l-Dimyat: Nil'in doğusundan Dimyat'a akan haliçtir.³¹

4- Halicü'l-Seha: İslamdan önce kazılmıştır.³²

5- Halicü'l-İskenderiye:³³

6- Halicü'l-Menhî³⁴

7- Halicü'l-Serdûs³⁵: İslamiyetten önce yapıldı.

8- Bahrü'l-Ebü'l-Münenca³⁶: Fatımîler zamanında kazıldı.

9- Halicü'n-Nasırî: Nasır Muhammed b. Kalavun tarafından 1324-1325 yıllarında kazdırıldı.³⁷

Kaynaklarda haliçler konusunda farklılıklar bulunmaktadır.

²⁹ İbn Memmatî, s.205; Kalkaşandî, C.III, s.329; el-Makrizî, *Hıtat*, C.I, s.70.

³⁰ İbn Memmatî, s.205; Kalkaşandî, C.III, s.335; el-Makrizî, *Hıtat*, C.I, s.70.

³¹ İbn Memmatî, s.205; Kalkaşandî, C.III, s.335.

³² İbn Memmatî, s.205; Kalkaşandî, C.III, s.335.

³³ İbn Memmatî, s.205; Kalkaşandî, C.III, s.332-333; el-*Hıtat*, C.I, s.71.

³⁴ İbn Memmatî, s.206; el-*Hıtat*, C.I, s.70 .

³⁵ İbn Memmatî, s.205; el-Makrizî, *Hıtat*, C.I, s.70.

³⁶ İbn Memmatî, s.206; el-Makrizî, *Hıtat*, C.I, s.71-72.

³⁷ el-Makrizî, *Hıtat*, C.I, s.72.

Bazıları sayıları farklı vermektedirler.³⁸ Nil bu kollara ayrılırken ayrıca haliçlerden de büyük yada küçük birçok kollara ayrılmakta idi.

Nil'in Mikyasları:

En eski zamanlardan beri Mısır'da Nil nehrinin suyunun eksikliği veya yüksekliğini ölçmek için mikyaslar yapılmıştır. İslamdan önce yapıldığı gibi Müslümanlar Mısır'ı fethettikten sonra da mikyaslar yapılmaya devam etmiştir. İslamiyetten önce Mısır'da Nil nehrini ölçmek için yapılan ilk mikyasın Hz. Yusuf (AS) tarafından yapıldığına inanılmaktadır. Ya da onun zamanında Feyyum'da yapılmıştır.³⁹ Müslümanlar Mısır'ı fethetmeden önce Kiptiler Nil nehrinin suyunu ölçmeye devam ediyorlardı.

Müslümanlar Mısır'ı fethedince ilk Mikyas Asuvan'a Amr İbnü'l-Ass tarafından yapıldı.⁴⁰ İkinci mikyas Muaviye b. Ebu Sufyan zamanında inşa edildi. Daha sonra Abdülaziz b. Mervan Hilvan'da inşa etti. Daha sonra Emevî halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik zamanında Usame b. Zeyd et-Tenuhi'yi er-Ravza adasında bir mikyas daha inşa etti. (M.715-716). Mısır'da inşa edilen en büyük mikyas bu idi ve Memlûk ve Eyyubîler zamanında kullanılmakta idi. Halife Me'mun zamanında er-Ravza adasında yapılan mikyas daha sonra Ahmed İbn Tolun tarafından yeniden yapılmıştır. (M.872)⁴¹

³⁸ Bk. İbn Memmatî, s.205-206; Kalkaşandî, C.III, s.329-336; el-Makrizî, *Hıtat*, C.I, s.70-72.

³⁹ Kalkaşandî, C.III, s. 326; İbn Memmatî, s. 75-76; el-Makrizî, *Hıtat*, C.I, s. 56-57.

⁴⁰ el-Makrizî, C.I, s. 56-57; Kalkaşandî, C.III, s. 326; İbn Züheyre, *Fedaü'l-Bahire*, s. 178.

⁴¹ el-Makrizî, *Hıtat*, C.I, s. 57; İbn Memmatî, s.75-76; Kalkaşandî, C.III, s.327; İbn Züheyre, s.179.

Er-Ravza adasındaki mikyasa Eyyubîler ve Memlûkler zamanında da önemini korumuş ve nehrin taşma veya eksikliği bu mikyasa göre belirlenmeye başlamıştır. Bu mikyasta su 16 ziraya çıktığında Kahire halici açılmakta idi. Bu mikyasa binasının yanına cami, kale vs. binalar inşa edilmiştir. Bu güne kadar varlığını devam ettiren bu mikyasa direği sekiz köşeli beyaz mermer sütundan ibarettir. Bu sütun suyun içine doğru daralıyordu. Bu sütun 22 ziraya ayrılmış ve her zirada 24 kısma ayrılıyordu. Her kısım parmak olarak tarif ediliyordu. Önceleri belirtildiği gibi mikyasa 12 ziraya ayrılıyor ve her zira da 28 parmaktı.⁴² Her zira er-Ravza mikyasında 54,04 cm idi. Mikyasa gözleyen bir şahıs bulunmakta idi ve buna mikyasa sahibi adı verilmişti. Her gün ikindi vaktinde suyu ölçer ve devlet idarecilerine bunu haber verirdi. Nil nehri 16 ziraya çıkıncaya kadar bu ölçüm devam ederdi. Nehrin suyu 16 ziraya çıkarsa bu suya “Sultanın Suyu” denir ve Kahire halici açılarak araziye su verilirdi.⁴³

B. Kuraklık

Mısır'da iktisadî buhranların ikinci sebebi kuraklıktır. Nil nehrinin sularının eksikliğine bağlı olarak yaşanan kuraklık iktisadî buhranların çıkmasında baş rolü oynarken Suriye bölgesinde de yağmurların yağmaması kuraklığa sebep olmaktadır. Mısır'a göre Suriye'de birçok akarsu bulunmakta idi. Özellikle de Fırat nehri buradan geçiyordu. Bu sebeple kaynaklarda bu nehirden sık sık bahsedilir. Ancak Mısır'daki Nil nehri kadar önemli değildi. Bunun yanında Mısır'ın Akdeniz'e yakın kıyılarında yağın yağmurlar da tarım için önemli idi. Mısır'da Nil

⁴² Ganim, s.10; Kasım Abduh Kasım, en-Nil, s.42.

⁴³ Kalkaşandî, C.III, s.220; el-Hıttat, C.I, s.56-61; Nüveyrî, C.I, s.263; en-Nücum, C.I, s.46.

nehirinin suladığı ve daha sonra çekildiği topraklarda ekim yapılmakta idi. Ekilen arazideki mahsullerin yetişmesinde kış ve bahar aylarında yağan yağmurlar faydalı idi.

Suriye bölgesinde tarım bir ölçüde hava şartlarına bağlı idi. Ziraat mahsullerin yetişmesi için yağmurların yağması gerekiyordu. Bu bölgenin nehirleri ve sularının çoğunluğu araziye sulamaya yeterli değildi. 1326-1327 yıllarında el-Cezire bölgesinde başlayan şiddetli kuraklık Suriye'de de yağmurların yağmaması sebebiyle mahsullerin yetişmesine engel olmuş ve bunun neticesi olarak açlık ortaya çıkmış ve bu açlığın arkasında da ölümler artmıştır.⁴⁴ Yine 1328-1329 yıllarında başta Halep olmak üzere yağmurların yağmaması ve havanın kurak geçmesinden dolayı ürün elde edilememiş ve Halep, Şam ve Suriye'nin sahil bölgelerinde aşırı pahalılık ve kıtlık yaşanmıştır.⁴⁵ 1241 yılında Eyyubîler zamanında Ebu Şâme yağmurların azlığı ve nehirlerin sularının çekilmesinden dolayı yeşilliklerin kurduğunu ve ekinlerin yetişmediğini bu sebeple kıtlık yaşandığına işaret etmektedir.⁴⁶

Memlûkler döneminde Suriye bölgesinde kuraklık sebebiyle birçok kıtlık ve arkasından da açlık sebebiyle ölümlerin meydana geldiği kaynaklarda anlatılmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi Suriye ve Filistin bölgelerinde nehirlerin azlığı ve kaynak sularının yetersizliğinden dolayı mahsul yetiştirilmesi bir ölçüde yağmurlara bağlıydı. Yağışların azlığından dolayı bu bölgenin insanlarında kıtlık çıkacağı korkuları yaşanıyor ve sıkıntıları çoğalıyordu. Tabii olarak bu kıtlığın arkasından ölümler artıyor ve korkulu veba çıkıyordu. Bundan dolayı başta Kudüs,

⁴⁴ İbn Kesîr, C.XIII, s.228-242; İbn Esîr, C.XII, s. 463.

⁴⁵ el-Makrizî, es-Sülûk, C.I, K.I, s. 229.

⁴⁶ Ebu Şâme, s.168.

Şam, Kerek, Havran, Remle ve Gazze gibi şehirlerin halkları kıtlık ve açlıktan korktukları için Suriye'nin yağışı bol olan ve yabancı tüccarların mal getirdiği kıyı şehirlerine veya başka yerlere göç ettikleri görülmektedir.⁴⁷

Suriye'nin özellikle kuzey kesimlerinde Halep, Hama ve Humus bölgelerinde sular diğer bölgelere göre daha fazlaydı. Ayrıca bu bölgede yağış da olmakta idi. Suriye'nin birçok şehrinde yağışların azlığı kuraklığa sebep olduğundan açlık meydana geliyor ve birçok insan ölüyordu.⁴⁸ Filistin'in Kudüs şehrinde ise su ve pınarlar yok denecek kadar azdı. Burada yağmurlar bol yağar ve mahsul yetişirse "senenin hayırlı çıktığı" söylenirdi.⁴⁹

Kuraklık sebebiyle yaşanan sıkıntılardan dolayı Suriye bölgesinde Mısır'da olduğu gibi halk yiyecek bulabilmek için dükkanların ve fırınların önlerinde izdihamlara neden oluyorlardı. Başta Memlûk sultanı olmak üzere yaşanan bu sıkıntıları hafifletmek için valiler birtakım tedbirler alıyorlardı. Mısır ve diğer yerlerden Suriye bölgesine yiyecek maddeleri ve buğday gönderiliyordu.⁵⁰

Suriye'de kuraklık sebebiyle nehirler kurumuş ve kaynak pınarlarının suları çekilmiştir. Hatta içecek su dahi bulunamaz olmuştur. 1326 yılında Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun zamanında Kudüs'te sular azalmış ve bir atın bir defada içeceği su yarım gümüş dirheme

⁴⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.IV, K.I, s. 609; Ali Seyyid Ali, *el-Kudüs fi'l-Asri Memlûkî*, Kahire, 1986, s.218.

⁴⁸ Mahmud Yasin et-Tikritî, *el-Eyyubiyyûn fi Şemal eş-Şam ve'l-Cezire*, Bağdat, 1981, s.365-366.

⁴⁹ Ali Seyyid Ali, s.218.

⁵⁰ Ali Seyyid Ali, s.219-220.

çıkmişti. Şam Naibi Emir Tenkiz, Kudüs'te su gözlerinin açılması için valilere emirler yazmış ve halkın içeceği suların çıkarılmasına çalışmıştır.⁵¹

Mısır Suriye'de iktisadî hayat tarıma dayalı idi. Eyyubîler ve Memlûkler zamanında arazi iktalara ayrılmıştı. İkta nizâmının devam edebilmesi için toprağın işlenmesi ve ürün alınması gerekiyordu. Aynı zamanda diğer topraklar da aynı şekilde işlenecek ve devlet vergilerini sağlayacaktı. Ümeraya paylaştırılan topraklarda ikta sahipleri bunlardan elde ettikleri Memlûklerini yetiştirme, onların ihtiyaçlarını karşılama ve savaşa hazırlama masraflarını karşılamada en önemli servet kaynağı arazilerdi.⁵² Kuraklı olması ile ümera, iktalarındaki arazilerden gereği kadar mahsul elde edemiyor, devletin ziraî arazilerdeki vergileri toplanamıyor, çiftçi ve köylü halk perişan oluyordu.

Yağışın az olduğu senelerde Mısır'da olduğu gibi Suriye'de de halk sık sık yağmur dualarına çıkarlardı. 1294 yılında Sultan Ketboğa zamanında Nil nehrinin taşmasının kesilmesi sebebiyle Mısır'da başlayan kıtlık, Suriye'de de görülmekte idi. 1294 yılı bahar aylarından nisandan itibaren yağışlar kesilmiş ve bu yüzden Şam'da birkaç defa yağmur duasına çıkılmıştır.⁵³

Yağışların az olması ve kesilmesi sebebiyle meydana gelen kıtlık, Arapçada "kaht" kelimesiyle ifade edilmektedir. "kaht", pek şiddetli vurmak, yağmur yağmayıp muhtebis olmak (kesilmek ... ve insanlar

⁵¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.I, s.289.

⁵² Ali Seyyid Ali, s.218.

⁵³ İbn Kesîr, C.XIV, s. 27; İbn Fırat, C.VII, s. 196; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I K.III, s. 808; el-Makrizî, *İgâse*, s. 32; Nüveyrî, C.XXXI, s. 286.

kıtlığa uğramak manasındadır.⁵⁴ Kuraklığın sebep olduğu kıtlıklarda fiyatlar yükselmekte, paranın alım gücü zayıflamakta ve tüccarlardan fazla kazanç elde etmek isteyen kesim ellerinde bulunan malları saklamaktadır. Gizli veya açıktan yüksek fiyatlarla satışa sunmaktadır. Bu durumdan en fazla zararı fakir ve yoksul insanlar görmektedir.

Kuraklığın meydana gelmesi ile dağlarda, meralarda ve otlaklarda hayvanların yiyeceği otlar vs. kurumakta veya yetişmemektedir. Ayrıca ekinlerin ekilememesi veya tarlalarda kuruması nedeniyle hem mahsul elde edilemediği gibi hem de hayvanların yiyeceği saman toplanamamaktadır. Bu sebeple yem fiyatları yükselmektedir. Kıtlık veya açlık olaylarından hayvanlar da etkilenmekte ve birçok hayvan açlıktan telef olmaktadır. Bu da et fiyatlarının yükselmesine veya binek hayvanlarının taşıma ücretlerinin artmasına neden olmakta idi. Hatta askerler sefere çıkarken at veya deve bulamamakta bulsa da fiyatının yüksek olması sebebiyle satın alamamaktadır.

C. Çekirge ve Fareler:

Suriye ve Mısır'da kıtlığa sebep olan çekirgeler sık sık görülür. Çekirgeler özellikle ansızın çölden gelir ve ekili alanlara dalar, tarla ve meyve bahçelerini mahveder.

Açlık ve kıtlık krizlerinin çıkmasının çekirge sürülerinin çoğalması ve yeşillikleri, ekinleri ve mahsulleri yemesi neticesinde meydana geldiği de görülmektedir. Bunun yanında bazen arazilerde fareler çoğalarak mahsulleri yiyorlardı. Bu durum mahsul darlığına sebep olmakta idi. El-Makrizî açlık ve kıtlıkların sebeplerini açıklarken çekirgelerin mahsulleri

⁵⁴ Sabri F. Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Mayaş Yayınları,

yemesini de bir kıtlık sebebi olarak göstermektedir.⁵⁵ Bazı senelerde farelerin aşırı derecede çoğalması mahsulleri telef ediyordu. Mahsuller ve üzümler onlar tarafından yeniyordu. Tabii sebeplerden meydana gelen bu durum sıkça görülmekte idi.⁵⁶ Aynı şekilde bazı senelerde de çekirgeler çoğalıyor ve adeta havayı kaplıyor ve güneş görünmez oluyordu. Tarlalara, bağlara ve bahçelere yığılmakta ve mahsulleri, meyveleri ve üzümleri yemekte idi.⁵⁷ Eyyubîler zamanında 1223-1224 yıllarında Suriye, Diyarbakır, el-Cezire bölgelerinde çekirge sürüleri ortaya çıkmış ve büyük oranda ekinleri ve ağaçları telef etmiş ve bunun neticesinde pahalılık ve kıtlık görülmüştür.⁵⁸ Bu çekirge sürüleri uzun süre bu bölgelerde devam etmiş ve 1228 yıllarında bölgede çekirgelerin açtığı kıtlık devam etmekte idi.⁵⁹ El-Makrizî 1260 yılında Şam'ın güneyinde Havran bölgesinde çok farenin ortaya çıktığını ve mahsulleri yediğini ve pahalılığa neden olduğuna işaret etmektedir.⁶⁰ Yine 1297 yılında Mısır'da tarlalarda fareler artmış ve mahsulleri yiyip bitirmişler ve bunun neticesinde pahalılık görülmeye başlamıştır.⁶¹ 1324 yılında yine

Ankara, 1984, s.45.

⁵⁵ el-Makrizî, *İğâse*, s. 41.

⁵⁶ Muhammet Berekat el-Beyelî, *el-Ezmât el-İktisadiye ve'l-Evbiye fi Mısırü'l-İslamiye*, Kahire, 1986, s.22; Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700- 1850)*, s.10-13.

⁵⁷ Muhammet Berekat el-Beyelî, s. 25.

⁵⁸ İbn Vasil, *Müferricü'l-Kurub*, CIV, s. 133-139; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s. 214; İbn Esîr, C.XII, s. 11.

⁵⁹ İbn Esîr, C.XII, s. 431-440.

⁶⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I K.II, s. 442.

⁶¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I K.III, s. 231; Aynî, C.III, s. 367.

Suriye'nin doğu bölgelerinde çekirge sürüleri bu bölge insanını aç bırakacak kadar çoğalmış ve buradan birçok insan Şam'a doğru göç etmiştir.⁶² 1351 yılında Suriye'de yine çekirgelerin neden olduğu bir kıtlık görölmekte idi.⁶³

Kaynaklarda çekirgelerin neden olduğu kıtlık ve pahalılık vakaları çok fazladır. Dikkat çeken durum ise Suriye bölgesinde Mısır'a göre daha fazla çekirge sürülerinin göröldüğüne şahit olunmaktadır. Gerçekten bu çekirge sürüleri çok zarar vermekte idi. Ağaçların yapraklarını yiyerek onları çıplak bırakıyordu. Aynı zamanda dağlardaki otları ve tarlalardaki ekinleri de yiyip bitiriyorlardı. Bu yüzden insanlar zor durumda kalıyorlardı. Bazı zamanlarda çekirgeler şehirleri dahi istila ediyorlar ve insanlar onlarla mücadelede aciz kalıyorlardı.

D. Şiddetli ve Kavurucu Rüzgarlar:

İktisadî buhranların meydana gelmesinde diğer bir sebep de tabii afetlerden sayılan şiddetli, sıcak ve kavurucu rüzgarlardır. Yine el-Makrizî bu şiddetli rüzgarların mahsulleri telef ettiğine işaret etmektedir.⁶⁴ Bazen de aşırı yağışlar ve arkasından sıcaklıkla mahsuller telef olmakta idi.

Mısır'da zaman zaman basınç sistemlerine bağlı olarak güney, güney-batı, güney-doğu yönlerinden kavurucu rüzgarlar eser ki, bunlara Hamsin ve Simun adları verilir. Sahradan gelen bu rüzgarlar aynı zamanda toz ve kum tanecikleri ile yüklüdürler.⁶⁵ Bu şiddetli afetler ve

⁶² Zehebî, C.IV, s. 69; İbn Kesîr, C.XIV, s. 197; el-Makrizî, es-Sülûk, C.II K.I, s. 254

⁶³ el-Makrizî, es-Sülûk, C.II K.III, s. 854-856.

⁶⁴ el-Makrizî, İğâse, s. 41.

⁶⁵ Selami Gözenç, Afrika Ülkeler Coğrafyası I, İstanbul, 1995, s. 125.

rüzgarlar olduğu zaman özellikle olgunlaşmakta olan ve hasılatı yaklaşan ürünlere büyük zarar vermekte idi.⁶⁶

Aynı zamanda bu rüzgarlar Mısır'da hastalıkların yayılmasına da neden olmakta idi. 1403 yılı Aralık ayında esen bir rüzgar Mısır'da hastalıkları artırmıştır.⁶⁷ Yine 1404 yılı Nisan ve Mayıs aylarında esen Hamsin rüzgarları sıcaklığı ve nemi artırmış ve hastalıklar çoğalmıştır. Genellikle bu hamsin rüzgarları güneyden kuzeye doğru bahar mevsiminde esmekte ve sıcak nem getirmekte idi. Veba salgını bu yakıcı ve sıcak rüzgarlarla daha hızlı şekilde yayılmakta idi.⁶⁸

1296 yılında ekinlerin hasat edileceği zaman esen şiddetli Hamsin rüzgarları tarlalardaki mahsulleri telef etmiştir. Zaten var olan kıtlık ve veba salgını böylece daha fazla artmış ve büyük zararlar meydana gelmiştir.⁶⁹ Şiddetli rüzgarların meydana getirdiği zararlar daha çok Mısır'da görülmekte idi.

E. Veba Salgınları

1. Tanımı:

Bulaşıcı hastalıkların şüphesiz en önemlilerinden biri vebadır. Veba salgını çok etkili, öldürücü, ateşli ve kolayca yayılan bir hastalıktır. Batı dillerinde "plague, black death (kara ölüm), peste, pestis" Arapçada "veba, tâûn" olarak adlandırılan bu salgın hastalık dilimizde de

⁶⁶ Ganim, s. 13.

⁶⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III K.III, s. 1119; İbn Hacer, *İnbâ*, C.V, s. 136; İbn İyas, C.I, K.II, s. 682.

⁶⁸ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III K.III, s. 1124; İbn Hacer, C.V, s. 136; İbn İyas, C.I, K.II, s. 689.

⁶⁹ el-Makrizî, *İgâse*, s. 39; Ganim, s. 32.

Arapça'dakilere ek olarak "kıran" şeklinde de isimlendirilmiştir.⁷⁰ Tarihin çok eski dönemlerinden beri epidemiy ve pandemileriyle tanınan ağır bir enfeksiyondur. Etken *Yersinia pestis*'tir.⁷¹ Diğer bir tanımla veba, aslında vahşi kemiricilerin hastalığı olup *Pasteurella pestis* enfeksiyonundan ileri gelir.⁷² Veba hastalığı insanlara fare pireleri ile bulaşır. "Bubon" adı verilen cerahati lenfadenit ile tanınan toksit ve spesifik bir hastalık husule getirir. Pnömoni şekli direkt temas ile insandan insana öksürük damlacıkları ile geçebilir. Tarihte şiddetli epidemiy ve pandemiler yapmış tehlikeli bir hastalıktır. Pnömoni ve septisemi şekilleri öldürücüdür. Halen antibiyotiklerle tedavisi mümkün olmaktadır.⁷³ Veba mikrobu hareketsiz, güneşte kolayca ölen, balgam ve pire dışkısı içinde oda sıcaklığında uzun süre canlı kalabilen, dondurulursa 25 yıl canlılığını koruyabilen bir basildir. Hastalık genellikle kemirici hayvanlar, fareler arasında epidemiler şeklinde görülür. "Ksenopsilla Keopis" denilen fare pireleriyle de insanlara geçer. Pire ısırıldığı insana, fazla kan emmek için kusmak suretiyle enfeksiyonu bulaştırır. Pireler ayrıca bakterileri dışkılarını

⁷⁰ Melahat ONUL, **Sistemik İnfeksiyon Hastalıkları**, II. baskı, Ankara, 1983, s. 379; Behiç ONUL, **İnfeksiyon Hastalıkları**, Ankara, 1953, s. 562; A. Tuncer, **Toplum Sağlığında İnfeksiyon Hastalıkları ve Korunma**, II. Baskı, Ankara, 1983, s. 451; Ömer Kasımoğlu, **"Veba" İnfeksiyon Hastalıkları** (Dzl., E. T. Çetin) III. Baskı, İstanbul, 1979, s. 141; "Veba Maddesi" Meydan Larousse, C.XII, s. 551; Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", **DTCF T.A.D.**, C.XV, S. 26, (1990-1991), s. 27; Daniel Panzac, **Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)**, (Çev.: Serap Yılmaz), İstanbul, 1997, s. 16; Muhammed Berekat el-Beyeli, **el-Ezmât el-İktisadiyye ve'l-Evbi'e fi Mısru'l-İslâmiyye**, Kahire, 1984, s. 25; W. Dols, s. 315-319.

⁷¹ Melahat Onul, s. 379.

⁷² Behiç Onul, s. 563.

⁷³ Behiç Onul, s. 563.

aracılığıyla çıkarabilirler. Kaşınma esnasında açılan yaralardan bakteri insan kanına girer. Enfeksiyon daha çok sıcak yaz aylarında, subtropik iklimlerde, geri kalmış, hijyen şartları bozuk ülkelerde rastlanmaktadır. İnsanlar arasında hastalığın bulaşması ancak akciğer vebası şeklinde damlacık enfeksiyonu yoluyla olur. Hastalığın diğer formları kapalı enfeksiyonlardır. Yani pire yoksa insandan insana bulaşma olmaz.⁷⁴

Veba her yaşta, her ırkta ve her cinste olabilir. Uygun çevre şartlarında insanlara geçer. Bilhassa toplumların yoğun yaşadığı hijyen şartları yerinde olmayan geri ülkelerde endomik durumda bulunur. Gemiler, kargolar ve diğer ulaşım araçlarıyla başka ülkelere de geçebilir. Ancak epidemiler yapabilmesi için ulaştığı ortamda yayılmaya müsait düşük hayat şartlarının bulunması gerekir. Veba edipemileri mevsimlerle ilgilidir. Endomik bölgelerde hava sıcaklığı mutedil olan rutubetli aylarda daha çok rastlanır. Epideminin yayılmasında belirtilen toplumların sosyo-ekonomik genel sağlık şartları, beslenme durumları önemli rol oynar. Sefalet, açlık, göçler ve doğal afetler vebanın hızla yayılmasına, edipdemi ve pondemiler yapmasına neden olur. Tarihte görülen korkunç pondemiler bu yaşantı şartları ile paralel gitmiştir.⁷⁵

2. Vebanın Türleri:

Veba mikroorganizmanın vücuda giriş ve lokalizasyonuna göre, 1. Bubon vebası (hıyarcıklı veba), 2. Akciğer vebası (veba pnömonisi), 3. Veba sepsiri gibi klinik şekillerde olduğu gibi bakterinin virulans ve toksisitesi ve hastanın direnç durumu ile ilişkili olarak pestis major yani çok toksit ve ağır şekli ile pestis minor denilen az toksit ve daha hafif

⁷⁴ M. Onul, s. 379-380; Kasımoğlu, Veba, s. 141-143; A. Tuncer, s. 451-452; B. Onul, s. 737; F. Şamil, s. 28.

⁷⁵ F. Şamil, s. 28.

şekilleri gibi klinik görünümleri vardır.⁷⁶

a. Hıyarcıklı Veba (Bubon Vebası):

Kuluçka dönemi 2-5 gün olan bubon vebası hastalığının en çok tesadüf edilen klinik tipidir. Hastalık birden bire titreme ile 30-40 °C'ye yükselen ateşle başlar. Hastalık enfeksiyonlarının ilk saatlerinden itibaren şiddetli bir toksemi hali vardır. Bu hal adeta alkol enfeksiyonuna benzer. Hastalar sabit belirtiler gösterirler. Gittikçe bozulan genel durumdan, hastalığın toksit bir enfeksiyon neticesinde geldiği anlaşılır, hasta sarhoşlar gibi sağa sola salınarak yürür. Ertesi günü ateş biraz düşer, fakat akşam daha yükseğe çıkabilir, 40-41 °C olur. Şiddetli bir halsizlik, dalgınlık, ağır ve peltek konuşma teşekkül eder. Şiddetli baş, sırt ve bacak ağrıları vardır. Yüz soluklaşır ve ateş artınca kızarır. Damarlar şişer, deri sıcaktır ve kurudur. Nabız 120-140 arasındadır. Solunum ateşle birlikte hızlanır, ikinci günden itibaren meydana çıkan stupor, sensorium bozuklukları ve konuşma şekli ile hastalar aptal görünüşünü alırlar. Hafif delirium ile birlikte bir toksikoz tablosu içindedirler. Dil kalın, beyaz bir pas tabakası ile örtülür. Kúsm ve diyareler olabilir.⁷⁷

Bubon veya lenf bezi vebası da denilen hıyarcıklı veba da genel semptomların başlangıcında 1-2 gün sonra hastalığın lokal belirtileri meydana çıkar. Pirenin ısırılmış olduğu enfeksiyonun yerinde bir eritem belirir, süratle papül, bazen, püskül veya ülser şeklinde geçer. Buradan bölgeye ait lenfa bezlerine doğru deri üzerinde kırmızı lenfanjit hatları

⁷⁶ M. Onul, s. 380; Behiç Onul, s. 568-569.

⁷⁷ M. Onul, s. 380-381; Behiç Onul, s. 568-569; Meydan Larousse, s. 551.

teşekkül eder. Lenfa bezlerinde 2-3 gün içinde ağırlı bir şişme başlar. Şişen lenfa bezlerine primer bubon yani hıyarcık adı verilir. Bubon vakalarının üçte ikisinde kasık bezleri, ikinci derecede koltuk altı bezleri ve en az da çene altı ve sonra diğer lenfa bezleri de şişer. İkinci grup lenfa bezlerine sekonder bubon adı verilir. Ağır vakalarda hastalar gittikçe halsizleşir, şuur bozulur, stupor ve delirium artar. Dalak ve karaciğer büyür, kalp sesleri zayıflar ve bozulur, damar basıncı düşer, solunum sathileşir, nihayet koma içinde 3-6 gün içinde öldürür. Ölüm oranı % 50 ile 70 arasındadır.⁷⁸

b. Akciğer vebası:

Veba pnömonisi de denilen bu tür hastalıkta bubon veya sepsisin seyri esnasında husule gelirse toksit hastalık tablosuna şiddetli akciğer belirtilerinin de eklenmesi ile tanınır. Primer veba pnömonisinde başlangıçta ateş birden bire 40-41 °C'ye yükselir. Göğüs ağrıları ile birlikte şiddetli bir öksürük başlar. Solunum süratlenir, dispne, siyanoz olur. Fazla miktarda kahve rengine yakın koyu renkte kanlı bir balgam çıkar. İçinde mebzul veba basili bulunur. Dış lenfa bezlerinin ağrıyarak şişmeye başladığı esnada ekseriyetle hastalar 3-4 günde ölürlür.⁷⁹

Veba septisemisi veba sepsisi de denilen bu hastalık vebanın çok ağır bir şeklidir. Hastalığın başlangıcı ve belirtileri bubon vebasındaki gibidir. Zaten her üç veba türü de aniden başlar. Bakterinin virulansı fazla veya organizmanın mukavemeti zayıf olduğunda veba basili engelleri süratle geçer. Bazen lenfa bezlerinde belirli bir reaksiyon

⁷⁸ Behiç Onul, s. 569-570; Meydan Larousse, s. 551.

⁷⁹ M. Onul, s. 381; Behiç Onul, s. 570; Meydan Larousse, s. 551.

yapmadan doğruca kan içine inokule edilmesi veba sepsisi ile sonuçlanabilir. Ateş ve toksemi belirtileri ile başlayan hastalığın ilk saatlerinden itibaren kanda fazla miktarda P. Pestis bulunur. Bazen hastada yüksek ateş olmaz, fakat derin bir halsizlik olur ve aynı zamanda hastanın şuuru bozulur ve kısa bir süre sonra hastalar komaya girerler. Vebanın kan da zehirlenme yapan bu türünde ölüm oranı çok yüksektir. Bazen 24 saatte öldürebilir. Genellikle 2-3 gün içinde hastalığa yakalananlar ölürler. Çocuklarda bu veba daha etkili olur.⁸⁰

3. Vebanın Belirtileri:

Veba hafif yani pestis minor ve ağır pestis major olmak üzere ikiye ayrılır. Pestis minor bakteri virüslerinin az oluşuna göre organizmanın enfeksiyona karşı teşkil ettiği engellerine durumuna bağlı olmak üzere nispeten hafif şekilde seyreder. Veba baş ağrısı, sırt ve bacak ağrıları, iştahsızlık ve genel halsizlik gibi belirtiler, hafif titreme ve ateşle başlar. Pirenin ısırdığı bölgeye ait lenfa bezleri şişer, inokulasyon yerinde inflemasyon ile çevrilmiş vezikül yahut püstül görülebilir. Pestis minor devamlı kolay belirtilerle geçiştirilen hafif bubon vebası şeklindedir. Hastalığın bu tipi şahsa fazla bir zarar vermemekle beraber ekseriye epideminin başlangıç vakalarını teşkil eder. Bu hastalar enfeksiyonu etrafa bulaştırarak epidemiyi ve pandemilere sebep olurlar. Pestis major da bubon vebası ile başlar. Bakteri lenfa bezleri engellerini aştıktan sonra veba sepsisi yapar. Bu arada akciğerde yerleşerek veba

⁸⁰ M. Onul, s. 381; Behiç Onul, s. 570; Meydan Larousse, s. 551.

pnömonisine sebep olur. Veba pnömonisinin primer şekli de vardır.⁸¹

İnsanlarda meydana gelen bu veba türlerinden başka çeşitli hayvanlarda oluşan veba türleri de bulunmaktadır. Bunlar: 1. Klasik Domuz Vebası (daha çok Afrika'da görülür ve iki ayrı virüsten ileri gelir), 2. Kuş Vebası: Kumes hayvanlarında ve perde ayaklılarda görülen bir virüsten ileri gelen bulaşıcı, solunum ve sinir sistemi hastalığıdır. 3. Sığır Vebası: Sığır ve mandalarda görülen bir veba türüdür. 4. At Vebası: At ve katır gibi hayvanlarda meydana gelen salgın hastalıklardır.⁸² İnsanlara bulaşan veba salgınlarından farklı özellikler gösteren hayvan vebaları da toplumların ekonomik kaynaklarının telef olması yani kuş, at, katır vs. hayvanların toplu ölümleri sebebiyle önemli maddî kayıplara neden olmaktadır.⁸³ Hayvanlarda meydana gelen bu hastalıklar bizde "kıran" adıyla bilinmektedir. Özellikle tavuklardaki bu salgın hastalık günümüzde dahi yaygın şekilde görülebilmektedir.

Sözü geçen hayvanlardaki salgın hastalıkların Mısır'da çok eskiden beri meydana geldiği kaynaklardaki bilgilerde mevcuttur. Ayrıca yakın zamanlarda hala bu hastalıkların, adı geçen ülkede yaygın şekilde devam ettiği de bir çalışmadan anlaşılmaktadır.⁸⁴

⁸¹ M. Onul, s. 381; Behiç Onul, s. 568; Ana Britannica, "Veba" maddesi, C.XXI, s. 553; Büyük Larousse, "Veba" maddesi, C.XXIII, s. 12127; Meydan Larousse, C.XII, s. 551.

⁸² Ana Britannica, C.XXI, s. 553; Büyük Larousse, "Veba" maddesi, C.XXIII, s. 12127; Meydan Larousse, C.XII, s. 551.

⁸³ Muhammed Berekat el-Beyeli, s. 21.

⁸⁴ Emrazü'l-Hayvanatü'd-Devvacin fi Mısır, (Neşr: Vezaretü'z-Zira'a, Kahire, 1949, s. 18-28.

4. Vebanın Tarihçesi:

Tarih boyunca birçok insanın ölümüne yol açan, toplumlarda korku ve paniğe sebep olan ve önemli oranda demografik, ekonomik ve sosyal olumsuzluklara neden olan bütün salgın hastalıklara eski zamanlarda veba denmekteydi. Anadolu'da Hitit tabletlerinde salgın hastalıklar ve birtakım doğal afetler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Hititler bu salgın hastalıkları ve afetleri doğa üstü güçlerle açıklamaya çalışmışlardır. Onlar bu doğal afetlerin bir kısmını metafizik hareketlere bağlarken bir kısmı da tanrılarının ilahi iradesini belirten bir araç olarak görmüşlerdir. Yani onlar düşmanlarının veya kendilerinin bu doğal afetlerden zarar görmelerine göre bir çeşit ceza ve mükafat olarak görmüşlerdir.⁸⁵ Daha sonra birçok toplum doğal afetleri ve salgın hastalıkları aynı şekilde görmeye devam etmişlerdir.

Vebayı ilk olarak M.Ö.300'lü yıllarda Dionysius tarif etmiştir. Suriye, Mısır ve Libya'da bulunan öldürücü bir hastalık olduğunu bildirmiştir.⁸⁶ El-Makrizî de İslam öncesi Mısır'da birçok kıtlık ve veba salgınından bahsetmektedir.⁸⁷ Ayrıca çok eski zamanlardan beri Hint

⁸⁵ Bu konuda bk. S. Çeçen, "Kültepe Vesikalarına Göre Veba Hastalığı (Matûnu)", *Fen ve Tıp Bilimlerinde Araştırma*, IV/36-37, (Aralık 1991- Ocak 1992), s. 26-30; Ahmet Ünal, "M.Ö. II. Binyıl Anadolu'sunda Doğal Afetler", *Bellekten*, XLI/163, (Temmuz 1997), s. 423 (Bu makalenin bir özeti yazar tarafından "M.Ö. II. Bin Yıl Anadolu'sunda Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar" başlığı altında 13.10.1976'da yapılan VIII. Türk Tarih Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.); aynı yazar, "Hitit Tıbbının Ana Hatları", *Bellekten*, XLIV/175 (Temmuz 1980), s. 478- 479 ve s. 485-486; A. M. Dinçol, "Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", *Bellekten*, XLIX/193, (Nisan 1985), s. 6, 9, 10; ayrıca bk. Feda Şamil Arık, s. 34-35.

⁸⁶ Behiç Onul, s. 563.

⁸⁷ El-Makrizî, *İgâse*, s. 1-20.

hekimleri Asya'daki korkunç pandemileri yazmaktadırlar.⁸⁸

Dünyada bilinen ilk büyük veba salgını M.S.VI. yüzyılda (542) Akdeniz kıyılarında görülmüştür. Mısır'a, Afrika'nın kuzeyine, Filistine, Suriye'ye, Anadolu'ya, İtalya'ya, Galya'ya, Germania'ya kadar yayılmıştır.⁸⁹ İkinci büyük veba salgını Müslümanların "büyük fenalık, büyük ölüm", Avrupalıların "black death (kara ölüm)" adını verdikleri ve hıyarcıklı veba türünün bir örneği olan salgındır. 1338 yılında Asya'nın doğusundan başlayarak Hindistan'a, İran'a, Kafkasya'ya, Rusya'ya, Anadolu'ya, Irak'a, Suriye'ye, Mısır'a tüm Kuzey Afrika'ya, Arabistan Yarımadasına, Akdeniz adalarına ve Avrupa'nın hemen hemen her tarafına kadar yayılan ve 1352'ye kadar devam eden büyük felakettir. Hem doğulu hem de batılı araştırmacılar en büyük veba salgını olarak "kara veba"yı göstermektedirler.⁹⁰ Kara vebadan sonra Ortadoğu

⁸⁸ Behiç Onul, s. 563.

⁸⁹ Behiç Onul, s. 563; Kasımoğlu, s. 141; Büyük Larousse, "Veba" maddesi, C.XXIII, s. 12127; Meydan Larousse, C.XII, s. 552; F. Ş. Ank, s. 30.

⁹⁰ Michael W. Dols, *The Black Death in the Middle East*, II. Baskı, Princeton, 1979; aynı yazar, "The Second Plaque Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347-1894", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 22, 1979, s. 162-189; David Ayalon, "The Plaque and Its Effects Upon the Mameluk Army", *Journal of the Royal Asiatic Social*, 1944, s. 67-73; By M. A. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East*, School of Oriental and African Studies, University of London, II. Baskı, 1978, s. 93-128; ayrıca "kara veba"nın Avrupa ve Fransa'daki durumu konusunda N. Biraben, *Les Hommes et La Peste en France et dans Les Pays Europeens et Mediterrane'ens*, Paris, 1975, I. Bölüm 2 ve 4; Michael W. Dols, "Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı", *Tarih ve Toplum*, S. 40 (Nisan 1987), s. 41; bu konuda Arapça tetkikler için bk. Said Abdulfettah Aşur, *Usru'l- Memâlikî fî Mısır ve'ş-Şam*; Hamid Zeyen Ganim, *Ezmâtü'l-İktisadiyye ve'l-Evbie*, Kahire, 1977; Kasım Abduh Kasım, *en-Nil ve'l-*

bölgesinde daha birçok veba salgınları birbirini izler. Bu salgınların Avrupa'da etkili olduğu görülür. Yeniçağ ve Yakınçağlarda sık sık tekrar eden veba salgınlarının Avrupa'daki en büyükler 1630 Milano, 1665 Londra, 1721 Marsilya epidemileridir. 1850'li yıllara doğru veba salgınları önemli oranda ortadan kalkmıştır.⁹¹ Osmanlı devletinde de oldukça fazla görülen veba salgınları Avrupa'da olduğu gibi demografik, sosyal ve ekonomik etkiler yapmış ve 1850'li yıllara doğru azalmıştır.⁹²

Bulaşıcı, tehlikeli ve öldürücü bir hastalık olduğu çok eski zamanlardan beri bilinmekle beraber XX. yüzyıl başlarına kadar vebanın nasıl yayıldığı veya sebeplerinin ne olduğu kesin olarak bilinmemiş, ancak XIX. yüzyıl sonlarında yapılan tıbbî araştırmalar sonucunda aydınlığa kavuşturulabilmiştir. Vebanın enkeni 1894 yılında Hong-Kong'da Alexander Yersin artık resmî olarak Yersinia Pestis adını taşıyan basili izole eder, tanımlar ve özgülüğünü kanıtlar. Aynı yıllarda Kitasoda da ona yakın bilgilere ulaşır. 1898'de P.L.Simond, hastalığı fare piresinin sokma yoluyla bulaştırdığını kanıtlar. 1898-1948 yılları arasında yaklaşık 13 milyon insanın öldüğü Hindistan'daki veba salgınlarını araştıran Hint veba araştırma komisyonu önemli ilerlemeler kaydederler ve çalışmalar yankı uyandırır. 1914'te A.N.Bacok ve C.D.Martin, pireyle bulaşma mekanizmasını bulurlar. Böylece "fare-fare piresi-insan" bulaşma sürecine kesin gözüyle bakılır ve bu inanç XX. yüzyılın birinci yarısı boyunca geçerliliğini korur. Hastalığın limanlarda ve şehrin en yoksul semtlerinde yayılması bu inancı destekler. 1947

Müctemau'l-Mısırî, Kahire, 1977.

⁹¹ M.W.Flinn, "Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba", (Çev.:Necmiye Alpay), **Tarih ve Toplum**, S. 39, (Mart 1987), s. 25-30; B. Onul, s. 562-563.

⁹² Michael W. Dols, "The Second Plaque Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347-1894", **JESHO**, s. 165-189; F. Ş. Arık, s. 30.

yılından itibaren M. Baltazardın yönetimindeki Tahran ve Paris Pasteur Enstitüsünün araştırmaları bu alanda önemli gelişmeler kaydederler.⁹³ Bütün bunlara rağmen veba salgınları konusunda çalışmalar halen devam etmekte ve tıbbî olarak tam açıklanamayan, özellikle de salgının nasıl başladığı ve kaynağının nasıl ortaya çıktığı tam olarak ortaya konamamaktadır.⁹⁴

5. Vebanın Yayılma Odakları:

Günümüzde yapılan tıbbî ve alan araştırmalarında veba salgınlarının hâlâ mevcut olduğu odaklar tespit edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda meydana gelen veba salgınları (1700-1850) konusunda bir araştırma yapan Daniel Panzac bu odak bu odaklardan salgınların yapıldığını ileri sürmektedir. Bu araştırmaya göre veba odakları şu şekildedir: Bu odaklardan en önemlilerinden biri bugünkü Türkiye'nin doğusu, İran'ın batısı, Suriye ve Irak'ın kuzeyini içine alan bölgedir. İran'da Pasteur Enstitüsü'nün yaptığı araştırmalarda çok eski zamanlardan beri veba salgınlarının yayılma merkezlerinden birinin bu bölge olduğu ileri sürülmektedir.⁹⁵ Osmanlı devleti zamanında ortaya çıkan veba salgınlarının bu bölgeden yayıldığı görüldüğü gibi Ortaçağ döneminde de bir çok salgının bu bölgede ortaya çıktığı görülmür.⁹⁶

⁹³ Michael W. Dols, *The Black Death*, s. 68-74; Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, (Çev.: Serap Yılmaz), İstanbul, 1997, s. 39-40; B. Onul, s. 564; F. ř. Arık, s. 30.

⁹⁴ şevket Pamuk, "Kara Ölüm Orta Doğu'da", *Tarih ve Toplum*, S. 40 (Nisan 1987), s. 41.

⁹⁵ Daniel Panzac, s. 43-46; B. Onul, s. 562.

⁹⁶ Bu bölgede çıkan veba salgınları: M.S. 542 Justinyen, 560 Diyarbakır, 745 el-Cezire, 1047-1048 Bağdat ve Musul, 1086 Suriye, 1104 Irak, 1152 Anadolu

Tıp coğrafyası açısından vebayı inceleyenler yukarı Mezopotamya'nın dağlık bölgesini, bugünkü Yemen ve Suudî Arabistan'a kadar olan kısımları çok eski bir veba odağı olarak görürler. Bu bölgede çok eski zamanlardan beri XX. yüzyılın başına kadar görülen birçok veba salgını bunu doğrulamaktadır. 1951'de Yemen ve 1952'de de Suudî Arabistan'da görülen veba belirtileri ile bu odağın canlılığının sürdüğü görülür.⁹⁷

Asya'da Kafkasya'da aşağı Volga ve Hazar denizinin doğusu, Urallarla birleşen bölge, Himalayalar üzerine dayanan büyük ihtimalle enfeksiyonun beşiği Orta Asya, Çin ve Rusya'ya doğru taşan dış Moğolistan, Vietnamlı yaylası veba odaklarından. Yine Afrika'da Batı Sahra bölgesi (Rio Oro-Moritanya), Afrika'nın büyük göller yöresi ve Güney Amerika da vebanın odak merkezleridir. Amerika'da ise veba çok yenidir ve 1900'lü yıllarda gitmiştir.⁹⁸

Bu asıl odakların yanında vebanın geçici odakları da mevcuttur. Tabii odakların dışındaki her yere, veba dışarıdan bulaşır. Doğal odaklardan geçici odaklara veba salgını pireler aracılığıyla ve kemirgenden kemirgene yayılır. Ayrıca bazen bir veba merkezinden de çok uzaklara fareler vasıtasıyla yayılır. Yani gemiler veya kervanlarla başka yerlere gizlenerek giden fareler bu salgını yayarlar.⁹⁹

Geçici odak merkezleri olarak Batı Balkanlar odağı, özellikle

Alaaddin Keykubad zamanında Konya, 1221, 1243-1244 Malatya, 1258-1259 Suriye-Anadolu salgınları gibi vs. veba salgınları sıkça bu bölgede çıkmıştır. Bu konuda bk. F. Ş. Arık, s. 27-57.

⁹⁷ Daniel Panzac, s. 46.

⁹⁸ Daniel Panzac, s. 41; B. Onul, s. 41,42.

⁹⁹ Daniel Panzac, s. 41-42.

Arnavutluk ve Epir, Dalmaçya kıyıları, Makedonya, İstanbul, Eflak, Boğdan, Anadolu ve Mısır gösterilmektedir.¹⁰⁰ İnceleme konumuz olan 1200-1405 yılları arasında Mısır'da veba salgınları çok sık görülmektedir. Ancak Mısır geçici veba odaklarından biri olarak görülür. XVIII ve XIX. yüzyıllarda Mısır'da çok sık tekrar eden veba salgınları daha çok İskenderiye üzerinden önce Delta kısmına, Kahire'ye ve sonra da güney Mısır'a doğru yayılır.¹⁰¹ 1200-1405 yılları arasında da ortaya çıkan veba salgınlarının gerçekten de yukarıdaki görüşü destekleyecek şekilde sık sık ya Kuzey Afrika yoluyla Berka'ya ve oradan Mısır'a ya gemiciler vasıtasıyla İskenderiye'ye ya da Suriye üzerinden Kahire'ye doğru yayıldığı görülür.¹⁰² Ancak Mısır'da vebanın yayılması için uygun ortam her zaman mevcuttu. Çünkü vebanın ortaya çıkması ve yayılabilmesi için uygun şartlar; açlık, pahalılık, yetersiz beslenme gibi nedenlerden zayıflayan organizmalar salgına az direnebilmekte idi ve açlık vebanın yolunu açmakta idi.¹⁰³ Mısır'da Nil nehrine bağlı olarak çok sayıda açlık ve kıtlık görülmekte idi. Açlığın arkasından başlayan toplu ölümler daha sonra vebayı ortaya çıkarmakta idi. Yoksul ve kalabalık nüfuslar, havadaki nem oranının yüksekliği ve aşırı sıcaklıklarda veba kolayca yayılmakta idi. İbn Haldun Mukaddime'sinde buna işaret ederek şehirlerin havasının temiz olmaması, şehirlerin güzel imar edilmemesi, kalabalık olması, ev ve binaların birbirine bitişik olması insanların kalabalıklığından havanın bozulması gibi sebeplerden

¹⁰⁰ Daniel Panzac, s. 46-63.

¹⁰¹ Daniel Panzac, s. 61-62.

¹⁰² 1294-1296, 1348-1349 (Kara Veba), 1362 gibi vs. salgınlar Mısır'a dışardan bulaşmıştır. Bk. Hamid Zeyyen Ganim, *el-Ezmât*.

¹⁰³ Daniel Panzac, s. 15-16; Michael W. Dols, *The Black Death*, s. 32-36.

salgın hastalıkların yaygın olduğunu belirtmektedir. Bu sebeplerden Mısır ve Fasta veba salgınlarının halkı kırıp geçirdiğini belirtmektedir. İbn Haldun açlığın neticesinde veba salgınının yayıldığını da söylemektedir.¹⁰⁴ Gerçekten de Mısır'da başta İskenderiye ve Kahire'de hem sıcaklık hem de nem oranı çok yüksekti. Aşırı sıcaklık ve yüksek nemde pirelerin çoğalması görülür.¹⁰⁵

Suriye bölgesi zaten vebanın odak bölgelerindendi. Suriye çölünde odaklar bulunduğu gibi Irak, Suudî Arabistan ve Yemen odakları da bu bölgeye yakındı.¹⁰⁶ Ayrıca Suriye'nin dış istilalara açık olması nedeniyle de bulaşma şeklinde sık sık veba salgınları bu bölgede ortaya çıkacaktır.

6. Vebanın Yayılması:

Vebanın bulaşması ve yayılmasında başlangıçta kemirgen vardır. Hastalık insanlara kemirgenlerden olan pire aracılığıyla geçer. Başlangıç süresi her zaman aynıdır. Bir kemirgen, vebadan ölür, bulaşıcıyı taşıyan pireler ise sağ kalır ve oldukları yerde kendilerini yaşatacak bir av bekler. Bu olay evlerde, evlerin etrafında, harman yerlerinde, depo ve mahzenlerde, çöplüklerde ayrıca tarla kemirgenlerinin veba tehlikesi ile karşı karşıya oldukları tarlalarda, nadasa bırakılan tarla veya işlenmemiş topraklarda, tarım çalışmaları veya sürülerin güdülmesi vb. sırasında meydana gelebilir.

İnsanlar arasında salgın, insandan insana doğrudan tek bulaşma

¹⁰⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.II, (Çev.: Zakir Kadiri Uryan), İstanbul, 1986, s. 115-117.

¹⁰⁵ Daniel Panzac, s. 115-116.

¹⁰⁶ Daniel Panzac, s. 43.

yolu, vebanın akciğer komplikasyonudur. Öksürükle sıçratılmış bulaşıcıyı taşıyan tükürük damlacıkları karşıdakinin ağız ve burun mukozalarıyla çekilir. Veba insandan insana pire ve ikinci derecede vücut bitleri gibi insan dış asalakları aracılığıyla geçer. İnsanoğlunu da yakın zamanlara kadar birçok dışasalak bulunmakta idi. Pireler çok ender veya hiç temizlenmemiş halı, örtü, elbiselerde ve evlerde bulunan her türlü döküntü eşyada yaşar. Bu asalaklar her 24 saatte insanın kanını emmek için sokarlar, fakat bulaşıcıyı almış olsalar bile beslenmek ve bu arada *Yersinia Pestisi* bulaştırmak için haftalarca hatta aylarca yaşayabilirler ve bekleyebilirler. İnsan başlangıçta vebayı, vebalı kemirgenlerden veya daha çok onun pirelerinden rastlantı sonucu alır. Hasta olan bu kişiye aile üyeleri bakar, komşuları ziyarete gelir. Bu birliktelik hastalıktan ölen kişinin yıkanması, kefenlenmesi ve defnedilmesine kadar devam eder. Yeni hastalar, ya vebalının bulaşıcıyı taşıyan pireleri tarafından hemen orada sokulan ya da sonra, hastanın eşyalarını alıp kullanan kişilerdir.¹⁰⁷

Vebanın yayılabilmesi için uygun iklim şartlarının da oluşması gerekmektedir. Veba salgınını bulaştıran pireler 22-24 °C ve %60-90'lık nem oranlarında en fazla çoğalırlar ve hastalık da bu ortamda en fazla doruk noktasına çıkardı.¹⁰⁸

Veba mikrobu özellikle de akciğer vebası insanların birbirleri ile olan ticarî ilişkilerinde çarşıda, pazarda, ev halkında, camide, handa ve sair içtimaî müesseselerde kolayca yayılmıştır. Tarihi kaynaklarda vebanın insandan insana bulaşması konusunda bilgiler çoktur. Özellikle

¹⁰⁷ Bu konuda bk. Daniel Panzac, s. 42-43; Behiç Onul, s. 564-567; A. Tuncer, s. 451; F. Ş. Arık, s. 25.

¹⁰⁸ Daniel Panzac, s. 43.

de kara veba salgını sırasında doğudan batıya doğru salgının yayılmasında ticarî iletişimin rolü büyüktür.¹⁰⁹ Mısır ve Suriye'de vebanın yayılması toplumlar arasındaki ticarî ilişkiler neticesinde yayılmıştı. El-Makrizî veba salgınının Mısır'a Akdeniz adalarından gelen gemilerin İskenderiye'ye uğramaları ile yayıldığını belirtmektedir. Müellif yine Kuzey Afrika yoluyla bugünkü Libya üzerinden salgının Mısır'a doğru ilerlediğini de ileri sürer.¹¹⁰ Sultan Ketboğa zamanında meydana gelen kıtlık ve veba salgını ise doğuya doğru yayılıp yayılmadığı kesin belli olmamakla beraber Suriye, Arabistan ve Yemen'de çok şiddetli şekilde salgın görülmekte idi.¹¹¹

1258'de Suriye'de çıkan veba salgını ise Irak üzerinden bu bölgeye doğru yayılmıştır. Özellikle 1258'deki Moğolların Bağdat'ı işgalleri ve Müslüman halkı katletmeleri neticesinde ölümlerin çokluğu ve açlık gibi nedenlerden vebanın ortaya çıkması için uygun ortam meydana gelmiş ve ayrıca Bağdat'tan kaçan Müslümanlar Suriye'ye doğru ilerlemiş ve hastalığı buralara yaymışlardır.¹¹²

Orta Çağ'da Mısır ve Suriye'de görülen veba salgınlarının birçoğunun ortaya çıkma nedeni, salgın öncesi bu ülkelerde görülen şiddetli açlıklardır. Hemen hemen kaynaklar ölümle sonuçlanan her açlığın arkasından veba salgınlarının yayıldığını belirtirler. Ayrıca Nil nehrinin sularının aşırı yüksekliği ve uzun süre araziden çekilmemesi de veba salgınlarının çıkmasına neden olmakta idi. Ayrıca Nil nehrinin

¹⁰⁹ M. W. Flinn, "Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba" (Çev.: Necmiye Alpay), **Tarih ve Toplum**, S. 39 (Mart 1987), s. 28.

¹¹⁰ el-Makrizî, **es-Sülûk**, C.II-C.III, s. 777-778.

¹¹¹ Ganim, s. 36.

¹¹² Aynî, C.I, s. 175-198.

suları araziye yayılıp sonra geri çekildiğinde sayısız fare ve sıçan sürülerinin ortaya çıktığı görülür. Özellikle Nil faresi ve Kahire'nin dikenli fareleri vebanın ortaya çıkması ve yayılmasında muhakkak büyük rol oynamakta idi.¹¹³ Michael W. Dols da Black Death adlı eserinde Mısır'da açlıklar sonrası veba salgınlarının ortaya çıktığına işaret etmektedir.

Mısır'da haziran ayında güneye doğru esen sıcak, kavurucu rüzgarlar da veba salgınlarının başlamasında büyük rol oynamakta idi.¹¹⁴ Bugün dahi estiğinde hasara, toza ve aşırı sıcaklığa neden olan bu rüzgarlar, nem oranını artırmakta ve sıcaklığın tesiri ile yazlık tarım ürünleri ve meyveler kurumaktadır. Muhtemelen vebayı yayan pireler ve diğer haşereler uygun sıcaklık ve nem ortamında çoğalmaktadır.

Veba salgınlarının bazıları belli bir zaman aralığında fazla sayıda görülmesi durumundakine "epidemi", kıta ve kıtaları etkileyen büyük salgınlara da "pandemi" denilmektedir.¹¹⁵ 1348-1349 kara veba salgınından sonra pandemi türündeki salgınlar yaygınlaşmıştır. Bu tür salgınlar daha çok akciğer vebası şeklinde cereyan etmekte idi.¹¹⁶

Veba salgınlarının yayılması ve genişlemesinde devletler arasında meydana gelen savaşlar ve ordular büyük rol oynamıştır.¹¹⁷

¹¹³ Daniel Panzac, s. 63; Michael W. Dols, *The Black Death*, s. 33-35.

¹¹⁴ Michael W. Dols, *The Black Death*, s. 33-35.

¹¹⁵ Michael W. Dols, "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347-1894", s. 181.

¹¹⁶ Daniel Panzac, s. 39, bk. Dipnot, F. Ş. Ank, s. 27.

¹¹⁷ B. Onul, s. 563; M. W. Flinn, "Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba" (Çev.: Necmiye Alpay), *Tarih ve Toplum*, S. 39 (Mart 1987), s. 28; İbnü'l-Verdî, CII, s. 139-140; İbn Esîr, C.XXI, s. 447; Ebu Şâme, *Zeyl*, s. 131.

Haçlı seferleri Anadolu, Suriye ve Mısır kıyılarında ekonomik ve sosyal durumu değiştirmiştir. Uzun süre devam eden savaşlar ve kuşatmalar, orduların geçtiği yerlerin talan edilmesi ve arazilerin tepelenerek mahsullerin telef edilmesi, yiyecek bulmak amacıyla yerli halka uygulanan baskılar nedeniyle göçler ortaya çıkmıştır. Ayrıca açlık, sefalet gibi nedenlerden dolayı salgınlar ortaya çıkmıştır. Aynı olay Moğolların Irak, Anadolu ve Suriye'ye gelmelerinde görülmüştür. Uzak yerlerden Mısır ve Suriye kıyılarına gelen Avrupalı Hıristiyan askerler ve Asya'dan gelen Moğol askerleri buldukları bölgedeki veba mikroplarını da getirmişlerdir.

Haçlıların ve Moğolların kuşatmaları altında bulunan birçok şehirde açlık ve kıtlığın arkasından vebanın ortaya çıktığı görülür. 1219 yılında Dimyat'ta Haçlı kuşatması sırasında görülen veba salgını¹¹⁸, 1228'de Harezmi Şahlar tarafından kuşatılan Ahlat'ta¹¹⁹ 1256 yılında Moğolların kuşattığı Meyyafarıkın'de (Silvan) görülecektir.¹²⁰

7. Orta Çağ İslâm Dünyasında Vebanın Yorumlanması:

a. Tıbbî Bakımdan

Sebebi bilinmediği çağlarda veba gibi salgınlar değişik görüşlerle açıklanmaya çalışılmıştır. Önlemler hususunda maddî manevî birtakım yollara, usullere başvurulmuş ve bazı tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Geri kalmış toplumlarda bu hastalıklar kötü ruhların etkisine bağlanmış

¹¹⁸ İbn Aybek ed-Devadar, C. VII, s. 203; İbn Vasıl, C. IV. S. 32-33; S. Runciman, C.III, s. 141-142.

¹¹⁹ İbnü'l Adim, *Zubdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb*, Beyrut, 1996, s. 471-477; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, C.II, s. 151; İbn Vasıl, *Müferricü'l-Kurub*, C.IV, s. 295.

¹²⁰ Ebu'l-Ferec, C.II, s. 573-575; Aynî, C.I, s. 177; F. Ş. Arık, s. 54.

ve bunları uzaklaştırmak için çeşitli çareler denenmiştir. Kötü ruhların ancak din adamlarınca yatıştırılabileceği düşünüldüğünden, din adamları hekimlik görevini de yürütmüşlerdir. Bu düşünce tarzı zamanla Allah'ın günahkar insanları toptan veya teker teker cezalandırılması inancına dönüşmüştür. Bu anlayışın Orta Çağ'da bile etkisini kaybetmediği, yürürlükte bulunduğu görülmektedir.¹²¹ Vebanın neden kaynaklandığı konusundaki görüşlerde buna paralel olarak hastalığın doğa üstü nedenlerden kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Bu anlayış, alışılmış kurban, büyü ve tılsımları gerektirmiştir. Orta Çağ Hıristiyan dünyası da bu salgınlara karşı çeşitli dualar, haclar, mumlar, dinî ayinler ve kutsal emanetlerle azizler sınıfına çağrı çıkarmıştır.¹²² Doğu dünyasında da vebadan korunmak amacıyla çeşitli tedavi metotlarına başvurulmuştur. Veba salgınlarına karşı Batı dünyasında biraz farklı olarak birtakım ilim adamları tıbbî açıklamalar getirirken, bir kısmı da tılsım açmak, şeytanı kırmak, tütsü vermek, muska yazmak gibi birtakım çarelere başvurmuşlardır. Veba ile ilgili yazılan birçok eserlerde veya salgınlarını anlatan kroniklerde çeşitli örnekler bulmuşlardır.¹²³ Veba salgınlarına karşı birçok dinî törenler icra edilmiş, türbeler ziyaret edilmiş, kutsal emanetler çıkarılmış ve toplu dualara çıkılmıştır. Başta Kur'ân-ı Kerim olmak üzere Sahih-i Buharî bilhassa veba ile ilgili hadisler okunmuştur. Ayrıca oruçlar tutulmuş, fakir ve yoksullara sadakalar dağıtılmıştır. İslâm dininin kurallarına sıkı sıkıya bağlanıldığı

¹²¹ Unat, *İnfeksiyon Hastalıkları*, s. 6; F. Ş. Ank, s. 31.

¹²² Flinn, "Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba", s. 26; F. Ş. Ank, s. 54.

¹²³ Süheyl Ünver, "Türkiye'de Veba (tâûn) Tarihçesi Üzerine, Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı, VI/18 (1935), 78; aynı yazar "Mezar Taşlarında Veba ve Tâûna Ait Kayıtlar", *Dirim*, XL/11-12 (Kasım-Aralık 1965), s. 270; F.Ş.Ank, s. 31.

takdirde musibetin kalkacağına inanılmıştır.¹²⁴

Son derece tehlikeli bir sârî hastalık olarak sık sık tekerrür eden veba, XIV. yüzyıldaki korkunç hücumunda Avrupa'ya misli görülmemiş bir felaket getirdiğinde Avrupa Hıristiyan dünyasının tıpla uğraşan ilim adamları salgını hurafelerle izaha çalışmışlardır. 1348 yılındaki korkunç veba salgınında tıbbî bir rapor kaleme alan Montpellier Üniversitesi'nin bir üyesi, vebanın yayılmasındaki mesuliyeti hastanın bakışlarına yüklüyor, hastayı muayene veya ona dokunmadan önce gözlerini kapamayı veya bir bezle örtmeyi doktor ve rahibe tavsiye ediyordu.¹²⁵

Kara veba salgını sırasında İsviçre ve Fransa'da halk, suçlu Yahudilere yükleyerek yüzlerce Yahudi'yi yakıyorlar ve bu da veba salgınından daha korkunç bir durumun çıkmasına neden olmuştur. Yine Narbonne ve Carcassane'de halk öfkelerini İngilizlerden çıkararak, İngilizleri şehirlerin duvarları arasında parça parça ederek alevlere atıyorlardı.¹²⁶ Avrupa ülkelerinde buna benzer birçok batıl inanç ve düşünce bulunurken Müslümanlar olaya daha değişik gözle bakmakta idiler. Kara veba salgınından çok önceki yıllarda İslâm tıp otoritelerinden İbn Sina (980-1037), vebanın durgun sular, gömülmeyen cesetler, kayan yıldızlar, göktaşları, şiddetli ve sıcak rüzgarlar, yağmursuz fırtına nemliliği gibi hava veya toprak etkenleriyle havanın bozulmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir.¹²⁷ İbn Haldun da mukaddimesinde

¹²⁴ Danile Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, s. 147-167; M. W. Dols, *The Black Death*, s. 109-143.

¹²⁵ Sigrîd Hunke, *İslâmın Güneşi Avrupa Üzerinde*, (Çev.: Servet Sezgin), İstanbul, 1975, s. 190.

¹²⁶ Sigrîd Hunke, s. 190.

¹²⁷ Daniel Panzac, s. 154.

buna benzer görüşler ileri sürmektedir.¹²⁸ 1348 veba salgınında Endülüslü devlet adamı, tarihçi ve Gırnata Sultanının veziri İbn-i Hatib (1313-1374), kaleme aldığı, inceden inceye düşünülmüş gayet açık ve mantıkî kitabında hastalığı epidemiyeye, hasta veya onun eşyalarıyla temastan mütevellit enfeksiyona istinat ettirir. İbn Hatib bu görüşünü şöyle belirtir: "Tecrübe, araştırma, akıl ve muhakeme ile otopsi ve kesin emarelere göre sirayet, temastan ileri gelmektedir. Bunu cerh edilmez deliller açıkça ortaya koymaktadır."¹²⁹ Aynı yıllarda İspanya'da, Almeria'da Müslüman doktoru İbn Hatima, "Yıllarca süren müşahedelerim neticesinde hasta ile temas kuranın derhal hastalığa tutulduğunu, ilk hasta kan tükürünce ikincisinin de kan tükürdüğünü, biri çıban çıkarınca ötekinin de aynı çıbanı çıkardığını ve onu aynı şekilde bulaştırdığını göstermektedir."¹³⁰ demektedir.

Çeşitli çürümelerden kaynaklanıp rüzgarlarla getirilmiş olan mikroplu hava (miyazma) vebanın en büyük sebebi olarak kabul edilir. El-Makrizî, Moğolların ve Hitayların çürümüş cesetlerinden doğan hastalığı getiren rüzgardan söz etmektedir. Pis kokularla gelen havayı hayvanlar ve insanlar koklamakta ve böylece veba salgını bulaşmakta idi. Vebanın bulaştığı canlılar o saatte ölmekte idi. Kara veba salgını sırasında Şam şehrinin rüzgarı sarı bir bulut getirir ve böylece salgın yayılır.¹³¹ Buna benzer olaylar 1388 yılında 1403-1404 yıllarında da görülür. Vebanın yayılması ve ortaya çıkmasında pis kokuları getiren şiddetli rüzgarların etkili olduğu görüşü XIV. yüzyıla kadar devam

¹²⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.II, s. 116.

¹²⁹ Sigrid Hunke, s. 191.

¹³⁰ Sigrid Hunke, s. 192.

¹³¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 774.

eder.¹³²

İbn Haldun "Bulaşıcı hastalıkların, çok defa yurdun imarı yüksek dereceye vardığı için havayı bozan sıhhate zararlı rutubet ve ufunetin çoğalmasından dolayı yayılır. Hayvanî ruhun gıdası ve onun hayatı için gereken hava bozulduğu takdirde bu bozukluk insan mizacına tesir eder. Mizaçların bozulması kuvvetli olduğu takdirde ciğer hastalanır. İşte bunların her biri tâûn hastalıklarını davet eder, bu hastalıkların kaynağı ciğerdir. Havanın bozukluğu kuvvetli derecede ve büyük nispetle olmazsa da ufunet kat kat artar, ufunetin artmasıyla mizaçlarda hummalar çoğalır, tenler hastalanır ve mahvolur."¹³³ diyerek salgınların sebebini önemli oranda havanın bozulmasına bağlar.

Havası bozuk ve rutubetli olan İskenderiye ve Kahire'de veba salgınları çok sık tekrar ederken yukarı Mısır'da bulunan Asuvan şehrinde rutubetin az olması ve havanın temizliğinden veba salgınları çok az görülmektedir.¹³⁴

İslâm düşünürleri ve ilim adamları vebanın nasıl ortaya çıktığı ve yayıldığı konusunda İbn-i Sina'nın görüşlerini kabul ederler. Batıda da bu görüşler 19. yüzyıla kadar geçerliliğini devam ettirmiştir.¹³⁵

Vebanın tedavisi de büyük hekim İbn-i Sina'nın tartışılmaz bilgi ve yetkisine göre yapılmıştır. Vücutta fazla olduğu varsayılan kanın

¹³² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1124; W. Dols. *Black Death*, s. 96-97; Daniel Panzac, s. 155.

¹³³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.II, s. 116.

¹³⁴ Hamid Zeyyen Ganim, s. 18 (bu konudaki bilgiyi yazar, el-Edfuy'dan almaktadır. Edfuy, havasından dolayı Asuvan'da vebanın az görüldüğüne işaret etmektedir.)

¹³⁵ W. Dols. *Black Death*, s. 84-89; Daniel Panzac, s. 154.

giderilmesi için kan akıtmak iyi sayılmıştır. Çünkü kan, neticede vebanın sorumlusu olan havanın doğrudan doğruya etkisinde suyuktur. Hıyarcıklar ender olarak çizerek yanılır, ama hıyarcıkların üstüne geliştirmelerini hızlandırmak için çeşitli merhemler sürülür. İçindeki demir oksit nedeniyle koyu kırmızı renkteki Ermeni kili denilen bir toprakla yakılır, sirkeye, gül suyuna, sakıza, mersine batırılmış sünger kompresleri, menekşe de gerek merhem gerekse içecek olarak kullanılır.¹³⁶

Veba salgınları sırasında hastalara çeşitli ilaçlar verildiği, doktor çağrıldığı, onlardan şırınga ile kan alındığı, buna paralel çarşılarda itriyatların fiyatlarının arttığı görülür. Yapılan bütün tıbbî önlemler bu şiddetli bulaşıcı önlemeye yetmemektedir. İnsanlar salgını önlemeye güçlerinin yetmediğini bilmektedirler. Bu sebeple XV. yüzyılda Mısır'da yaşamış el-Mansurî, bu hastalık konusunda "Delilik, veba ve yaşlılık hariç, her hastalığın çaresi vardır."¹³⁷ diyerek insanların güçsüzlük ve endişelerine cevap verecek tek şeyin din olduğu düşüncesine varmışlardır. Başta İbn-i Sina ve arkasından gelen birçok İslâm hekimi toplum sağlığını bozan hastalıklar konusunda ciltlerce kitaplar yazmışları ve hastalıklara çareler aramışlardır. Tabiatı bulan çeşitli şifalı bitkilerin hangi hastalıklara çare olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca hastalara tıbbî müdahalelerde bulunmuşlar ve tedavi etmişlerdir. İslâm tıbbının gelişmesi Hz. Peygamberden sonra başlamış ve Tıbb-ı Nebevî konusunda da birçok eserler yazılmıştır. Daha sonraki dönemlerde hekimler sağlık alanındaki çalışmalarını geliştirmişlerdir. Orta Çağ boyunca İslâm tıbbı Hıristiyan tıbbından çok ileri bir seviyeye

¹³⁶ Daniel Panzac, s. 156.

¹³⁷ W. Dols. **Black Death**, s. 109.

ulaşmıştır.¹³⁸ Haçlı seferleri sırasında Hıristiyan hekimler tıp konusunda Müslümanlardan bir çok şeyi öğrenmişlerdir.¹³⁹

b. Dinî Bakımdan

Veba salgınları konusunda Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar çeşitli bakış açılarından olayı ele almışlardır. Yahudiler, hastalıkların kendilerine Allah tarafından gönderildiğine inanmakta idiler. Onlar arasında tâûn yayıldığı zaman İlahî emirlere isyan etmelerinin bir neticesi olarak kendilerine bu felaketin gönderildiğini söylerlerdi.¹⁴⁰

Hıristiyanlıktaki durum da Yahudilerinkinden pek farklı değildi. XVII. yüzyılda veba hakkında "Pestilente exflagelli Dei" ismiyle bir doktora tezi hazırlayan Marienberkli Dr. Johannes Raicus bile hâlâ vebanın İlahî menşeli bir ceza olduğunu ileri sürer. Ona göre "Veba, ciddî yaralanmadan vücuda giren bir mermidir. Bu mermi, nihayet ağrı yapan şiş veya kabarcığın içinde bitip, son bulur. Artık Allah'ın öfkesi geçtiğinden ölüm meleği onu arada tecrit etmiş, hareketten alıkoymuştur. Vebanın hakikî bir mermi olduğunu İncil de belirtir."¹⁴¹ Doğu Hıristiyanlığında da bu böyledir. Özellikle Ermeni ve Süryanî kronik yazarları aynı zamanda da din adamı olan Ebu'l-Ferec ve Urfalı Mateos gibi müellifler de Batıdaki din adamları gibi tabii afetleri Allah'ın bir mükafatı veya cezalandırması olarak görürler ve birtakım büyülere inanırlar.¹⁴²

¹³⁸ Muhammed Abdülhamid el-Buşî, *el-İslâm ve't-tıb*, Kahire, 1965, s. 86-160.

¹³⁹ Sigrid Hunke, s. 210-21.

¹⁴⁰ Muhammed Abdülhamid el-Buşî, s. 17.

¹⁴¹ Sigrid Hunke, s. 220-221.

¹⁴² Ebu'l-Ferec, C.II, s. 366; Urfalı Mateos, s. 98-99, 254-255.

İslâmiyet'in yayılmasından önce görülen Justinyen vebası başta Anadolu, Suriye ve Mısır olmak üzere tüm Orta Doğu ülkelerini kasıp kavurmuştur. Bu veba salgınından sonra yine aralıklarla veba salgınları bu bölgede görülmüştür. Hz. Muhammed (S.A.V.) zamanında da fazla etkili olmayan bazı veba salgınlarının ortaya çıktığı görülür. Ancak İslâm dünyasında görülen ilk ciddî veba salgını H.18. yılda (M.638/9) Hz. Ömer'in halifeliği sırasında görülen Amves salgınıydı. Bu salgından sonra Müslümanların veba hastalığı konusunda çeşitli düşünceleri ortaya çıkar. Hz. Ömer Suriye ve Filistin'in fethi için Ebu Ubeyde el-Cerrah komutasında bir ordu göndermiştir. Ancak Suriye'de veba salgını çıktığı duyulunca Hz. Ömer, önde gelen muhacir ve ensardan sahabilere danıştıktan sonra, Ebu Ubeyde'ye haber göndererek fetihten vazgeçmesini istemiştir. Ancak Ebu Ubeyde buna karşı çıkarak Hz. Ömer'e "Allah'ın kaderinden mi kaçuyorsun?" mealinde bir haber gönderir. Hz. Ömer de "Evet. Allah'ın bir kaderinden başka bir kaderine kaçıyoruz. Sen iki yakalı bir vadiye insan, bir yakası yeşillik ve otlak olsa diğer yakası da kurak olsa, sen atını otlak olan yerde otlatırsan Allah'ın kaderi ile otlatmış olursun. Kurak yerde otlatırsan da Allah'ın kaderiyle otlatmış olursun." diye cevap vermiştir. Birçok hadis kitabında geçen bir rivayete göre Abdurrahman b. Avf, bu durumu görünce, "Benim yanımda bir bilgi vardır. Resulullah'ın şöyle buyurduğunu işittim." demiştir: "Bir kavmin toprağında veba olduğunu duyarsanız, oraya gitmeyin; içinde bulunduğunuz bir diyarda veba görülürse oradan kaçmak için o diyardan çıkıp gitmeyin." Daha sonra diğer birkaç sahabe de şu hadisi söylediler: "Şu veba pisliktir. Azap kalıntısıdır. Sizden önceki bir kavim bununla azaplandırıldı. Veba bir diyarda görülür de siz orada iseniz, ondan kaçmak için o diyardan çıkıp gitmeyiniz. Eğer bir

diyarda veba görüldüğünü duyarsanız oraya girmeyiniz.”¹⁴³ Bu hadislerin manası dünya tarihinde ilk defa salgınlara karşı karantina uygulanması gerektiği konusunda Hz. Peygamberin görüşüdür.¹⁴⁴ İslâm uleması veba salgını çıktığı zaman bu hadisleri sık sık zikretmişlerdir. Müslümanlar veba, tifo gibi bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için karantina uygulanmasını istemişlerdir.¹⁴⁵

1348 kara veba salgınından sonra İslâm uleması bu konuya daha fazla eğilmişlerdir. Özellikle Memlûkler devleti zamanında yetişen ünlü muhaddis ve tarihçi İbn-i Hacer Askalanî'nin görüşleri bu konuda dikkat çekicidir. 1373 yılında Kahire'de doğan İbn-i Hacer, veba konusuna girmiş ve Hz. Peygamberin bu konudaki hadislerini toplayarak veba salgınları konusunda bir eser yazmıştır. İbn-i Hacer Mekke'ye giderek veba konusunda 30 civarında muhtelif hadisler toplamıştır.¹⁴⁶

İbn-i Hacer Askalanî, vebanın ne olduğunu, Müslümanların tutumunun ne olması gerektiğini ve bundan ne gibi dersler çıkarılması gerektiğini bu eserinde açıklamaya çalışmıştır.¹⁴⁷ Dols ve Daniel Pancan gibi araştırmacılar İbn-i Hacer'in veba konusunda yazdığı *Bezlü'l-Ma'ûn fi-Fadlû't-Tâ'ûn* adlı eseri dikkate alarak Müslümanların bu salgın konusundaki fikirlerini açıklamaya çalışmışlardır. Ancak her iki yazar da İslâm'ın bu salgına bakışını Hıristiyanların bakışına

¹⁴³ İbn Kesîr, C.VII, s. 128; Muhammed Abdülhamid el-Buşî, s. 72.

¹⁴⁴ Muhammed Abdülhamid el-Buşî, s. 73.

¹⁴⁵ Veba ile ilgili hadisler için bk. *Sahih-i Buharî*, C.XII, (Türçüme eden: Mehmet Sofuoğlu), İstanbul, 1988, s. 5754-5760.

¹⁴⁶ Ganim, s. 84.

¹⁴⁷ Dols, s. 110; Daniel Panzac, s. 110-111; Ganim, s. 84-87.

benzetmişlerdir.¹⁴⁸ Aslında İslâm uleması ve hekimleri daha önce de belirttiğimiz gibi vebanın sebeplerini ve nasıl yayıldığını bilmektedirler. Fakat o zaman, bu salgını önleyici, hastaları tedavi edici ve iyileştirici tıbbî gelişmelere ulaşılammıştır. İslâm Peygamberi de veba salgınının bulaşıcı özelliğini dikkate alarak bahsedilen hadisleri söylemiş ve ancak ciddî karantina uygulaması ile bunun önlenebileceğine işaret etmiştir. Günümüzde de bütün salgınlarda ilaç tedavisinden önce bu karantina uygulamaları gündeme gelmektedir.

Özellikle 1348 yılından sonra başta Mısır ve Suriye olmak üzere çok sık tekrar eden veba salgınları Memlûk devletine oldukça fazla zarar vermiştir. Kendisi bir din adamı olan İbn-i Hacer, salgınlar karşısında halkın maneviyatını yükseltmek, onların korku ve paniğe kapılmamaları gerektiğini öğretmek, salgın sırasında karışıklığı önlemek, fitne ve fesadı engellemek, ahlâkî değerleri yükseltmek amacıyla yazmış olduğu eserindeki görüşleri dile getirdiği düşünülebilir.

İbn Hacer bütün kutsal kitaplardaki ifadelerden yola çıkarak vebanın bir tarihçesini eserinde anlatır. Hz. Davud Peygamber zamanında 70.000 kişinin tâûndan öldüğünü ve sonra Hz. Davud'un dua ederek vebanın kalkmasını Allah'tan istediğini belirtir. Daha sonra Firavun'un Hz. Musa'yı Mısır'dan çıkmasını engellemek istediği zaman Mısırlıların uğramış oldukları veba felaketini örnek göstererek vebanın inanmayanlar için bir ceza olduğuna işaret eder. Müslümanlar için Allah'ın bir lütfu olduğunu belirtir.¹⁴⁹ Çünkü ona göre Ebu Ubeyde el-Cerrah, veba salgını olduğunda ondan kaçmamış ve hastalıktan kendisinin payının verilmesini istemiştir ve salgından ölmüştür. Onun

¹⁴⁸ Dols, s. 110-121; Daniel Panzac, s. 156-161.

¹⁴⁹ İbn Hacer Askalanî, *Bezlü'l-Mâûn fadlû't-tâûn*, varak 6-18.

yerine ordu komutanlığına getirilen Muaz b. Cebel de aynı şekilde hareket ederek "Ey insanlar! Bu hastalık Rabbimizin rahmeti, Peygamberimizin duası ve sizden önceki salih kimselerin de ölüm sebebidir..." demiş, önce oğlu sonra da kendi aynı salgından ölmüştür. Muaz b. Cebel'in yerine Suriye ordu komutanlığına atanan Amr b. Ass da onlar gibi düşünmüştür.¹⁵⁰

İbn Hacer, sahabenin veba salgınları karşısındaki tutumunu kendi zamanındaki veba salgını sırasındaki Memlûk Sultanı Müeyyed Şeyh'in tutumu ile karşılaştırarak vebanın kalkması için Müeyyed Şeyh'in yaptırdığı duayı eleştirmektedir.¹⁵¹ El-Makrizî de bu konuda ona katılır.

İbn Hacer, tıbbın çaresiz kalması yüzünden bu hastalığa katlanmak gerektiğini ileri sürer. Ona göre "Her veba, tâûn değildir. Çünkü tâûnun özellikleri ve sıfatları vardır." İbn Hacer'e göre tâûndan ölen Müslümanlar "Allah yolunda savaşmış gibi şehittir. İnanmayanlar için tâûn bir azaptır. Mü'minler için delalettir ve şehitlikdir."¹⁵² Bunlar için Peygamberin hadislerini delil olarak gösterir.

İbn Hacer, tâûna yakalanan bir Müslüman'ın sabredip evinde oturması gerektiğini belirtir. Çünkü bu bir kaderdir. İbn Hacer, bütün İslâm ümerası gibi tâûndan kaçışı tasvip etmiyor ve tâûn olan bölgede kalmayı salık veriyor. Fakat nasıl alevler içindeki eve girilmezse, vebalı

¹⁵⁰ İbn Kesîr, C.VII, s. 130; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.IV, K.I, s. 489-490; Ganim, s. 85; İbn Hacer, *Bezlü'l-Mâûn*, varak 130-203.

¹⁵¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.IV, K.I, s. 489-490.

¹⁵² İbn Hacer Askalanî, *Bezlü'l-Mâûn fadlû't-tâûn*, Mahdud.

olan yere de girilmemelidir.¹⁵³

İbn Hacer'in görüşleri, daha sonraki İslâm uleması tarafından da benimsenmiştir. Kendisinden çok sonraları yaşayan ve veba konusunda küçük bir eser yazan Zekeriya el-Ensari de benzer görüşleri ileri sürer.¹⁵⁴ Bütün bunların yeniden vebaya karşı tedbirler de elde bırakılmayarak özellikle de Osmanlı devleti zamanında salgınlara karşı ciddî karantina tedbirleri yürürlüğe sokulmuştur.¹⁵⁵

II. Beşerî Sebepler

Beşerî sebeplerle kastedilen kıtlık ve açlıkların meydana gelmesinde insanoğlunun yaptığı faaliyet ve icraatlar bunlara sebep olmakta idi. Bu da birtakım maddelere ayrılmaktadır. Bu iki kısma ayrılır:

1. İç Sebepler, 2. Dış Sebepler

A. İç Sebepler

Bir devletin içindeki durumu taht mücadeleleri devlet adamlarının idaredeki yetersizlikleri, rüşvetin artması, paranın değerinin düşmesi veya düşürülmesi, mahsul ticaretlerini elinde bulunduranların kasıtlı olarak fiyatları yükseltmeleri gibi durumlar iktisadî krizlere sebep olmakta idi.

1. Devlet İdarecileri Arasındaki Siyasî Mücadeleler

Eyyubîler ve Memlûk devletlerinde ülke içindeki siyasî karışıklıkların iktisadî krizlere neden olduğu görülmektedir. Selahaddin Eyyubî'nin ölümünden sonra oğulları ve kardeşleri arasında devam

¹⁵³ İbn Hacer Askalanî, *Bezlü'l-Mâûn fadlû't-tâûn*, varak 94-102.

¹⁵⁴ Zekeriya el-Ensari, *Tuhfetü'r-Raggabîn fi Beyani Emri't-Tavâîn*, varak: 1-13.

¹⁵⁵ Daniel Panzac, s. 233-251.

eden taht mücadeleleri ÷lkede iktisadî krizleri artırmış ve meydana gelen iktisadî bunalımlar, taht mücadeleleri sebebiyle gerekli çözümlere fırsat vermemiştir. Bu yüzden insanlar birçok sıkıntılarla karşı karşıya gelmişlerdir. Alınan iktisadî tedbirler uygulanamamış ve uygulansa da başarıya ulaşılamamıştır.

1198 yılında Eyyubî hükümdarı Melik Âdil zamanında Mısır'da başlayan ve dört yıl süren büyük kıtlık ve veba salgınları sırasında ÷lkede siyasî durum karışıktı ve bir kaos ortamı bulunmakta idi. Melik Âdil diğer Eyyubî meliklerinden Mansur, ez-Zâhir ve el-Efdal'le taht mücadelesinde bulunmakta idi. Bu sebeple ÷lkede meydana gelen bu büyük felaket sırasında halk bir yandan açlık ve kıtlık ve veba salgınları ile uğraşırken bir yandan da iç çatışmalar içinde kalmıştı.¹⁵⁶

1224 yıllarında Suriye'de ve diğer yerlerde çekirge sürüleri ve kuraklık sebebiyle başlayan felaket sırasında yine Eyyubî melikleri arasındaki mücadele devam etmekte idi.¹⁵⁷

Eyyubîler sultanı Kâmil'in ölümünden sonra başlayan oğulları arasındaki hakimiyet mücadeleleri 1237 yılında başta şam şehri olmak üzere şiddetli bir pahalılığa neden olmuştur. Fiyatların artmasında muhakkak Eyyubî meliklerinin savaş masraflarını karşılamak veya savaşa hazırlanmak için halka ağır vergiler koymaları veya onların maaşlarını zorla almaları da bu felaketi artırmakta idi.¹⁵⁸

Bu çatışmalar ve savaşlar sırasında ÷lke içinde emniyet

¹⁵⁶ İbn Esîr, C.XII, s. 137.

¹⁵⁷ İbn Esîr, C.XII, s. 11; İbn Vasıl, C.IV, s. 133-139; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s. 214.

¹⁵⁸ İbn Kesîr, C.XIII, s. 291-292; Ebu şâme, s. 168.

kaybolmakta ve can güvenliği tehlikede olan tüccarlar ve satıcılar Mısır ve Suriye'ye mal getirmekten kaçınmakta idiler. Ayrıca Eyyubiler zamanında sık sık görülen Arapların isyanları da pahalılığı artırmakta idi. Tabii sebeplerle başlayan iktisadî bunalımlar, iç çatışmalar ve harpler sebebiyle tırmanmakta ve ülke iktisadî alt üst olmaktadır.

Memlûkler zamanında ülke içinde iç çatışmaların saltanat kavgalarının ve ümera arasındaki çekişmelerin çok daha fazla olduğu görülmektedir. Çünkü Memlûk devletinin özelliği diğer Orta Çağ devletlerinden çok farklı idi. Memlûkler babadan oğla geçen bir hanedanlık sistemine inanmamakta idiler. Ancak buna rağmen onlarda da bazı sultanlar kendilerinden sonra oğullarının ve torunlarının hüküm sürdüğü hanedanlıklar kurmuşlardır. Bunlardan en bariz olanı Türk Memlûkler zamanında Kalavun sülalesidir.¹⁵⁹ Memlûk devleti zamanında ümera arasında bitmek tükenmek bilmeyen kavgalar ve çatışmalar yaşanmıştır. Bu yüzden ülkenin iktisadî sistemi olumsuz yönde etkilenmiş ve istikrar sağlayacak tedbirler alınmamıştır.

Memlûkler zamanında ülke içindeki ümera arasındaki kavgalar ve çatışmalar ülke iktisadının bozulmasında önemli etkenlerden biriydi. Memlûk ümerasası arasında karışıklık yani fitne, hizimcilik ve gruplar gayet fazla idi. Kışkırtıcılık olmaktadır. Bu gruplar arasında toplantılar yapılıyor ve geceleri acele birlikler tesis ediliyor ve çatışmalar artıyordu. Yollarda, caddelerde bu tür kavgalar sıkça görülmekte idi. Bu yüzden sık sık çarşılar ve dükkanlar kapatılır ve sahipleri evlerine çekilirlerdi. Bu karışıklık anında gasp, yağma ve hırsızlıklar artardı. Halk bu durumda korku içinde evlerine giderdi. Böyle durumlar günlerce, haftalarca devam ederdi. Herkes tedirginlik içinde durumun sakinleşmesini

¹⁵⁹ Kazım Yaşar Koprıman, "Memlûkler", C.VI, s. 491.

bekledi.¹⁶⁰

Bazen sultanın ölümü veya onun öldürülmesi, Memlûk ordusunun yenilgiye uğraması halk içinde paniğe yol açar ve Kahire'de sıkıntılar ortaya çıkardı.¹⁶¹ Sultanın ölümü ile yeni sultanı seçmek veya ümera grubu kadı taraftarı birini sultanlığa getirmek için derhal silahlarını alarak çatışmaya gidiyorlardı. Veya memnun olmadıkları sultanı tahttan indirmek için Kal'atü'l-Cebel'i kuşatıyorlardı. 1293 yılında Eşref Halil b. Kalavun öldürüldüğünde Kahire cadde, çarşı ve sokaklarını insanlar hızla terk ederek evlerine kaçtılar. Memlûk taifeleri arasında çok şiddetli çatışmalar çıktı. Fitne, karışıklık ve kaos ortamı arttı. Bu yüzden çarşılarda ekmek ve diğer yiyecekler bulunamaz oldu. Bu sebeple halk perişanlık içinde kaldı.¹⁶²

Yine 1399 yılında Sultan Zâhir Berkûk zamanında Kahire'de insanlar cuma namazını kılmak için cami ve mescitlerde toplandıkları sırada Memlûk gruplarının bazılarının silahlarını alarak çatışmaya gittikleri haberi yayılınca halkta panik başladı. Bazı camilerde hutbe kısa kesilirken bazılarında tamamen iptal edildi ve cami kapıları kapatıldı. İnsanlar korku ve panik içinde evlerine doğru kaçmışlardı. Bu sebeple dükkan ve çarşılar kapatıldı. Bu sebeple kıtlık ve pahalılık oldu. Çarşılardan ekmek kalktı.¹⁶³

1394 yılında Sultan Ketboğa zamanında Mısır'da şiddetli bir kıtlık ve veba yayılmıştı. Bu kıtlığın sebebi ise Nil nehrinin su seviyesinin çok

¹⁶⁰ Aşur, Müctemiyü'l-Mısri, s. 99.

¹⁶¹ Aşur, Müctemiyü'l-Mısri, s. 99.

¹⁶² Kasım Abduh Kasım, en-Nil, s. 62.

¹⁶³ el-Makrizî, es-Sülûk, C.II, K.III, s. 833.

aşağıya inmesi ve ülke arazilerinin büyük çoğunluğunun kuraklaşmasıydı. Ancak bu kıtlığın artmasını halk, Sultan Ketboğa'nın saltanatta olmasına bağlamış ve onu uğursuz saymışlardır. Bunun sebebi, Ketboğa zamanında büyük bir putperest Moğol kabilesinin Müslüman olan Kazan Han'dan kaçarak Mısır'a gelmesidir. Bu kabile Sultan Ketboğa'nın mensubu olduğu Uyratiye kabilesi idi. Bunların sayıları 10.000 civarında idi. Ketboğa bu kabileyeye çok iyi davranmış, onlara bol erzak vermiş ve iktalar dağıtmıştır. Ketboğa da Mısır'daki hakimiyetini sağlamlaştırmak için bu Moğol kabilesinden faydalanma yoluna gidiyordu. Ancak bu kalabalık Moğol kitlesi, Mısır'da var olan kıtlığı artırmıştır. Kendi geçimlerini sağlayamayan ve gıda maddesi sıkıntısı çeken ve Moğolları büyük bir düşman olarak gören Memlûk ümerası ve Mısır halkı Sultan Ketboğa'nın tahttan indirilmesini istemiş ve Memlûk ümerası arasında başlayan kavgalar Ketboğa'nın azledilmesi ile sonuçlanmıştır.¹⁶⁴

Memlûk idarecileri arasındaki kavgalar, idarecilerin suiistimalleri, alınan tedbirlerin başarısız ve yetersiz olması, bazı ümera gruplarının mahsulleri kendi tekelleri altına almaları, muhtesiplerin piyasayı kontrol edememeleri vb. sebepler iktisadî sıkıntıları şiddetlendiriyor ve halk perişan oluyordu. Bu buhran zamanlarında idarecilerin de baskı ve zulümleri artmakta idi.¹⁶⁵

Bu siyasî karışıklıklar iktisadî krizlere neden olmakta, ülkede anarşi ortaya çıkmakta, şehirlerin durumu kötüleşmekte, alışveriş durmakta, ülkeye gelen tüccarlar ve mallar azalmakta, fiyatlar

¹⁶⁴ Aşur, *Usurü'l-Memâlikî fî Mısır ve's-Şam*, s. 110,111,112.

¹⁶⁵ el-Makrizî, *İğâse*, s. 43-48.

yükselmekte ve halk bu durumdan çok sıkıntı çekmekte idi.¹⁶⁶

Memlûk zamanında meydana gelen bu türden iktisadî bunalımlar çok fazladır. Özellikle Cerakese döneminde bunların daha fazla olduğu görülmektedir.

2. İdarecilerin Suiistimalleri, Korumacılık ve Rüşvet

el-Makrizî, Memlûkler zamanında meydana gelen kıtlık ve musibetlerin baş sebebi olarak rüşvetin artması ve himayeciliğin yaygınlaşması olarak görmektedir. Özellikle de Sultan Zâhir Berkûk ve oğlu Ferec zamanlarında rüşvet valiler, kadılar, muhtesipler gibi vs. kişiler tarafından alınmakta idi. İlk olarak Mısır'da es-Saleh b. Rezîk sadece nahiyelerde bunu yaptı. Sonra kalkmış ve Aziz b. Selahaddin zamanında bazen ara sıra uygulanmıştır. Sadece vilayetlerde uygulanmıştır. Sultan Zâhir Berkûk zamanında açıkça ortaya çıkmıştır. Korumacı ve rüşvetçi memurlar Sultan Nasır Ferec zamanında en son noktasına kadar yayılmıştır. Hatta bir hediye ve rüşvet divanı kurulmuş ve memurlar tayin edilmiştir.¹⁶⁷ Sultan Ketboğa zamanındaki büyük kıtlık ve veba salgını sırasında ülkede rüşvet ve adam kayırma artmıştı. Sultanın adamlarının ve Memâliklerinin halka karşı zulümleri çoğalmış ve suçları artmıştı. Adam kayırma ve rüşvet almada tamahkarlıkları ve hırsları büyümüşü. Ayrıca ümeranın gaspları ve yoldan sapmaları da çoğalmıştı. Vezir Fahreddin b. Halili, miras intikalini zorlaştırmıştı. Mirası alabilmek için hak sahibinin nesebini, mirası nasıl hak ettiği gibi vs. şartlar konmuş ve bu yüzden birçok insan miras hakkından vazgeçmiştir. Böylece bu mallar da varis bırakmadan ölenlerin malları

¹⁶⁶ Ganim, s. 16.

¹⁶⁷ el-Makrizî, es-Sülûk, C.I, K.I, s. 111.

gibi devlet hazinesine intikal etmiştir.¹⁶⁸

Memlûk devletinin Cerakese döneminin Sultanı Zâhir Berkûk ve oğlu Nasır Ferec zamanının fesatlarını, açlıklarını ve ülke içindeki karışıklıkları ayrıntılı şekilde anlatan el-Makrizî bu rüşvet ve haksız yere görevlere atanmalara değinmiştir. Bütün vazifeler, dinî veya dinî olmayan vezirlik, kadılık, naiblik, hisbe gibi vs. işler ancak çok mal sarf etmekle elde edilmeye başlanmıştır. Rüşvet vermeyen, birbirlerine para yedirmeyen veya hediye vermeyen hiç kimse bu vazifelere atanamaz olmuştur. Ehliyetsiz ve iş bilmeyen kişiler bu yolla önemli vazifeleri elde ediyorlardı. Kendileri de bu vazifeyi elde etmek için verdikleri rüşvetleri halkın üzerine yüklemekte idiler. Ülkede rüşvet vermeden bir iş yapılamaz olmuştur. Bazı istisnai hadiseleri bundan ayrı tutmak lazımdır.¹⁶⁹

Bir kişi bir işini yaptırmak istediğinde veya bir vazifeye atanmak istediğinde ondan sultan için mal isteniyordu. Ancak istekte bulunan kişi ne kadar mal vereceğini talep ettiğinde işi yapılıyordu. Bu kişinin sahip olduğu malın yarısı isteniyordu. Vaat ettiği şeyi vermezse, borcu bir kat artırılıyordu. Bu işlerin altından kalkılamıyor ve karşı koyanlar telef oluyordu. Sultanın adamlarının ve yardımcılarının verdiği kararlara boyun eğiliyordu. Mal vermeleri için teşvik ediliyorlardı. Vaat ettiği malı veremeyen köylü veya başka bir kişi çağrılıyor veya onun yanına gidiliyordu. Bu rüşvet ve hediyeleri toplamak için köylere çıkan görevliler, borçluya çok masraf ettiriyorlardı. Çünkü bu kişiler kalabalık gruplar halinde idi ve bunlara ziyafetler tertip edilirdi. Borçlunun buldukları mallarını hayvanların üzerine yükleyip götürüyorlardı. Bu

¹⁶⁸ el-Makrizî, İğâse, s. 37-38.

¹⁶⁹ el-Makrizî, İğâse, s. 43.

görevliler kendi masraflarını da ayrıca borçlunun üzerine kaydediyorlardı. Bu şekilde borç artıp gidiyordu. Köylüler ve çiftçiler bu durum karşısında büyük sıkıntılara uğruyorlar ve memleketlerini bırakıp başka yerlere göç ediyorlardı. Geride kalanlar araziye ekmekten ve hasıl etmekten aciz kalıyorlar ve onlar da göç etmek zorunda kalıyorlardı. Bu göç eden veya baskılar karşısında ayaklanan olmuş ve ülkede karışıklık artmıştır. Yollar kesilmiş ve ülkede güvenlik sağlanamaz olmuştur. Şehirlere giriş ve çıkış çok büyük zorluklarla yapılmakta idi. Sultan Zâhir Berkûk ölünceye kadar ülkede rüşvet yayılmış ve onun ölümünden sonra durum daha da karışmıştı.¹⁷⁰ İbn Tagribirdî de Sultan Zâhir Berkûk zamanında rüşvetin yayıldığını, rüşvet vermeden bir vazifeye gelinemediğini veya bir iş yapılamadığını, çarşılarda fesat ve kesatin büyüdüğünü belirtmektedir. Bu dönemde Divanü'l-Beratil'in kurulduğunu açıklamaktadır.¹⁷¹ Çerakese Memlûkleri devletinin başlarında yani Sultan Zâhir Berkûk ve oğlu Nasır Ferec zamanında ülke iktisadî, siyasi ve içtimai karışıklıklar içinde kalmış ve halk büyük sıkıntılar çekmiştir. Devletin her kademesinde ve müesseselerindeki bozulmaların temelinde rüşvetin yaygınlaşması önemli bir sebep teşkil etmektedir.

Sultan Zâhir Berkûk ve Nasır Ferec zamanında birçok görevli, Sultana ya da ileri gelen vazifelere büyük mal vererek hediyeler sunarak yani açıkçası rüşvet yedirerek göreve atanmakta idi. Bunun örnekleri gayet fazladır. Kaynaklarda özellikle de muhtesiplerin bu şekilde atandıklarını yani işin ehli olmadıkları halde malları fazla olduğu için bunu kullanarak o görevi elde ettikleri görülmektedir. 1396 yılında Kahire hisbesine Muhammed el-Bercî bu şekilde yani rüşvetle göreve

¹⁷⁰ el-Makrizî, İlgâse, s. 44-45.

¹⁷¹ İbn Tagribirdî, en-Nücum, C.XI, s. 239.

atanmıştır. Bu göreve atanınca harcadığı masrafları tüccarlardan, karaborsacılardan ve diğerlerinden çıkarmıştır. Bu kişileri koruma yoluna gitmiş ve bundan dolayı fiyatlar aşırı şekilde yükselmiştir. Halk onun bu vazifeye atanmasını uğursuz görmüşlerdir. İnsanlar onun bu icraatlarından dolayı ona saldırdılar ve yaraladılar ve görevinden azledilmesini istediler.¹⁷² Aynı şekilde Şaban b. Muhammed el-Eş'arî de hisbe vazifesine rüşvetle gelmiştir.¹⁷³ Özellikle hisbe vazifesi yani bunun başında bulunan muhtesipler, mal biriktirme ve servet artırmada görevlerini kullanarak, çarşıda pazarda satıcılara göz yumarak onları koruyarak bazen onlarla işbirliği yaparak fiyatların yükselmesini sağlayarak büyük çıkarlar elde etmişlerdir.

3. Tekelcilik ve Stokçuluk

Kıtlık ve iktisadî buhranların çıkmasına neden olan etkenlerden biri de tekelleşme ve stokçuluktur. Memlûkler zamanında bunun örnekleri çoktur. Bu siyasetin özelliği bazı gıda maddeleri ve mahsullerin yetiştirilmesi, biriktirilmesi ve satışının belli zümrelerin elinde olmasıdır. Buhran zamanlarında bu zümreler ellerinde bulunan gıda maddelerini istedikleri şekilde tasarruf ediyorlar ve fiyatları yönlendiriyorlardı. Karaborsacılık ise halkın yiyecek, içecek gibi zarurî ihtiyaçlarını ucuz ucuz toplayıp fırsat bulunca pahalı pahalı satma politikasıdır. Eski ifade ile bu işe ihtikar ve bu işi yapanlara da muhtekir denirdi. Siyasî veya tabii olaylardan meydana gelen mal darlığı, malların ticaretini elinde bulunduran ve Zâhire depocularının sun'î sebeplerle fiyatları yükseltmeleri durumu daha da artmakta idi.¹⁷⁴

¹⁷² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 871,872,873; Sayrafî, s. 440.

¹⁷³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 901.

¹⁷⁴ Sabri F. Ülgener, s. 89.

Muhtekirler yani stokçular, pahalılığı şiddetlendirmekte idiler. Bu kişiler Zâhire bolluğu veya darlığında kendi menfaatlerini gerçekleştirmek için harekete geçerler ve piyasadan ucuz mal toplayarak depolarlar ve fiyatlar kendi istedikleri seviyeye çıkıncaya kadar beklerlerdi. Devlet bazen bunların hareketlerini kontrol altına almak ister ve fiyatlara narh koyar, ancak bunlar gizli olarak yüksek fiyatlarla Zâhire satmaya devam ederlerdi. Şehre mal getirmemek, nakli güçleştirmek, satıştan kaçınmak gibi hareketler içinde bulunurlar ve amaçlarına ulaşmaya çalışırlardı.¹⁷⁵

Gıda maddelerinin biriktirilip saklanması ve darlık zamanında pahalı satılması politikası Memlûkler zamanında çok sık görülen bir olaydı.¹⁷⁶ Memlûkler zamanında ülke geliri ve serveti Memlûk sultanları, ümerası ve askerleri arasında bölüşülmüş ve bu yüzden üretene çok az bir şey kalıyordu. Mısır arazisi iktalara ayrılmış ve bunlar da sultana, ümeraya ve askerlere dağıtılmıştı. Çiftçiler ve köylüler bu arazilerde ücret karşılığı çalışırlardı.¹⁷⁷ Başta sultan olmak üzere ümera ve ileri gelenlerin mahsul depoları bulunmakta idi. Bu durum halifeler zamanında, Eyyubîler zamanında ve Memlûkler zamanında da vardı. Uhra adı verilen bu saman ve mahsul depolarında devletin acil durumlarda ve savaş zamanında kullanılmak üzere biriktirilen maddeler saklanırdı. Zarurî durumlar hariç burası açılmazdı.¹⁷⁸ Buralarda her an hazır mahsul bulunması gerekiyordu. Ancak bazı ihmalkarlıklar veya diğer nedenlerden gerekli önem verilmediği zaman büyük sıkıntılara

¹⁷⁵ Sabri F. Ülgener, s. 94-98.

¹⁷⁶ Kasım Abduh Kasım, en-Nil, s. 62; Ganim, s. 13.

¹⁷⁷ Kazım Yaşar Koprıman, C.VII, s. 17-32.

¹⁷⁸ el-Makrizî, es-Sülûk, C.I, K.I, s. 508.

neden olmakta idi. Bazen sultan veya diğer ileri gelenler buralardaki mahsulleri satmaktan kaçınırlar ya da yüksek fiyatlarla satarlardı. Bizzat devlet mahsulleri kendi tekeline almıştı. Ayrıca ümera ve diğerleri özellikle de mahsul ticareti ile uğraşanlar kıtlık ve pahalılık zamanlarında depolarına doldurdukları mahsulleri satmaktan kaçınırlar ve yüksek fiyatla satmak isterlerdi.¹⁷⁹

Mısır'da Nil nehri geciktiğinde veya taşma seviyesine çıkmadığında gıda maddeleri derhal pahalanırdı. El-Makrizî, bu konuda şöyle diyor: "Nil nehir taşma günlerinden durursa veya az artarsa endişe ediyorlar, Nil'in yükselmesinin yok olmasıyla kendi kendilerine konuşuyorlar. Bu yüzden mahsulleri kendi ellerine alarak satıştan kaçınıyorlar. Fiyatların yükseleceğini umarak malların fiyatlarını kendilerinin istedikleri seviyeye çıkarıyorlardı. Bu sebeple mahsullerin saklanması neticesinde kıtlık oluyordu."¹⁸⁰

Kıtlık korkusu sebebiyle insanlar çarşılarına koşuyorlar ve kendilerinin ihtiyaçlarını temin etmek için çok gıda almaya çalışıyorlardı. Satıcılar ise bu karışık durumdan faydalanmak için mal satmaktan kaçınıyorlardı. Memlûk tarihinde bunun misalleri çoktur. 1387 yılında Nil nehri taşma zamanında yükselmeyince ve birden bire eksilince insanların aşırı sabırsızlığı sebebiyle fiyatlar yükseldi.¹⁸¹ Bu fiyat artışının sebebi insanların kıtlık veya açlığın uzun sürmesinden korkarak kendilerinin ve çocuklarının yiyeceklerini temin etmek için gıda maddeleri toplamaları ve bu durumdan istifade ederek yüksek kazanç elde etmek isteyen muhtekirlerin de yani karaborsacıların satıştan

¹⁷⁹ Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 62; Ganim, s. 14.

¹⁸⁰ el-Makrizî, *Hitat*, C.I, s. 61.

¹⁸¹ İbn Sayrafi, C.I, s. 157; Ganim, s. 13.

kaçınarak yüksek fiyatla mal satma düşüncelerinden kaynaklanıyordu. Tüccarlar topladıkları mahsulleri kalın taş duvarlı depolarda saklıyorlardı. Sultan bu durumda çaresiz kalıyor ve kendi deposundaki malları halka ucuz fiyatla satmak zorunda kalıyordu.¹⁸²

Bazen de devlet ordununun ihtiyacı için piyasadan ucuz fiyatla mahsul temin etmeye çalışması ve çok miktarda buğday, arpa vs. gıda maddelerini biriktirmesi bu pahalılığın çıkmasında rol oynamaktaydı. El-Makrizî, "Mısır'da Nil nehri bir yıl taşmadığı zaman kıtlık iki yıl sürer"¹⁸³ demektedir. Bundan dolayı büyük bir olay olduğunda insanlar depolardaki mahsulleri yerler, yeni mahsul çıkınca depolar yeniden doldurulur.¹⁸⁴

Eyyubîler zamanında da aynı şekilde kıtlık belirtileri çıkınca derhal mahsuller gizlenir ve yüksek fiyatla satılmaya başlanırdı. Sultan Âdil zamanında meydana gelen büyük kıtlık ve veba salgınında (1198-1202) aynı şey olmuştu.¹⁸⁵ Sultan Melik Kâmil zamanında yine gıda maddelerinin saklanması ve yüksek fiyatla satılması kıtlığı artırmıştır.¹⁸⁶ Sultan Zâhir Baybars zamanında 1264 yılı kıtlık ve açlığında yine mahsul tüccarlarının Sultanın fiyatları sınırlaması yeni narh koyması sebebiyle belirlenen fiyatla satıştan kaçınmaları kıtlığı artırmıştır. Fiyatların serbest bırakılması ile durum normale dönmüştür.¹⁸⁷

¹⁸² Ganim, s. 14.

¹⁸³ el-Makrizî, *İgâse*, s. 42.

¹⁸⁴ Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 57.

¹⁸⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s. 207.

¹⁸⁶ Ebu Şâme, s. 159; Nüveyrî, C.XXIX, s. 161; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s. 260.

¹⁸⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s. 508.

Devlet sık sık muhtekirlerle yani karaborsacılarla mücadele etmek için fiyatlara narh koymuş ve gizli satışları yasaklıyordu. 1283 yılında Sultan Muhammed b. Kalavun zamanında mahsul ticaretini elinde bulunduranlarla rekabet etmek için saltanat depolarındaki mahsuller ucuz fiyatla satışa sunuldu. Ayrıca Suriye bölgesinden mahsul getirilerek halka ucuz fiyatla halka satıldı.¹⁸⁸ Sultan Ketboğa zamanında yine mahsul darlığının sebeplerinden biri tüccarların yüksek fiyatla mal satmak istemeleri idi.¹⁸⁹ 1294-1296 yılları arasında devam eden bu büyük kıtlık sırasında ümera, askerler ve diğerleri büyük kazançlar elde etmişlerdir. Bu kişiler sakladıkları mahsulleri yüksek fiyatla satarak büyük kazançlar elde ediyorlardı.¹⁹⁰

1336 yılında Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun zamanında yaşanan kıtlık hadisesinde satıcılar fiyatların istedikleri seviyeye çıkması için satıştan kaçınmışlardı. Devlet ümera ve satıcıların ellerinde bulunan malları satışa sunmalarını istedi, ancak onlar buna yanaşmadılar. El-Muhtesip Necmeddin Hüseyin b. Ali el-Es'ardî, satıcılarla işbirliği yaparak fiyatların yükselmesine göz yummuştur.¹⁹¹ Ümera ve tüccarlar gizli olarak simsarlar aracılığıyla yüksek fiyatla mal satmaya çalışmakta idiler. Sultan bir erdeb buğdayın 30 dirheme satılmasını emretmiş ve kim bu fiyatın üzerinde mal satarsa deposunun yağmalanacağı ilan edilmişti. Birçok satıcı ve ümera sultan ve onun adamları tarafından emirlere uymadıkları için cezalandırıldı. Ümera

¹⁸⁸ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s. 717-718.

¹⁸⁹ Baybars el-Mansurî, *Zubde*, C.IX, s. 286-287; aynı yazar, *Tuhfe*, s. 144; İbn Aybek ed-Devadar, C.VIII, s. 356; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 809; *İğâse*, s. 32-33.

¹⁹⁰ el-Makrizî, *İğâse*, s. 37; Aynî, C.III, s. 303.

¹⁹¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.II, s. 394.

bunun üzerine Sultanın emirlerine uymak zorunda kaldı. Muhtesip Kahire'de ümera depolarındaki mahsulleri tespit edip kapılarını mühürledi. Hiç kimse muhtesibin izni olmadan depolarını açamadı. Açıları ise cezalandırıldı.¹⁹²

1397 yılında Şam'da İbn en-Neşv adlı bir tüccar düşük fiyatla hububat toplamış ve kıtlık zamanında bunu yüksek fiyatla satmak istiyordu. Halkın bu adamın bu niyetini anlaması ona saldırması ile bu kişi katledilmiştir.¹⁹³

Kıtlık ve açlık hadiselerinden sonra çiftçiler ekim için sakladıkları tohumları yemek zorunda kalmışlardır. Nil nehri taşıdığı ve ziraat yapmaya uygun zaman geldiğinde bu defa ekilecek tohum bulunmamıştır. 1403 yılında Sultan Nasır Ferec zamanında Nil nehrinin taşmaması sebebiyle kıtlık başlamış ve ekim yapılamamıştır. 1404 yılında Nil nehri aşırı şekilde taşmış ve arazi tarıma elverişli hale gelmiştir. Ancak insanlar tohuma ihtiyaç duydular. Onların ellerinde ekecek tohum bulunmamakta idi. Mahsuller devlet idarecileri ve diğerlerinin elinde idi. Yani tohum ve yiyecekler devletin tekelinde idi. Bu sebeple idareciler insanlara bu tohumları vermekten çekindiler. Ancak onlar çok yüksek fiyatla bunu satmakta idiler. Bu yüzden çiftçiler arazileri ekemediler.¹⁹⁴ Görüldüğü gibi bu olayda bizzat devlet ihtikarcılık yapmıştır.

1395 yılında kıtlık sırasında Sultan Zâhir Berkûk, Mısır'a dışarıdan mahsul getirilmesi için harekete geçmiş ve bunda da

¹⁹² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.II, s. 395-396.

¹⁹³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 887; İbn Hacer, *İnba*, C.III, s. 328.

¹⁹⁴ el-Makrizî, *İğâse*, s. 42.

muvaffak olmuştur. Kahire'ye mahsul yüklü çok sayıda gemi gelmişti. Bu sebeple fiyatlar indi. Ancak tüccarlar ve karaborsacılar bu durumdan telaşlandılar. Çünkü onların ellerinde çok mahsul ve gıda maddeleri bulunmakta idi. Bu kişiler ellerindeki malları yüksek fiyatla satmak istiyorlardı. Elleri bulunan mahsulleri Kahire dışına çıkarmak için harekete geçtiler. Bunlar fiyatların pahalılaşması için bunu yapıyorlardı. Bunun üzerine Kahire halkının öfkeleri kabarmıştı. Onlar çarşılarda ne ekmek ne de buğday vs. hububatlardan hiçbirini bulamıyorlardı. Bu tüccar ve karaborsacılar engel olamaması sebebiyle Kahire muhtesibini suçlu görmüşler ve o üç gün süre ile evinden çıkamamış ve sonunda görevinden azledilmiştir.¹⁹⁵

Kıtlık ve açlık hadiseleri zamanında bu felaketten faydalanmak isteyen insanlar derhal harekete geçerler ve kazançlarını kat kat artırmak için her türlü yolu denerlerdi. Halk ise yaşamını devam ettirmek için gerekli olan yiyeceği bulmak için bir dükkandan diğerine bir fırından bir başka fırına koşmakta veya Sultanın ya da büyük bir beyin dağıttığı bir kap yemeğe ulaşabilmek için ezilmekte idi.¹⁹⁶ Bazen fırınlarda ekmek yağmalamak veya birinin elinden bir yiyeceği kapmak için beklemekte idi. Bu gayretlerin hepsi sadece çoluk çocuğunu doyurmak içindi. Bunu yaparken kendi hayatını tehlikeye atmaktan çekinmiyordu. Mahsul tekelliliği ve karaborsacılık gibi durumlar bu kıtlık zamanlarında kendini göstermekte ve durumu daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmekte idi. Devletin bunlarla mücadelesi başarıya ulaşmamakta idi. Çünkü bizzat devlet idarecileri bu işin içinde idi. Onlar adamları ya da simsarları vasıtasıyla fiyatları istedikleri şekilde yönlendirmeye

¹⁹⁵ Ganim, s. 57.

¹⁹⁶ Kasım Abduh Kasım, en-Nil, s. 58-59.

çalışmakta idiler.

4. Paranın İstikrarsızlığı

İktisadî buhranların meydana gelmesinde paranın değerinin düşmesinin büyük tesirleri olmakta idi. Kuraklık, Nil nehrinin az taşması gibi sebeplerle başlayan kıtlık ve açlık hadiselerinde gıda maddelerinin değeri artarken paranın alım gücü düşmekte idi. Özellikle Mısır'da Nil nehrinin artış ve eksilişi paranın çarşılardaki durumuna tesir etmekte idi. Ayrıca bu kriz zamanlarında paranın ayarı ile oynamalar çoğalmakta idi. Paranın vezni düşürülmekte veya onun saflığı bozulmakta idi.¹⁹⁷

Selahaddin Eyyubî H.583 yılında ülkenin malî gücüne güvenerek para reformuna baş vurmuş, ihtilafli paraları kaldırarak dinarları Mısır altınından, dirhemlerin halis gümüşten basılmasını emretmiştir. %50'si gümüş olan bu dirhemlere nasirî dirhemi denmiştir. Bu dirhem 26.3/3 tanesi bir Mısır dinarına tekabül etmekteydi. Halk bu durumdan çok memnun kalmıştır.¹⁹⁸

Eyyubîler zamanında devletin çeşitli bölgelerinde altın, gümüş ve bakır para basan darphaneler bulunmakta idi. Devletin esas para birimini dinar oluşturmakla beraber bunun yanında muamelede gümüş ve bakır paralar da kullanılıyordu. Altın para standart dinar olan 4,25 gram ağırlığında idi. Eyyubîlerden el-Kâmil devrinde 7 gramlık çiftli altın paralar basılmıştır.¹⁹⁹ Eyyubîler zamanında bu altın, gümüş ve bakır

¹⁹⁷ Ganim, s. 15; Kasım Abduh Kasım, en-Nil, s. 60.

¹⁹⁸ Ramazan Şeşen, Selahaddin Devrinde Eyyubîler Devleti (H.569-589/M.1174-1193), İstanbul, 1983 , s. 218; Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslâm dünyasında madenler ve maden sanayi", Belleten, C.LXI, S. 232, (Aralık 1988), s. 557.

¹⁹⁹ Ramazan Şeşen, "Eyyubîler", D.G.B.İ.T., C.VI, s. 401-402.

paraların yanında Avrupa'da özellikle Venedik'ten gelen ve ifrıntı dinarı adı verilen altın para da kullanılmakta idi. Bundan başka diğer İslâm ülkelerinde basılan paralar da kullanılıyordu. Eyyubîlerin sultanı el-Kâmil zamanında 1225 yılında darp edilen para Memlûkler devleti kurulduğunda da kullanılmaya devam ediyordu. Bu dirhemler iki kısma ayrılmakta idi. Bunlardan biri: üçte ikisi gümüş, üçte biri bakır olan ve el-fiddatü'n-nukra denilen dirhem; diğeri de bakırdan basılan Derahimü'l-fulus en-Nuhasiyye'dir. Derahimü'l-fulus yani bakır dirhemler 1233 yılından sonra daha çok kullanılmaya başlamıştır. Eyyubî devletinin yıkılışı sırasında bir gümüş dirhem, 6 bakır dirheme eşitti.²⁰⁰

Memlûkler zamanında Eyyubîler devrinden kalan paraların kullanılması devam ederken ilk Memlûk sultanları da para bastırmaya devam ettiler. Ancak 1260 yılında Sultan Zâhir Baybars, kendi adına bastırıldığı ed-Derâhimü'z-Zâhiriyyeye kadar istikrarsızlık devam etti. Memlûk devleti zamanında dinar, gümüş dirhem ve bakır para yani fulus denilen paralar kullanılmakta idi.²⁰¹ Eyyubîler döneminde olduğu gibi Venediklilerin düka veya el-ifranti denilen paraları da kullanılmaya devam etmiştir. Bu paralar İslâm ülkelerinde büyük rağbet görmüştür. Üzerinde parayı bastıran hükümdarın resmi bulunması müşahhas diye de isimlendirildi.²⁰²

Esas para birimi daima dinar olup diğer paralar ona göre

²⁰⁰ el-Makrizî, *en-Nukud el-Kadime ve'l-İslamiye* (Çev.: İbrahim Artuk), s. 386-387; Kazım Yaşar Koprman, "Memlûkler", C.VII, s. 39-40; A. Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler", s. 557.

²⁰¹ el-Makrizî, *en-Nukud*, s. 387; Kazım Yaşar Koprman, "Memlûkler", C.VII, s. 40; A. Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler", s. 558.

²⁰² Kazım Yaşar Koprman, "Memlûkler", C.VII, s. 40.

ayarlanıyordu. Memlûk tarihi boyunca dinar, ayar ve vezin itibarıyla çeşitli değişikliklere maruz kalmış ve bu sebeple tüccarlar halk devamlı temkinli davranmışlardır. Sultanlar ve ümera gayr-ı şer'î olarak dinarlarla oynamışlardır. Para üzerinde hile yapanlar çoğalmıştır. Özellikle Cerakese döneminde para üzerinde oynanan oyunlar artmış ve paranın değeri aşırı şekilde düşmüştür. Alış verişe takas usulü gelmiştir. Paradaki istikrarsızlık, iktisadî hayatın sarsılmasına neden olmuştur.²⁰³

El-Makrizî, İslâmî asrın başından itibaren gümüş ve altın paraların darp edildiğini ve bu durumun Eyyubî Sultanı el-Kâmil zamanına kadar (1225) devam ettiğini ve bu sultanın bakır yani fûlus darp edilmesini emrettiğini belirtmektedir. Bundan sonra gümüş ve altın para yanında bakır paralar da kullanılmaya başlamıştır. Ancak Sultan Zâhir Berkûk zamanına kadar bu durum devam etmiştir. Bu sultan zamanından itibaren gümüş dirhemler darp edilmemiş ve bakır dirhemler basılmıştır. Hatta bakır dirhem Memlûk devletinin asıl parası haline gelmiştir. Ancak bu parada ihtilaf devam etmiş ve parada bir türlü istikrar sağlanamamıştır. Birçok sultan fûlus darp ettirdi, hatta bir sultan birden fazla fûlus darp ettirdi. Her birinin değeri, vezni birbirinden farklı olmakta idi.²⁰⁴

Eyyubîler ve Memlûkler zamanında Mısır ve Suriye'de kullanılan altın dinar, şer'î miskal²⁰⁵ ağırlığı olan 4,25 gram altın değerinde idi.

²⁰³ Kazım Yaşar Koprıman, "Memlûkler", C.VII, s. 40; Ganim, s. 15.

²⁰⁴ el-Makrizî, İğâse, s. 67.

²⁰⁵ Miskal: İslâm ülkelerinde kullanılan ve 4,25 gramlık şer'î ölçüdür. Ancak miskalin ağırlığı değişmekte idi. Bk. Walther Hinz, age., s. 1-10; Halil Sahillioğlu, "Dinar", TDVİA, C.IX, s. 352; M.Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri

Ağırlığı 20 kırat²⁰⁶ kabul edilmişti. Grek-Lâtin menşeli denarius'tan Arapçaya geçmiş olan bu para İslâm dünyasının genel altın parası olmuştur. Eyyubîler ve daha sonra da Memlûkler zamanında Mısır'da altın para rejiminden uzaklaşmaya başlanmış, önce gümüş para kullanımı artmış sonra da bakır para Memlûk devletinin esas parası olmuştur.²⁰⁷ Yukarıda da kısaca değinildiği gibi dirhem hem bir ağırlık birimi hem de gümüş para demektir. Yunanca dirahmi kelimesinden önce Farsçaya sonra da Arapçaya geçmiştir. İslâm dünyasında dirhem ağırlık birimi olarak değişik şekillerde kullanılırken para birimi olarak 2,97 gram yani 14 kırat gümüş miktarında idi. Miskal ile dirhem arasında devamlı 7/10 oranı mevcuttu. Ancak dirhem daha hafif ve ağırları olabiliyordu. Eyyubîler ve Memlûkler zamanında gümüş sıkıntısı görüldüğü XIII. yüzyıl sonları ile XIV. ve XV. yüzyıllarda bakır para (fûlus) veya muhtevasının 2/3'si bakır olan kara dirhem gibi sikkeler kesilmiştir. Selahaddin Eyyubî, Mısır'ı Fatımîlerden aldıktan sonra el-Melikü'n-Nasır unvanıyla Nasirî dirhemleri kestirmişti. Bu dirhemlerin gümüş miktarı eksik olduğu için el-Melikü'l-Kâmil sikke ıslahına girişimde bulunarak 1225 yılında Nasirî dirhemlerini yasakladığı ve 2/3'si gümüş olan Kâmilî dirhemi tedavüle çıkardığı anlaşılmaktadır. Mısır'da Bahrî Memlûkler döneminde dirhem ayarı %45-46 oranında değişmiştir. Baybars'ın bastıracağı gümüş dirhem 2/3'si gümüştü. Ancak Burcî Memlûkler zamanında dirhemlerin 2/3'si bakırdı.²⁰⁸ Bakır

Sözlüğü, C.I, s. 452-454.

²⁰⁶ Kırat: Mısır'da hacim ölçüsü olarak kullanılan kırat bugün 0,064 litredir. Bk.Walther Hinz, s. 62.

²⁰⁷ Halil Sahillioğlu, "Dinar", TDVİA, C.IX; s. 352-355.

²⁰⁸ Halil Sahillioğlu, "Dinar", TDVİA, C.IX; s. 368-371; Kazım Yaşar Koprıman, "Memlûkler" DGBİT, C.VII, s. 39-40; Ramazan Şeşen, "Eyyubîler", D.G.B.İ.T., C.VI,

para karşılığı kullanılan fels, Lâtince follis kelimesinden Arapçalaşmıştır. Akçe, para, mangır anlamına gelir. Çoğulu fülüstur. Kırmızı renkte olduğu için halk dilinde bakır sikkelere “fülûs-ı ahmer” denilir. İslâmî dönemde ilk bakır paralar Hz. Ömer zamanında 638 yılında Şam’da basılmıştır. Eyyubîler zamanında Mısır’da 1228 yılına kadar fels küçük metaların alım satımı için kullanılırken bu tarihten sonra resmî para statüsü kazanmıştır. Eyyubî hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil (1218-1238) fülusun Kahire’de basılmasını emredince tedavülü yaygınlaşmıştır. Ancak fülusun altın ve gümüşe göre daha ucuz madenlerden yapılması ve basımının kolay olması onun üzerinde oynamayı kolaylaştırmıştır. Kalpazanlar kurşun gibi daha ucuz metali de ekleyerek fülusun değerini iyice düşürdüler. Bu yüzden devlet, başlangıçta vergi ödemelerinde kabul ettiği bakır sikkeleri daha sonra reddetti (1233). 1237-1238 yıllarından itibaren tamamen feshedilen füluslar Mısır’da birçok para krizine sebep oldu.²⁰⁹ Memlûkler döneminde özellikle de Cerakese sultanları zamanında fülus basımı ve kullanımı arttı. Sultan Zâhir Berkûk ve oğlu Nasır Ferec zamanlarında gümüş dirhem basılması terk edilmiş ve fülus basımı artmıştır. Bu da ülkede iktisadî sarsıntılara neden olmuştur.²¹⁰ Berkûk zamanında Mahmud b. el-Ustâdâr maliyenin başına getirilince bakır paraları çoğaltmıştır. Avrupa’dan buraya yüklerle kırmızı bakır getirildi. Senelerce bu bakırdan felsler kesildi ve Frenkler buranın dirhemlerini memleketlerine taşıdılar. Diğer taraftan yerli halk kullanmak için bunları eritince piyasada gümüş kıtlığı baş gösterdi. Bu

s. 401-402; A. Bakır, “Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler”, s. 558.

²⁰⁹ el-Makrizî, *en-Nukud*, s. 387; İbrahim Artuk, “Fels”, *TDVİA*, C.VII, s. 309-311; Kazım Yaşar Koprıman, “Memlûkler” *DGBİT*, C.VII, s. 40.

²¹⁰ Ganim, s. 15; Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 60.

yüzden Mısır'da halkın fülûsa karşı rağbeti arttı.²¹¹ Bu üç para biriminin yanında yukarıda da belirtildiği gibi değişik paralar kullanılmaktadır. Fakat esas olan üç para birimidir.

Para mevzuu ayrı bir çalışma ve ihtisas meselesi olduğundan daha fazla ayrıntıya girmeyerek Eyyubîler ve Memlûkler zamanında dinar, dirhem ve fülusun birbirleri ile oranlarına ve paranın değerinin düşmesinin sebeplerine bakalım:

Eyyubîler ve Memlûkler zamanında dinar ve dirhem birbirlerine karşı oranları daima sabit olmuyordu. Genellikle altın dinarın lehine dirhem oranı değişmekte idi. İnsanlar kıtlık anlarında, savaşlarda ve buna benzer hadiselerde altın haricindeki paralara itimat etmiyorlardı. Özellikle de bakır paralar reddediliyordu. M.1195 yılında Nüveyrî, Mısır'da bir dinarın 13,3 dirhem değerinde olduğuna işaret etmektedir.²¹² Bu bahsedilen dirhem Selahaddin Eyyubî'nin bastırdığı Nasıriyye dirhemi olduğunu zannediyoruz. Bu dirhem gümüş oranı azdı. Bu sebepten el-Kâmil bunu tedavülden kaldırmış ve yerine Kâmiliye dirhemini bastırıştır.

Sultan el-Kâmil zamanında Mısır'da altın dinar, gümüş dirhem ve bakır fülus paralar tedavülde idi. Dirhemler ise Kâmiliye dirhemi, 2/3'si gümüş 1/3'i bakır olan dirhemdir. Diğeri de 1/3'i gümüş gerisi bakır olan dirhemü's-sevad veya el-varak denilen para idi. Ayrıca gümüş oranı çok düşük olan paraları. Ayrıca el-Kâmil'in çıkardığı el-fülusü'n-Nuhasiye idi.²¹³ Haçlılar İslâmî gümüş dirhemleri taklit ederek gümüş oranı az,

²¹¹ A. Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler", s. 558.

²¹² Nüveyrî, C.XXIX, s. 452.

²¹³ en-Necidî, s. 209-210.

çok para basmışlar ve bu para da fesada neden olmuştur. Ebu Şâme bu dirhemini ancak %5'inin gümüş olduğuna işaret etmektedir.²¹⁴

Kâmilî dirhemini tedavüle çıkmasından sonra Eyyubîlerde bu paranın kullanımı artmıştır. 1238 yılında Ebu Şâme bir dinarın yaklaşık 10 dirheme eşit olduğunu ifade etmektedir.²¹⁵

Memlûk devleti kurulduktan sonra gümüş ve bakır karışımı dirhemler darp edilmeye devam edildi. Bu dirhemlerin değerleri farklı farklı olmakta idi. Altın dinara göre durumu değişmekte idi. Memlûk devletinin ilk 10 yılında yani 1250'den 1260 yılına kadar altın ve gümüş para oranları arasında istikrar yoktu.²¹⁶ 1260 yılında Memlûk devletinde bir dinar 28 dirhemü'n-nukra civarında idi.²¹⁷ Altının değerinin yüksek olmasının sebebi Moğollarla Suriye'de yapılan mücadele idi.²¹⁸ 1201 yılında Sultan Baybars zamanında bir dinar 16 dirhemü'l-fidda (yani 2/3'si gümüş 1/3'i bakır). 1282-1283 yıllarında gümüş dirhem altın dinara göre değerini artırmış ve bir dinar 13,3 dirheme eşitti.²¹⁹ Bazı kaynaklarda bu, 12 dirhem olarak gösterilmektedir.²²⁰

1294-1296 yıllarında Sultan Ketboğa zamanında onun veziri Fahreddin Ömer b. Abdülaziz el-Halîfî paranın özellikle bakır fülusun değerini düşürmüş ve halkın haberi olmadan paranın veznini azaltmış

²¹⁴ Ebu Şâme, *Zeyl*, s. 211; en-Necidî, s. 210.

²¹⁵ Ebu Şâme, *Zeyl*, s. 168.

²¹⁶ en-Necidî, s. 270.

²¹⁷ el-Makrizî, *Hitat*, C.I, s. 446.

²¹⁸ en-Necidî, s. 270-271.

²¹⁹ İbnü'lFurat, C.VII, s. 272.

²²⁰ en-Necidî, s. 271.

ve halk bu durumdan haberdar olunca fesat çıkmıştır.²²¹ 1299 yılında altın dirhem gümüş dirheme göre değeri artmış ve bir dinar 17, 18, 19, 20 hatta 25 dirheme kadar yükselmiştir.²²² Bu yıllarda Memlûk parasının oranlarının değişmesi ve altın dinara rağbetin artmasının sebebi Suriye üzerindeki Moğol tehlikesinin belirmesi ve savaşa hazırlanan Memlûk askerlerine para dağıtımının artması idi. Daha sonra bir dinar 17 dirhem seviyesine düşmüştür.²²³

1309 yılında kaynaklarda bir dinarın 20 dirhem olduğu görülmektedir. Bu durum 1324 yılına kadar aşağı yukarı bu seviyede devam etmiştir.²²⁴ Bu tarihten sonra parada karışıklık olmuş ve bir altın dinar 25 dirhemü'l-fıddaya ulaşmıştır. Bunun sebebi ülkede altının azalmasına bağlanmıştır.²²⁵

1326 yılında bir dinar 25 gümüş dirhem değerinde idi.²²⁶ 1336 yılında para düzeni sarsılmış ve oranlar değişmişti. 1339 yılında bir dinar 20-25 dirhem civarında idi.²²⁷

1342 yılında bir dinar 20 dirhem civarında idi. Sonra dinarın değeri 11 dirheme kadar düşmüştür. Kaynaklar bunun sebebini insanların ellerinde altın para ve altının çoğalması olarak

²²¹ el-Makrizî, *İğâse*, s. 70.

²²² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, s. 899, İbn Aybek ed-Devadarî, *Künzü'd-Dürer*, C.IX, s. 37-38; en-Necidî, s. 271.

²²³ en-Necidî, s. 272.

²²⁴ en-Necidî, s. 273.

²²⁵ en-Necidî, s. 274.

²²⁶ İbn Battuta, C.I, s. 274.

²²⁷ İbn Tagribirdî, C.IX, s. 143; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, s. 57.

göstermektedir.²²⁸ Memlûk devletinin kurulmasından bu yana dinarın dirhem karşısındaki değeri ilk defa bu seviyeye düşmüştür. Bu dönemdeki bu istikrara Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun'un aldığı önlemlerin de etkisi olmuştur.

1345 yılında dinar tekrar artmış ve 20 dirhem seviyesine çıkmıştır.²²⁹ Kara veba zamanında dinar 20 dirhemden 15 dirheme inmiştir. Mısır ve Suriye toplumunun iktisadî ve içtimaî hayatı üzerinde büyük tesiri olmuştur. Alış veriş zayıflamış ve fiyatlar inmiştir.²³⁰

1356 yılından 1378 yılına kadar dinarın dirhem karşısındaki değeri 20 dirhem civarında idi.²³¹ 1367-1373 yıllarında krizler ve veba salgınlarında bir dinar 17,5 dirhem civarına inmişti.²³² Dinar 1380 yılında 16 dirheme inmişti. Ancak Cerakese döneminin başlaması ile birlikte dinarın değeri artmış ve 1382 yılında 25 dirheme kadar yükselmiştir. Sultan Zâhir Berkûk zamanında 23 dirhem ile 25 dirhem arasında seyretmekte idi. Bu yıllarda kıtlık, veba salgını gibi tabiî sebeplerden altının değeri yükselmiştir. Bütün bunların yanında Sultan Zâhir Berkûk zamanında ülkede altın kıtlığı da para üzerinde tesir etmiş ve fülus kullanımı artmıştır.²³³

²²⁸ İbn Tagrıbirdî, C.X, s. 45; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, s. 92; *Hıtat*, C.II, s. 73; en-Necidî, s. 279.

²²⁹ el-Makrizî, *Hıtat*, C.II, s. 231.

²³⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, s. 786; Ganim, s. 43.

²³¹ *Hıtat*, C.II, s. 61, 316, 212; *es-Sülûk*, C.III, s. 98; İbn Hacer, *İnba*, C.I, s. 71; en-Nücum, C.XI, s. 66.

²³² İbn Hacer, C.I, s. 244; en-Necidî, s. 282-283.

²³³ en-Necidî, s. 283; Şehabeddin Tekindağ, s. 163.

1390'lı yıllarda bir dinar 25 dirhem civarında idi. Ancak 1394 yılından sonra bir dinar 30 dirheme yaklaşmıştır. Bunun sebebi bu yıllardaki iktisadî ve siyasî istikrarsızlıktır.²³⁴ Ayrıca devlet idarecileri paranın vezni ile çok oynamışlardır. Sultan Zâhir Berkûk zamanında fûlus para kullanımı artmış ve bir dinar 250 fûlusa yükselmiştir.²³⁵ Bu sırada Mısır ülkesi fesada uğramış ve karışmıştır. Mısır'ın asıl parası fûlus olmuş ve dirhem'in darbı durmuştur. Fûlusun vezni ile de oynanmıştır. Önceleri fûlusun bir rıtlı Mısır işi dirhemü'n-nukradan iki dirhemdi. Sonra bu oran 1,3 düşmüştü. Fûlusun değeri sabit olmadı ve üzerinde oynanan oyunlar ile onun değeri düştü.²³⁶

1398 yılında bir dinar 31-32 dirhem'in üzerine çıkmıştır. 1399 yılında Sultan Zâhir Berkûk ölmeden önce bir dinar 23 dirhem civarında idi.²³⁷ Bundan sonra istikrarsızlık daha da artmıştı. Bir dinar 30 dirhem'in üzerine çıkmıştı. Hatta Sultan Nasır Ferec zamanında 39 dirheme kadar yükselmiştir. Bu dönemde bir dinar 30 dirhem'in üzerinde seyretmiştir.²³⁸

Fûlusa gelince önceleri bir gümüş dirhem ondan 48 felsti. 1357 yılından itibaren Sultan Nasır Hasan İbn Muhammed b. Kalavun'un ikinci saltanatı zamanında 24 felsin bir gümüş dirhem olması kararlaştırıldı. Bu durum Bahrî Memlûklerin sonuna kadar devam etti.²³⁹

1295-1296 yılları arasında Sultan Ketboğa zamanında fûlusla

²³⁴ en-Necidî, s. 285.

²³⁵ el-Makrizî, *Hıtat*, C.II, s. 419.

²³⁶ Kalkaşandî, C.III, s. 510-535.

²³⁷ en-Necidî, s. 290-292.

²³⁸ İbn Hacer, C.II, s. 51-52.

²³⁹ Kalkaşandî, C.III, s. 535; en-Necidî, s. 352.

oynanmış ve ona hile katılmıştı. Ancak Sultan Zâhir Berkûk ve Ferec zamanında Memlûk devletinin tedavülde olan parası haline geldi. Onun her rıtlı gümüşten üç dirhem olması kararlaştırıldı. Sonra 2 dirheme indirildi. 1305-1306'da yeni fûlus bastırılmış ve her rıtlı 2,5 dirhemül-fıdda olmuştur.²⁴⁰

1382 yılında ülkede üç çeşit fûlus bulunmakta idi. Birinin 4 fûlusu 1 dirhem, diğerinin 8 fûlusu 1 dirhem, bir diğerinin 48 felsesi 1 dirhemdi. Gerçekten fûlus paranın önem kazanması ile birlikte ülkede iktisadî sıkıntılar artmıştır. Şöyle ki Memlûk parasında bir türlü istikrar sağlanamıyordu. Öyleki piyasaya sürülen fûlus paranın takdir edilen kıymeti bir günden fazla devam etmiyordu.²⁴¹ Tekrar önceki değeri olan her 24 fels bir gümüş dirhem değerine dönmekte idi. 1402 senesine kadar fûlusun değeri bu şekilde devam etti. Bu tarihten sonra fûlusun değeri yükselmiştir. Ayrıca gümüş dirhemler kullanılmaz olmuştur. Buna karşılık altın dinarın değeri aşırı şekilde yükseldi. Altının bir miskali 150 fûlusa ulaştı. İskenderiye'de ise bir miskal altın 300 fûlusa çıkmıştı.²⁴² Eyyubîler ve Memlûkler devrinde dinar, dirhem ve fûlusun birbirlerine karşı oranları bu şekilde meydana gelmiştir.

İktisadî krizlerin meydana gelmesinde paranın büyük tesiri olmaktadır. El-Makrizî, paranın ayarının bozulması ve onunla oynanmasını felaketlerin en önemli sebeplerinden biri olarak görmektedir.²⁴³

²⁴⁰ en-Necidî, s. 352.

²⁴¹ en-Necidî, s. 355.

²⁴² el-Makrizî, İgâse, s. 71-72.

²⁴³ el-Makrizî, İgâse, s. 47.

Genel olarak Eyyubîler ve Memlûkler zamanında meydana gelen savaşlar, yani Haçlılar ve Moğollarla çarpışmalar, ülke içindeki siyasi karışıklık, sultanların para siyasetinde birlik olmaması, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durum, altın, gümüş ve bakır gibi madenlerin azlığı veya fazlalığı bazı sultan ve ümeranın kendi menfaatleri için paranın ayarı ile oynamaları gibi sebeplerden dolayı paranın değeri düşmüş ve ülkede iktisadî krizlerin meydana gelmesine zemin hazırlanmış ya da bizzat o krizleri meydana getirmiştir.

B. Dış Sebepler

İktisadî buhranların, kıtlığın ve pahalılığın meydana gelmesinde bazı dış sebepler de etkili olmuştur. Eyyubîler ve Memlûkler zamanında dış faktörlere bağlı olarak meydana gelen birçok krizler mevcuttur. Haçlıların İslâm şehirlerine saldırıları ve uzun süre kuşatma altında tutmaları kıtlık çıkmasına neden olmuş ve onun arkasından da veba salgınları ortaya çıkmıştır. Yine Eyyubîlerin son dönemlerinde ve Memlûk devletinin kuruluşunun ilk yıllarında Suriye'de başlayan Moğol tehlikesi bu bölgenin iktisadî yapısını sarsmış ve birçok sıkıntıları ortaya çıkarmıştır. Moğolların bu tehlikeleri XIV. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir. Yine Haçlıların sürekli Mısır ve Suriye sahilleri üzerindeki tehlikeleri ve zaman zaman buralara saldırıları ekonomiyi etkilemekte idi. Yine XIV. yüzyılın sonlarında doğu bölgesinde görülen Timur tehlikesi Memlûklerin ülke ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. Timur'un Suriye şehirlerini almasıyla beraber buralarda kıtlık, açlık ve pahalılık gibi hadiseler sıkça görülmektedir. İktisadî dengenin sarsılmasında bunlara ek olarak zaman zaman görülen göçlerde etkili olmuştur.

İktisadî krizlerin meydana gelmesinde rol oynayan dış etkenlere

birkaç örnek verecek olursak;

1096 yılında başlayan ve 1270 yılına kadar devam eden Haçlı seferleri, başta Anadolu olmak üzere Suriye ve Mısır'da iktisadî dengenin sarsılmasında büyük bir amil olmuştur. Kalabalık Haçlı orduları bu bölgelerde zaten dar olan gıda maddelerinin daha da azalmasına neden olmuştur. Uzun süre devam eden savaşlar ziraatı, ticareti ve el işçiliğini zayıflatmıştır. Haçlılar arasında belki de virüslerini kendi ülkelerinden getirdikleri salgın hastalıklar İslâm ülkelerinde de yayılmıştır. Ya da bu sıcak bölgeye gelen Haçlı askerleri hava şartlarına uyum gösterememeleri nedeniyle bu salgın hastalıklar onlar arasında yayılmıştır. Eyyubîler zamanında haçlıların Suriye bölgesindeki mücadeleleri sırasında onlar arasında birçok salgın hastalıkların çıktığı görülmektedir.²⁴⁴

1218 yılında Haçlıların Dimyat şehrini kuşatmalarıyla uzun süre muhasara altında kalan Müslümanlar arasında pahalılık, kıtlık ve veba salgınları görülmüş ve birçok kişi hayatını kaybetmiştir.²⁴⁵ Eyyubîler zamanında Harezmlilerin Suriye üzerindeki baskıları yani 1231 Yassıçemen Savaşından sonra başıboş kalan ve Eyyubîlerin hizmetine giren Harezmliler bazen onlar arasındaki taht mücadelelerine karışmışlar, bazen de doğrudan Eyyubî devletini hedef alarak Suriye şehirlerine saldırı, yağma ve ticaret yollarını kontrol altına almaları sebeplerinden bu bölgenin emniyetini zayıflatmışlar ve iktisadî bunalıma

²⁴⁴ İbn Şeddad; *fî Sireti Selahaddin el-Eyyubî* (Yıl.: Muhammed Mahmud Sabah) Kahire, 1962, s. 197-198; İbnü'l-Adim, *Zubdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, 1996, s. 421-422; el-Makrizî, *en-Nükud*, s. 383.

²⁴⁵ İbn Aybek ed-Devadar, C.VII, s. 203; Nüveyrî, C.XXIX, s. 94; S. Runciman, C.III, s. 141-142.

neden olmuşlardır. Özellikle 1245-1246 yıllarında Harezmlilerin Suriye yollarını kesmeleri sebebiyle büyük bir kıtlık olmuş ve fiyatlar aşırı şekilde yükselmiştir.²⁴⁶

1258 yılında Moğolların Bağdat'ı alarak Suriye üzerinde tehlike olmaya başlamaları ile bu bölgenin iktisadî hayatı üzerinde büyük etki yapmıştır. Ayrıca Moğolların önlereinden kaçarak Suriye ve Filistin bölgelerine gelen halk bu bölgenin nüfusunu artırmış, hatta bu göçler Mısır'a kadar uzanmıştır. Bu süre içinde başta Şam, Halep ve Kudüs olmak üzere pahalılık ve kıtlık oldukça fazla etkili olmaya başlamıştır.²⁴⁷

1294 yılında 10.000 kişilik bir Moğol topluluğunun Mısır'a gelmesi ve Sultan Ketboğa'nın bunlara bol iktalar ve yiyecekler dağıtması Mısır'da pahalılığı ve kıtlığı artırmıştır.²⁴⁸ Aynı zamanda bu kıtlık sırasında Mısır'ın batısında Berka civarından rivayetlere göre 50.000 kişi Mısır'a gelmiş ve bu durum kıtlığı artırmıştır.²⁴⁹

1299-1300 yıllarında İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın Suriye'yi istilası ve Şam şehrini alması bu bölgede iktisadî sıkıntıları artırmış ve kıtlık meydana gelmiştir. Bu bölgenin insanların bir kısmı Mısır'a doğru göç etmiştir. Bu göçle Mısır'da da pahalılık olmuştur.²⁵⁰ 1400 yılında Sultan Nasır Ferec zamanında Timur'un Suriye'yi alması ve birçok şehri

²⁴⁶ Ebu Şâme, s. 178; İbn Vasıl, C.V, s. 353; İbn Kesîr, C.XIII, s. 314-315.

²⁴⁷ Ebu'l-Fidâ, C.II, Cüz III, s. 197, İbnü'l-Verdî, C.II, s. 192; İbn Aybek ed-Devadar, C.VIII, s. 36-37; Ali Seyyid Ali, el-Kudüs fî Asri Memlûkî, Kahire, 1986, s. 69.

²⁴⁸ A. Fettah Aşur, Asrû'l-Memâlikî fî Mısır ve's-Şam, s. 110-111.

²⁴⁹ el-Makrizî, es-Sülûk, C.I, K. III, (Neşredeninin notu:1) s. 809.

²⁵⁰ Nüveyrî, C.XXXI, s. 413.

yağmalaması iktisadî sıkıntıları da beraberinde getirmiş ve bu bölgede fiyatları artırmıştı. Bu bölgeden birçok insan Mısır'a göç etmiş ve açlıktan ölenler görülmüştür.²⁵¹

Görüldüğü gibi iktisadî sıkıntıların meydana gelmesinde savaşlar, kuşatmalar, göçler ve istilalar da etkili olmaktadır. İstilaya uğrayan bir ülkede ziraî hayat durmakta, köyler boşalmakta ve araziler ekilememektedir. Savaşlar ülkeler arasındaki ticareti engellemektedir. Bütün bu durumlar açlık, kıtlık, pahalılık gibi iktisadî olumsuzluklara neden olmaktadır.

²⁵¹ İbn Hacer, C.IV, s. 209; es-Sülûk, C.III, K.III, s. 1059.

İKİNCİ BÖLÜM

1200-1260 TARİHLERİ ARASINDA MISIR VE SURİYE'DE MEYDANA GELEN KRİZ, KITLIK VE VEBALAR

I. el-Âdil Seyfeddin Ebû Bekir Dönemi

XII. yüzyılın sonunda ve XIII. yüzyılın başında ilk ciddi kıtlık ve veba hadisesi Mısır'da meydana geldi. Bu sırada Mısır'da sultan olarak Eyyubîlerden Sultan Mansur b. Abdülaziz (1198-1199) bulunuyordu. Bundan sonra Sultan Âdil Seyfeddin Ebû Bekir iktidarı ele almıştı. Bu dönemin muasır kaynaklarından İbn Esîr ve diğerlerinde, meydana gelen kıtlık olayı geniş bir şekilde anlatılmaktadır. Selahaddin Eyyubî'nin ölümünden sonra Mısır ve Suriye'de, onun oğulları, kardeşleri ve kardeşlerinin oğulları arasında sürekli taht mücadelesi olmaktadır. Hem bu taht kavgaları hem de Haçlılarla yapılan savaşlarla Suriye ve Mısır'da halkın durumu zayıflamıştı. Bir de bu kıtlık ve veba ile halkın durumu iyice kötüleşmişti.

Bu kıtlığın sebebi, bütün kaynaklarda, Nil nehrinin her yıl mutak taşmaması olarak gösterilmektedir.¹ Mısır'da Nil nehrinin su seviyesinin düşüklüğü sebebiyle 1198 yılında başlayan kıtlık 1202 yılına kadar sürdü. Nil nehrinin suyunun taşması durunca genel olarak Mısır'da fiyatlar derhal artmaya başladılar. Bu olayda da öyle oldu. Bu kıtlık öyle şiddetli olmuştu ki bütün kaynaklar onun çok etkili olduğu konusunda birleşmektedirler. Kıtlık hadisesi Mısır'da çok etkili olmuş ve kısmen Suriye'yi de etkilemiştir. Dönemin önemli kaynağı İbn Esîr. Sultan Âdil'in

¹ İbn Esîr, *İslam Tarihi* (Çev.: Abdülkerim Özeydın) C.XII, s.137, İstanbul 1992; Ebû Şâme, *Zeyli Ravzateyn* (Kitap hakkında bilgi veren, müellifin hayatını yazan ve düzeltme yapan Muhammed b. Hasan el-Kûsrî, Yayınlayan: es-Seyyid İzzet el-

bu kıtlık karşısında zor durumda kaldığını yazmaktadır. Şöyle ki: Mısır'da idareyi ele alan Sultan Âdil, diğer Eyyubî melikleri ile mücadeleye girmiştir. Mısır'da hakimiyetine son verilen Mansur, Halep'te bulunan ez-Zâhir ve Serhad'de bulunan kardeşi el-Efdal'e elçi ve mektup göndererek, Âdil'in Dımaşk'taki hakimiyetine son vermek için anlaştılar. Eğer Âdil onların üzerine yürürse onu teslim alacaklar ve ülkeye hakim olacaktı. Bu haberler Mısır'da Âdil'e ulaştı. Ayrıca Mısır'da kuraklık sebebiyle arazinin ziraata elverişli hale gelmediği ve bu durumda Âdil'in ordusunun güçsüz düştüğü haberleri de yayıldı.² Bu durum da göstermektedir ki, Âdil, Mısır'dan Suriye tarafına ordu göndermekten aciz kalmıştır.

Kıtlığın gelişmesine gelince; bu konuda en ayrıntılı bilgiyi Makrizî vermektedir: "Eyyubî Devletinde Sultan Âdil Ebû Bekir b. Eyyûb'un saltanatında 595 (M.1198) yılında pahalılık oldu. Bunun bebebi, Nil nehrinin mutat taşmasının aksamasıydı. Nil'in suyunun artışı 12 zira birkaç parmakta sona erdi. Bunun üzerine açlıktan insanların köylerden Kahire'ye göçleri arttı. Yaz mevsimi girdiğinde bir esinti, arkasından veba ve ölümler oldu. Yiyecekler, insanoğlunun açlıktan küçüklerini yiyecek kadar tükendi. Bir baba oğlunu pişirerek ve kızartarak yiyor; bir kadın oğlunu yiyor. Bu sebeple cemaatte böyle olayların artmasına ve yayılmasına engel olunamadı. Kadın ve erkek elbiseleri arasında küçük bir kürek kemiği veya onun butu veya etinden az bir parça bulunur oldu. Onlardan bazıları komşunun evine giriyor, ateşin üzerinde bir tencere buluyor, o çocuk etiyse hazır oluncaya kadar bekliyorlardı. Evlerin çoğunda böyle durumlarla karşılaşılıyordu. Caddeler ve çarşılarında

Attar el-Hüseyni el-Dımaşkî) Darü'l-Kütübi'l-Melikiyye, I. Baskı, Kahire 1947, s.17)

² İbnü'l-Esîr, C.XII, s.137.

çocuk etleri, kadın ve erkekler tarafından gizlice götürülüyordu. Bu sebeple iki aydan az bir zamanda 30 kadın boğuldu. Sonra bu durum ademoğlunun eti insanlardan çoğunun gıdası oluncaya kadar arttı...³ Bu ifadeler durumun korkunç bir hal aldığını açık bir şekilde ifade etmektedir. Bu kıtlık karşısında insanların yiyecek bulmak için ne gibi yollara başvurdukları ve nasıl bir ruh halinde oldukları gerçekten dikkat çekicidir. Bu ifadeler biraz abartılı olsa da, gerçek olma payı var ki bütün kaynaklarda değişmez bir gerçek olarak hikaye edilmektedir. Kıtlık baş gösterince fiyatlar aşırı şekilde arttı. Dönemin kaynağı İbn Esîr gıda maddelerinin fiyatlarını vermezken Ebû Şâme de onun yolunu izlemiştir. Ancak daha sonraki kaynaklar eşya fiyatlarının şöyle yükseldiğini verirler: İbn Aybek ed-Devadar; H.597 Ramazanı geldiğinde Mısır'da veba ve kıtlığın şiddetlendiğini söyleyerek buğdayın bir erdebini 7, arpa ve fulün ise 5 Mısır dinarına satıldığını belirtiyor.⁴ İbnü'l-Verdi 596 ve 597 yıllarında Mısır'da Nil'in taşmasının gecikmesinden dolayı çok şiddetli susuzluk çekildiğini yazıyor.⁵ Fiyatlar hakkında bilgi vermiyor.

Ebu'l-Fidâ da bu kıtlıktan kısaca bahsetmektedir. Ve nehrin 14 ziraya yükselmediğini yazmaktadır. 596-597 yılları arasında Mısır'da şiddetli kıtlık ve pahalılık olduğunu belirtmektedir.⁶ Bu da fiyatlardan bahsetmiyor. Süryani tarihçisi Ebû'l-Ferec de Mısır'da meydana gelen

³ Makrizî, *İğâsetü'l-Umme bi-Keşfi'l-Gumme* (Yay.: Muhammed Mustafa Ziyade, Cemaletdin Muhammed eş-Şeyyal) Kahire 1940, s.29-30.

⁴ İbn Aybek ed-Devadar, *Kunzü'd-Dürer ve Câmi'u'l-Gurer*, (Yay.: Said Abdülfettah Asur) C.7, Kahire 1972, s.148.

⁵ İbnü'l-Verdi, *Tarihü'l-İbnü'l-Verdi*, C.II, Beyrut, s.113-116.

⁶ Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar fî Abbarü'l-Beşer*, C.II, cüz 3, Darü'l-Ma'rufe, Beyrut, tsz, s.98-101.

bu kıtlık ve arkasından ortaya çıkan vebayı 1200 yılı olayları arasında kaydetmektedir.⁷ O da Nil'in taşmadığını ve bunun sonucunda kuraklıkla kıtlığın başladığını arkasından da vebanın yayıldığını belirterek diğer kaynaklardaki gibi insanların hayvan ve insan ölümlerini yediklerini belirtmektedir. Fiyatlar konusunda en ayrıntılı bilgileri, Makrizî, İbn Tagribirdî ve Nüveyrî vermektedir. Yaklaşık dört yıl devam eden bu pahalılık ve kıtlıkta, büyük baş hayvanlardan inekler tükenmiş ve iyisinin fiyatı 70 dinara, zayıfının ise 60 dinara çıkmıştır. Buğdayın fiyatı 8 dinara fırlamış, tavuğun bir tanesi 2,5 dinar olmuştur. Mahsul depolarındaki hububatlar bitmiş ve ekmeğin bir rıtlı 1,5 dirhem olmuştur. 1200 yılına gelindiğinde fiyatlar başını alıp gitti. Şöyle ki bir tavuk 100 dirheme çıktı. Mısır'da tavuk nesli âdeta tükenmiş ve Suriye'den tavuk getirilmek zorunda kalındı. Buğdayın bir erdebi 8 dinara, arpa ve ful ise 6 dinara yükseldi. Bu fiyata da buğday bulunamaz olmuştu.⁸ Bazı kaynaklarda bu fiyat artışının had safhaya ulaştığına dair bilgiler var. Nüveyrî bir tavuğun Mısır'da 1000 dinara çıktığını söylemektedir. Hatta tavuk eti parçalara ayrılarak satılıyordu. Bir karpuz bir at değerinde idi.⁹

Mısır'da bu fiyat artışı sonucunda yiyecekler ortadan kalkmış ve insanlar ellerindeki bütün yiyecek maddelerini tüketmişler. Atlar, eşekler, develer, köpekler kedilere kadar bitmiştir. Bunlar bitince

⁷ Abu'l-Ferec, C.II, s.474.

⁸ Ebû Şâme, age., s.19-20; İbn Aybek, age., s.148,149; Zehebî, s.117; Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s.156; *İğâsetü'l-Umme bi-Keşfi'l-Gumme*, s.29-30; Ebu'l-Fida, s.98-101, İbn Esîr, s.137; İbn Kesir, C.XIII, s.99-101; *Nücumü'z-Zâhire*, s.117; Nüveyrî, CXXIX, s.12,13; İbn Fırat, C.IV, SK 2, s.207; *Es-Suyutî, Hüsnü'l-Muhadara*, C.II, s.174; Hamid Zeyyen Ganim, s.28; Aşûr, *Eyyubiyûn ve'l-Memâlik*, s.147.

⁹ Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, C.XXIX, s.12-13.

insanlar birbirlerini yemeğe başlamışlardır. Sokaklarda küçük çocuklar çalınarak evlerde boğazlanarak yenmiş ve kadınlarda aynı akıbete uğramıştır. Güçlü, zayıfı eline geçirerek yemiştir. Bu yüzden Kahire'de kimse sokaklara çıkamaz olmuş ve insanlar gizli yerlere saklanıyorlar, geceyin ortaya çıkıyorlardı. İnsanlar çocuklarına, cariyelerine, kölelerine kadar boğazlayarak yedi. İnsanlar vahşileşerek insanlık özelliklerinden uzaklaştılar ve tanınmaz hale geldiler.

Kıtlık öyle artmıştı ki, tarlalardaki ekinler kuraklık sebebiyle yok olmuştu. Nüveyrî tarihinde İbn Haleb'in Mısır tarihinden naklederek şöyle diyor: "İnsanlar bağırarak çağırarak dolaşıyorlar. Bağırma sesleri evlerinde sona eriyor. Bir genç bir şişman kadınla karşılaşıyor ve onun ellerinden kesiyor ve onu yiyor." diyerek insan havsulasının almayacağı olayları anlatmaktadır.¹⁰

Bu kıtlıkta Mısır'da binlerce insan öldü. Ölüler, sokaklarda, caddelerde, çarşılarda, yollarda ve evlerde kaldı. Kimse onları kaldırmadı. Bunun neticesinde hastalıklar ortaya çıktı. İnsan leşlerinden çıkan kötü kokular yayıldı ve bundan veba hastalığı insanlara sirayet etti.

Kaynaklarda farklı rakamlar verilerek insanlardan ne kadar öldüğünü ortaya koymaktadır. Ebû Şam'e ölenlerden sadece 120.000 insanın Sultan Âdil tarafından yıkılarak, kefenletilerek defnedildiğini belirtmektedir.¹¹ Zehebî ise, 12 aylık sürede 110.000 kişinin öldüğünü yazmaktadır.¹² İbn Aybek ise Kahire'de her gün 600 – 700 insanın

¹⁰ Nüveyrî, C.XXIX, s.13.

¹¹ Ebû Şâme, age., s.19.

¹² Zehebî, age., s.117.

öldüğünü söylemektedir.¹³ Bu rakamlar biraz abartılı olsa da, kıtlık ve veba salgını Mısır'ın nüfusunu oldukça fazla azaltmıştır. Sadece Kahire değil İskenderiye gibi Mısır'ın ikinci büyük ve önemli şehrinde de veba ve kıtlık olmuştur. Kaynaklar tek bir günde İskenderiye Camii'nin önünden 700 cenazenin kaldırıldığına işaret etmektedirler.¹⁴

Köylere ve çiftliklere gelince, buralarda da kıtlık ve veba daha etkili olmuş ve âdeta köyler insanlardan boşalmıştı. Makrizî bu konuda şöyle diyor: "Köylerin halkı ölmüş, hatta bir köyde 500 kişi yaşarken bu fenalıkta iki ya da üç kişiden başka orada kimse kalmadı."¹⁵ Diğer köylerin durumunu da buna kıyaslırsak, köylerin daha büyük yıkıma uğradığı sonucuna varabiliriz. Bu kıtlık yılları insanların hayatlarının yok olması için gelmişti. Hemen hemen bütün kaynaklarda bu kıtlık sırasında birtakım gerçek ya da rivayetlere dayanan olaylar anlatılmaktadır. Açlığın ve veba hastalığının şiddetinden insanlar açlıklarını gidermek için birtakım yollara başvurmuşlardır. İnsanlar en sevdikleri komşularını evlerine çağırılmışlar ve bu insanlar komşusuna güvendiği için çekinmeden onun evine gelmiş ve öldürülerek yenmiştir. Yine hastalar için doktorlar evlere çağırılıyor. Doktorların da bu şekilde öldürüldüğü haberi yayılınca kimse hastaları tedavi etmek için gitmez olmuş. Bunun üzerine insanlar bir takım hilelere başvurmuşlardır. Bu hikayelerden biri şöyledir: "Bir adam tabibi evine çağırıyor, sonra onu kesip yiyordu. Varlıklı ve mal sahibi bir adam mütehassıs bir hekimi evine çağırmişti. Hekim korkarak gitti. Adam onu evine götürürken

¹³ İbn Aybek, age., s.149.

¹⁴ Ebû Şâme, age., s.19; İbn Tagrıbirdî, Nücumü'z-Zâhire, C.VI, s.157; Suyutî, age., C.II, s. 175

¹⁵ Makrizî, İğâsetü'l-Umme bi-Keşfi'l-Gumme, s.30-31,

yolda karşılaştığı insanlara sadaka veriyor, Allah'ı zikrediyor ve kutsuyordu. Bunu açıkça yapıyordu. Hekim onun bu durumundan kuşkulandı. Ama bununla birlikte tamahkarlık onu adamın evine gitmeye zorladı. Geldiklerinde adamın evinin harap bir durumda olduğunu gördü. Hekim yine şüphelendi. İçeride bulunan arkadaşı dışarı çıktığında adama bize av olarak bunu mu getirdin, dedi. Hekim bunu duyar duymaz korkup evden dışarı fırladı. Adamla arkadaşı hemen peşine takıldılar ve kovalamağa başladılar. Hekim büyük zorluklarla kendini onlardan kurtarabilmişti.¹⁶ Buna benzer hikayeler anlatılmaktadır. Kaynaklarda insanların bunu yadırgamadıkları ve açıkça yaptıkları ittifakla anlatılmaktadır. "Bu sene Mısır'da köpek ve insanların yanında çok sayıda küçük çocuk eti yenildi. Babaları ve anneleri ölen küçük çocukları pişirip etlerini yiyorlardı. Bu, halk arasında yaygınlaştı. Bu yüzden kimsenin kimseyi kınayıp ayıpladığı yoktu. Yiyecek çocuk ve leş kalmayınca kuvvetli kimseler zayıfları yakalayıp kesiyor ve yiyorlardı. Kişi yoksul birini hile ile ele geçiriyor, güya kendisine yemek yedirmek veya bir şey vermek bahanesiyle evine getiriyor, sonra onu boğazlıyordu. Bazıları kendi karılarını dahi kesip yiyorlardı. Bu durum halk arasında hiç kınamaya ve şikayete meydan vermeksizin yaygınlaşmıştı. Hatta bunu yapanlar birbirlerini haklı görüyorlardı. Adamın birinin yanında 400 insan başı görülmüştü. Hastaları tedaviye çağrılan birçok tabip de evlerde kesilip yenmişti." İbn Kesir'in satırlarından çıkan bu ifadeler durumun ne kadar inanılmaz bir şekil aldığını açıkça ifade etmektedir.¹⁷

¹⁶ Ebû Şâme, age., s.19; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.XIII, s.104-105; İbn Fırat, C.IV, K 2, s.207; Makrizi, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s.156; , s.137; İbn Tagrıbirdî, *Nücumü'z-Zâhire*, C.VI, s.157; *Badaiz Zuhur*, C.I, K.I, s.254.

¹⁷ İbn Kesir, age., C.XIII, s.104.

İbn Aybek ed-Devadar,¹⁸ bu kıtlığı ve vebayı Fatimî Halifesi Mustasır zamanındaki kıtlık ve vebaya benzetmektedir.¹⁹ Giriş bölümünde de üzerinde durduğumuz bu olayda, Fatimî Devleti çok büyük sıkıntılara göğüs germiştir.

Makrizî, Sultan Âdil zamanında meydana gelen bu kıtlığın sebeplerini ayrıntılı şekilde ifade etmektedir. Her kıtlıkta olduğu gibi bu kıtlık hadisesi esnasında Kahire çarşılarında gıda maddeleri tükenmiş ya da saklanmıştı. Nil nehrinin suları azaldığında Mısır halkı bunun bir kıtlık işareti olduğunu anlayarak, gıda maddelerini kendi nefisleri için saklamaya başlardı. Bu kıtlıkta da böyle olmuştur. Makrizî bu durumu, Hz. Yusuf (a.s) zamanındaki olaya benzetmektedir.²⁰ Suyutî de Hüsnu'l-Muhadara adlı eserinde böyle bir vak'anın ancak Fatimîler zamanında olduğunu belirtmektedir. Yani yukarıda zikredilen Mustansır zamanındaki kıtlık ve veba olayı.²¹

Mısır halkından mal sahipleri kendi nefisleri için yiyecek satın almışlar ve bunları başkalarına satmaktan kaçınmışlardır. Rahatlık olunca bu mallar ellerinde kalmış ve faydalanılamadığı için helak olmuştur. Tabii ki, kıtlığın sebeplerinden biri de kıtlık olur veya uzar diye zenginlerin aç gözlü davranarak gıda maddelerini biriktirmeleridir. Bunu

¹⁸ İbn Aybek, age., s.149.

¹⁹ Fatimî Halifesi Mustansır Billah (1036-1094). 1064 yılında başlayan ve yedi yıl süren bu kıtlık ve veba İslam tarihinin önemli krizlerinden biridir. Kahire'de binlerce insanın ölümüne sebep olan bu kıtlıkta bir erdeb buğday 80 dinara satılmış. Kedi ve köpek etleri yenmiş, hatta bir köpek beş dinara satılmıştır. (Bu konuda bkz. Makrizî, *İğâsetü'l-Umme bi Keşfi'l-Gumme*, s. 24, vs. Eserler.

²⁰ Hz. Yusuf zamanında Mısır'da şiddetli bir kıtlık olmuş. Bkz. Makrizî, *İğâse*, s.10.

²¹ Suyutî, *Hüsnu'l-Muhadara*, C.II, s.174.

yapmalarındaki maksat, ya kendi ailelerinin gıda ihtiyaçlarını karşılama ya da mal kıtlaştığında yüksek fiyatla satma düşüncesidir.²²

Mısır halkı bu kıtlık ve veba esnasında buradan göç etmek zorunda kaldı. Önce de ifade ettiğimiz gibi köylerden şehirlere nüfus akımı oluyordu. Bunun nedeni şehirlerde sultan, emirler veya bazı zenginlerin bu aç insanlara yardım etmeleriydi. Ya da birtakım vakıflar bu işi üstleniyordu. Ancak bazen bu göçler şehir nüfusunu artırıyor, böylece şehirlerde kıtlık şiddetleniyordu. İşte bu durum karşısında şehirli insanlar da başka yerlere, özellikle de kıtlığın hüküm sürmediği yerlere göç ediyorlardı. Göç eden insanlar gittikleri yerlerin de nüfusunu artırınca buralarda da kıtlık görülüyordu. Veya veba gibi bulaşıcı mikropları gittikleri yerlere taşıyorlar ve oralarda da bu hastalığı yayıyorlardı.

Mısır halkından bu kıtlık esnasında açlık ve vebadan kurtulmak için Hicaz'a, Mağrip ülkelerine, Suriye'ye ve Yemen'e göç ettiklerini görüyoruz. Yine bir kısmının da Suriye sahillerine göç ettikleri görülmektedir. Göç eden insanlar parça parça dağıldılar. Bu insanlar gittikleri yerlerde esir oldular ve büyük sıkıntılara göğüs gerdiler. Göç eden insanların bir kısmı yollarda öldü veya birbirlerini yediler. Mısır halkından bir kısım Akdeniz adalarına dağıldılar. Hatta bunların bir kısmı Hıristiyan memleketlere göç ettiler. En çok göç alan yerler, Suriye şehirleriydi. Ancak bu sırada Suriye'nin sahil bölgelerinde Hıristiyan haçlılar bulunuyordu. Müslümanların bir kısmı onların eline geçti ve zulme maruz kaldı. Göç edenlerin ancak az bir kısmı oralara ulaşabildiler. Hicaz, Suriye ve Mağrip yolları ölmüş insanların kemikleri ile dolmuştur. Göç eden insanların bir kısmı deniz kıyısında mahsullerle

²² Makrizî, İğâse, s.31-32.

dolu Haçlı gemilerini bekliyorlardı. Çünkü bu gemilerdeki yiyecekleri Müslümanlar ele geçirmek istiyorlardı.²³

Eyyubî Sultanı Âdil ve devletin ileri gelenleri meydana gelen bu felaketi hafifletmek için birtakım icraatlar yapmak zorundaydı. Bunlardan biri Sultan Âdil'in fakirleri için yardım başlatması ve onları varlıklı mal sahiplerine dağıtmasıydı. Fakirlerden 12.000 kişinin geçimini de üzerine aldı. Aşevinde onlara yardım tertip etti. Onları güçlendirmeye çalışmıştır. Sultanın bu durumunu gören zenginler ve beyler de onun gibi yaptılar. Fakirlere yoksullara yemek dağıttılar. Ancak uzun süredir yemek yemeyen ve karınları aç olan insanlar yemeklere saldırmışlar ve karınları tıka basa doluncaya kadar yemişlerdir. Yemekle karnını doyuran insanlar yere ölü olarak düşüyorlardı.²⁴ Bu şekilde her gün birçok insan ölüyordu. Ölenlerin cesetleri ortada kalıp kokunca Sultan Âdil meseleye el koydu. Sultan sahip olduğu mahsulleri ülkeyi güçlendirmek için harcamış ve ülkenin geçimini üzerine almıştır. Mahsulleri halka ucuz fiyatla satmış ve durumu düzeltmeye çalışmıştır. Melik Âdil'den başka, Mısır diyarı haciblerinden Emir Lü'lü' bu kıtlık esnasında her gün çok nafaka dağıtmıştır. Onu zamanında meydana gelen kıtlıkta 12.000 kişiye 12.000 ekmeği sadaka olarak dağıtmıştı.²⁵ Yine Eyyubî dönemi vezirlerinden ve Kitâbu Kavânin ed-Devânin adlı

²³ Ebû Şâme, age., s.20; İbn Kesir, age., C.XIII, s.99; Nüveyrî, CXXIX, s.12; Makrizi, es-Sülûk, C.I, K.I, s.156; İbn Aybek ed-Devadar, C.VII, s.149; Nücüm, C.VI, s.157; Es-Suyutî, Hüsnü'l-Muhadara, C.II, s.175; Hamid Zeyyen Ganim, s.28; Kasım Abduh Kasım, Ali Seyyid Ali, Eyyubiyyûn ve'l-Melâlik, s.87.

²⁴ el-Makrizî, İğâse, s. 29-32.

²⁵ Es'ad b. Memmatî, Kitâbu Kavanini'd-Devânin, (Yay.: Aziz Suryal Atiya), Mektebe Medbolı, Kahire 1991, s.23; Ebû Şâme, s. 20; Nüveyrî, age., s. 51; İbn Kesir, age., s.101; el-Makrizî, İğâse, s. 31.

eserin yazarı İbn Memmatî (Es'ad b. Memmatî Vezirü'l-Eyyubî (ö.1290)) Mısır'da meydana gelen büyük kıtlık ve veba salgını sırasında, özellikle Müslümanların küçük çocuklarına yemek ve sadakaları çoğaltmıştır. Sultan Âdil, kıtlık ve vebadan ölen 220.000 insanı kendi parasıyla yıkatmış, kefenletmiş ve defnettirmişti. Çünkü bu cesetler sahipsiz veya sahiplerinin de hepsinin ölmesiyle onları defnedecek kimse kalmamıştı. Bu ortada kalan cesetleri köpekler parçalamaktaydı. Sultan Âdil bütün servetini buna harcamıştı.²⁶ Ayrıca Sultan Âdil, çocukları ve kadınları keserek yiyen insanları da cezalandırmış, bu şekilde yakalanan insanlar yakılarak öldürülmüşlerdir. Ancak bu durum engellenememiştir.²⁷

Hem korkudan hem de göçlerden gündüzleyin Kahire sokak ve çarşılarında kimse dolaşamaz olmuştu. Bir çoğu da zaten ölmüştü. İnsanlar gündüz gizleniyor, geceleri evlerinden çıkarak boş evlere giriyorlar ve sabah olduğu zaman tekrar saklanıyorlardı.²⁸

Araziler susuzluk sebebiyle kuraklaşmış, hatta mevcut mahsuller de kurtlanmıştı. Ne ekin ekecek insan kalmış, ne de olan mahsulleri toplayan insan kalmıştı. Mısır'ın güney ve kuzeyindeki arazileri ekmek için çıkan insanlar ellerinde saban olduğu halde ölmüşler, onların yerine gelenler de aynı akıbete uğramışlardır. Nil nehri üç yıl boyunca az bir zaman hariç yükselmemiştir. Nil'in Mikyasının dibi görülmüştür. Ekim yapan bir kimse bulunamaz olmuş. Bunun üzerine askerler köleleri ile birlikte sahipsiz toprakları ekmek için çıkmışlardır. Bu arazileri

²⁶Ebu Şâme, s. 19; İbn Kesîr, C.XIII, s.104;İbn Aybek ed-Devâdarî, C.VII, s. 149; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s. 156; İbn Tagribirdî, *en-Nücum*, C.VI, s. 157; İbn İyas, *Bedayiz-Zuhur*, C.I, K.I. s. 254; İbn Furat, C.IV, K.II, s. 207.

²⁷ Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s. 156.

²⁸ el-Makrizî, *İğâse*, s. 30.

sahiplenmişlerdir. Köy ve çiftliklerdeki çiftçiler yok olmuş ve bunun neticesinde Mısır arazisi boş kalmıştır.²⁹ 1202 yılında Nil'in suyu 16 zirayı geçip taşıdığında bu defa insanların azalması ve fellahların yok olması sebebiyle hem de bu uzun sürede tohumun tükenmesinden dolayı ekim yapılamamıştır.³⁰

Sadece Mısır'ın ziraî alanları çöküntüye uğramadı, bütün iş kolları durdu. Örnek olarak Mısır'da bu sırada kumaş dokuyan 900 tezgah vardı. Ancak bunlardan 15 tanesi kaldı.³¹ Bunun yanında diğer iş kollarının hepsi durmuş ve fırınlarda ekmek yapılmaz olmuştu.³²

Bütün bunlar olurken bir yandan Eyyubî melikleri arasında taht kavgaları, bir yandan şiddetli bir deprem³³ Mısır'da hayatı yaşanmaz hale getirmişti. Bunalar ek olarak Haçlılar Doğu Akdeniz sahillerinde Müslümanlarla savaşıyorlardı.³⁴

²⁹ el-Makrizî, *İgâse*, s. 30.

³⁰ el-Makrizî, *İgâse*, s. 31; Ganim, s. 30.

³¹ Zehebî, C.III, s. 117; Süyutî, C.II, s. 174.

³² el-Makrizî, *İgâse*, s. 30.

³³ 1200-1201 yıllarında Mısır'ın güneyi Said bölgesinden başlayarak Suriye'nin Şam, Hama, Humus, Trablusşam, Akka, Nablus vs. yerlerde çok şiddetli bir deprem oldu. Bu depremde 1.100.000 kişinin öldüğü rivayet edilmektedir. Sadece Nablus şehrinde 30.000 insanın enkaz altında kalarak öldüğünü kaynaklar aktarmaktadır. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.XII, s. 143-144; Ebû Şâme, *Zeyli Ravzateyn*, s. 20; Ebû'l-Ferec, C.II, s. 474.

³⁴ Haçlılar Akka üzerine saldırmışlar ve burada kıtlık baş göstermiştir. Yine Rodos Hıristiyanları da Mısır kıyılarını tahrip etmek için harekete geçmişti. Ayrıca Ermeniler Antakya'ya bir saldırı düzenlemişlerdi. Bk. El-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s. 160.

Görüldüğü gibi Nil nehrinin sularının azlığı sebebiyle başlayan bu kıtlık ve arkasından ortaya çıkan veba salgınında Mısır'da oldukça fazla zarar meydana gelmiştir. İslam tarihinin büyük felaketlerinden biri olarak anılmıştır. Bazı kaynaklarda Suriye'de ve Hicaz'da da birtakım olaylardan bahsedilmektedir. Fazla tahribat olmayan bu bölgelerde kuraklık olduğu ve insanların yağmur duasına çıktıkları görülüyor.³⁵ Yine Hicaz ve Yemen arasında 20 köyden ibaret Anze diyarında şiddetli bir veba salgını görülmüştür. Bu 20 köyün insanlarından 18'i helak olmuştur.³⁶ Bu veba salgınına Mısır'dan buraya göç etmiş olan insanlar yaymış olabilir. Ancak kaynaklarda bu konuda kesin bir bilgi yoktur. Fakat biz biliyoruz ki, bu kıtlık ve veba salgınında Mısır'dan Hicaz ve Yemen taraflarına Mısırlılar göç etmiştir.

II. Melik el-Kâmil Muhammed Dönemi

Eyyubîler zamanında meydana gelen bir açlık ve veba salgını 1218 yıllarında Haçlıların Dimyat kuşatması sırasında meydana geldi. Haçlıların amacı Dimyat'ı ele geçirip Nil nehri yoluyla, gemilerle Kahire'yi istila etmektir. Bu sırada Sultan Âdil Akka'da Frenkler karşısındaydı ve Dimyat burcunun ve zincirinin ele geçtiğini duyunca hastalanmış ve ölmüştü.³⁷ Mayıs 1218'de Dimyat önlerine gelen Haçlılar ancak şehri 7 Kasım 1219 yılında emanla teslim alabildiler. Bu uzun kuşatma süresi içinde Dimyat halkı Melik Kâmil'e elçiler gönderdikleri halde gerekli yardımı alamadılar. Makrizî bu kuşatmanın

³⁵ Zehebî, C.III, s. 385

³⁶ İbnü'l-Kesîr, C.XIII, s. 105

³⁷ Ramazan Şeşen, "Eyyubîler", D.G.B.İ.T., C.VI, Ankara, 1987, s. 354; Kasım Abduh Kasım- Ali Seyyid Ali, Eyyubiyyîn ve'l-Memâlik, s. 94-95; S.A.Aşur, Eyyubiyyîn ve'l-Memâlik, s. 92

16 ay 22 gün sürdüğünü belirterek Dimyat'taki halkın bu sıradaki durumunu açıklamaktadır. Dimyat'ta Müslümanların 20.000 savaşçıları bulunmaktaydı. Yiyecek sıkıntısı onları güçsüz bıraktı ve kıtlık arttı. Bir tavuk yumurtası birkaç dinara satılmış. Yollar insan ölümleri ile dolmuştur. Makrizî şekerin yakut kıymetinde olduğuna işaret etmektedir. Et ortadan kalktığından fiyatlanamadı diyerek orada eti yenecek hiçbir hayvanın kalmadığını ima etmektedir. İnsanların yanında buğday, arpa gibi yiyecekler hiç kalmamış ve bundan dolayı da ölümler artmıştır.³⁸ Aşırı derecede Dimyat halkına ölümler olunca kaynaklar orada vebanın ortaya çıktığını yazmaktadırlar. İnsan cesetlerinin ortalıkta kalarak kokması ve havanın değişmesi yüzünden bir de insanların gıdasızlık sebebiyle bulaşıcı mikroplara kolayca yakalanmaları ile bu vak'a ortaya çıkmıştır. Açlıktan ölen insanların yanında vebadan da ölümler başlamıştır. İbn Aybek ed-Devadar bu vebanın bu şekilde ortaya çıktığını yazarken³⁹, Nüveyrî de fiyatları vererek birçok insanın öldüğünü yazmaktadır. O, bir tavuğun 30 dinar, bir yumurtanın 1 dinar, bir ineğin ise 1600 dinarla satıldığını belirtiyor. Hatta insanlar bir ineğin başını ve karnını parçalayarak bunları 114 dinara satmışlar. Yine şekerin de Nüveyrî altın kıymetinde olduğunu yazmaktadır.⁴⁰ Bütün kaynaklar Haçlıların Dimyad kuşatması sırasında kuşatma altındaki Müslüman halkın durumunu teferruatıyla anlatmaktadırlar. Askerlerin bu sırada atların yediği ağaç yapraklarını yedikleri vurgulanmakta ve bu olay İslam dünyasındaki büyük felaketlerden sayılmaktadır.

Bu açlık ve veba sırasında aciz kalan askerler ve halk insan

³⁸ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s. 201

³⁹ İbn Aybek ed-Devâdarî, C.VII, s. 203

⁴⁰ Nüveyrî, C.XXIX, s. 94.

leşleri yemişler. Sultan Melik Kâmil'den yardım alamayan Dimyad halkı neticede Haçlılara canlarına dokunulmaması şartıyla teslim olmaya razı olmuşlardır. Ancak Müslümanların canlarına dokunmayacaklarına dair söz veren Haçlılar şehir teslim olunca çocuk, kadın demeden katletmişler, camileri kiliseye çevirmişlerdi. Dimyad'ın bu şekilde Haçlıların eline geçmesi onları Mısır ve Suriye'de Müslümanların üzerine baskılarını artırmış ve onlar Haçlı seferlerini yeniden canlandırmaya çalışmışlardır. Müslümanlar ise, Dimyad'ın düşmesi ve Kahire'nin tehlikeye girmesi üzerine birliklerini kuvvetlendirerek Haçlılar üzerine saldırmışlar ve ellerinden alınan Dimyad'ı tekrar kurtarmışlardır.⁴¹

Haçlı seferlerinin yazarı S. Runciman'ın bu kuşatma sırasında verdiği bilgiler gerçekten dikkat çekicidir: "Bu kuşatma sırasında Dimyat garnizonları hastalıklar yüzünden öylesine erimişti ki artık surları korumak için adam kalmamıştı. Sultanın şehre takviye kuvvetleri sokma teşebbüsü bir netice vermemiş. (Eylül-Ekim 1219) Birkaç gün sonra Haçlıların göndermiş olduğu keşif kuvveti Dimyad'ın dış surunun bomboş olduğu haberini getirdi. Bu haberi takip eden gün 5 Kasım 1219 Salı günü Haçlılar bütün kuvvetleriyle ilerleyerek dış suru aştılar ve ciddi bir direnişle karşılaşmadan iç surları ele geçirdiler. Şehrin içinde bütün garnizonu hasta buldular . şehir ahalisinden sadece 3.000 kişi hayatta olup bunlardan birçoğu ölümlerini gömemeyecek kadar halsiz kalmıştı... Salgın hastalık Hıristiyanların yapmak istediğini şimdiden görmüştü.

⁴¹ İbn Aybek ed-Devâdarî, C.VII, s. 203; İbn Vâsıl, C.V, s. 32-33; Nüveyrî, C.XXIX, s. 210; İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 139-140; el-Makrizî, es-Sülûk, C.I, K.I, s. 201; İbn Tagribirdî, en-Nücum, C.VI, s. 210; İbn İyas, C.I, K.I, s. 259; Aşûr, Eyyubiyyîn ve'l-Memâlik, s. 92; Kasım Abduh Kasım- Ali Seyyid Ali, Eyyubiyyîn ve'l-Memâlik, s. 95.

Şehir ahalisinden üç yüç kişi rehin alındı... Eyyubî Sultanı Melik Kâmil 8 Eylül 1221'de Dimyad'ı geri kurtardı. Yiyeceksiz kalan Haçlılara gıda maddeleri dağıtıldı.⁴²

Haçlıların Dimyad'a saldırısı üzerine Mısır'da Nil nehrinin suları normal seviyesinde olmasına rağmen 1221 yılında pahalılık olduğu görülmektedir. Nil'in suyunun seviyesi 16 zira ve 4 parmaktı. Buğdayın ise bir erdebi 2,5 dinar olmuştu.⁴³ Bu pahalılık muhtemel olarak Haçlılar ile Dimyad'da yapılan savaştı. Kaynaklar bu pahalılığın sebeplerini açıklamaktadırlar:

Kıtlığı sebep olan önemli bir hadise de 1221 yılında Suriye'de ortaya çıkan çekirge sürüleridir. Misli görülmemiş bu çekirgeler ağaçları, ekinleri ve mahsulleri yemişlerdir. İran diyarında kuşlar ortaya çıkarak bu çekirgeleri yiyorlardı. Bu sebeple o bölgeden kuş istenmiştir.⁴⁴

Bazı kaynaklar bu çekirge sürülerinin ortaya çıkmasını 1223-1224 olayları arasında vermektedirler. Çekirge sürüleri Suriye, Diyarbakır, el-Cezire ve Irak'da ortaya çıkarak yeşillikleri ve mahsulleri yedi. Bu yüzden bu bölgelerde kıtlık görüldü. Çekirgelerin yol açtığı kıtlık Eyyubî Devletini etkilemiş ve Eyyubî meliklerinden Eşref ile kardeşi Melik Muzaffer, Musul, Ahlat ve Diyarbakır bölgelerinde mücadelelerinde askerlerine yiyecek bulmada güçlük çekmişlerdir. Gıda maddeleri azalmış bir de el-Cezire bölgesinde asker fazlalığı nedeniyle

⁴² S. Runciman, C.III, s. 141-142.

⁴³ İbn Aybek ed-Devâdarî, C.VII, s. 208; İbn Tagrıbirdî, en-Nücum, C.VI, s. 222.

⁴⁴ Ebû Şâme, Zeyli Ravzateyn, s. 131; Nüveyrî, C.XXIX, s. 119; İbnü'l-Kesîr, C.XIII, s. 213.

kıtlık büsbütün artmıştır. Ülkenin durumu kötüleşmiştir.⁴⁵ Ancak kaynaklarda bu kıtlıklarda insan ölümlerinden ve fiyatların nasıl yükseldiğinden bahsedilmektedir. Bu sebeple bu hadisenin diğer kıtlıklara göre daha hafif olduğu sonucuna varabiliyoruz.

Dönemin muasır kaynağı İbn Esîr bu çekirgeler konusunda en ayrıntılı bilgileri vermektedir. 1224 yılında son derece az yağmur yağmış ve bundan dolayı ekinler sulanmamıştı. Bu kuraklık sebebiyle ekinler az büyümüş, bir de bunun üstüne çekirge sürüsü bölgede ortaya çıkınca bitkilerden hemen hemen eser kalmamış ve son derece az bir mahsul kaldırılabilmiştir. Hem kuraklık hem de çekirge sürüsünün bölgeyi kasıp kavurmasından dolayı fiyatlar bir hayli yükselmiştir. Özellikle Irak, Musul ve el-Cezire ile Diyarbakır ve çevre illerinde yiyecek maddeleri azalmış olduğundan dolayı büyük bir kıtlık meydana gelmiştir. Ama pahalılığın en fazla olduğu yer Musul ile el-Cezire bölgesi idi.⁴⁶

Bu çekirge salgınının 1225 yılına kadar hatta 1226 yılına kadar sürdüğü görülmektedir. Bu çekirge salgını yanında Suriye ve Irak'ta bir kuraklık da hüküm sürmekteydi. Bu iki faktörün etkisiyle bu bölgelerde büyük bir kıtlık görülmüş ve bu yüzden şehirlerde ve beldelerde birçok insan ölmüştür.⁴⁷ Dönemin müellifi İbn Esîr ise 1226 yılı olayları arasında gösterdiği bu çekirge sürülerinin ekinleri yemesi sebebiyle ve de kuraklıktan ortaya çıkan kıtlığı Musul ve el-Cezire'de göstermekte ve Suriye bölgesinin bu durumdan etkilenip etkilenmediğini

⁴⁵ İbn Vâsıl, C.IV, s. 133-139; İbnü'l-Esîr, C.XII, s. 11; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s. 214.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, C.XII, s. 380.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, C.XIII, s. 225.

vermemektedir.⁴⁸ İbn Esîr bu kıtlık ve çekirge istilasının 1226 yılına kadar Musul ve el-Cezire bölgesinde sürdüğüne işaret etmektedir. Uzun süre devam eden bu iktisadi krizde bu bölgenin insanı oldukça fazla sıkıntı çekmişti. Fiyatlar gelince Musul'da iki makkuk buğdayın 1 dinar ve iki kirat⁴⁹a, üç makkuk⁵⁰ arpa 1 dinar ve iki kirata yükselmiştir. Bu yıllar boyunca her şey bir hayli pahalalanmış ve fiyatlar normalin çok üzerinde seyretmiştir. Musul'da koyun alış verişi durmuştu. Bu görülmeyen bir durumdu. Bahar aylarında fiyatların düşmesi gerektiği halde bunda fiyatlar düşmemiştir. Her sene bu mevsimde 6 ya da 7 ritl koyun eti bir kirata satılıyordu. Fakat bu yılda fiyatlar çok yükselmişti. 1227 yılında bu bölgeye yağmurlar ve karlar yağmış ve bu yüzden 1228 yılında fiyatlar normal seviyesine düşmüştür.⁵¹ Suriye'nin komşu bölgesi olan el-Cezire'de bu olaylar olurken Suriye'ye de sızramış olmalıdır ki müellif bunu belirtmezken İbn Kesîr, Suriye'de bu fiyat artışlarının ve kıtlığın olduğunu hatta birçok insanın öldüğünü belirtmektedir. İbn Kesîr Musul ve el-Cezire bölgesinde bu kıtlığın artması sebebiyle insanlar köpek ve kedi eti yemeğe başlamışlardı. İbn Kesîr de dönemin müellifi olan İbn Esîr'den yararlandığını belirterek ondan nakiller yapmıştır.⁵²

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, C.XII, s. 425.

⁴⁹ Kirat: Mısır'da kullanılan hacim ölçüsü olarak bir kirat bugün 0.064 litredir. Bk. Walter Hinz, s. 62.

⁵⁰ Makkuk: Irak ve Suriye'de kullanılan bir tahıl ölçü birimidir. Irak'ta 5.625 kg veya 14.6 kg'dır. Ancak Suriye'da bilhassa Halep şehrinde XII. Yüzyılda 61 kg'a eşitti. El-Ömeri, 2.5 Halep makkukunu bir Şam gırrasına yani 81,75 kg buğdaya denk olduğunu belirtir. Kalkaşandi de bir Halep makkukunu 81.2 buğday veya 125 litre olarak verir. Bk. El-Ömeri, s. 16; Kalkaşandi, C.IV, s. 122; Walter Hinz, s. 54-55.

⁵¹ İbnü'l-Esîr, C.XII, s. 431-440.

⁵² İbnü'l-Kesîr, C.XIII, s. 228-242.

Eyyubî Sultanı Melik Kâmil Muhammed zamanında (saltanatı 1217-1238) Mısır'da, Suriye'de ve el-Cezire bölgesinde bir kıtlık meydana geldi. Dönemin muasır kaynağı İbn Esîr, bu kıtlığın Mısır'da meydana gelip gelmediği konusunda bir bilgi vermezken Suriye ve el-Cezire'deki kıtlığı ve sebebini açıklamaktadır.⁵³ Bu bölgede başlayan kıtlıkla aynı tarihlerde Mısır'da da Nil nehrinin taşmaması ve ziraata elverişli seviyeye çıkmamasından dolayı kıtlık olmuştur. 1230-1231 yıllarında meydana gelen bu iktisadî krizin sebebi tabîî idi. Suriye ve el-Cezire bölgesinde yağmur yağmazken Mısır'da da Nil nehri yükselmemiş ve nehrin suyunun yüksekliği Ravza adasındaki mikyasta 13 ziraya ve 23 parmağa ulaşabilmişti. Nüveyrî bu seviyeyi bazılarının 14 zira ve 1 parmak, bazılarının da 16 zira olduğunu söylediklerini belirtmektedir.⁵⁴ İbn Tagrıbirdî ise Nil'in seviyesinin 16 zira seviyesinde olduğunu belirterek herhangi bir açlık ve kıtlıktan bahsetmemektedir.⁵⁵ Ancak bu kıtlık esnasında Mısır'a bir ziyarette bulunan Ebû Şâme meydana gelen kıtlığa şahit olmuştur ki bu olayı kısaca anlatmaktadır. Ebû Şâme eserinde yaptığı bu seyahati anlatmaktadır. H.628 yılı Rebiyü'l-âhir'in sonlarında Mısır'a gittim ve Cemâziye'l-evvelde Dimyat'a ulaştım. Cemaziye'l-âhirde Mısır ve Kahire'ye ulaştım. Zilhiccede İskenderiye'deydim. 629 yılında tekrar Dımaşk (Şam)a geri döndüm.⁵⁶ Müellifin bu ifadelerinden Ebû Şâme'nin 1231 yılı Şubatın sonu ve Mart ayının başında Mısır'a geldiğini anlamaktayız. 1231 yılı sonlarında da tekrar Şam'a döndüğünü görmekteyiz. Ebû Şâme H.628 yılı olaylarına

⁵³ İbnü'l-Esîr, C.XII, s. 463.

⁵⁴ Nüveyrî, C.XXIX, s. 161.

⁵⁵ İbn Tagrıbirdî, en-Nücum, C.VI, s. 245.

⁵⁶ Ebû Şâme, Zeyli Ravzateyn, s. 160.

kaydettiği ancak H.627 yılı Şevval ayında (Temmuz 1230) Mısır'da Nil'in yükselmediğini ve aşağıya indiğini ve bu yüzden de şiddetli bir kıtlık görüldüğünü belirtmektedir.⁵⁷ Bizzat bu kıtlığa şahit olan muasır tarihçi Ebû Şâme daha fazla bilgi vermemektedir. Ancak Mısır'da artık bilinen meşhur bir deyimle "Nil nehri bir yıl gecikirse, Mısır'da iki yıl kıtlık olur." sözüyle bu kıtlıkta iki yıl civarında sürmüş olabilir.

Bu kıtlığın gelişmesine gelince, Mısır'da Nil nehrinin suları yükselmeyince, bunun bir kıtlık işareti olduğunu kabul eden Mısır halkı ellerinde bulunan gıda maddelerini kendi yiyeceklerini garanti altına almak için saklamışlar. Tüccarla da fiyat artışından faydalanarak yüksek kar elde etmek için piyasada bulunan mahsulleri kendi tekellerine alarak gizleme yoluna gitmişlerdir. Kahire çarşılarında gıda maddeleri ortadan kalkınca Eyyubî Sultanı Melik Kâmil fiyatlara narh koydu. Ancak bu durum fiyatları daha da hareketlendirdi. Buğdayın bir erdebine 20 dirhem narh kondu. Bu durumdan halk çok müteessirdi. Bunun üzerine Sultan Melik Kâmil, devlet depolarındaki mahsullerin ucuz fiyatla satılmasını görevlilere emretti. Çünkü buğdayın bir erdebi 100 dirhemi geçmişti. Devlet ise kendi özel hazinesinden 25 dirheme buğday satılmasını kararlaştırmasına rağmen halk ihtiyacı olan buğdayı temin edemedi. Açgözlü kişiler ve kara borsacılar halkın buğday satın almasını engellediler. 1230 yılında görülen bu pahalılık 1231 yılına da uzandı. Fiyatların kontrol altına alınmaması üzerine fiyatlar piyasadaki mevcut duruma göre serbest bırakılınca, fiyatlarda bir düşme görüldü. Normal zamanlarda 8-10 dirhem arasında satılan bir erdebi buğday 100 dirheme ulaşmıştı. Narhın kaldırılması ile 50 dirheme indi. Ekmeğin 4

⁵⁷ Ebû Şâme, *Zeyli Ravzateyn*, s. 159.

rıtlı ise bir dirhem oldu.⁵⁸

Bu iktisadî krizde Mısır'da açlıktan insanların ölüp ölmediği konusunda bir bilgi yoktur. Ancak Nüveyrî, bu kıtlığı Sultan Ketboğa zamanındaki büyük kıtlık ve veba felaketine benzetmektedir.⁵⁹ Bundan dolayı açlıktan ölümler olabileceği düşünülebilir.

1230-1231 yıllarında Mısır'da meydana gelen bu tabîî sebepler yanında fiyatların da bu kadar yükselmesinin bir sebebi de Melik Kâmil zamanında icra edilen para politikasıdır. Sultan Kâmil zamanında 1225 yılında Mısır'da altın dinar ve gümüş dirhemler yanında, bakır dirhemler de basıldı. Melik Kâmil'in önceden beri basılan ve el-fiddatü'n-Nukra denilen dirhemden başka Derâhimü'l-fülûs en-Nuhasiye denilen bakır dirhemler bastırdı.⁶⁰

Nüveyrî, Sultan Kâmil'in Mısır'da fülûs darp ettiğini ancak halkın bu bakır parayı pek kabullenmeyip eski paralarla alış verişe devam ettiklerini belirtmektedir.⁶¹ Sultan eski Mısır dirhemleriyle alış veriş yapılmasını yasaklamış, ancak halk bu tür kıtlık ve ekonomik krizlerde gümüş ve bakır dirhemlerle alış veriş yapmayı bırakarak altına rağbet ederlerdi. Bunda da öyle oldu. Çarşılarda mal satanlar Makrizî'nin deyiimiyle "İnsanlar eski Mısır dirhemleriyle iş yapmaya devam ettiler." Satılacak malın fiyatı eski dirhemlerle ilan ediliyordu.⁶² Bu yüzden

⁵⁸ Ebû Şâme, Zeyli Ravzateyn, s. 159; Nüveyrî, C.XXIX, s. 161; İbnü'l-Kesîr, C.XIII, s. 258; el-Makrizî, es-Sülûk, C.I, K.I., s. 240; Süyutî, C.II, s. 175-176.

⁵⁹ Nüveyrî, C.XXIX, s. 161.

⁶⁰ Kazım Yaşar Koprıman, "Memlûkler", C.VII, s. 39.

⁶¹ Nüveyrî, C.XXIX, s. 131.

⁶² el-Makrizî, İğâse, s. 65-66.

Sultan Melik Kâmil bir süre sonra bu dirhemleri kaldırdı.⁶³ Ancak bir süre sonra bu dirhemler yeniden tedavüle çıktı. 1233 ekonomik krizinden sonra bakır dirhemlerin kullanılması çoğaldı.⁶⁴

Mısır'da Nil nehrinin taşmaması sebebiyle meydana gelen kuraklık, Suriye ve el-Cezire bölgesinde de yağmur yağmaması nedeniyle olmuştur. Özellikle Suriye'nin Halep bölgesinde bu kuraklık daha şiddetli olmuş ve çok az ürün elde edebilmiştir. Mahsullerin nadirleşmesinden dolayı fiyatlar hızla yükselmiştir. İbn Esîr bu kıtlığı "Bundan önceki kıtlık ve pahalılık yıllarında böylesi asla yaşanmamıştır." şeklinde tanımlamaktadır. Halep ve çevresini bu sırada Atabey Şihabeddin Tuğrul, el-Aziz b. ez-Zâhir adına idare etmekteydi. Bu Atabey, devletin tüm idaresini ele almış, halkın kendisine müracaat ettiği şehri yöneten, emir verip neşreden, bu bölgenin asıl idarecisi idi. Atabey Şihabeddin bu pahalılık ve kıtlık yılında elinde avucunda bulunan bütün malları ve gıda maddelerini çıkarıp halka dağıtmıştır. Halep ve çevresini gayet mükemmel bir şekilde idare ederek bu pahalılığın ve kıtlığın tesirlerini azaltmaya çalışmıştır.⁶⁵ Makrizî, Suriye ve bu ülkenin deniz kıyılarındaki şehirlerinde bu pahalılığı 1229 yılı olayları arasında kaydetmektedir. Özellikle sahil şehirleri ve Şam'da olayları fiyat artışı oldukça yükselmiştir.⁶⁶

1229 yılında Suriye'den başlayarak yayılan ve 1230-1231 yıllarında Mısır'da ortaya çıkan ekonomik krizlerde bu bölgenin halkı

⁶³ Nüveyrî, C.XXIX, s. 131,

⁶⁴ el-Makrizî, *İğâse*, s. 66-67; Kazım Yaşar Koprıman, "Memlûkler" DGBİT, C.VII, s. 39.

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, C.XII, s. 463; İbnü'l-Kesîr, C.X, s. 258

⁶⁶ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s. 229.

büyük sıkıntılara göğüs germiştir. Mısır'da Sultan Kâmil ve ümerâ depolarındaki mahsulleri düşük fiyatla halka satarak krize engel olmaya çalışmışlar ve bundan dolayı fiyatlarda gözle görülür bir düşme olmuştur. Halep ve çevresinde ise Atabay Şihabeddin halka gıda maddeleri dağıtması ile halk biraz rahatlamış ve kıtlığın hafiflemesi sağlanmıştır.

Eyyubî hükümdarı Sultan Kâmil zamanında yine Mısır'da şiddetli bir veba salgınının ortaya çıktığı görülmektedir. 1234 yılında başlayan bu salgın üç ay devam etmiştir. Kaynaklarda bu taunun yeni vebanın sebepleri üzerinde durulmamaktadır. Kuraklık veya açlıktan dolayı çıkmadığı ve bulaşıcı hastalıklardan dolayı böyle bir krizin meydana geldiği görülmektedir. Dönemin kaynakları ve onlardan faydalanan eserlerde fazla bilgi olmamasına rağmen, onların hepsinde bu vebanın çok tesirli olduğu anlaşılıyor. Kahire ve çevresindeki köylere de yayılan bu vebada insanlardan oldukça fazla ölümler olmuştur. Kahire'de 12.000 kişinin öldüğü ancak tüm Mısır ülkesinde 30.000'den fazla insanın öldüğü yazılmaktadır.⁶⁷ Nil nehri 1234 senesinde 16 zira ve 13 parmak seviyesindeydi.⁶⁸ Kuraklıktan kaynaklanan bir problem Mısır'da yoktu. Mısır arazisi ekim yapmak için elverişli idi.

İbn Tagrıbirdî, 1235-1236 yıllarında Mısır'da yine bir vebanın ortaya çıktığını, oranın halkından ve diğer insanlardan haddinden fazla ölenler olduğuna işaret ediyor.⁶⁹ Diğer kaynaklarda bu veba salgını kısaca H.633/M.1235/6 Mısır'da veba salgını oldu." şeklinde

⁶⁷ Nüveyrî, C.XXIX, s. 176; el-Makrizî, es-Sülûk, C.I, K.I, s. 250; İbn Tagrıbirdî, en-Nücum, C.VI, s. 255; Süyutî, C.II, s. 176; Ganim, s. 29-32.

⁶⁸ İbn Tagrıbirdî, en-Nücum, C.VI, s. 259.

⁶⁹ İbn Tagrıbirdî, en-Nücum, C.VI, s. 260.

geçmektedir.⁷⁰

1235 yılında Süryanî tarihçi Ebû'l-Ferec, Anadolu'da büyük bir kıtlığın hüküm sürdüğünü yazmaktadır. Bu sırada Alaeddin Keykubad, Eyyubîlere bağlı Güneydoğu Anadolu'da Urfa, Harran gibi yerleri fethetmişti. Kuraklık sebebiyle mahsul yetişmemiş ve kış aylarında Fırat nehri donmuştu.⁷¹

III. İkinci el-Âdil Dönemi

Eyyubî sultanı Kâmil'in ölümünden sonra oğulları arasında taht kavgaları meydana geldi. Sultanın vasiyeti üzerine küçük oğlu Âdil Eyyubî Mısır ve Dımaşk bölgelerinin verilmesini, oğlu Salih Eyyub'a Cezire mıntıkasının verilmesini vasiyet etmiştir. Ümerâ tarafından bu durum kabul edilmesine rağmen, Dımaşk'ta ihtilafa düştüler. Bir kısmı, buraya Nasır Davut b. Muazzam'ın bir kısmı da Cevad Muzafferüddin Yunus b. Mevdud b. Melik Âdil'in sahip olmasını istediler. Melik Cevad Dımaşk'a girerek halka büyük baskılar yapmış ve onlardan 600.000 dinar parayı zorla almıştır.⁷² Şam'da bu durumlar olurken bir yandan da aynı tarihlerde (1237-1238) şiddetli bir pahalılık görüldü. O zamana kadar böyle bir pahalılığın görülmediğine işaret eden Ebû Şâme "Bir gırara (gırar) buğday 25 Mısır dinarına yükseldi. Bu 225 dirhemdi. Bir ritl ekme bir dirhem oldu. Bütün eşyaların fiyatları bu şekilde arttı. Bu yılın sonlarına doğru (H.636) fiyatlardaki artış durdu."⁷³ demektedir.

⁷⁰ İbn Hacer Askalanî, *Bezlü'l-Mâûn*, varak: 123b; Zekeriya el-Ensarı, *Tuhfetü'r-Ragabeyn fi Beyani Emri't-Teva'in*, varak: 13a.

⁷¹ Ebû'l-Ferec, C.II, s. 535.

⁷² İbnü'l-Kesîr, C.XIII, s. 291-292; Ramazan Şeşen, s. 374.

⁷³ Ebû Şâme, *Zeyli Ravzateyn*, s. 168.

Kaynağında belirtilmemesine rağmen, bu fiyat artışının en önemli sebebinin Eyyubî melikleri arasındaki iktidar kavgası olduğu söylenebilir. 1239 yılı içinde bu pahalılık sona ermiş ve halkın durumu normale dönmüştür.

Eyyubîlerin elinde bulunan Dımaşk'ta yaşayan dönemin müellifi Ebû Şâme 1241 yılında yer belirtmeden bir kıtlık ve kuraklıktan bahsetmektedir. Muhtemelen Suriye'de meydana gelen bu kuraklıkta yağmurlar azalmış, sular çekilmiş ve nehirler kurumuştur. Bunun üzerine yeşillikler kurumuş ve ekinler yok olarak mahsul alınamamıştır.⁷⁴

IV. es-Salih Necmeddin Eyyub Dönemi

İktisadî krizlerin meydana gelmesinde rol oynayan faktörlerin biri de ülke içinde emniyetin yok olmasıdır. Eyyubî döneminde buna örnek teşkil edecek durumlar çoktur. Özellikle, Eyyubî melikleri arasında devam eden iktidar mücadelesi sırasında devlet içinde asayiş ve güvenlik alt üst olmuş ve ticaret yollarının emniyeti azalmış ve bundan tüccarlar büyük zararlar görmüştür. Bir de bu dönemde görülen Arap kabilelerinin isyankar ve yağmacı tutumları sebebiyle şehirlerin ve köylerin saldırılara maruz kalması, ülke ekonomisinin krizlere sürüklenmesine neden olmuştur. Hem Memlûk döneminde hem de Eyyubîler döneminde buna benzer olaylara sık sık rastlanılmıştır.⁷⁵

Bu iktisadî krizlerin ortaya çıkmasına devlet içindeki emniyetin kaybolması neden olduğu gibi bazen de dış faktörler neden olmuştur. Böyle ortaya çıkan krizlerden birine Eyyubîler zamanında Suriye'de

⁷⁴ Ebû Şâme, *Zeyli Ravzateyn*, s. 171.

⁷⁵ Koprman, "Memlûkler", C.VI, s. 30.

şahit olundu. 1230 Yassı Çemen Savaşı'ndan sonra mağlubiyete uğrayan Harezmliler hükümdarı Celaleddin'in 1231 yılında öldürülmesinden sonra askerlerinin bir kısmı başı boş kalmış, bir kısmı da Celaleddin'in komutanlarından Berke Han'ın etrafında birleşerek Anadolu Selçuklularının hizmetine girmiştir.⁷⁶ Askerlerden bir kısmı da Güneydoğu Anadolu bölgesi ve Suriye'nin kuzeyine doğru inerek Eyyubîlerle karşı karşıya geldiler. Bunlar bazen onlarla karşı karşıya gelirken bazen de, Eyyubî melikleri arasındaki taht mücadelelerinde taraf oldular. Hatta Eyyubîlerden Salih Necmeddin Eyyub Harezmliler ile anlaşarak Urfa ve Harran'ı onlara vermiş ve onların askerî gücünden faydalanmak istemiştir. (1238). Hatta Salih Necmeddin Eyyub bu sırada Mısır'a hakimiyetin kurmak için onlardan faydalanmak istemiştir. Ancak Harezmlileri kontrol altına almak çok güçtü. 1244 yılında Mısır hükümdarı Salih Necmeddin Eyyub, Suriye'de de hakimiyetini pekiştirmek için Harezmlilerle anlaştı ve onların Şam şehrini kuşatmalarını istedi.⁷⁷ Buna karşılık Salih Necmeddin'in amcası Dimaşk hükümdarı Salih İsmail ve diğer Eyyubî melikleri Haçlılarla Mısır hükümdarına karşı ittifak kurmuşlardır. 20 Ekim 1244 yılında, Mısır ve Harezmliler, Haçlılar ve müttefiklerini ağır bir yenilgiye uğrattılar.⁷⁸ Bu sırada İbn Tagribirdî, Suriye'de özellikle de Şam şehrinde büyük bir pahalılık olduğunu yazmaktadır. Pahalılığın arkasından açlık ortaya çıkmış ve bunun neticesi olarak da veba zuhur etmiştir. Şam şehri halkının bu felakette helak olduğunu yine bize müellif anlatmaktadır.

⁷⁶ Şeşen, "Memlûkler", C.VI, s. 366.

⁷⁷ İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, Beyrut 1996, s. 500-502; İbnü'l-Kesîr, C.XIII, s. 307.

⁷⁸ İbn Vâsıl, C.V, s. 350; Nüveyrî, C.XXIX, s. 300; İbnü'l-Kesîr, C.XIII, s. 311; Şeşen, s. 384.

Hatta ölen insanların, açlık sebebiyle diğer insanlar tarafından yendiğini de kaydetmektedir.⁷⁹ Diğer kaynaklar, bu tarihte bir kıtlık ve vebadan bahsetmiyorlar, ancak 1245 yılında Harezmlilerin Suriye üzerine saldırılarındaki büyük ekonomik bunalımdan bahsederek ortaya çıkan pahalılık ve kıtlığı anlatmaktadır.

1245-1246 yıllarında Harezmlilerin Suriye bölgesindeki faaliyetlerine gelince, Mısır hükümdarı Salih Necmeddin, Harezmlilere vaat ettiği yerleri vermeyince ona karşı cephe aldılar ve Salih İsmail'le anlaştilar ve Şam şehrini kuşattılar. Baalbek'te bulunan Salih İsmail de Harezmlilere katıldı. Uzun süre kuşatma altında kalan Şam şehrinde görülmemiş bir kıtlık yaşandı. Bu sırada burada yaşayan dönemin muasır kaynağı Ebû Şâme, meydana gelen kıtlığı teferruatıyla anlatmaktadır. "Harezmliler Suriye'ye giden yolları kontrol altına almışlardı. Bu sebepten kıtlık ve bela büyüdü. Ekmeğin bir evkiyesi yarım dirhemın üzerine çıktı. Samanın bir evkiyesi bir kastasa satıldı. Rebiyülevvel ayının başlarında (1245 Temmuzunun sonları) bu durum ortalığı kasıp kavuruyordu.⁸⁰ Yine dönemin diğer kaynağı İbn Vâsıl da bu olayı teferruatıyla anlatmaktadır. Bunlara göre bu bölgede ortaya çıkan ekonomik krizler neticesinde Suriye'nin başta Şam ve Halep şehri olmak üzere halk büyük sıkıntılarla karşılaşmış, ülkede asayiş ve emniyet yok olmuş, ticaret yolları kesilmiş ve buralara gelen giden olmaz olmuştur. 1246 yılı Mart ayının başlarında buğdayın bir gırarası 600 Nasıriye dirhemi, yarım gırarası 300 Nasıriye dirhemi olmuştur. Bir ritl ekmek 3, 4 dirhem veya bunun üzerinde satılmaktaydı. Bu durum uzun süre devam etmiştir. Karışıklık esnasında fakir insanlar yollarda

⁷⁹ İbn Tagrıbirdî, en-Nücum, C.VI, s. 288.

⁸⁰ Ebû Şâme, Zeyli Ravzateyn, s. 175.

kalmışlardır. Ebû Şâme, bu fakir insanların "Paraları ile arı satın aldılar ve onu tavuk gibi yediler. Bunu gözlerimle gördüm."⁸¹ diyerek durumun ne derecede vahim olduğunu gözler önüne sermektedir. 1246 Mart ayının sonlarında fiyatlar daha da hareketlenmiştir. Yine bu olaya şahit olan ve o sırada Şam'a yaşayan Ebû Şâme'ye bakalım: "Buğdayın bir gırarası 100 Suriye Nasırıye dinarına çıktı. 10 gırra buğdayın 10 000 dirheme iki aylık vade ile satıldığını ve bunun borç vesikasına yazıldığını duydum. Ben, bir defa bir rıtl ekmeği 4 dirheme satın aldım. Zilkade ayının 11. gününde (M.31 Mart 1246) kara ekmeğin iki ukiyye⁸²si bir dirheme, arpa ekmeğinin iki ukiyyesi yarım dirheme satıldı. Zilkade ayının on ikinci günü (M. 1 Nisan 1246) buğdayın bir gırarası 1250 gümüş Nasırî dirhemine yükseldi. Unun bir ukiyyesi 4, bir rıtlı ise 10 dirheme satıldı. Arpanın bir keyl⁸³i 50, bir gırarası 600 dirheme satıldı. Kara üzümün iki ukiyyesi yarım dirheme satılırken 2 dirheme çıktı. Posta kapısında, Doğu camileri kapılarında fiyatların indirilmesinin istendiğini duydum. "Fiyatları Allah rızası için düşürün." deniyordu. İşitenlerden bazıları söylüyordu: "Bir ukiyyesini 10 fülusa aldık. Bugün nasıl rahatlayacağız? Yeşil baklanın rıtlı 25, pirinçli sütün üç ukiyyesi yarım, kuru pirincin iki ukiyyesi de yarım dirheme çıktı. Kötü mangal kömürünün bir rıtlı 6 dirheme çıktı. Fiyatlar inmeyerek daha da şiddetlendi. Bir müdd⁸⁴ buğday 20, bir gırarası ise 1500, ekmeğin iki

⁸¹ Ebû Şâme, Zeyli Ravzateyn, s. 178.

⁸² Ukiyye: Bir ağırlık birimi olan ukiyye değişik yerlerde farklı orandadır. İslamiyetin ilk yıllarında 125 gramlık bir ağırlıktı. Mısır'da 37,5 gram, Suriye'de 154,160 gram, Halep'de ise 190 gramdır. Bk. Walter Hinz, s. 43-44.

⁸³ Keyl: Şam'da 17 kg buğdaya yani 22,08 litreye eşittir. Halep'te ise 6.56 litredir. Bir Şam gırrası 12 keyle eşittir. Bk. Walter Hinz, s. 49.

⁸⁴ Müdd: ilk zamanlarda Mısır'da kullanılan bu ağırlık birimi daha sonra

ukiyyesi çeyrek, rıtlı ise 7 dirheme çıktı. Bu durum kurban bayramına kadar böyle devam etti. Fiyatlar sene sonlarına doğru inmeye başladı. Ekmeğin rıtlı 2 dirheme, etin rıtlı 3 dirheme satıldı. Cemaziyülevvel (Eylül 1246)de etin rıtlı yarım dirheme indi.”⁸⁵

Yukarıdaki satırlar bizzat olayların içinde yaşamış bir kişinin ifadeleridir. Ancak dönemin bazı kaynakları ve bunlardan faydalanan sonraki dönem müellifleri bu Şam kuşatmasını ve Harezmlilerin Suriye üzerindeki saldırılarını biraz değişik anlatmaktadırlar. Fakat Ebû Şâme'nin verdiği bilgilere yakın olarak Sıbt İbnü'l-Cevzî'den nakiller yapan İbn Kesîr yazmaktadır. Bu müellifin ifadesine göre, bir gırara buğday 1600, bir kantar un 900, iki okka ekme çeyrek, bir rıtlı ise 7 dirheme satılmıştır. İnsanlar bu sıkıntılarda yiyecek elde etmek için evlerini ve arazilerini satmışlar. Kedi, köpek ve hayvan etleri yemişler. Açlıktan yollarda düşerek ölmüşlerdir. Sağlar, ölen insanları yıkamaktan, kefenlemekten ve defnetmekten aciz kalmışlar; bunun üzerine cesetleri kuyulara doldurmuşlardır. Bu cesetlerden yayılan kokudan Şam'da yaşanmaz olmuş ve insanlar çok rahatsızlık çekmişlerdir.⁸⁶ Yine dönemin kaynağı İbn Vâsıl, biraz da abartılı olarak Dimaşk'taki durumu açıklamaktadır. Buğdayın bir gırasınının 1600 dirheme ulaştığını ve bu durumun hiçbir asırda görülmediğine işaret ederek Dimaşk'taki canlıların hepsinin açlık ve vebadan helak olduğunu bir evin fiyatınının 10. 000 dirhem iken 1500 dirheme satıldığını yazmaktadır. Hatta bir gırara buğdayın 10. 000 dirheme satıldığını

kullanılmamaya başlandı. Ancak Irak, Suriye, Filistin, Mağrib ve Anadolu'da kullanılmıştır. Orta Çağ sonlarına doğru Suriye'de bir müdd 2.84 kg buğday veya 3,67 litredir. Irak'ta ise 2.5 litre idi. Bk. Walter Hinz, s. 56-58.

⁸⁵ Ebû Şâme, Zeyli Ravzateyn, s. 178.

⁸⁶ İbnü'l-Kesîr, C.XIII, s. 314.

yazarak abartıya kaçmıştır. Bir evin bir gırara una verildiğini, şehirde ölmüş insan ve kokmuş cesetlerin yendiğini, kedi, köpek ve insanların yendiğini, kan içildiğini yazmaktadır. Hatta ceza evinde ölen bir mahkumun cesedinin diğer mahkumlar tarafından yendiğini de eklemektedir.⁸⁷

İbn Kesîr ise Sıbt İbnü'l-Cevzî'den nakiller yaparak bu kıtlığı şöyle anlatır: "Fakir insanlar yollarda düşüp öldüler. Ondan bundan bir lokma yiyecek dilenmeğe başladılar. Kepek satın alıp ıslatarak yemek için önce bir dinar dilenmeğe sonra bir dirhem; onu bulamazlarsa bir fülus dilenmeğe başladılar. Islattıkları kepeği adeta tavuk gibi yiyorlardı." İbn Sıbt'ın kendisi bizzat bu durumları müşahade etmiş, yiyeceklere ve diğer eşyalara dair fiyatları tafsilatlı olarak nakletmiştir.⁸⁸

Sonraki dönemin kaynakları, Harezmlilerin sebep olduğu bu karışıklık ve kıtlığı yazarken kıtlığın daha şiddetli olduğunu anlatmaktadırlar. Şam'a gelen yiyecek ve erzak yollarını kesmişler ve buğdayın bir gırrası 1800 Nasirî dirhemine yükselmiş ve bu yüzden birçok insan telef olmuştur. Bu kıtlık esnasında büyük alimlerden birçoğu da ölmüştür. Açlığın akıbetinde ortaya çıkan veba salgını ile de ölümler daha da artacak ve Şam şehrinin nüfusu azalacaktır.⁸⁹

Bu kıtlık ve hastalıklı günler 1246 yılında Necmeddin Eyyub'un harekete geçmesine neden oldu ve Harezmliler Mısır kuvvetlerinin üzerlerine geldiğini duyunca Şam kuşatmasını kaldırıp Hims ve Halep

⁸⁷ İbn Vâsıl, C.V, s. 353.

⁸⁸ İbnü'l-Kesîr, C.XIII, s. 315.

⁸⁹ Nüveyrî, C.XXIX, s. 314-315; el-Makrizî, es-Sülûk, C.I, K.I, s. 322; İbn Tagnbirdî, en-Nücum, C.VI, s. 312; Mahmud Yasin Ahmed et-Tikritî, el-eyyubiyîn fi Şemalü's-Şam ve'l-Cezire (H.564-648/M.1168-1150), Beyrut, 1981, s. 300-301.

kuvvetlerini yenmek için buraya yönelmişler. Ancak burada Hıms hakimi el-Mansur bunları ağır bir yenilgiye uğratarak liderleri Berke Han'ı öldürmüştü ve bu yenilgiden sonra Harezmliler bir daha toparlanamayarak dağılmışlar ve etraftaki küçük hükümdarların hizmetine girmişlerdir.⁹⁰

Dımaşk şehrine gelen Necmeddin Eyyub, herhalde buradaki kıtlığı ve yoksulluğu görmüş olmalı ki halka iyilikler ve ihsanlarda bulunmuştur. Yoksullara ve düşkünlere bol sadaka dağıtmıştır.⁹¹ Böylece buradaki halkın durumunu düzeltmeye çalışmıştır. Gerçekten çok şiddetli geçen Dımaşk kuşatması sırasında buranın halkı insan havsalsının alamayacağı ölçüde sıkıntılara göğüs germişlerdir. Burada devam eden olaylar insanların hafızalarında yer etmiştir. İbn Kesir bu yılları "Harezmlilerin senesi"⁹² şeklinde tanımlamıştır.

Suriye halkı sadece kıtlık ve salgın hastalıklarla değil, Harezmlilerin yaptığı yağma, öldürme ve zulümlere de maruz kalmışlardır. Ancak onların mağlup edilmesi ile durum düzelmiş ve 1246 yılının Haziran ayından itibaren bir rahatlama olmuş ve fiyatlar inmiştir.⁹³

Suriye bölgesinde Harezmlilerin yol açtığı bu felaketler olurken, Mısır'da da Melik Salih Necmeddin Eyyub (1240-1249) zamanında 1244 yılında Mısır'da kıtlık ve veba ortaya çıkmıştır. Mısır'da bu kıtlığın ve fiyat artışlarının sebebi Nil nehrinin ziraat arazisini sulamak için yeteri miktarda taşmamasıdır. Bu yılda Nil'in seviyesi Ravza mikyasında 15

⁹⁰ İbnü'l-Kesir, C.XIII, s. 320; Şeşen, s. 385-386; et-Tikriti, s. 302.

⁹¹ İbnü'l-Kesir, C.XIII, s. 316.

⁹² İbnü'l-Kesir, C.XIII, s. 313.

⁹³ Ebû Şâme, Zeyli Ravzateyn, s. 178; İbn Vâsil, C.V, s. 354.

zira seviyesinde idi. Taşma seviyesinden bir zira eksikti. Bundan dolayı kıtlık olmuş ve halk büyük zarar görmüştür. Makrizî de buğdayın bir erdebinin 400 dirhemü'n-nukraya çıktığını yazmaktadır.⁹⁴ Bu dönemin kaynaklarında daha ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Fakat normal zamanlarda 8-10 dirhem arasında satılan bir erdeb buğdayın 400 dirheme çıkması bu pahalılığın ne seviyede olduğunu bize göstermektedir. Tabii sebeplerden meydana gelen bu pahalılık Mısır halkı üzerinde oldukça fazla tahribat yapmışa benzemektedir.

Dönemin muasır Süryanî kaynağı Ebû'l-Ferec aynı yıllarda Malatya ve çevresinde şiddetli bir kıtlık ve vebadan bahsetmektedir. Burada kıtlığın çıkmasının sebebi Moğolların şehri yağmalayıp birçok insanı katledip burayı terk etmelerinden sonra olmuş ve kıtlık neticesinde Malatya çarşılarında açlıktan ölen insanlar, hayvanlardan farksız şekilde dolmuştur. Bunların cesetlerinin kokmasıyla ortaya çıkan pis kokular vebaya uygun ortamı hazırlamış ve bundan dolayı büyük bir felaket yaşanmıştır. Buranın halkı çocuklarını ve kölelerini satarak yiyecek temin etmeye çalışmışlar, ancak alıcı bulamamışlardır.⁹⁵

Eyyubîler zamanında Mısır'da son veba salgını Dimyat'ta ortaya çıkmıştır. 1249 yılında Haçlılar Dimyat'ı Eyyubîlerden tekrar aldılar. Ancak deltanın rutubetli sıcağında askerlerin disiplini bozulmuş ve yiyecek maddeleri tükenmişti. Ayrıca onların ordugahında bulaşıcı hastalıklar türemişti. Bu ortaya çıkan bulaşıcı hastalık veba idi. Eyyubî askerleri Dimyat'taki Haçlıların yiyecek yollarını kesmişti ve 80'den fazla Haçlı gemisini yakalamışlardı. Bunun üzerine Hristiyan askerleri

⁹⁴ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.II, s. 320; Ibn Taghbirdî, *en-Nücum*, C.VI, s. 312; Süyutî, C.II, s. 176; Ganim, s. 30.

⁹⁵ Ebû'l-Ferec, C.II, s. 545.

arasında açlık tehdidi başlamıştı. Bu açlığı dizanteri, tifüs ve diğer salgınlar izlemiştir. Bu sırada Sultan Melik Salih Necmeddin ölmüş ve yerine oğlu Turan Şah geçmiştir. Haçlıların ise başında VIII. Haçlı seferine çıkan Fransız kralı IX. Louis bulunuyordu. İleride Memlûk devletini kuracak Bahrî Memlûk askerlerinin şiddetli saldırıları ve bir de Hıristiyan askerleri arasında çıkan veba hastalığı sebebiyle, Haçlılar başarısız oldular ve yapılan savaşta başta Kral IX. Louis olmak üzere binlercesi Müslümanlara esir düşmüştür.⁹⁶ Hatta kral da bu bulaşıcı hastalığa tutulmuştu. 1219 yılında Haçlıların Dimyat'ı istilaları sırasında Müslüman askerler ve halk arasında yayılan açlık ve bulaşıcı hastalıkların aynısı bu defa onlar arasında olmuş ve Müslümanların tekrar Dimyat'ı fetihleri kolaylaşmıştır. Haçlılar arasında bu kıtlık ve veba sırasında oldukça fazla ölümler olmuştur.

V. Suriye'de Meydana Gelen Kıtlık ve Veba Salgını

Eyyubîlerin Mısır'daki hakimiyetleri 1250 yılında sona ermiş, ancak Suriye'deki hakimiyetleri 1260 yılına kadar devam edecektir. Bu dönemde Mısır'da da bir pahalılık görülmüştür. Bunu sadece Makrizî yazmaktadır.⁹⁷ Ancak kıtlığın asıl merkezi Suriye şehirleri özellikle de Halep ve Şam'dı. Bazı kaynaklarda bu vebanın sebebi belirtilmezken İbn Kesîr'in ifadeleri vebanın Bağdat'tan Suriye'ye doğru yayıldığını göstermektedir. "Moğollar 1258 yılında Bağdat'ı istila ettiklerinde buranın insan sayısı rivayetlere göre 800.000, 1.800.000 veya 2.000.000 kişiydi. Bağdat'ta 40 günlük felaket sona erince şehrin altı üstüne gelmişti. Orada tek tük insandan başkası kalmamıştı. Yollarda

⁹⁶ Ebû'l-Ferec, C.II, s. 550-551; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.II, s. 354; İbn Tagribirdî, *en-Nücum*, C.VI, s. 323; Şeşen, s. 390-391; Runcimen, C.III, s. 225-230.

⁹⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.II, s. 409-410.

ölü yığınları tepecikler oluşturmuş, yağmur yağınca suretler değişmişti. Bu ölülerden ötürü şehir kokuşmuş, hava bozulmuş, bundan dolayı şiddetli bir veba salgını meydana gelmişti. Bu salgın hava zerrecikleri vasıtasıyla Şam ülkesine (Suriye) de sirayet etmiş, havanın bozulması ve pis kokuların oluşması nedeniyle salgın hastalıklar yayılmıştır. İnsanlar kıtlık, veba, ölüm ve taun belalarına maruz kalmışlardı. Artık şehirde güvenlik sağlanınca Bağdat'ın yer altı sığınaklarında, mezarlıklarında ve dehlizlerinde gizlenmiş olan kimseler sanki mezarlarından çıkmış ölüler gibi ortaya çıktılar. Birbirlerini tanıyamadılar. Baba oğlunu, kardeş kardeşi tanıyamıyordu. Şiddetli bir vebaya yakalandılar ve hepsi öldüler. Ebû Şâme, şeyhimiz Abdullah ez-Zehabî ve Kudbeddin el-Yeni'nin anlattıklarına göre bu sene de Şam'da (Suriye) insanlara şiddetli bir veba musallat olmuştu. Bunun sebebi de Irak'taki ölülerin çokluğundan havanın bozulması idi. Bu nedenle hastalık Şam (Suriye) mntikasına da sirayet etmişti.⁹⁸ Moğolların Anadolu'ya girişi ile beraber bu bölgede ekonomik ve siyasî bakımdan oldukça fazla karışıklıklar meydana gelmiş ve bunun neticesinde bölge insanları büyük sıkıntılara göğüs germişlerdi. İşte 1258 ekonomik krizi de bunlardan biridir.

14. ve 15. asrın müellifi Aynî de İbn Kesîr'in ifade ettiği düşüncelere katılmış ve Moğolların katliamları neticesinde ölmüş insan cesetlerinin yağmurda ıslandığını ve defnedenler kalmadığı için kokuştüğünü ve havayı değiştirdiğine işaret ediyor. Bundan dolayı ölümlerin ve vebanın hasıl olduğunu ve Suriye bölgesine yayıldığını yazmaktadır. Hem Irak'ta hem de Bağdat'ta kıtlık, veba ve ölümlerin

⁹⁸ İbnü'l-Kesîr, C.XIII, s. 365.

arttığını belirtmektedir.⁹⁹

Bazı muasır kaynaklar ise Suriye'de meydana gelen kıtlık ve vebanın Moğolların saldırılarından önce de görüldüğünü belirtirler. Suriye'de süren bu kıtlığın sebebi, muhakkak ki Moğolların bu bölgeye doğru ilerledikleri haberleri yayılınca olmuş ve Suriye bölgesinde insanlar canlarını korumak için birtakım çarelere başvurmuşlardır. Halk, bir yandan bu bölgedeki şehirleri terk ederken bir yandan da ellerinde bulunan gıda maddelerini saklama yoluna gitmiş ve çarşılarda gıda maddeleri yüksek fiyatla satılmaya başlanmıştır. Bu pahalılık Mısır'a kadar uzanmıştır. Bilhassa Suriye'nin Şam ve Halep şehirlerinde fiyatlar had safhaya çıkmıştır. Halep'te bir makkûk buğday 100, arpa ise 60 dirheme satılmaya başlanmıştır. Bir kavun ise 30 dirheme satılmıştır. Bu pahalılığın arkasından kıtlık ve açlık meydana geldi ve açlıktan ölümler çoğalınca veba ortaya çıktı. Yukarıda belirttiğimiz gibi zaten Irak'ta var olan veba, Suriye'de de yayılma imkanı bulmuş ve bunun neticesinde ölümler çoğalmıştır. Bu açlık, kıtlık ve vebalı günlerde Halep'te her gün 1.200 insan ölürken, Şam'da ise daha fazla toplu ölümler görülüyordu.¹⁰⁰

Suriye şehirlerinde meydana gelen bu veba salgınında ölümler o kadar çok olmuş ki, cesetler ortada kalmış ve bunları defnedecek insan bulunamamıştı.¹⁰¹ Şehirlerde, yollarda, sokaklarda, çarşılarında ve

⁹⁹ Aynî, C.I, s. 175-176.

¹⁰⁰ İbn Aybek ed-Devâdarî, C.VIII, s. 36-37; Ebu'l-Fida, C.II, cüz III, s. 197; İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 192; Aynî, C.I, s. 175-183; el-Makrizî, es-Sülûk, C.I, K.II, s. 409-410; İbn Tagrıbirdî, en-Nücum, C.VII, s. 56.

¹⁰¹ Ebu'l-Fida, C.II, cüz III, s. 197; İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 192; Aynî, C.I, s. 183; M.W.Dols, the Black Death, s. 34.

evlerde ölen insanların cesetleri kokmuş ve bunlardan yayılan pis ve tiksindirici kokulardan yeni hastalıklar ve mikroplar yayılmış ve insanlar buralarda yaşayamaz hale gelmiştir. Suriye’de meydana gelen bu veba o kadar şiddetli olmuş ki Ebû’-Fidâ, bu vebaya “genel veba” ismini vermiştir.¹⁰² Genellikle ölümlerin çok olduğu büyük salgınlara bu şekilde isimler verilmektedir. Bu da bize göstermektedir ki 1258 Suriye vebası çok tesirli olmuştur. Bu veba sırasında Şam’da ölümler artınca, Eyyubî Sultanı Nasır Davut b. Melikü’l-Muazzam, Şam yakınlarındaki Bûveyda köyüne gitmiş ve orada vebadan ölmüştür (1258).¹⁰³ Yine Melik Salih Eyyub’un inşa katibi Bahaeddin Züheyr b. Muhammed b. Ali el-Mühellebi de Kahire’de vebadan ölmüştür.¹⁰⁴ Bu durum veba salgınının Mısır’a da sıçradığını göstermektedir.

Anadolu ve Irak’ta Moğol baskısı başladığından bu yana İslam dünyasında huzur kaçmış ve bundan dolayı büyük olaylar olmuştur. Özellikle de Bağdat’ın 1258 yılında işgali ve toplu katliamlar, Moğolların ne kadar büyük bir tehlike olduğunu göstermiştir. Mısır ve Suriye’de iç karışıklık, kuraklık gibi sebeplerden ortaya çıkan ekonomik bunalımlara bir de Moğol tehlikesinin sonucu olarak görülen krizler eklenmiştir. Güneydoğu Anadolu ve Suriye’de birçok şehirler Moğolların eline geçmiş, köyler yakılıp yıkılmış, ziraat fesada uğramış ve ekinler ekilemez olmuştur. Şehirler, köyler terkedilmiş ve ticaret durmuştur.

¹⁰² Ebu’l-Fida, C.II, cüz III, s. 197.

¹⁰³ İbn Aybek ed-Devâdarî, C.VIII, s. 36-37; İbnü’l-Kesîr, C.XIII, s. 380-381; Aynî, C.I, s. 198; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.II, s. 412; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücüm*, C.VII, s. 61.

¹⁰⁴ İbnü’l-Verdî Tarihi, C.II, s. 196; Ebu’l-Fida, C.II, cüz III, s. 197; İbnü’l-Kesîr, C.XIII, s. 377.

Bunların yanında Moğol istilasına uğrayan Irak'tan çok sayıda insan Batıya doğru göç ederek Suriye ve Mısır'a sığınmıştır. Bir de buna ek olarak Mağrip ülkelerindeki karışıklık sebebiyle Mısır ve Suriye'ye bu bölgelerden de insanlar iltica etmekteydiler.¹⁰⁵ Bu durumlar bize göstermektedir ki hem Mısır hem de Suriye'nin nüfusu artmış ve bu kalabalık insan toplulukları kıtlığa sebep olmuştur. Çünkü Mısır ve Suriye'de ticaret ve tarıma dayalı bir ekonomi bulunmaktaydı. Bu etkenlerden dolayı ekonomi zayıflamıştı. Bir de bunun yanında bulaşıcı hastalıklar görülmüştür.

Bu sebeplerden dolayı 1258 yılından 1264 yılına kadar hem Suriye'de hem de Mısır'da oldukça fazla ekonomik bunalımlar görülmüştür. Bu bölgede kullanılan paraların alım gücü düşmüş ve fiyatlar aşırı şekilde artmıştır. Bunun sebebi Moğolların oralarda meydana getirdiği tehlikeli durumdu.¹⁰⁶

1260 yılında Moğolların İslam şehirlerine yönelmeleri üzerine fiyatlar aşırı bir şekilde arttı. Yiyecekler ortadan kalmış ve saklanmış, bulunmaz olmuştur. Bu yüzden fiyatlar yükselerek Halep'te etin rıtlı 17, balık etinin rıtlı 30, sütün rıtlı 15, tahinin rıtlı 70, sirkenin rıtlı 30, pirincin rıtlı 20, narın rıtlı 30, şekerin ve helvanın rıtlı 50, balın rıtlı 30, bir süt emen oğlak 40, bir tavuk 5, bir yumurta 1.5, soğan 0.5, bir tutam bakla 1, bir karpuz 40, bir elma 5 dirhem olmuştur. Ekmek olmadığı için fiyatı belirlenemedi. 1260-1261 yıllarında da bu fiyat artışları devam etmiş ve daha da yükselmiştir. Bu pahalılığın 1262 yılına kadar sürdüğü görülmüyor. 1262 yılında bir gırara buğday 400 dirheme satılıyordu.

¹⁰⁵ Ali Seyyid Ali, *Kudüs fi'l-Asri Memlûkî*, Kahire, 1986, s. 68-69.

¹⁰⁶ Hammud b. Muhammed b. Ali en-Necidî, *en-Nizâmü'n-Nakdi'l-Memlûkî*, Riyad, 1992, s. 390-434.

Pahalılık bütün eşyalara yansımış ve açlıktan birçok insan Suriye şehirlerinde ölmüştür.¹⁰⁷ Makrizî 1260 yılında Dımaşk'ın güneyinde Havran bölgesinde farelerin ortaya çıktığını ve mahsulleri yediğini belirtmektedir. Hatta 300.000 gırara buğdayın yendiği söyleniyor.¹⁰⁸ Bu fare salgınının da Suriye'de fiyat artışına ve kıtlığa sebep olduğu görülmektedir. Kaynaklarda gıda maddeleri ve eşya fiyatları da farklı verilmektedir. Bunun nedeni bazen aşırı şekilde yükselme olduğu gibi bazen de aşırı düşmeler görülmektedir.

Aynî, bu fiyat artışını Haçlılara bağlamaktadır. Bunun da nedeni para düzeninin onlar tarafından bozulmasıdır. Haçlıların elinde bulunan Yafa'da sahte dirhemler basılması nedeniyle fiyatlar yükselmiştir. Daha önceleri üçte ikisi gümüş geri kalan biri bakırdan darp edilen Nasiriye dirhemine mukabil olarak Haçlıların bastırdığı %15'i gümüş %85'i bakır olan bu paralar Suriye şehirlerine dağılmış ve halk bu paraya rağbet etmemiştir. Haçlı dirhemlerinin dört tanesi bir Nasiriye dirhemi yaptığı gibi bazen de ancak yarım dirhem olmuştur.¹⁰⁹ Bu para ile alışveriş durmuştur. Bu güvensizlik ortamında bütün yiyecek, içecek ve giyecek eşyaların fiyatları aşırı yükseldi. Paranın alım gücü düşmüş ve para değer kaybetmiştir. Görüldüğü gibi hem kuraklık, hem Moğol tehlikesi, hem farelerin mahsulleri yemesi hem de paranın ayarının bozulmasından dolayı Suriye şehirlerinde bilhassa Halep, Hama ve Dımaşk'ta pahalılık, kıtlık ve açlıktan ölümler görülmüştür.

Bu pahalılık ve kıtlık sırasında Sultan Zâhir Baybars 27 Aralık 1261 yılında Dımaşk'a gelmişti. Gerçekten fiyatlar başını almış gitmişti.

¹⁰⁷ Nüveyrî, C.XXX, s. 43-66; İbnü'l-Kesîr, C.XIII, s. 410.

¹⁰⁸ el-Makrizî, es-Sülûk, C.I, K.II, s. 442.

¹⁰⁹ Ebû Şâme, Zeyli Ravzateyn, s. 211; Aynî, C.I, s. 272; Ali Seyyid Ali, s. 221.

Muhtemelen Memlûk askerlerinin kalabalık olmasından dolayı fiyatlar daha da artmış ve yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi bir gırara buğday 450 dirhemü'l-fıddaya ulaşmıştı. Dımaşk halkından ölenler oldukça fazlaydı.¹¹⁰ Görüldüğü gibi bu iktisadî krizlerin birçok sebepleri vardı. Sonuçları da bu bölgenin halkını iyice yıpratmıştır. Suriye'de bu tür krizler sık sık görülecektir. Çünkü Suriye üzerinde Moğol tehlikesi 14. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir.

¹¹⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.II, s. 466.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1260-1310 DÖNEMİ

I. Zâhir Baybars el-Bundukdarî Dönemi

Memlûkler zamanında Mısır'da ilk ciddi kıtlık olayı Sultan Zâhir Baybars zamanında (1260-1277) oldu. 1264 yılında Sultan Zâhir Baybars'ın sultanlığının dördüncü senesinde meydana gelen bu kıtlığın sebebi tabii idi. Kahire'de fiyatlar aşırı şekilde yükseldi ve bu kıtlık üç ay devam etti.¹ Nil nehrinin taşkınlığının durması ve arkasından da özellikle gıda maddelerinin fiyatlarının aşırı artması ile meydana gelen bu kıtlıkta Nil nehrinin seviyesinin ne kadar olduğu hakkında kaynaklar bir bilgi vermemektedir. Ancak bir çoğunda nehrin sularının taşmaması ve Mısır arazisinin yeteri miktarda sulanamamasından dolayı bu kıtlığın meydana geldiğine işaret etmektedirler. Nehrin sularının Ravza mikyasında 16 ziraya çıkmamasını bir kıtlık işareti olarak gören Mısır halkı bütün kıtlık hadiselerindeki gibi gıda maddelerini saklamaya, satmamaya veya çarşılardan çok satın almaya başlayınca büyük bir kıtlık ortaya çıkmıştır. Normal zamanlarda 8-10 dirheme satılan 1 erdeb buğday 100 dirhemü'n-nukraya fırladı. Çarşılarda ve fırınlarda ekme bulunmaz oldu. Bunun üzerine Sultan Zâhir Baybars fiyatlara narh koydurdu. Ancak bu durum fiyatların aşağıya inmesini sağlayamadığı gibi daha da yükselmesine neden oldu. Bir erdeb buğday 150 dirhemü'n-nukraya çıkarırken arpanın erdebi 70 dirheme yükseldi. 1 ritl ekme 1 dirhem, 1 ritl et 44 dirheme satılmaya başladı. Özellikle fakir ve yoksullar bu sıkıntılı zamanda çok çile çektiler. Öyle ki narh yüzünden kimse gıda maddelerinin satılmasını istemedi. Tüccarlar ve

¹ Baybars el-Mansurî, *Tuhfe*, s. 52; aynı yazar, *Zubde*, C.IX, s. 104.

karaborsacılar yüksek fiyatla mal satarak fazla kazanç elde etmek amacındaydılar. Bu yüzden mahsulleri sakladılar. Aç kalan insanlar şehir dışına çıkarak tarlalara yöneldiler ve bir kısmı da köylere gittiler. Ancak buralarda da yiyecek ekmek, buğday ve sair şeyler bulamadılar. Bunun üzerine bu aç insanlar şalgam yaprakları, kabak yaprakları, yeşil bakla kökleri, haşhaş yaprakları gibi sair bitkileri yemek zorunda kaldılar. Özellikle Kahire surlarının dışındaki varoşlarda kıtlık daha şiddetli olmuştu. Çünkü buralarda yaşayan insanlar daha fakir kesimdi.²

Bu kıtlık sadece başkent Kahire’de değil Mısır’ın diğer şehirlerinde de meydana gelmiştir. Hatta İskenderiye’de daha şiddetli olmuş ve bir erdeb buğday 320 dirhemü’l-varakaya satılmakta idi.³

Kahire’de açlık ve kıtlığın verdiği sıkıntılar artınca ve halkın feryatları yükselince Sultan Zâhir Baybars durumu kontrol altına almak için harekete geçti. 1264 yılının Şubat ayının 7’sinde Perşembe günü Sultan Darü’l-Adle indi.⁴ Fiyatlara konan narhı kaldırdı. Ayrıca her gün fakir insanlar için devlete ait tahıl deposu olan Uhra’dan⁵ 500 erdeb buğday satılmasını emretti. Buradan açıkça her kişi için 2 vayba satılacaktı. Hatta dullar ve yetimlere daha ucuz satılmasını emretti. Buradan gizli buğday satılmasını yasakladı. Bu durumdan halk biraz

² Baybars el-Mansurî, *Tuhfe*, s. 52; aynı yazar, *Zubde*, C.IX, s. 104; Nüveyrî, C.XXX, s. 96; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.II, s. 506-507.

³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.II, s. 506; İbn Tagribirdî, *en-Nücum*, C.VII, s. 187.

⁴ Darü’l-Adl, bütün İslâm devletlerinde olduğu gibi Eyyubîler ve Memlûkler devletleri zamanında da sultanların bazı günlerde halkın şikayetlerini dinlediği ve davaların görüldüğü yere denirdi. Bk. Şeşen, C.VI, s. 397-399.

⁵ Uhra: Sultana ait hububatların saklandığı yerdir. Bk. Kopruman, “Memlûkler”, C.VII, s. 26.

rahatladı. Ancak parası olmayan fakir insanların perişanlığı devam ediyordu. Bunların durumunu düzeltmek için fakirlerin Memlûk sarayının bulunduğu Kal'atu'l-Cebel altında toplanması halka duyuruldu. Sultan burada toplanan fakir insanları kapıcıları vasıtasıyla saydı ve isimleri yazıldı. Buraya gelemeyen diğer fakirleri tespit etmek için hacibler gönderildi. Sultana gelen isimler binlerce kişiydi. Sultanın tek başına bunların ihtiyacını karşılaması mümkün değildi. Toplanan bu fakirlerden 1.000 kişinin geçimini üzerine aldı. Geri kalan fakirleri ise başta oğlu Melik Said, ümerâ, büyük zenginlere, ordunun ileri gelen komutanlarına, Bahrî Memlûklere dağıttı. Bu dağıtım sırasında adaleti gözeterek herkesin ekonomik durumuna göre bu dağıtımı yaptı. Ayrıca sivil halkla tüccarlar ve durumu iyi olan zenginlere de bu insanlardan dağıttı. Bu fakir insanlara iyi davranılması ve onların azarlanmaması için bu kişilere tembihlerde bulundu. Sultanın bu örnek davranışı karşısında tüm Kahire ileri gelenleri üç ay müddetinde bu fakirlerin geçimini üzerlerine aldılar. Onların gönüllerini hoş tuttular. Mallarını ve paralarını bunlara harcamaktan çekinmediler.⁶

Bütün bunların yanında sultan ayrıca Kahire'de yaşayan yoksul, kimsesiz ve bir de zaviyelerde yaşayan sofiler için devletin tahıl depolarından günlük 100 erdeblik buğdaydan ekmek yapılarak dağıtılmasını kararlaştırdı. Yapılan ekmekler Kahire'de Ahmed b. Tolun Camiinde bu insanlara dağıtıldı. Bütün bunların yanında bir gün bir toplantıda "O miskinleri bir gün toplayalım ve öğle vaktinde onların her birine yarım dirhem vererek onları güçlendirelim. Yarın bunu gerçekleştirelim." dedi. Yukarıda da açıkladığımız gibi devletin ileri

⁶ Baybars el-Mansurî, *Zubde*, C.IX, s. 104; Nüveyrî, C.XXX, s. 376; Aynî, C.I, s. 376; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.II, s. 507-508; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.VII, s. 187;

gelenlerinden es-Sahibi Bahaeddin halk tabakasının geçimini üzerine aldı. El-Atabeg ise Türkmen gruplarının geçimini üzerine aldı. Herkes sultanın bu durumunu örnek aldı. Sultan Kahire Valisi Serameddin el-Mesudî için "100 fakirin yiyeceklerini ver." dedi. Bunun üzerine vali "Böyle yaptım" dedi. Yüz kişi daha alarak vali bunların da geçimini üzerine aldı. Mahsul saklayan tüccarlar ve satıcılar bu durumu görünce sakladıkları yerlerden mahsulleri çıkararak sattılar ve sadaka dağıtmayı artırdılar. Buğdayın erdebi 20 dirhem indi. Fakirler azaldı ve bu durum 1264 yılı Haziran ayına kadar devam etti. Yeni mahsul çıkınca bir günde fiyatlar 41 dirhem indi.⁷

1264 yılı içinde üç ay devam eden bu pahalılık ve kıtlık esnasında devletin aldığı önlemler sayesinde Mısır halkı fazla tahribata uğramadan bu sıkıntıdan kurtulmuştur. Özellikle de Sultan Zâhir Baybars'ın tutumu bu krizde dikkat çekicidir. Sultan siyasi başarılarının yanında ekonomik önlemlerinde de başarılı olmuş ve halkın sıkıntılarını hafifletmiştir. Muasır veya daha sonraki bütün kaynaklar onun bu tutumundan dolayı onu taktir etmişler ve övmüşlerdir. Onun yapmış olduğu uygulama kendisinden sonraki Memlûk sultanları için bir örnek teşkil etmiştir. Bu tarihten sonraki kıtlık ve ekonomik krizlerde Memlûk sultanları aç ve fakir insanları ümerânın üzerine dağıtarak kıtlığı

Suyutî, C.II, s. 176.

⁷ Nüveyrî, C.XXX, s. 96; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.II, s. 508; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.VII, s. 187; İbn İyas, C.I, K.I, s. 319; Suyutî, C.II, s. 176; Kasım Abduh Kasım, *Selatini'l-Memâlik*, s. 163; aynı yazar, *en-Nil*, s. 55; Ganim, s. 31; Necidî, s. 390; Muhammed Celaleddin Sururî, *Devleti'z-Zâhir Baybars*, Kahire, 1960, s. 154; Ahmed Abdülkerim Süleyman, *Hayatü'z-Ziraiyye fî Asri'l-Memlûkî* (Risaleti'l-Macester, Cami'atü'l-Kahire, Küliyetü'l-Edeb, Kısmı Tarih), Kahire, 1972, s. 47.

hafifletme yoluna gitmişlerdir. Burada dikkat çekici bir olay ise kıtlık esnasında fiyatları sınırlandırmanın kıtlığı şiddetlendirmesidir. Bundan dolayı devlet fiyat sınırlandırmasını durum kötüleşince serbest bırakmak zorunda kalmıştır. Sonraki kıtlıklarda da bu durum hep görülecektir.

Sultan Zâhir Baybars zamanında kaynaklar Kahire'de meydana gelen bu kıtlığın ardından 1265 yılında hayvanlar arasında bir hastalığın çıktığını ve birçok hayvanın öldüğünü yazmaktadırlar.⁸ Bu yılda Nil nehrinin seviyesi 16 zira ve 14 parmaktı.⁹ 1264 yılı yazından itibaren Mısır'da kuraklığın getirdiği sıkıntılar ortadan kalkmış ve durum normale dönmüştü. Bundan dolayı kaynaklar belirtmemesine rağmen bu hastalıkların hayvanlar arasında görülen veba türünden biri olduğu düşünülebilir.

Yine Sultan Zâhir Baybars zamanında 1274 yılının Haziran ve Temmuzunda Mısır ve köylerinde veba ortaya çıkmıştır. İnsanlarda görülen bu veba özellikle erkek ve kız çocuklarında daha fazla görülmüş ve çocukların çoğu bu salgın hastalıktan hayatlarını kaybetmişlerdir. Hatta bu bulaşıcı hastalığın Suriye'de Kudüs ve Remle şehirlerinde de görüldüğü kaydedilmektedir. Kaynaklarda daha fazla bir bilgiye rastlayamıyoruz.¹⁰ Mısır'da meydana gelen bu veba salgını sırasında herhangi bir açlık ve kıtlıktan bahsedilmiyor. Nil nehri normal seviyesinde taşmış ve arazi mahsul yetiştirilmesi için elverişli hale gelmişti.¹¹ Filistin ve Suriye bölgelerine gelince bu bölgelerde aralıklarla

⁸ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.II, s. 524.

⁹ İbn Taghibirdî, *en-Nücum*, C.VII, s. 192.

¹⁰ Baybars el-Mansurî, *Zübde*, C.IX, s. 133; İbnü'l-Furat, C.VII, s. 10; Aynî, C.II, s. 120; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.II, s. 612; M.W.Dols, *The Black Death*, s. 34.

¹¹ İbn Taghibirdî, *en-Nücum*, C.VII, s. 212.

açlık ve kıtlık görülmekteydi. Bunların bir neticesi olarak Kudüs ve Remle şehirlerinde veba zuhur etmiştir. Özellikle bu bölgelerde nehirlerin ve kaynak sularının azlığından dolayı ziraat yağmurlara bağlıydı. Eğer yeterli miktarda yağmur yağmazsa ülkede kıtlık korkusu başlıyor, panik ve karışıklık ortaya çıkıyordu. İnsanlar kıtlık yıllarında çektikleri ıstırapları hatırlıyorlardı. Onlar biliyorlardı ki kıtlığın arkasından veba gelecek ve onları yok edecekti. Bu tehlikeyi fark eden başta Kudüs halkı olmak üzere Suriye şehirlerinde yaşayan halklar kuraklık ve kıtlık baş gösterdiğinde Akdeniz sahillerindeki şehirlere göç etmekteydiler. Buralar kendi şehirlerine göre kısmen yağışın bol olduğu, ırmakların bulunduğu aynı zamanda yabancı gemilerin ticaret için uğradıkları limanlardı. Makrizî bunu şöyle açıklıyor: “Yağmurların yağmaması durumunda Gazze, Remle, Kudüs, Kerek ve Havran bölgeleri arazileri kuraklaşıyor, kuraklık sebebiyle ekim zamanı yağmur yağmadığından bu ülkedeki insanlardan çoğu vatanlarından çıkıyorlardı.”¹²

1274 yılında meydana gelen bu veba salgını sırasında iktisadi durumun nasıl olduğuna dair kaynaklar açıklama yapmamaktadırlar. Ancak Memlûk devletinin son döneminde yaşamış olan İbn İyas, 1273 yılına kaydettiği bu veba salgınından bahsederken bu vebanın altı ay devam ettiğini, erkek, kadın, kız ve oğlanlardan sayısı belirsiz insan öldüğünü yazmaktadır. Bu vebanın 1273’de başlayıp 1274 yılına sarktığı görülüyor. Sadece bu müellif nehrin sularının taşma vaktinden yedi gün geciktiğini ve sonra taşmanın gerçekleştiğini belirterek bu gecikmeden dolayı fiyatların aşırı şekilde yükseldiği ve bu durumdan insanlara büyük zarar geldiğini belirtmektedir.¹³ Ancak veba ile bir

¹² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.IV, K.I, s. 609; Ali Seyyid Ali, s. 70.

¹³ İbn İyas, C.I, K.II, s. 333.

bağlantısını açıklamıyor. Fakat suların da aşırı yükseldiğini söylüyor. Nil nehrinin suları 16 ziranın üzerine çıktığında veba olduğu görüşünden hareketle bu vebanın ortaya çıktığı düşünülebilir. Kudüs ve Remle'deki durum hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

1277 yılında ise Mısır'da bolluk görülmüştür. Bu yılda Nil nehri gerçekten çok bereketli idi. 1264 yılından 1277 yılına kadar ciddi bir kıtlık hadisesi görülmemekle beraber aşırı bir bolluk da yoktur. Ancak o yıl Nil nehri 18 zira seviyesini aşmış ve bütün Mısır arazisini suya doyurmuştur. Dönemin kaynağı Baybars el-Mansurî, "Devleti't-Türkiye'de böyle bir ucuzluk görülmedi." diyerek mahsullerin çok ucuzladığına işaret etmektedir. Buğdayın 1 erdebi yarı yarıya düşerek 5, arpa ise 3 dirhem olmuş ve diğer tahıl çeşitleri de 2 dirheme inmiştir.¹⁴ Ancak bu aşırı fiyat düşüşü üreticileri ve tüccarları zarara uğratmıştır. Tüccarlar Mısır'a hububat ürünleri getirmişler, kar elde edemedikleri gibi zarara uğramışlardır. Bunlardan bir örneği Aynî vermektedir: "Hatta bu bolluk esnasında tüccarlardan bazıları Mısır'a ful (bakla) getirdiler. 300 erdeb ful 500 dirhemü'n-nukraya satıldı. Bunun bir kısmını nakliyat için gemiye ödediler. Geriye 85 dirhem kaldı.¹⁵ Bu durum da Memlûk parasının alım gücü artarken eşya fiyatlarının da aşırı şekilde düştüğünü görmekteyiz.¹⁶

Mısır'da bu bolluk yılından bir yıl önce 1276 yılında Suriye'nin özellikle de Şam şehrinde bir kıtlık meydana gelmiştir. Bu kıtlığın sebebi bu bölgede yağmurların az yağmasından dolayı bir kuraklık meydana gelmiştir. Bu kuraklığın sonucu olarak bir yandan fiyatlar yükselirken bir

¹⁴ Baybars el-Mansurî, *Zubde*, C.IX, s. 145.

¹⁵ Aynî, C.II, s. 190.

¹⁶ Necidî, s. 392.

yandan da mahsul kıtlığı görülmüştür. Ayrıca kuraklık sebebiyle otlaklar kurumuş ve hayvanlara yem bulunamadığından dolayı hayvan sürüleri açlıktan ölmüştür. Aynı zamanda yetişmekte olup da zayıf durumda olan ekinlerin üzerine bir anda yağın şiddetli bir yağmur onları da yok etmiştir. Suriye'nin başta Şam şehri olmak üzere görülen bu kuraklığın Irak'ın Bağdat şehrinde de meydana geldiğini görmekteyiz. Bu kıtlıktan dolayı bu bölgenin insanları yağmur dualarına çıkmışlardır.¹⁷

II. el-Mansur Seyfeddin Kalavun Dönemi (1279-1290)

Ciddi bir kıtlık olayına Sultan Seyfeddin Kalavun döneminde rastlamaktayız. 1283 yılı Nisan ayında böyle bir olay görülmektedir. Bu pahalılığın sebebi açık olarak görülmezken yine Nil nehri ile ilgili olduğu izleri taşımaktadır. Bu yıl Nil nehri haddinden fazla taşmış ve 18 zira ve 8 parmağa ulaşmıştır.¹⁸ Malum olduğu üzere Nil'in sularının azlığı kadar fazlalığı da ziraî arazi için zararlı idi. Sular az olduğunda kuraklıktan ekim yapılamıyor, yapılsa da yetişmiyordu. Fazla olduğu zaman ise arazi suya boğuluyor, suyun çekilmesi geciktiğinden yine göl haline dönen araziye bir şey ekilemiyor, bundan dolayı fiyatlar hareketleniyor. Bu sebepler yanında para politikası da ekonomik darlığa neden olmaktaydı. Bu faktörlerden dolayı kıtlık meydana geldi ve üretilen buğday ülke ihtiyacını karşılayamaz oldu. İhtiyaç olduğunda kullanılmak üzere devlet ambarlarına doldurulan ve sıkı bir şekilde korunan buğday 1283 yılının Nisan ayında bozulmuştu. Ve bunun üzerine buğdayın bir erdebi 35 dirheme fırladı. Bu nedenle Sultan Seyfeddin Kalavun fiyatları aşağı indirmek ve ihtiyaç duyulan mahsulü karşılamak için Suriye'ye baş vurdu. Buradan buğday getirildi. Mısır'da kıtlık şiddetlenince ve

¹⁷ İbnü'l-Kesîr, C.XIII, s. 461; Süyutî, C.II, s. 75.

¹⁸ İbn Tagribirdî, en-Nücum, C.VII, s. 305.

halkın durumu kötüleşince sultanın emiri Bedreddin Yelbek el-Eydemir, Sultana: "Halkın durumu çok kötü, onlara buğday satalım." dedi. Bunun üzerine devlete ait mahsul depolarındaki buğday ucuz fiyatla satışa sunuldu ve böylelikle buğdayın fiyatı 25 dirheme kadar indi. Devlet mahsul tüccarları ve satıcılarla rekabete girişmiş, piyasada ucuz buğday bulunur olmuştur. Bu rekabet neticesinde bir erdeb buğday 18-20 dirheme kadar indi. Fiyat inişi hasat zamanına kadar bu şekilde devam etti. Yeni mahsul çarşılara girince fiyatlar önceki seviyeye yani 10 dirhem civarına indi.¹⁹

Uzun süre Memlûk sultanlığını elinde tutan Kalavun sülalesi zamanında alınan önlemler sayesinde halkın sıkıntıları giderilmiş ve ülke içinde huzur ve barış sağlanmıştır. Özellikle ikta sistemine dayanan Memlûk arazisi bu dönemde ıslah edilmiş ve ülkenin gelirleri artırılmıştır. Bu dönemde atıl durumda bulunan arazi kalmamıştır. Özellikle Mısır'ın güneyinde Sard bölgesinde önceden bir feddan²⁰lık araziden 2 erdeb buğday alınırken bu oran 20 erdebe çıkmıştır. Sultanlar elde edilen fazla mahsulleri bolluk zamanlarında Suriye ve Hicaz'a göndermiştir. Çünkü bu bölgelerde sık sık kıtlıklar olmaktadır ve bu bölgelerin arazileri tarıma elverişli değildir.²¹

Mısır'da bu olaylar olurken Suriye ve Irak'ta durum kırıktı. Bu bölgelerde devam eden kuraklık yanında bir de Moğol saldırıları sık sık kıtlık hadiseleri doğurmuştur. 1281 yılının Aralık ayının 20'lerinde

¹⁹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 717-718; Sürurî, *Devleti Beni Kalavun fi Mısır*, Kahire, 1948, s. 281; Necidî, s. 393

²⁰ Feddan: Mısır alan ölçüsü olan feddan yaklaşık olarak Orta Çağda 6368 metre karelik bir alan demektir. Ancak değişiklik gösterebilir. Bk. Walter Hinz, s. 80

²¹ Sürurî, *Devleti Beni Kalavun fi Mısır*, s. 281.

Şam'da aşırı yağmur yağmış ve hava çok soğumuştur. Karın kalınlığı 1 zirayı bulmuş, bundan dolayı kışlık sebzeler soğuktan donmuş, hayat felce uğramış ve burada yaşanmaz hale gelmişti.²²

1282 yılında ise Abaka ölünce kardeşi Mengü Timur, Suriye seferine çıkmış, ancak Cizre'de ölmüştü. Bu bölgede ise hem kıtlık hem de veba salgını görülüyor. Halk özellikle Suriye ile Irak arasındaki sınır bölgelerinde zor şartlar altında yaşamaktaydı. 1282 yılında İlhanlı tahtına geçen Teküdar Ahmed zamanında bir rahatlama olmuştur. Bunun nedeni Teküdar Ahmed'in İslamiyet'i kabul etmesi ve çeşitli ülkelerin hükümdarlarına haberler göndererek sulh içinde yaşanmasını teklif etmesidir. Memlûklular ile İlhanlılar sulh yapmışlar. Bu barıştan sonra Irak ile Suriye arasındaki yollar açılmış, Babil, Asur ve İran'dan Suriye'ye Mısır'dan Tatar memleketlerine tacirler korkusuz gidiyor ve bunlara kimse dokunmuyordu.²³ Bu sebeplerden dolayı Suriye'de bir ekonomik rahatlama görülmektedir. Ancak bu durum uzun sürmedi. Teküdar Ahmed'in tahttan indirilip öldürülmesinden sonra Argun, İlhanlı hükümdarı olmuştu. Moğollar tekrar bu hükümdar zamanında saldırıya geçmişler, hatta Argun tahta çıkar çıkmaz Suriye'de tedirginlik başlamıştır. Dönemin müellifi Ebû'l-Ferec "Argun'un tahta çıktığı haberi Suriye'ye ulaştığı zaman Halep'ten Hama'ya gitmek için bir deveyi kiralamanın bedeli 400 zuzeye yükseldi. Çünkü herkes Mısır'a kaçmağa çalışıyordu."²⁴ Görüldüğü gibi Suriye ve Irak arasındaki ticaretin serbest bırakılması derhal bölgenin ekonomisini güçlendiriyordu. Ancak buna engel olunması, Suriye'de ekonomik bunalıma neden oluyordu. Sadece

²² İbnü'l-Kesîr, C.XIII, s. 498.

²³ Ebû'l-Ferec, C.II, s. 609-611.

²⁴ Ebû'l-Ferec, C.II, s. 616.

ticaret değil savaş tehlikesi belirince Suriye şehirlerinde yaşayan insanlar hayatlarından endişe ediyorlar ve memleketlerini bırakarak Mısır'a doğru göç ediyorlardı.

1286 yılında Mısır'da büyük baş hayvanlardan ineklerde hastalıklar çıkmıştır. Bu muhtemelen bir sığır vebasıdır ve meydana gelen salgınla ani ölümler olmuş ve inekler adeta tükenmiştir. Bundan dolayı inek fiyatları yükselmiştir. Makrizî "Bir adamın 340 ineği vardı. Hepsi bir ayda öldü."²⁵ diyerek meydana gelen salgının büyüklüğünü açık şekilde ifade etmektedir.

1292 yılında kuraklık sebebiyle Suriye'de bir kıtlık daha görülmüştür. Yağmurların yağmaması üzerine ekim yapılamamış ve buranın insanları birçok kez yağmur duasına çıkmışlardır.²⁶ Aynı tarihlerde ise İlhanlı devletinin merkezi Tebriz ve diğer şehirleri olmak üzere müthiş bir kıtlık baş göstermiştir. Bu kıtlığın sebebi Keyhatu'nun aşırı müsrifliği ve hazineden altın ve gümüşün tükenmesi üzerine "çav" adlı bir kağıt para çıkartarak halkın elinde bulunan altın ve gümüşün bununla değiştirilmesinin istenmesidir. Çünkü altın ve gümüş paralarla alış veriş yapmak yasaklanmış, bundan dolayı halk büyük sıkıntılar çekmiştir. Hatta başkent Tebriz'de halk şehirden kaçarak köylere ve kırlara dağılmışlar ve şehirde tek tük insan kalmıştı. O zamana kadar hüküm sürmüş olan refahtan sonra açlık, kıtlık ve sefalet baş göstermiştir. Keyhatu iki ay sonra bu para ile alış veriş yapma zorunluluğunu kaldırınca durum tekrar normale dönmüştür.²⁷

²⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 733.

²⁶ İbnü'l-Kesîr, C.XIII, s. 545.

²⁷ Ebû'l-Ferec, C.II, s. 644-645.

III. el-Âdil Zeynuddin Ketboğa Dönemi (1294-1296)

1294 yılında başlayan ve iki yıldan fazla süren bu kıtlık ve veba salgınları sadece Mısır'a değil diğer ülkelere de yayılmıştır. Mısır'da Nil nehrine bağlı olarak meydana gelen kuraklık, Suriye, Hicaz, Yemen ve Berkâ bölgelerinde de yağmurların az yağmasından dolayı yeteri kadar mahsul ekimi olmamış ve bundan dolayı açlık olmuş ve bunun neticesinde de veba hastalığı yayılmıştır.

1293 yılından itibaren bu kıtlığın belirtilerinin görülmeye başlandığına işaret edilmektedir. Bu yılda Nil nehri 15 zira ve 7 parmaktı. Taşma seviyesi olan 16 ziraya çıkmadı. Bundan dolayı ilk olarak bu yılda fiyatlar hareketlenmeye ve yükselmeye başladı. Çünkü sular yükselmeyince Ravza yanındaki kanaldan suyun eksik olmasına rağmen açıldığını görüyoruz. Buğdayın erdebi 40 dirhem civarına yükseldi.²⁸ Suyutî 1293 yılındaki bu fiyat artışının sebebi olarak bakır paranın çoğaldığını ve insanların bunu reddettiklerini belirtmektedir. Bu sebepten fiyatlar hareketlenmiştir. 1292 yılında 13 dirhem olan bir erdeb buğday 60 dirheme çıkmıştır.²⁹ Bu para düzeninin sarsılması yanında devlet ortaya çıkan bu kıtlığa hazırlıksız yakalanmıştı. Şöyle ki devlet önemli krizlerde kullanmak veya ordunun ihtiyacını karşılamak amacıyla mahsulleri es-Sunü's-Sultaniye denilen depolarda saklardı. Daha önce de görüldüğü gibi acil durumlarda buradaki mahsuller ucuz fiyatla halka satılırdı. Bunun yanında Memlûk ümerasının da özel mahsul depoları vardı. Bunlar da bu kriz anında sultanın emriyle bu depoları açarak

²⁸ Nüveyrî, C.XXXI, s. 286; İbnü'l-Furat, C.VII, s. 185; Aynî, C.III, s. 246; el-Makrizî, es-Sülûk, C.I, K.III, s. 808; İbn Tagrıbirdî, en-Nücüm, C.VIII, s. 46; Dols, The Black Death, s. 34-35.

²⁹ Süyutî, C.II, s. 277.

halka satış yaparlardı. Böylece piyasada buğdayı yüksek fiyatla satmak isteyen tüccarlarla rekabet yapılırdı. Bazen de ümera daha fazla kar etmek için bu depolara mahsulleri yığar ve satışından kaçınırdı. Sultan Ketboğa'dan önce devletin tahıl depoları boşalmıştı. Sultan Eşref Halil b. Kalavun, öldürülmeden önce devlet ambarlarındaki mahsulleri ümeranın üzerine dağıtmıştı. Nil nehri azaldığı ve fiyatlar yükselmeye yüz tuttuğu zaman devletin veziri mahsul depolarında bir şey bulamadı. İhtiyaç duyulan erzakları temin etmek için çarşılarından bunları satın alma yoluna baş vurdu. Bu sebeple fiyatlar yükseldi.³⁰ Bunun yanında ülkede asayiş kalmamıştı. Buna ilave olarak Kahire'ye genellikle mahsuller Nil nehri yoluyla taşınırdı. Nehirde korsanlık yapanlar çoktu. Yiyecek ve mahsul taşıyan gemilere saldırarak bunların malları yağmalanmaktaydı. Bundan dolayı tüccarlar Kahire'ye mal getirmekten kaçınmaktaydılar. Böyle durumlarda fiyatlar derhal hareketlenmekteydi.³¹ İşte bu sebepler fiyatların hareketlenmesine yol açıyordu. 1293 senesinde Eşref Halil b. Kalavun öldürüldüğünde siyasî karışıklık yaşanacağını tahmin eden halk çarşıları boşaltmış ve evlerine çekilmişti. Çünkü Memlûk ümerası arasında şiddetli bir iktidar mücadelesi ortaya çıkmıştı. Çarşılar ve dükkanlar kapanınca halk ihtiyacı olan yiyecek maddelerini bulamamış ve bundan dolayı kıtlık baş göstermişti.³²

Eşref Halil'in öldürülmesinden sonra yerine en-Nasır Muhammed (1293-1294) tahta çıkarıldı. Ancak bir yıl sonra tahttan indirilerek yerine

³⁰ Nüveyrî, C.XXXI, s. 294; el-Makrizî, es-Sülûk, C.I, K.III, s. 808; Kasım Abduh Kasım, en-Nil, s. 61.

³¹ Kasım Abduh Kasım, en-Nil, s. 61

³² İbn Aybek ed-Devâdarî, C.VIII, s. 382; Kasım Abduh Kasım, en-Nil, s. 62

Melik el-Âdil Zeyneddin Ketboğa sultan oldu.³³ İşte sözünü ettiğimiz büyük kıtlık ve veba salgını bu sultan zamanında (1294-1296) ortaya çıktı. Hem kuraklık hem de siyasî karışıklıktan dolayı Mısır'da durumlar iyice karışmıştı. Birçok insan bu çatışmalarda öldürülmüştü. Sultan Ketboğa tahta çıkmasına rağmen karışıklıklar engellenememiş ve daha da artmıştır.³⁴

1293 yılında Nil nehri taşma seviyesine ulaşmadan açılan kanaldan yeteri kadar su araziye taşmayınca fiyatlar oldukça yükseldi ve buğdayın bir erdebi 90 dirheme ulaştı.³⁵ Mısır'da Nil nehri 1294 yılında taşma seviyesine ulaşmayınca kuraklık sebebiyle zaten bir önceki yıldan devam eden mahsul kıtlığı en son noktasına ulaştı. 1295 yılında ise bu durum daha da şiddetlendi. Dönemin müellifleri Baybars el-Mansurî ve İbn Aybek ed-Devadar, meydana gelen açlığın arkasından vebanın zuhur ettiğine işaret etmektedir. Kahire'de durum oldukça kötüleşmişti. 1295 yılının ocak ve şubat aylarında fiyatlar başını almış gitmişti.³⁶ Bütün bunlara ilave olarak Mısır'ın komşusu olan Berkâ'da durumlar iyice kötüleşmişti. Burada şiddetli bir kıtlık hüküm sürmekteydi. Bu ülkede yağmurların yağmamasından dolayı kaynak sular kurumuş ve ülke insanları açlıktan perişan olmuşlardır. Bunun üzerine yiyecek bulabilmek için Mısır'a doğru harekete geçmişlerdir. Açlıktan ve susuzluktan onların büyük bir çoğunluğu yollarda öldüler. Ancak az bir kısmı Mısır'a ulaşabildiler. Bazı rivayetlere göre sadece

³³ Koprman, "Memlûkler", C.VI, s. 479

³⁴ Baybars el-Mansurî, Tuhfe, s. 142-143

³⁵ el-Makrizî, es-Sülûk, C.I, K.III, s. 809

³⁶ Baybars el-Mansurî, Tuhfe, s. 144; aynı yazar, Zubde, C.IX, s. 286-287; İbn Aybek ed-Devâdarî, C.VIII, s. 363.

Kahire'ye batıdan yani Berkâ'dan 50.000 insan gelmiştir.³⁷ Mısır'ın İskenderiye şehri ile komşu olan Berkâ bölgesinden epeyce insan buraya göç etmişti. Sadece Berkâ değil Mağrip şehirleri bu kuraklıktan oldukça fazla etkilenmişlerdi ve bunlar doğuya doğru göç ediyorlardı. Çünkü bunların ülkelerine hiç yağmur düşmemişti. Bu insanlar İskenderiye'ye doldular. Aynı zamanda bunlardan veba hastalığı da yayılmıştı. Buralara veba hastalığını pis kokularla getirdiler. Bunlardan bir kısmı Akdeniz'deki adalara yayıldılar. Perişan bir şekilde Berkâ'den yola çıkan insanların sayıları çok fazlaydı ve bunlar ülkelere, çöller, dağlara yayıldılar.³⁸ Buralardan gelen insanlar İskenderiye şehrinin nüfusunu artırmışlar ve kalabalık sebebiyle fiyatlar daha da hareketlenmiş, vebadan ölümler de çoğalmıştır.

Bu kıtlığın Suriye ve Filistin şehirlerine yayılmasına gelince, 1294 yılının Nisan ayından itibaren yağmurlar yağmamaya başlamış ve kuraklık olacağı haberleri yayılmıştı. Bunun üzerine Şam'da Mescidü'l-Kadem yanında saltanat naibi ve halk yağmurlar durduğu için duaya çıktılar. El-Hatib Şerefüddin el-Makdisî hasta olduğu için Taceddin Salih el-Cabirî'yi yerine naib tayin etmişti ve duayı bu organize etmişti. Bu dua birkaç kere tekrar edilmesine rağmen yağmur yağmadı. 1294 yılının Mayıs ayında da Şam'a yağmur düşmedi.³⁹ 1294 yılında mahsuller çok az çıktı ve bundan dolayı kıtlık iyice arttı. Şam naibinden gelen haberlerle burada durumun kötüleştiği Kahire'de sultana bildirildi. Halk

³⁷ Baybars el-Mansurî, *Tuhfe*, s. 145; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 809; aynı yazar, *İgâse*, s. 32.

³⁸ İbnü'l-Furat, C.VII, s. 199; Aynî, C.III, s. 275.

³⁹ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 27; Nüveyrî, C.XXXI, s. 286; İbnü'l-Furat, C.VII, s. 196; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 808; aynı yazar, *İgâse*, s. 32.

çok büyük sıkıntılara maruz kalmıştı. Neticede 1295 yılı içinde biraz yağmurlar yağdığı haberi Kahire'ye ulaşmıştı. Ancak 1294 yılı kurak geçmiş ve ürün elde edilememiştir. Yağan bu yağmurlar da yetersizdi ve çok az ürün elde edilebildi.⁴⁰ Şam'da bu durumlar görülürken Kudüs ve Halil tarafından da Kahire'ye görevliler kıtlık haberini ulaştırdılar. Buralarda da hava kurak geçmiş ve şehirde kıtlık ortaya çıkmıştı. Kıtlık sahil bölgesinde daha etkili oldu. Buralardaki halkın çoğunluğu açlıktan öldüler. Kudüs'te tüm sular kesildi ve Kudüs yakınlarındaki Selvan pınarları kurudu.⁴¹ 1295 yılının Aralık ve 1296 yılının Ocak aylarında gerçekten Suriye ve Filistin'in Şam, Havran, Nablus, Kudüs vs. şehir ve köylerinde kıtlık artmıştı. İnsanlar acı içinde kıvranıyorlar ve büyük üzüntü içinde idiler.⁴² Sadece yiyecekler değil içecek sular dahi kalmamıştı. Bir insanın bir defada içeceği suyun fiyatı çeyrek dirhem olurken bir binek hayvanının bir içimlik suyu da bir dirheme çıkmıştı.⁴³ Görüldüğü gibi kış ayları olmasına rağmen Suriye'de içecek su dahi bulunmuyordu.

1296 yılı içinde Şam'da kıtlık neticesinde fiyatlar alabildiğince yükselmiş ve 1 gırara buğdayın 145 dirheme hatta 170 dirheme kadar satıldığı haberleri duyulmaktaydı. Etin rıtlı 4 dirheme satılmaya başladı. Hatta 5 dirheme satıldığı da söylenmektedir. Bir rıtlı ekmek 1 dirhem oldu. İnsanlar üzerinde açlık, ölüm ve belalar şiddetlendiği zaman Kadiyü'l-Kudad Bedreddin İbn Cum'a, Şam'da Emevî Camiinde Sahihü'l-Buharî okunmasına işaret buyurmuş ve halk bunu dinlemek

⁴⁰ el-Makrizî, İğâse, s. 32; Aynî, C.III, s. 277.

⁴¹ el-Makrizî, İğâse, s. 32; Aynî, C.III, s. 277.

⁴² İbnü'l-Furat, C.VII, s. 210.

⁴³ Nüveyrî, C.XXXI, s. 294; Zehebî, C.III, s. 385; İbnü'l-Furat, C.VII, s. 211.

için burada toplanması ilan edilmişti. Kaynaklar bundan sonra bir miktar yağmurun yağdığını ve sonra durduğunu yazmaktadırlar. İnsanların sevinçleri kısa sürmüş ve sonra tekrar korku onların etrafını sarmıştı. 1296 yılının Şubat ayında fiyatlar biraz daha yükseldi ve buğdayın bir gırrası Şam'da 165 dirheme çıktı. Aynı zamanda çok kar yağmış ve havalar iyice soğumuştur. Bu durum kıtlığı daha da şiddetlendirdi. 1296 yılının Nisan ayında kıtlık ve açlık artmaktaydı ve yiyecekler tamamen bulunmaz olmuştu. Bulunsa da alınamıyordu. Şöyle ki bir gırra buğday 200 dirhemü'n-nukraya, arpa ise 100 dirhemü'n-nukraya, yükseldi. Bu artış devam ederek buğdayın gırrası 220 dirheme, arpa ise bunun yarısına satılmaktaydı. Etin ritli 10 dirhem, ekmeğin 10 ukiyyesi 1 dirhemü'n-nukra olmuştu.⁴⁴ Suriye ve Filistin bölgelerinde meydana gelen kıtlığı Makrizî İğâsetü'l-Ümme bi-Keşfi'l-Gumme adlı eserinde ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır: "Kıtlık Şam şehirlerine (Suriye), Kudüs, Sahile (Akdeniz kıyıları-Filistin ve Lübnan) ve Haleb'e kadar yayıldı. Buğdayın bir gırrası 220 dirheme, arpa ise onun yarısına ulaştı. Bir ritli et 10 dirheme çıktı. Meyvelerin fiyatları ise dört kat arttı."⁴⁵ diyerek meydana gelen kıtlığın ne kadar şiddetli olduğunu bize çok açık şekilde vermektedir. Bu kıtlık esnasında tüccarların mallarından alınan vergiler artırılmış ve mal sahipleri ve valilerin üzerlerine daha çok vergi yüklenmişti. Bu sebeple valiler de köylü ve fakirlere baskılarını artırdılar. Şam, Nablus, Baalbek ve Beka şehirlerinde yaşanmaz hale gelmişti. Hem idarecilerin ağır vergisi altında ezilen halk bir yandan da korkunç kıtlığın getirdiği açlık, ölüm ve salgın hastalıklarla uğraşmak zorunda

⁴⁴ Nüveyrî, C.XXXI, s. 294-295; İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 27; İbnü'l-Furat, C.VII, s. 211; el-Makrizî, es-Sülûk, C.I, K.III, s. 815; Aynî, C.III, s. 300.

⁴⁵ el-Makrizî, İğâse, s. 33.

kalmıştır.⁴⁶

1296 yılının Nisan ayının 17'sinden itibaren Şam'da yağmurlar yağmaya başlamıştı. Kıtlığın biteceğini tahmin eden halk ellerindeki mahsulleri satışa sunmuşlar ve bundan dolayı fiyatlarda gözle görülür şekilde düşme oldu. Buğdayın bir gırrasının fiyatı yarı yarıya inerek 100 dirhem oldu. Arpa ise 40 dirheme indi. Mısır'da ise kıtlık bütün şiddetiyle devam etmekteydi.⁴⁷ Ancak bu rahatlama bir yıl kadar devam etmiş ve ertesi sene tekrar kıtlık görülmüştür. 1297 yılında yağmurlar azalmış ve sular çekilmişti. İnsanlar kar sularını içmek zorunda kalmışlardı. Dağlardan kar getirerek eritip içiyorlardı. Bu sebeple bir rıtıl karın fiyatı 1,3 dirheme çıkmıştı. Birçok şehirde bu kıtlık görülmekteydi. Bu sebeple insanlar Şam ve Kudüs şehirlerinde, Halil'de yağmur dualarına çıkmışlardı.⁴⁸

Dönemin muasır Süryanî müellifi Ebû'l-Ferec Suriye Eyyubîler Mısır'daki bu kıtlığa ve vebaya işaret etmektedir. Suriye'deki kıtlık sebebiyle buradan kimsenin doğu (Irak) mıntıklarına gelmediğini belirtmektedir.⁴⁹

Suriye'de meydana gelen bu ekonomik krizin sebepleri arasında doğusundaki Irak'la ticaretin durmasının etkisi olduğu gibi Mısır'da meydana gelen kıtlığın da rolü büyüktür. Bir de bunlara ek olarak Mağrip bölgesinde meydana gelen kıtlık ve veba neticesinde buranın halkının bir kısmı Mısır'a göç ederken bir kısmı da Suriye'ye göç

⁴⁶ el-Makrizî, *İgâse*, s. 38.

⁴⁷ İbnü'l-Furat, C.VII, s. 211; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 815.

⁴⁸ Aynî, C.III, s. 412-413.

⁴⁹ Ebû'l-Ferec, C.II, s. 659.

etmişlerdir. Suriye'ye göç eden Berkâ bölgesi halkının kara veya deniz yolundan nasıl geldiği belli değildir. Bu bölge halkından 50.000 kişi Mısır'a gelirken 82.000 kişi de Suriye bölgesine göç etmişlerdir. Muhakkak ki bu kalabalık nüfus Suriye şehirlerinde kıtlığı ve vebayı şiddetlendirmiştir.⁵⁰

Bu kıtlığın ve vebanın en fazla etkilediği bölgelerin biri de Hicaz ve Yemen çevreleridir. Kaynakların ifadesi ile buradaki kıtlık ve veba salgını Mısır ve Suriye'dekinden daha şiddetli ve korkunç olmuştur. Çünkü bu bölgeler zaten ziraî ürünler bakımından zayıftı. Hicaz'da kıtlık olduğu zaman Mısır ve Suriye'ye müracaat edilmekte ve buralardan Hicaz şehirlerine Kızıldeniz yoluyla gemilerle ya da Suriye'den kervan yollarından mahsul gönderilirdi. Ancak bahsedilen iki bölgede de şiddetli kıtlık ve salgın hastalıklar görüldüğü için bu defa Hicaz'ın imdadına yetişemediler. Çünkü bunlar kendi problemleri ile uğraşmaktaydılar. Hicaz ve Yemen bölgesi kendi kaderine terk edildi. Mekke ve Medine'de kıtlık baş gösterince bir gırara buğday 900 dirhem ile 1200 dirhem arasında satılmaya başlandı. Medine'de ise arpanın gırara 700 dirhem, buğdayınki ise 1000 dirhemdi.⁵¹ Makrizî burada meydana gelen kıtlığı şöyle anlatmaktadır: "Oranın halkı göç ettiler. Sadece Mekke'de insanlardan hac için gelenler kaldı. Hicaz bölgesini insanlar boşalttılar. Yemen ülkesinde gıda maddeleri tükendi. Veba orada şiddetlendi. Bunun üzerine oranın insanları yiyecek satın almak için çocuklarını

⁵⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 809 (Neşredeninin dipnotu: 1)

⁵¹ Nüveyrî, C.XXXI, s. 295; İbn Habîb, C.I, s. 178; İbnü'l-Furat, C.VII, s. 212; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 815; aynı yazar, *İğâse*, s. 33; Aynî, C.III, s. 301; Ganim, s. 36.

sattılar. Bu insanlar Beni Yakub⁵² tarafına kaçtılar. Orası Kuzey Yemen'de bir şehirdir. Mekke halkı da bu bölgeye gelmişlerdi. İki bölge halkı burada karşılaştılar. Bu bölgenin nüfusu arttı. Onların hepsi burada açlıktan öldüler ve çok az bir taife kaldı. Doğu ülkelerinde de kıtlık olmuş ve meralar kurumuş ve onların hayvanları yok olmuştu.”⁵³ Yine Mekke halkının bir kısmı güneye kaçarken bir kısmının da kuzeye doğru gittiklerini ve Medine'ye yöneldiklerini görmekteyiz. Ancak Medine'yi giden insanlar çöllerden geçerken kendilerine rehberlik edecek insan bulamamışlardı. Bunlar bu yolculuk esnasında yiyecek bir şey bulamamışlar ve binek hayvanlarıyla diğer sürülerin etlerini yemişlerdir. Bir kısım insanlar ise yüksek köylere ve dağlara çıkmışlardı. Buralarda yiyecek bulacaklarını zannedip dağılmışlardı.⁵⁴

Görüldüğü gibi Hicaz şehirleri ve Yemen ülkesi bu kıtlık ve vebadan ülkelerini terk etmişler, yiyecek bulabilmek için başka yerlere göç etmişlerdir. Ancak gittikleri yerlerde yiyecek bulmak şöyle dursun, durumlarını daha da kötüleştirmişlerdir. Bu bölgelerin nüfusu hem göç hem de ölümler sebebiyle iyice azalmıştır. Adeta bu bölgelerin şehirleri ve köyleri insanlardan boşalmış ve terk edilmiş viraneler haline gelmiştir.

Kıtlığın Mısır'ın çevresinde bu şekilde gelişmesinden sonra Mısır şehirlerindeki duruma gelince; kıtlık öncesi Mısır'da buğdayın bir erdebi 25 dirhem idi. 1294 yılında Nil nehrinin suları yükselmeyince fiyatlar hızla artmaya başlamıştı. 1294 yılının sonlarında 1 erdeb buğday 30, 60 ve 90 dirheme kadar çıktı. 1295 yılı geldiğinde daha da hızlı şekilde

⁵² Beni Yakub, Yemen'in kuzeyinde deniz sahilinde bir bölge ve şehir adıdır. Bk. Yakut, C.II, s. 337

⁵³ el-Makrizî, İğâse, s. 34

⁵⁴ Aynî, C.III, s. 301

yükselmeye devam etti.⁵⁵ Bu pahalılık hızla yayılmaya başladı. Bunun sebebi tabii ki Nil nehri ile ilgili idi. İnsanlar kıtlık çıkacağı korkusundan çarşılara koşmuşlar ve mahsul almaya yönelmişlerdi. Aç gözlü tüccarlar ve satıcılar ise bu durumdan faydalanmak için ellerinde bulunan mahsulleri sakladılar. Bunların amaçları fiyatları suni olarak yükselterek fazla kar elde etmektir. Bu kıtlıktan ölümler artınca 1295 yılının Şubat ayında Kahire ve etrafındaki yerlerde veba yayılmaya başladı.⁵⁶ Fiyatlar öyle hızlı artıyordu ki, adeta her gün çarşılarında yeni fiyatlar ortaya çıkıyordu. Buğdayın fiyatı 125 dirheme çıktıktan sonra bu noktada da durmayarak 150, 180, 190, ve 200 dirheme kadar ulaştı. (dirhemü'l-fidda). Arpa ise 100 dirheme ulaştıktan sonra 120 dirheme çıktı. Bakla ise 110 dirheme vardı. Diğer gıda maddelerinin fiyatları ise şöyle idi. Bir tavuk 30, bir karpuz 40, bir ritli ise 1, ayvanın tanesi 1, üç yumurta 1, mercimeğin erdebi 110 dirheme çıktı. Veba hastalığı yayılınca ve insanlara bu hastalık sirayet edince hasta insanlar diğer yiyeceklerden daha çok meyve yemek istiyorlardı. Bu yüzden meyveler aşırı şekilde yükselmiştir. Bundan dolayı meyve fiyatları daha sonra karpuzun tanesi 40 dirheme çıkarken bir ayva 30 dirheme yükselmiştir. Tavuk eti ise parçalara ayrılarak satılmaya başlamış ve parçalanmış tavuk eti

⁵⁵ İbnü'l-Furat, C.VII, s. 196; İbn Tagrıbirdî, en-Nücum, C.VIII, s. 48

⁵⁶ Baybars el-Mansurî, Zubde, C.IX, s. 286-287; aynı yazar, Tuhfe, s. 144; İbn Aybek ed-Devâdarî, C.VIII, s. 356; Ebu'l-Fida, C.II, cüz:4, s. 694; Zehebî, C.III, s. 384-385; Nüveyrî, C.XXXI, s. 286; İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 233; Ebû'l-Ferec, C.II, s. 659; İbn Habib, C.I, s. 178; İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 22; İbnü'l-Furat, C.VII, s. 196; el-Makrizî, İğâse, s. 32-33; aynı yazar, es-Sülûk, C.I, K.III, s. 809; aynı yazar, Hitat, C.II, s. 239; Aynî, C.III, s. 275; İbn Tagrıbirdî, en-Nücum, C.VIII, s. 48; İbn İyas, C.I, K.I, s. 387; Süyufî, C.II, s. 177

dirhemle tartılarak satılmaya başlanmıştır.⁵⁷

Aşırı fiyat artışları olunca açlık başladı ve insanlar kitleler halinde açlıktan ölmeye başladılar. Dönemin muasır kaynağı Baybars el-Mansurî bu olayların içinde yaşamıştır. Yine İbn Aybek ed-Devadar da bu olaylara bizzat şahit olmuşlar ve gördüklerini ve duyduklarını kaleme almışlardır. Bunların verdiği bilgileri gören ve yazmış oldukları kaynaklarda sultan Ketboğa zamanındaki bu kıtlığı ve veba salgınını ayrıntı ile anlatmışlardır. Baybars el-Mansurî bu kıtlığı ve meydana gelen feci durumu şöyle anlatmaktadır. "Mısır ve Kahire'de (şimdiki Kahire şehri) buğdayın bir erdebi 150, arpanınki 100 dirhemü'n-nukraya çıkmıştı. Bakla ve diğer hububatlar da bunun gibiydi. Durum kötüleşince insanlar açlıktan ölümler etlerini yediler. Kedi, köpek ve eşek etleri açlıktan yendi. İnsanların etlerinin yendiği söylenir. Ölüm ve fesatlıklar genelleşince birçok vilayetlere kadar yayıldı. Kahire ve Mısır'a gelince her gün 1.000 kişi ölüyordu. Ölüler yollara, caddelere ve boş alanlara atılıyordu. Ölülerini defnedecek insan kalmadı. Her taraf kokmuş insan cesetleri ile doldu. Köpekler cesetleri yiyorlar ve insanlar da köpekleri yiyorlardı. Bütün canlılara da ölümler yayıldı."⁵⁸ Aynı müellif diğer eserinde "Mısır ve Kahire caddelerinde herkeste hastalığın artması ve ağırlaşması meydana geldi. Ölülerin çokluğundan onları defnedecek yer kalmadı. Herkes ölümün amansızlığından kendi canı ile uğraşıyordu. Köpekler onların etlerini deşiyorlardı. Cesetler param parça oldu. Onlar toplanarak kuyulara atılıyordu. Her gün bu şekilde

⁵⁷ Baybars el-Mansurî, *Tuhfe*, s. 145; aynı yazar, *Zubde*, C.IX, s. 286-287; İbn Aybek ed-Devâdarî, C.VIII, s. 263; Nüveyrî, C.XXXI, s. 293; İbnü'l-Furat, C.VII, s. 199; el-Makrizî, *İğâse*, s. 33-36; aynı yazar, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 810; Aynî, C.III, s. 275.

⁵⁸ Baybars el-Mansurî, *Zubde*, C.IX, s. 287.

atılanların sayısı 1.000'den fazlaydı.⁵⁹

Meydana gelen bu toplu ölümleri ve insanların bu sıradaki davranışlarını yine dönemin müellifi İbn Aybek ed-Devadar daha ilginç şekilde anlatmaktadır. "Büyük kıtlık oldu ki onun gibisi insanlarda görülmedi. Buğdayın bir erdebi 180, arpa ve baklanınki 80 dirheme yükseldi. Ve sair hububatlar yok oldu. Pahalılıkla birlikte kıtlık ve büyük bela meydana geldi. Zengin ve fakirlerde cidden çok ölümler oldu. Fakirlere gelince onların çoğunluğu "Açlıktan Allah'a sığınırım, Allah'a sığınırım." diyorlar idi ve evlerinde ölüyorlardı... İnsanlar açlıktan büyük surların yanındaki hendeklerde avını bekleyen vahşi hayvanlar gibi donuk ve mat gözlerle buraya ölmüş insan cesetleri atanları bekliyorlardı. Berkiye kapısı yanında bekliyorlardı. Onlar bilinen insanlık özelliklerinden değişmişlerdi. Herkes orada ölüleri bekliyordu. İnsanlar ölüleri berkiye tepelerine atıyorlardı. Buraya ölü atmaya gelenlerin ellerinden diğer insanlar onlara darbeler vurarak cesetleri alıyorlar, pişiriyorlar ve yiyorlardı. Onlar kedi, köpek ve eşeklerden bulduklarını yiyorlardı. Sultan Âdil Ketboğa'nın adamlarından Şemseddin Sunkur es-Saidî divanına hizmet eden sultaniye Memâliklerinden biri bana anlattı: "Kıtlık gününde bu kişiyle kaleye Hüsameddin Lacinin dostu (Hüsameddin Lacin, Ketboğa'dan sonraki sultan) adı geçen emirin kardeşi ile tırmandık. Kale altında kalabalık bir grubun toplandığını gördük. Onların arasında ben de vardım. Onların arasında üç kişi bulunuyordu. Kahire valisi onları yakalamış ve yanlarında elleri ve ayakları kesilmiş, içi boşaltılmış, za'feran yağıyla yağlanmış küçük bir çocuk cesedi bulunuyordu. Her tarafı koyun yağında oğlak gibi kızartılmıştı. Bunun üzerine sordum ve bana söylediler: " Bu üç kişiyi bu

⁵⁹ Baybars el-Mansurî, Tuhfe, s. 144-145.

küçüğü şişe takılmış, üzerine taze ot ve limon tuzu serpilmiş şekilde ellerinde bulduk. Onlar onun etrafına oturmuşlar ve onu yemek istiyorlardı. Üzerlerine hücum ettik ve yakaladık. Buna benzer bir olayı dün de yaptıklarını itiraf ettiler. Sultan Ketboğa onların idam edilmesini istedi. Bunun üzerine Bab-ı Züveyle’de idam edildiler. Sabah olduğunda idam edilen bu üç kişiden hiçbir şey kalmamıştı. Diğerleri de onları yemişlerdi.”⁶⁰ Gerçekten bu satırlar olayların içinde yaşamış, görmüş veya duyduklarını yazmış bir müellifin satırlarıdır. İnsan aklının alamayacağı olaylardır. Ancak açlıktan perişan duruma düşen insanların ne tür olaylara karışabileceklerinin açık bir delilidir. Bütün kaynaklar kıtlık zamanlarında buna benzer olaylardan bahsetmektedirler. Bu olaylarda aşırılığa kaçan ve mübalağaya varan bilgiler olsa da inkar edilmez bir gerçek olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı sultan Ketboğa zamanındaki bu kıtlık ve veba salgınını müellifler Eyyubî sultanı Âdil zamanındaki büyük felakete benzetmektedirler.

Kıtlıklar ve veba üzerinde müstakil bir eser yazan Makrizî 1296 yılında kıtlığın şiddetlendiğini söyleyerek bu konuda şöyle demektedir. “H.695 yılında (1296) Nil’in suyunun durması yanında toz taşıyan asafe rüzgarları esti. Tarlalarda mevcut olan ürünler de onunla bozuldu. Onların hasat edilme zamanı gelmişti. Bu sebeple 695 yılının (M.1296 yaz) ekinlerinin hasadının azalmasına neden oldu ve bunun arkasından fiyatlar yükseldi.”⁶¹ Esen bu rüzgarın sıcak olması ve toz getirmesi nedeniyle vebanın artmasına da neden olmaktaydı. Hava sıcaklaşıyor ve veba daha çabuk yayılıyordu. Vebadan başka sıtma ve diğere salgın

⁶⁰ İbn Aybek ed-Devâdarî, C.VIII, s. 363-364.

⁶¹ el-Makrizî, İğâse, s. 33.

hastalıklar da yayılıyordu. Bu rüzgar yazlık ürünlerin hepsini bozmaktaydı. Şeker kamışı, patates, susam ve pirinç gibi yazın yetişen tüm ürünler bozuldu ve pahalılık daha da şiddetlendi. Çarşılarda artık bu ürünler tamamen ortadan kalkmıştı.⁶²

Ölümlerin çokluğundan cesetleri defnedecek insan bulunamıyor ve bunlar etrafa atılıyordu. Bir iki gün meydanlarda kalıyor ve kokuyordu. Bunlardan çıkan pis kokularla veba salgını daha da şiddetlenmekteydi. Sadece 1295 yılının Ekim ayında Kahire'de 17.000 kişinin öldüğü Divanü'l-Mevarise bildirilmişti. Bu sayı sadece şehir içindeki kurbanların miktarıydı. Bundan başka kimsesiz garipler ve yabancılardan ölenler bilinmiyordu. Diğer şehirlerde ölenlerin isimlerini Kahire'ye bildiren kalmamıştı. Bu sayı çok kalabalıktı.⁶³ Yine dönemin müellifi Nüveyrî ve ondan alıntılar yapan İbn Fırat Kahire şehrinin tek bir kapısından bir günde mezarlıklara defnedilmek için 700 cenazenin çıkarıldığını ifade etmektedir. Büyük bir şehir olan Kahire'nin varoşları, Salibiye, Camî Ahmed Han Tolun, Kanaturu's-Seb'a, Suku'l-İzz, Suku'l-Ganim, Hüseyniye, el-Ahkar ve bundan başka yerlerde de birçok cenaze kıldırılmıştı. Sadece bir günde kimsesizlerden ölenlerin yıkanma yerine taşınanların sayısı 150 kişiydi. Ayrıca bunlardan başka evlerde ve başka yerlerde ölenler bilinmiyordu.⁶⁴ 1296 yılı girdiğinde ölümler o kadar artmıştı ki Makrizî bu yıl içinde ölenlerin sayısını 127.000 kişi

⁶² W.E.Muir, *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt*, London, 1896, s. 48-50; Lane Poole, s. 289-290; Ganim, s. 32

⁶³ İbnü'l-Furat, C.VII, s. 199; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 810; Aynî, C.III, s. 299; İbn Tagribirdî, *en-Nücum*, C.VIII, s. 49

⁶⁴ Nüveyrî, C.XXXI, s. 293; İbnü'l-Furat, C.VII, s. 199; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 810.

olarak vermektedir.⁶⁵ Tabii ki bu rakamlar biraz abartılıdır. Fakat veba ve açlık buhranından ölenler bu miktarda olmasa da şehir nüfusunu oldukça fazla azaltmıştır.

Ölen insanların yıkanması, kefenlenmesi ve defnedilmesine gelince, bu gerçekten çok büyük problem haline gelmiş ve bütün eserler bunlardan bahsetmektedir. Bu konuda muasır kaynak İbn Aybek ed-Devadar'ın verdiği bilgilere bakalım: " Onlardan bazıları bir çukura ölümlerden birini kefensiz ve yıkamadan defnediyorlar küçük cesetleri büyüklerin cesetlerine dayıyorlar. Bu küçük cesetler büyüklerin taşı şeklinde isimlendiriyorlar."⁶⁶ Tabii ki kaynaklarda ölen insanların sayılarının abartıldığı görmüştük. Aynı 1295 yılının Aralık ayında 180.000 kişinin öldüğünü yazmaktadır. Bu çok abartılıdır.⁶⁷ Bu sayı olmasa da çok kalabalık insanları defnedecek insan kalmamıştır. Bundan dolayı bu iş büyük bir mesele haline gelmiştir.

Kahire halkından zenginlerin ve fakirlerin kapılarının önünde her gün beş altı veya bundan daha az cenaze bulunuyordu. Sağ kalanlar gündüzleri bu cenazeleri defnetmekle uğraşmaktaydılar. Ölü defnediciler ve yıkayıcılar bu durumdan aciz kaldılar. Çünkü bu yıkama ve defin işi ile uğraşanların sayıları da çok azalmıştı. Geri kalanlar da hastalıklarla uğraşmaktaydılar. Ölümleri defneden ve yıkayan insanlar bu işin ücretini ölen insanın malından alıyordu. Kimsesiz yabancı ve gariplerin ölümleri kefenle götürülüyor ve mezara atılınca kefen geri getirilerek başka bir ceset kefene sarılıyordu. Naibler, valiler ve insanlar cenazeleri defnetmekten aciz kaldılar. Bu sebeple tek tek değil de toplu

⁶⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 815.

⁶⁶ İbn Aybek ed-Devâdarî, C.VIII, s. 364.

⁶⁷ Aynî, C.III, s. 299.

defnetmelere başladılar. Bir yerde büyük bir çukur kazıyorlar ve kadın, erkek ve çocuk demeden bu çukurlara cenazeleri atıyorlardı. Bazılarını bazılarının üzerine çocukları ise aradaki boşluklara fırlatıyorlardı. Bu çukurların üzeri ölülerle tesviye ediliyordu. Bunların hepsine birden dua yapılıyordu. Ölülerin bu mezarlara taşınmasına gelince; bu iş için insan çağırılıyor. Bu taşıyıcılar bu çukurlara veya mezarlara bir ölü götürdükleri zaman yarım dirhem alıyorlar. Bu taşıyıcı daha fazla para kazanmak için taşıdığı cesedi en yakın yere atıyor, bazen bu Nil nehrine veya başka bir çukura atıyordu. Kahire ve Mısır valileri (o zaman Kahire ve Mısır ayrı ayrı valilikti, ikisi de şimdiki Kahire şehri) bu cenazeleri develer üzerinde taşımaya başladılar. Bir devenin iki yanına kafesler (sepet) asılıyor ve bunların içine ölüler dolduruluyordu. Ölülerin elleri ayakları sallanarak götürülüyordu. Açılan çukurlara kefensiz ve yıkanmadan çabucak atılıyordu. Yollarda bulunan sahipsiz cesetler bu şekilde taşınmak zorunda kalınmıştır. Ölümün o kadar çoğalmıştı ki sadece bir ayda yukarıda verdiğimiz rakamlara göre 127.000 veya 180.000 kişi ölmüştür.⁶⁸ İbn Hacer Askalanî tek bir günde ölenlerin sayısının 7.000 kişiye yükseldiğini yazmaktadır. Ayrıca bu rakamlardan başka bir kısım ölenlerin sayılmadığı da özellikle vurgulanmaktadır.⁶⁹ Makrizî ise bir günde sultanın divanına gönderilen ölü listesinin 3.000 kişi olduğunu bildirmektedir. Uzak yerlere gelince, buralarda ne kadar insan öldüğü belli değildir, demektedir. O kadar çok insan ölmüştü ki bir mezar kazıldığında daha önce gömülmüş bir cesetle karşılaşılıyordu.

⁶⁸ Nüveyrî, C.XXXI, s. 293; İbnü'l-Furat, C.VIII, s. 210; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 815; Aynî, C.III, s. 276

⁶⁹ İbn Hacer Askalanî, *ed-Dürer*, C.III, s. 349

Kahire'de ölü gömecek yer kalmamıştı. Bütün mezarlıklar dolmuştu.⁷⁰

Veba salgını ve kıtlık sadece insanları değil hayvanları da öldürmekteydi. Yem bulunamadığı için çok hayvan öldü. Develer, atlar, kediler, köpekler, küçük baş ve büyük baş hayvanların adeta soyu tükenmişti. Dağlarda yaşayan vahşi hayvanlara veba bulaşmış ve bunlar da ölmüştü. Bunlardan bir kısmı da yiyecek bir şey bulamadıklarından yok olmuşlardı.⁷¹

İbn Aybek ed-Devadar'ın da anlattığı gibi bütün kaynaklarda yiyecekler tükenince insanlar kedi, köpek, katır, at, eşek ve diğer hayvanları tüketmişler. Bunlar da bulunamayınca çocuklar, kadınlar ve büyük adamlar yenmeye başlanmıştı. Bunlar ele geçmediği zamanda ölmüş ve kokmuş cesetler yenmiştir. Çarşılarda insan ölüsü ve hayvan etlerinin satıldığı görülmekteydi. Muhtesib bu şekilde hareket edenleri cezalandırmaktaydı. Ancak bunlarla baş edemedi. Bunun üzerine insanoğlunun, vahşi hayvanların ve ölülerin etlerinin yenmesi yaygınlaşmıştır. Bir kadının oğlunu boğazlayıp yediği görülmüş ve yine bir dilenci kadının yattığı yerde öldüğü, yanında çocuk etlerinin ve organlarının bulunduğu tespit edilmiştir. Bu kadının karnı açıldığında içinde çocuk etlerinin olduğuna şahit olunmuş ve bu durum sultana bildirilmiştir. Bu şekilde hareket edenler cezalandırılmaya çalışılıyor fakat başarılı olunamıyordu.⁷²

1296 yılının içinde kıtlık ve açlıktan ölenlerin sayısı daha da arttı.

⁷⁰ Baybars el-Mansurî, *Tuhfe*, s. 144; el-Makrizî, *İgâse*, s. 36.

⁷¹ İbnü'l-Furat, C.VIII, s. 208; el-Makrizî, *İgâse*, s. 33-36; aynı yazar, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 813; Aynî, C.III, s. 299.

⁷² İbn Aybek ed-Devâdarî, C.III, s. 364; İbnü'l-Furat, C.VIII, s. 209; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 814; Aynî, C.III, s. 302.

Fiyatlar ise daha da yükseldi ve gıda maddeleri tamamen ortadan kalktı. Sultan Âdil Ketboğa, çarşılarda bağirmalar, çağirmalar artınca duruma el koymaya karar verdi. Çünkü işlerin içinden çıkılmaz hale gelmişti. Yiyecek bulamayan Kahire halkı dükkanlara ve fırınlara saldırmışlar ve buraları yağmalamışlardı. Hatta insanlar fırınlara gönderilen unları daha fırına varmadan yağmalamakta idiler. Bu yüzden fırınlarda çok az sayıda ekmek çıkarılıyordu. Buradan çıkarılan ekmeği de yağmadan korumak için bekçiler tutulmuş ve bunların ellerinde sopalar olduğu halde ekmek yağmalayanların kafalarına vuruyorlar; ancak açlık öyle etki etmişti ki açlığın şiddetinden kimse sopanın acısını hissetmez olmuştu.⁷³

Daha önce de belirttiğimiz gibi devlete ait depolarda çok az tahıl bulunmaktaydı. Bir de saray görevlileri ve Memâlik askerleri için belli miktarda buğday, arpa ve ete ihtiyaç vardı. Ancak bu kıtlık sırasında bu konuda görevliler müsrif davranmışlar ve bundan dolayı devlete ait depolarda bir şeye kalmamıştı. Şöyle ki iki aylık erzak altı günde, fırınlara ve askerlere yemek hazırlayanlara dağıtıldı. Her gün bu işi yapan yerlere ve kişilere 650 erdeb tertip edildi ve bir günde buraya 20.000 rıtl et verildi. Nafaka dağıtımı çoğaldığından ve mal azaldığından ülke içinde karışıklık çıktı. Bunun üzerine valilerin ve mübaşirlerin kaynakları arttı. Bu mallar tüccarlara yüksek fiyatla satıldı.⁷⁴ İşte bu durumdan en fazla halk zarar görmüştür. 1296 yılında da bu fiyat artışı devam etmiş yiyecekler azalmıştır. Ancak insanlar yeni çıkacak mahsullerle kendilerini teskin etmekteydiler. Fakat Nil nehri yine

⁷³ el-Makrizî, İgâse, s. 35.

⁷⁴ el-Makrizî, İgâse, s. 33.

yükselmemiş hatta Halicin kapısı bile kapatılmamıştı. Ebî Münca⁷⁵ seddi vaktinden önce açılmıştı. Bu durumda kıtlık ve pahalılık daha da şiddetlenecektir.

Mısır ve Kahire'de çiftçilikle uğraşan insanlar ve tarlalarda çalışanlar da ölmüşlerdi. Köyler ve şehirler boşalmıştı. Ziraatla uğraşan kalmamıştı. Kahire'ye göç eden insanların sayısı çoğalmıştı. Şöyle ki satıcılar ve tüccarlar kazançlarını artırma yoluna gitmişlerdi. Bir satıcı bir günde 100-200 dirhemlik satış yapıyordu. Malı az olanın satışı 30 dirheme ulaşmaktaydı. Bunlar daha fazla kazanmak istiyorlar ve bu sebeple piyasayı alevlendiriyorlardı. Birçok insan bu sürede zengin oldu. Ancak bunlar bu durumdan faydalanamayacaklardır. Çünkü biriktirdikleri mallar ya bozulacak ya da kendileri vebadan öleceklerdir. Makrizî bu sırada Mısır'ın içtimaî ve iktisadî durumunu, vebanın ve kıtlığın etkilerini çok güzel bir şekilde anlatmaktadır: " Hastalar için ilaç talep ediliyordu. Bunun üzerine Kahire'de Deylem mahallesinde baş dükkanların birinde bir satıcı bir ayda 32.000 dirhemlik itriyat sattı. Kılıççılar çarşısında Atuf Şerifle bilinen bir dükkandan da bunun gibi bir satış yapıldı. Yine buna benzer olarak Veziriye'deki bir dükkandan da bunun gibi satış yapıldı. (Bab-ı Züveyle dışında). İnsanlar tedavi olabilmek için mallarını doktorlara verdiler ve doktorların kazançları arttı. Onlardan her birinin kazancı bir günde 100 dirhemi buluyordu."⁷⁶ Bu karışık durumda bazı ümeralar, askerler ve diğerleri aç gözlülükle büyük kazançlar elde etmişlerdi. Ancak bunların gözlerini hırs bürümüş ve daha fazla kar elde etmek için mahzenlerine mal yığmaya devam ettiler. Bunlar günlük 750 erdeblik buğday satmak istiyorlardı. Ancak 150 erdeb

⁷⁵ Ebî Münca, Mısır'da bir haliçin adıdır. Bk. El-Makrizî, *Hıtat*, C.I, s. 71-72.

⁷⁶ el-Makrizî, *İgâse*, s. 33-35.

satabildiler. Halk parasızlık ve ölüm yüzünden fazla mahsul alamadılar. Zaten fiyatlar çok yüksekti. Mal yıgmaktan ve saklamaktan pişman oldular. Kendilerine bir fayda dokunmadı. Depolarındaki mallar bozuldu ve bunları koruyamadılar ve fakirleştiler. Durumlarını düzeltemediler.⁷⁷

Kahire'de durumlar kötüleşince ve açlıktan ölümler çoğalınca Sultan Ketboğa, devlete ait depolardaki mahsullerin açılmasını kararlaştırdı. Ancak devlet fazla mahsule sahip değildi. Bu yüzden fakirleri toplayarak ümera üzerine dağıttı. Emirü'l-Mi'eye 100, Emirü'l-hamsîne 50 ve Emirü'l-aşereye 10 fakir dağıttı.⁷⁸ Geri kalan emirlerden bazılarında da dağıtım yapıldı. Bu emirler kendilerine bakmaları ve doyurulmaları için verilen fakirlere ellerinden geldiği ölçüde yemek vermeye çalışmakta idiler. Ancak bunlardan bazılarında da fazla yiyecek bulunmamakta idi. Bu yüzden bazen fakirlere inek derileri üzerindeki etler kazınılarak ve içine ekme kırıntısı atılarak yapılan çorbalar veriliyordu. Onlara verilen bu yemek tüylü de olsa insanlar yemek zorunda kalıyorlardı. Bazen ekme parça parça edilerek dağıtılıyordu. Bazı zaman da kurabiyeler dağıtıldı. Bazıları ise o fakirlere yufka veriyordu. Fakirler üzerindeki açlığı bu şekilde hafifletmeye çalışıyorlardı.⁷⁹ İbn Hacer Askalanî, "Eğer Sultan fakirleri ümeranın üzerine dağıtmasaydı, onların hepsi açlıktan ölürdü."⁸⁰ diyerek sultanın bu uygulamadaki isabetine işaret etmektedir. Sultan ayrıca mahsul saklayanları denetlemek için kaleden aşağıya inmişti. Ancak satıcıların

⁷⁷ el-Makrizî, *İğâse*, s. 37; Aynî, C.III, s. 303

⁷⁸ Memlûk devletinde rütbelere göre sınıflandırılan komutanlara denir. Bk. Koprman, "Memlûkler", C.VI, s. 509

⁷⁹ el-Makrizî, *İğâse*, s. 37; Aynî, C.III, s. 303

⁸⁰ İbn Hacer Askalanî, *ed-Dürer*, C.III, s. 349

mahzenlerinde başka yerlere saklandığı için hiçbir şey bulamadı. Ayrıca bu sırada ülkede rüşvet artmış ve Memâlik taifeleri arasındaki mücadele de had safhaya çıkmıştı. Paranın düzeni sarsılmış ve vezni azaltılmıştı. Bu durum da karışıklığın artmasına neden olmaktaydı.⁸¹ Sultan Ketboğa ayrıca bu açlık ve vebadan ölen insanları kendi malı ile kefenletmişti. İbn İyas bu felaket günlerinde Mısır halkının üçte birinin öldüğünü yazmaktadır.⁸² Ayrıca bu sırada sultanın emri ile Mısır ileri gelenleri yağmur dualarına ve vebanın kalkması için dualara çıktılar.⁸³ Ancak beklenen umutlara çare bulunamadı.

Bu sırada Memlûk emirleri ve sultan arasında karışıklık ve fitne meydana gelmişti. Sultanın etrafındaki adamları ve askerlerinin baskıları artmıştı. Onlar adam kayırma ve rüşvet almayı da çoğaltmışlardı. Bu kişiler halkın mallarını gasp etmede zulümlerini artırmışlardı. Ayrıca paranın ayarı üzerinde de oyunlar oynandı. Vezir Fahreddin b. Halilî'nin⁸⁴ bu sırada yaptığı bir uygulama dikkat çekicidir. Bu kişi yeni bir uygulama ortaya koyarak halkın mallarının devletin eline geçmesine neden olmuştur. Bu uygulama şöyle yapıldı: Sabah ve akşam vakitlerinde mirasların nasıl intikal ettiğine baktı. Miraslar oğullarına ve diğerlerine kalmadıysa el koydu. Oğul babasının mirasını talep ettiğinde veya onun üzerine mirasın nasıl intikal ettiğinde, soyunu ve hakkını ispat etmesini emretti. Mirasta hakkı olduğunu ispat

⁸¹ Aynî, C.III, s. 303

⁸² İbn İyas, C.I, K.I, s. 389-390

⁸³ İbn Taghibirdî, en-Nücum, C.VIII, s. 60

⁸⁴ Bu sırada Memlûk devletinin veziri idi. Hatta sultan Muhammed b. Kalavun'un III. saltanatının başlarında da bu görevde bulunuyordu. Bk. el-Makrizî, es-Sülûk, C.I, K.III, s. 808,817,832; aynı yazar, İlgâse, s. 37 (Neşredeninin dipnotu: 2)

edebilmek uzun ve meşakkatli bir yoldan sonra ancak mümkün olabiliyordu. Miras üzerinde hakkını ispatlayan kişi malı alacağı zaman ölüyor ve mirasın intikal ettiği yeni varislerde bu yolu takip edecekti. Bu sebeple birçok kişi miras hakkından vazgeçti ve böylece mal da beytül-mala intikal etti.⁸⁵ Gerçekten bu uygulamalar ve tasarruflar halkın durumunu iyice güçleştirmişti. Kahire ve çevresindeki birçok insan buraları terk ederek başka yerlere göç etmek zorunda kalmışlardı. İbn Tagrıbirdî "bu felaket sırasında Mısır diyarının durumunun sarsıldığını" yazmaktadır.⁸⁶

Kıtlık ve vebanın Kahire dışındaki Mısır şehirleri, köyleri ve çiftliklerine gelince; buralarda durum daha da sarsılmıştı. Daha önce de belirttiğimiz gibi Berkâ mıntikasından İskenderiye şehrine büyük göçler olmuştu. Buraya gelene insanlar aç ve vebalı idi. Buradaki durumu daha da sıkıştırdılar. Bu gelen insanların bir kısmı Kahire'ye doğru ilerlerken bir kısmı da Suriye diyarına geri kalanlar da denize açılmışlardı. Bu son grup muhtemel ki Hıristiyanların ellerinde bulunan Akdeniz adalarına göç ettiler.⁸⁷ Kıtlık esnasında İskenderiye şehrinde bulunan Baybars el-Mansurî, Berkâ bölgesinden buraya gelenleri görmüş ve buradaki durumu ayrıntı ile anlatmaktadır: " Ben o günlerde İskenderiye ve Sa'lik'te idim. (Salik-İskenderiye- Sugur-i Salik) ki onlar aradaydı. (göç edip buraya gelenler). Fakirler zenginlerin üzerine dağıtıldı. Vali fakirleri tüccar, mal sahipleri ve ileri gelenlerin üzerine dağıtılmasını emretti. Bu kişiler fakirlerin geçimini üzerine aldılar. Bunları doyurdular ve geçimini sağladılar. Kıtlık olduğunda Rodos, İstanbul ve Frenk ülkelerinin

⁸⁵ el-Makrizî, *İgâse*, s. 37-38

⁸⁶ İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.VIII, s. 49

⁸⁷ Baybars el-Mansurî, *Tuhfe*, s. 145

tüccarları buralara mal getiriyorlardı. Hatta oraya 300.000 erdeb buğday geldi. Bunun üzerine bir erdeb buğday 320 dirheme indi.”⁸⁸ Olayları bizzat gören müellifin bir erdeb buğdayın fiyatını bu şekilde vermesi dikkat çekicidir. Kıtık öncesi İskenderiye’de buğdayın fiyatının ne kadar olduğu belle değildir. Bu buğday gelmeden önce ise 320 dirhem çok çok üzerinde olduğu açıkça görülüyor. Bundan dolayı Kahire şehrine göre kıtlık İskenderiye’de kat kat daha fazla olmuştur.

Diğer yerlere gelince; açlık ve arkasından şiddetli ve seri ölümler artmış ve neticesinde toplanıp gömülmeyen cesetler vebanın yayılmasına neden olmuştur. Bu sebeple köyler boşalmıştı. İnsanlar yaşadıkları mekanları boşaltmışlar ve köylerde tek tük insan kalmıştı. Öyle ki bu kıtlık esnasında 100 kişinin yaşadığı bir köyde ancak 20 kişi kalmıştı. Bu köyün halkının çoğunluğu açlıktan yeşil bakla tarlalarına saldırmışlar ve buraları koruyan bekçiler onlara mani olamamışlardı. Burada baklayı yiyerek ölü olarak bulunmuşlardı.⁸⁹

Mısır’ın güneyindeki Said bölgesine de kıtlık yayılmıştı. Özellikle de Kûs⁹⁰ şehrine. Ancak buradaki durum diğer yerlere göre daha iyi idi. Çünkü bu mıntıkada oldukça fazla ziraat yapılmakta ve bol ürün alınmaktaydı. Buna rağmen bir erdeb buğday burada 75 dirhem seviyesine çıkmıştı. Yemler kaybolduğu için binek hayvanlarının çoğu ölmüş ve bunlarla taşıyıcılık yaparak geçimlerini sağlayan insanlar zor

⁸⁸ Baybars el-Mansurî, *Zubde*, C.IX, s. 287

⁸⁹ el-Makrizî, *İğâse*, s. 36

⁹⁰ Kûs: Yukarı Mısır’da Nil nehrinin doğusunda bir şehirdir. Memlûkler zamanında oldukça gelişmiş ancak 1403-1404 veba salgınında 17.000 kişi hayatını kaybetmiş ve bundan sonra bu şehir kendine gelememiştir. Bk. Yakut, C.IV, s. 479, el-Makrizî, *Hıtat*, C.I, s. 236-237; J. H. Kramer, “Kûs”, *İ.A.*, C.VI, s. 1026,

durumda kalmışlardı.⁹¹

Bu kıtlığın artması ve vebanın büyümesinin sebebi olarak Mısır halkı Sultan Ketboğa'yı görmüşlerdir. Hatta dönemin müellifi Baybars el-Mansurî buna açıkça işaret ederek Sultanın uğursuzluğu sebebiyle Nil nehrinin taşmadığını yazmaktadır. Sultanın tahta geçmesi ile her şeyin değiştiğini belirtmektedir.⁹² Açlık ve veba olduğunda Mısır halkı bunun sebebi olarak Sultan Ketboğa'nın tahtta bulunmasını görmüşlerdi. Çünkü Ketboğa Moğol asıllı idi. Moğollar ile Memlûkler arasında meydana gelen ilk Humus Savaşında Sultan Mansur Kalavun'un esiri olmuş ve gençliğine kadar onun Memâlik birliğinde bulunmuştu. Ve sonra serbest bırakılmış ve emirlik konumuna ulaşmıştı. Bu yüzden o yolda ilerleyerek saltanat naibi olmuş ve sonra da sultan olmuştu. Ancak o saltanat mansıbına ulaştığında aslını ve aşiretini unutmadı. O sultan olur olmaz putperest Tatarlardan büyük bir taife, Müslüman olan İlhanlı hükümdarı Gazan Han'dan korktuklarından Mısır'a doğru hareket etmişlerdi. Bunlar İslam'a saldırdılar. Hatta Ketboğa onlarla rahatladı. Moğollardan bu taifenin ismi Uyratlardır. Onlar Kahire'ye ulaşır ulaşmaz Sultan Ketboğa onların karşılanması için askerlere ve ümeraya emir vermişti. Sonra sultan onlara bol iktalar ve erzaklar verdi. Bu kalabalık Moğol kabilesinden faydalanmak isteyen Ketboğa bunları yanına çekmişti. Çünkü Memlûk ümerası arasındaki çekişmeden dolayı kendisine önemli bir destek elde etmişti. Bu putperest Moğolların sayısı 10.000 civarında idi. Bu kalabalık kitle zaten var olan kıtlığı Mısır'da iyice şiddetlendirdi. Ülkede yiyecekler daha da kıtlaştı. Hatta bu putperestlerin Sultan tarafından korunması halk ve askerler arasında

⁹¹ İbnü'l-Furat, C.VIII, s. 208

⁹² Baybars el-Mansurî, *Tuhfe*, s. 142-143

ona karşı duyulan kini artırdı. Çünkü Hülagü zamanından beri İslam ülkesinde Moğollara duyulan kin devam ediyor, çünkü onların Suriye ve Mısır üzerindeki tehlikesi de daha bitmemişti. Bir de buna ek olarak sultanın Suriye'ye gittiğinde Şam'daki saltanat naibini azletmesi ve adet olan bahşişleri ümera üzerine dağıtmaması onun tahttan indirilmesine neden olmuş ve yerine Hüsameddin Laçın tayin edilmiştir.⁹³ Sultan Âdil Ketboğa zamanı açlık ve veba salgınları ile devam etmiş ve bunun yanında bir de siyasî karışıklık hüküm sürmekteydi. Bundan dolayı Mısır'ın siyasî, iktisadî ve içtimaî durumu alt üst olmuş ve meydana gelen kıtlık ve veba salgınları Mısır toplumu üzerinde büyük tesirler yapmıştır.

Kıtlığın yayılması neticesinde ortaya çıkan veba salgını Mısır nüfusunu oldukça fazla azaltmıştı. Kıtlık esnasında toplum çok büyük sıkıntılara göğüs germişti. Başta Sultan olmak üzere halkın durumunu düzeltmek için devlet ileri gelenleri ve zenginler harekete geçmişti. Ancak bazı ümera ve tüccarlar bu durumdan istifade ederek servetlerini artırma yoluna gitmişler ve bu da halk üzerinde olumsuz tesirler bırakmıştır. Ancak bu sırada bazı ümeranın halk yardımları dikkat çekicidir. Bunlardan biri Emir Fahreddin Tanboğa'dır bu kişi 100 feddanlık arazi ekmiş ve buradan çıkan ürünlerin halkın eline geçmesine mani olmamış ve onların istifadesine sunmuştur. Hasat zamanı bu tarlanın ürününden kendisi hiçbir şey almamıştır.⁹⁴ Bu uygulamalar halkın sıkıntılarını biraz hafifletme çabaları idi.

İçtimai yönden Mısır nüfusunun önemli bir miktarının azaldığı ve

⁹³ el-Makrizî, *Hıtat*, C.II, s. 22, 239; A.F. Aşûr, *Asruini'l-Memâlik*, s. 110-111; Kopruman, "Memlûkler", C.VI, s. 479; Muir, s. 48.

⁹⁴ el-Makrizî, *İgâse*, s. 36.

bunun sonucunda birçok işlerin ve mesleklerin terk edildiği görülmektedir. Özellikle devletin vakıfları ve zenginlerin verdiği sadaka ve bahşişlerle geçinen yoksul ve fakirler bu felaket esnasında kendilerine verilen yardımlar azaldığı veya yok olduğu için büyük sıkıntılarla karşılaştılar. Bunlara yardım eden insanlar kıtlığın uzun sürmesinden korkarak bu sadaka ve bahşişleri vermekten kaçınmışlardır. Yine en fazla perişanlığa uğrayan kesimlerden bir kısmı da tekke ve zaviyelerde sadaka ve yardımlarla hayatlarını sürdüren ve kendilerini dine ve tasavvufa veren sofi tabakası idi. Sadaka ve yardımlar azaldığında açlıkla karşılaşmışlar ve bu durumu eleştirmişlerdir. Bazı zenginler ise uzun süren açlık ve kıtlık döneminde muhtaç ve fakirlere mahsul ve mallarından dağıtmaya devam etmişlerdir. Bu şekilde yardım eden kişilerden biri de Emir Necmeddin'dir. O Asuvan'da Beni Keniz'de idi. Fakirleri toplayarak Asuvan'da oturttu ve kıtlık çıkıncaya kadar onların geçimini üzerine aldı. Hayvanlarını onlar için keserek yedirtti.⁹⁵

İki yıldan fazla süren bu felaket sırasında Mısır toplumu üzerinde büyük yaralar açılmış siyasî, iktisadî ve içtimaî bakımdan tesirleri yanında psikolojik yönden de büyük tesirler olmuştur. Çünkü bu veba salgını çabucak insanları öldürüyordu. Bundan dolayı ölüm korkusu insanları sarmıştı. Öyle ki veba bir eve girdiğinde tüm aileyi yok etmekteydi. İnsanlardan çoğu vebadan kaçmak için vatanlarını terk etmişler ve bir kısmı da kendileri gidemeyince çocuklarını veba olmayan yerlere gönderiyorlardı.⁹⁶

Mısır şehirlerinden başta Kahire olmak üzere birçok yerler

⁹⁵ Ganim, s. 38-39.

⁹⁶ İbn Aybek ed-Devâdarî, C.VIII, s. 364.

insanlardan boşalmış ve burun neticesinde ziraat fesada uğramıştı. Yiyecek ve içecekler bulunamayınca eti yenmeyen hayvanların etlerini yemeğe başlamışlardır. Hatta bu hayvanlar alınıp satılmaya başlanmıştı. Bir köpek 5, bir kedi ise 3 dirheme satılmıştır.⁹⁷ Yiyecek bulamayan insanlar açlığın tesiri ile tarlalara ve bahçelere yönelmişler ve kimin olduğuna bakmaksızın buldukları daha olgunlaşmamış meyveleri yemişlerdir.⁹⁸

Bu kıtlık ve veba salgını sırasında Memlûk parasının alım gücü düşmüştü. Bir de bunun yanında paranın vezni ile oynanmış ve bu da fiyatları daha da hareketlendirmiştir. Siyasî karışıklık ve idarecilerin tedbirsizliği Kahire'de fiyatları yaklaşık olarak 10 kat artırmıştır. Kıtlık öncesinde 25 dirhem olan bir erdeb buğday 220 dirheme çıkmış ve bütün diğer yiyecek maddeleri de bu şekilde yükselmiştir.⁹⁹

Şiddetli veba salgını ortaya çıktığı zaman insanlar daha çok hastalığın verdiği ateşten dolayı vücutlarının su ihtiyacını karşılamak için meyve yeme ihtiyacı duyuyorlardı. Bundan dolayı meyve fiyatları aşırı şekilde yükselmekteydi. Hasta insanların en çok tercih ettiği et ise tavuk etiydi. Bu da aşırı şekilde yükseliyordu. Bir tavuk bu kıtlıkta İskenderiye'de 36, Kahire'de ise 19 dirheme satılmıştır. Meyveler ise durum; bir karpuzun Kahire'de 100 dirheme, ayvanın tanesinin ise 30 dirheme satıldığı görülüyor. İnsanlar açlığın tesiriyle zayıflamışlar ve cılızlaşmışlardı. İlaç fiyatları yükselmiş ve tedavi ücretleri de onun gibi olmuştu. Doktor bulunamaz olmuş ve yine şırınga ücretleri de aşırı şekilde yükselmiştir. Yine hastaların bol şeker talep ettikleri de

⁹⁷ İbn İyas, C.I, K.I, s. 391; Kasım Abduh Kasım, *Selatini'l-Memâlik*, s. 164.

⁹⁸ Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 64.

⁹⁹ *Necidî*, s. 393.

görüüyor ve bundan dolayı şeker fiyatı da aşırı şekilde yükselmiştir.¹⁰⁰

1294 yılında başlayan bu kıtlık arkasından vebanın ortaya çıkmasına neden olmuş ve çok kötü şekilde ölümler meydana gelecektir. Meydana gelen kuraklık Suriye, Hicaz, Yemen, Mısır, Libya ve Tunus gibi yerleri kaplayacaktır. Bütün bu bölgelerde açlıkla birlikte şiddetli veba salgını yayılacaktır. Önceden de belirtildiği gibi bu yörelerin insanları hem yiyecek bulabilmek hem de veba salgınından kurtulmak için başka yerlere dağılmışlardır.¹⁰¹

Bu kıtlığın ve vebanın zayıflaması ve kalkmasına gelince; tabii ki bu kıtlık ve vebanın etkileri bir anda silinip atılmamış ve ilerki yıllarda da Mısır'ın iktisadî hayatı üzerindeki etkileri devam etmiştir. Ancak 1294-1296 yılları gibi değil de biraz daha hafif şekilde Mısırlıların hayatları üzerindeki tesirlerini devam ettirmiştir. Baybars el-Mansurî 1297 yılında da Mısır'da kötüm durumun ve fesatlığın devam ettiğini yazmaktadır.¹⁰² Ancak bilindiği gibi bu yıllarda sadece iktisadî kriz değil devletle siyasî çalkantılar ve karışıklıklar da bulunmaktaydı. 15 Kasım 1296 yılında Sultan Âdil Ketboğa saltanattan indirilmiş ve yerine Laçın, sultan olunca fiyatlar inmeye başlamıştır. 1296 yılında Nil nehrinin yine taşması gerçekleşmemiş ve nehrin su seviyesi Ravza mikyasında 15 zira ve 18 parmaktı. Ancak önceki senelere göre su biraz yükselmişti.

¹⁰⁰ Aynî, C.III, s. 299-301.

¹⁰¹ Ganim, s. 32-39; Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 63-64; aynı yazar, *Selatini'l-Memâlik*, s. 164; Aşûr, *Müctemayü'l-Mısırî*, s. 338; aynı yazar, *Asrı'l-Memlûkî fi Mısri ve's-Şam*, s. 110-112; Seyyid-Seher Abdülaziz Salim, *Tarihü'l-Eyyubiyin ve'l-Memâlik*, İskenderiye, 1992, s. 240; Mahmud Rezzak Selim, *en-Nil fi Asrı'l-Memâlik*, Kahire, 1965, s. 56; Ahmed Abdülkerim Süleyman, s. 49.

¹⁰² Baybars el-Mansurî, *Zubde*, C.IX, s. 301.

Gerek su seviyesinin biraz yükselmesi gerekse Sultan Ketboğa'nın tahttan indirilmesi halkın biraz rahatlamasına neden olmuş ve fiyatlar yarı yarıya inmiştir. Halk bu durumdan memnundur ve fiyatlardaki iniş devam edecektir. Şüphesiz bu ucuzlamanın sebepleri arasında Sultan Laçin'in durumu düzeltmek için aldığı istikrarlı tedbirler neticesini vermiştir. Laçin halkın üzerindeki felaketin getirdiği yükü hafifletmek için vergileri kaldırmış veya azaltmıştı. Bunların neticesinde buğdayın erdebi 40 dirheme, sonra 20 dirheme kadar indi. Arpa ise 30 dirhemden 10 dirheme indi. Etin rıtlı ise 1,5 dirhemden 1,25 dirheme kadar indi ve gıda maddeleri çarşılarda çoğaldı. Ancak 1297 yılında Nil'in seviyesinin düşüklüğü yüzünden tekrar fiyatlar hareketlenmiş ve bir erdeb buğday 1297 yılının Ağustos ayında 45 dirheme kadar çıkmıştır. Bu artış daha da devam ederek bir erdeb buğday 50, arpa 30, etin rıtlı 2,5 dirheme kadar çıktı. Sonra buğdayın erdebi 20'ye arpa ise 10 dirheme kadar inmiştir.¹⁰³ Bu rahatlama ile birlikte Kahire'ye mahsul gelmeye başlamıştır. Eti yenen hayvanlar çoğalmış ve meyveler çarşılarda görülmeye başlamıştır. Sultan Laçin ve ümerasının halk üzerindeki iyilikleri ve bahşişleri artmış ve nafaka dağıtımı çoğalmıştı.¹⁰⁴

Bütün bu gelişmeler ülke içindeki siyasî istikrarın sağlanması ile meydana gelmişti. Fakat bu alınan önlemlere rağmen bu sırada Mısır diyarında hem Nil nehrinin düzensiz olması sebebiyle hem de bu sırada arazide görülen farelerin çoğalması ve bunların mahsulleri yiyip bitirmesi nedeniyle çok az hasat yapılabilmiş ve bu durum da fiyatların

¹⁰³ İbnü'l-Furat, C.VIII, s. 228-232; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 829; Aynî, C.III, s. 353; Süyutî, C.II, s. 178; Necidî, s. 395.

¹⁰⁴ Aynî, C.III, s. 353.

hareketlenmesine neden olmuştur.¹⁰⁵ Sonra tekrar durum normale dönmüştür. Suriye'deki duruma gelince burada kısmî bir kuraklık hüküm sürmekteydi. 1297-1298 yıllarında Mısır'da Nil nehrinin seviyesi iyiydi. Ancak bu sırada Suriye'de kıtlık görülmekteydi. Özellikle Şam şehrinde Sevr ırmağı kurumuş ve içecek su bulunamaz olmuştu. İnsanlar su ihtiyaçlarını dağlardan kar getirerek sağlamaya çalışıyorlardı. Bundan dolayı kar fiyatları çok yükselmişti.¹⁰⁶

IV. Muhammed b. Kalavun'un II. Saltanatı (1299- 1309)

1299 yılı Ocak ayının 16'sında Sultan Laçin öldürüldü ve yerine Kerek'ten getirilen Melik en-Nasır Nasıruddin b. Kalavun tahta çıkarıldı.¹⁰⁷ Bu sultan zamanında meydana gelen en önemli olaylardan biri 1299 yılında Moğolların Suriye'ye saldırısıdır. İlhanlı hükümdarı Gazan Han Suriye'ye saldırıp Şam şehrini alınca burada aşırı bir fiyat yükselmesi görüldü. Burada yapılan savaşı Memlûkler kaybetti. Sultan, Baalbek ve Bekâ taraflarına çekildi. Moğollar Şam'ı kuşattılar. Şam kapıları kapatıldı. Kuşatma altında bulunan şehrin içinde kıtlık baş gösterdi. Aynı zamanda şehir dışında da kıtlık görülmüştür. Yapılan görüşmeler neticesinde şehir Moğollara teslim edildi. Suriye bölgesinden önemli miktarda insan Mısır'a doğru göç etti. Dönemin kaynağı Nüveyrî Mısır'ın Suriye'den göç eden insanlarla dolduğunu ve Kahire'de buğdayın bir erdebini 15 dirhemden 20 dirheme çıktığını yazmaktadır.¹⁰⁸

¹⁰⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 231; Aynî, C.III, s. 367.

¹⁰⁶ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 40.

¹⁰⁷ Kopruman, "Memlûkler", C.VI, s. 482-483.

¹⁰⁸ Nüveyrî, C.XXXI, s. 413; İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 47-48.

Suriye halkı üzerinde Moğolların çok büyük tehlike olduğu görülmektedir. Özellikle buranın halkı Moğolların Suriye üzerine sefere hazırlandığı haberi duyulduğunda bu bölgeyi terk edip güvenli yerlere çekilmekteydiler. Şehirlerin çarşıları kapanmakta, yiyecek maddeleri nadirleşmekte ve pahalalanmakta idi. Bu büyük korku bu bölgenin iktisadi durumun alt üst etmekteydi. Yapılan savaşta Memlûk ordusunun büyük sıkıntı içinde olduğu görülmekte ve askerler arasında yiyecek sıkıntısı görülüyordu.¹⁰⁹ Gazan Han'ın bu Suriye seferi sırasında baş gösteren kıtlık neticesinde bütün yiyecekler nadirleşti ve pahalandı. Şam'da bir gırara buğday 400, bir rıtl et 10, bir rıtl ekme 2,5, 10 rıtl un 40, bir okka peynir 1, beş yumurta 1 dirheme satılır olmuştur. Moğolların baskısı neticesinde halk perişan olmuştur. Makrizî Moğolların Suriye'de 100.000 kişiyi katlettiklerini yazmaktadır.¹¹⁰ Fiyatların bu kadar artmasında Moğolların bu bölgede büyük yağma hareketlerine girişmelerinin de tesiri olmuştur. Moğollar Şam'ı alınca halktan devamlı mal ve para talep ediyorlardı. Halk üzerine ağır vergiler koydular. Bu sebeple fiyatlar aşırı şekilde yükseldi. Daha sonra Gazan Han, Şam'ı terk ederek Suriye'den ayrıldı. Bunun üzerine fiyatlarda gözle görülür bir düşme oldu ve buğdayın bir gırası 150 dirheme indi ve bir Şam rıtlı ile dana eti 2 dirhem oldu.¹¹¹

Moğolların 1300 yılı Ekim ayında tekrar Suriye üzerine hareket ettikleri haberi gelince yine panik meydana gelmiş ve buradaki halkın bir kısmı Mısır'a doğru hareket etmiştir. Sultan da Moğollara karşı savaş

¹⁰⁹ Nüveyrî, C.XXXI, s. 413.

¹¹⁰ Nüveyrî, C.XXXI, s. 413; İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 51; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 893.

¹¹¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 901.

hazırlıklarına başlayacaktı, ancak aşırı bir pahalılık görülmekte idi. Aynı zamanda şiddetli bir kış hüküm sürmekte idi. Aralıksız 41 gün yağmur yağmış ve ordu hareket edememiş, hayvanlar zayıflamış ve yemler pahalılaşmıştı. Suriye halkı taşınmaz mallarını ucuz fiyatla satarak buradan ayrılmıştı. Ancak beklenen saldırı gerçekleşmedi. Sultan, Mısır'a döndü. Ancak sultanın buradan ayrılması ile yine fiyatlar hareketlenmiştir. Sultan Şam'da iken 200 dirhem olan bir gıraya buğday 300 dirheme çıkmış ve halkta korkular artmıştır.¹¹² 1302 yılında yine Moğol tehlikesi kendini Suriye'de hissettirmiş ve bundan dolayı iktisadî buhran meydana gelmiş ve paranın değeri düşerken fiyatlar yükselmiştir. Zaruri gıda maddeleri nadirleşmiştir. Görüldüğü gibi İlhanlı Moğollarının yol açtığı bu iktisadî kriz Suriye'de hatta Kahire'de kendini hissettirmiş ve her iki bölgenin insanları da büyük zararlar görmüşlerdir.¹¹³

Sultan Muhammed b. Kalavun zamanında Mısır'da başka büyük baş hayvanlardan inekler olmak üzere büyük bir salgın meydana gelmiş. 1300 yılında meydana gelen bu inek vebasından Mısır diyarı oldukça fazla zarar gördü. Bu olaylara şahit olan Nüveyrî, Eşmum Tanah yöresinde bir çiftlikte bir adamın 1021 ineğinin olduğunu ve bunun 1003 tanesinin bu veba salgını ile öldüğünü yazmaktadır.¹¹⁴ Misil görülmemiş şekilde ineklerin türü bitmiş ve bir baş inek 1000 dirheme çıkmıştır. İnsanlar tarlalarını öküzlerin yok olması sebebiyle at, deve ve eşek gibi hayvanlarla sürmek zorunda kalmışlardır. Birçok araziye ekim

¹¹² İbn Aybek ed-Devâdarî, C.IX, s. 45; İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 58; el-Makrizî, **es-Sülûk**, C.I, K.III, s. 909.

¹¹³ el-Makrizî, **es-Sülûk**, C.I, K.III, s. 849; Zehebî, C.IV, s.6; Necidî, s. 396

¹¹⁴ Nüveyrî, C.XXXI, s. 416.

yapılamamış ve boş bırakılmıştır. Arazilerin kıymeti azalmış ve değeri düşmüştür. Ülkede inek nesli tükenmiş ve başka ülkelerden inek getirilmiştir. Mısır'da su kuyuları ve kanallardaki suyu dolaplarla araziye çekme işinde zorluk çekmişlerdir.¹¹⁵

1300-1301 yılları arasında Mısır'da görülen bu inek vebasını Aynî ayrıntılı şekilde anlatmaktadır. Adeta Mısır'da inek neslini bitiren bu veba Kahire'den başka Dimyat ve Said bölgesine kadar yayılmıştır. Mısır ülkesi bu durumdan büyük zarar görmüş ve ülkenin ziraî hayatı çöküntüye uğramıştır. Buğday, arpa, şeker kamışı ve sair tarım ürünlerinin ekimi ve hasadı yapılamamıştır. Özellikle de şeker üretimi daha fazla etkilenmiştir. Mısır'da şeker yapımında kullanılan şeker kamışı oldukça fazla üretilmekte idi. Bunların imalathanelere taşınmasında tekerlekli arabalardan faydalanılmakta idi. Bu sebeple öküzlerin vebadan ölmesi nedeniyle bu taşıma işleminin yapılamadığını görmekteyiz. Tarlalar boş kalmış ve ziraat yapılamamıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi tarlayı ekim için sürmek, tekerlekli arabaları çekmek ve arazinin sulanması için Nil nehrinden veya onun kanallarından ve kuyularda kurulan su depolarından su çekmek için kullanılan öküzlerin ölmesi bu işlerin yapılmasını engellemiştir. Dimyat'ta bir adamın çiftliğinde bulunan 119 ineğin üç ay içinde öldüğü ve ancak onlardan 9 tanesinin kaldığına yine Aynî işaret etmektedir. Çiftlik sahipleri ve bahçe sahiplerinin de zararları büyük olmuştur. Devlet bu durumu düzeltmek için harekete geçmiş, köylerde ve şehirlerde inek kesilmesini yasaklamıştır. Ayrıca sultan Şam naibine mektup yazarak Şam ve sair şehirlerden ineklerin toplanarak sultan için gönderilmesi emredilmiştir.

¹¹⁵ Baybars el-Mansurî, *Tuhfe*, s. 160-161; aynı yazar, *Zubde*, C.IX, s. 335; Nüveyrî, C.XXXI, s. 416; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 914.

Mısır'da bu durumu gören inek tüccarları başka ülkelerden ve özellikle de Suriye yöresinden buraya satmak amacıyla inekler getirmişler ve inek fiyatları bundan dolayı ucuzlamış ve bir baş inek 380 dirheme satılmıştır. Bu süre içinde inek pazarında alış veriş yapılamadığı için devlet bu satışlardan elde edeceği 160.000 dirhemi elde edememiştir.¹¹⁶

Sultan Nasır Nasıreddin Muhammed b. Kalavun döneminde Suriye'nin Şam şehrinde şimdiye kadar görülmemiş şekilde çekirge sürüleri ortaya çıkmıştır. 1301 yılında Eylül ayında ortaya çıkan bu çekirgeler bu bölgeye büyük zarar vermiştir. Çekirge sürüsü bütün ekinleri, ağaçları ve meyveleri yemiştir, hatta bu çekirgeler ağaçların odunlarını bile gevelemişlerdir. Çekirge sürüleri yüzünden hasat azalmış ve bundan dolayı insanlar büyük zararlar görmüşlerdir.¹¹⁷ Bu çekirge sürüsü sonra ortadan kalmıştır. Yine Sultan Nasır Nasıreddin Muhammed b. Kalavun döneminde, 1303 yılında Mısır'da yine fiyat artışı görülmüştür. Bu artışın sebebi Nil nehrinin taşmasının gecikmesi sebebiyle pahalılık olmuştur. Buğdayın bir erdebi 40 dirheme yükselmiştir. Nil nehri durduktan sonra artmaya başlamıştır. Nil'in seviyesi 16 zira ve 16 parmağa ulaşınca fiyatlarda iyileşme görülmüş ve bir erdeb buğday 25 dirheme inmiştir. Fiyatların yükselmesinin nedeni, Nil nehrinin taşmaması sebebiyle meydana gelmesi beklenen korkunç açlıktan dolayı olmuştur.¹¹⁸

1303 yılında yine başta Suriye'nin Şam ve Halep şehirleri olmak

¹¹⁶ Aynî, C.IV, s. 137-138.

¹¹⁷ Zehebî, C.IV, s.3; İbn Habib, C.I, s. 238; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 923; Aynî, C.IV, s. 193.

¹¹⁸ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 949-956; Aynî, C.IV, s. 308; Necidî, s. 396.

üzere atlarda bir salgın hastalık yayılmıştır. Bu salgın hastalık şüphesiz at vebası idi. Şam ve Halep şehirlerinde kaynakların ifadesi ile 80.000 at helak olmuştur. Baybars el-Mansurî bu vebanın Mısır diyarına da yayıldığını belirtmektedir. Şiddetli bir rüzgar esmiş ve bu sırada hasat zamanı idi. Ülkedeki ekinlerin büyük bir kısmı bozulmuştur. Şöyle ki rüzgar tarlalardaki biçilmiş veya biçilmekte olan mahsulleri uçurmuştur. Olgunlaşmamış mahsulleri ise sıcak rüzgar kurutmuştur. Bu rüzgarın vebalı olduğu ve hayvanları da etkilediği görülmektedir. Mısır diyarında da atlara yayılan bu veba hastalığından askerlerin atlarının çoğunluğu telef olacak ve bu yüzden zorluk çıkacaktır. Atların fiyatları pahalacaktır. Mahsul fiyatları da yine hem Nil'in zamanında taşmaması hem de rüzgarın mahsulleri uçurması sebebiyle artmıştır.¹¹⁹ 1304-1305 yıllarında Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun zamanında Suriye'den Mısır'a kadar olan bölgelerde genel bir kuraklık hüküm sürmekteydi. Bilhassa Suriye'nin Şam şehrinde yağmurlar gecikmiş ve kuraklık baş göstermişti. Bu sebeple buranın halkı yağmur duasına çıkmışlardır.¹²⁰ Suriye bölgesinde bu kuraklık sebebiyle buranın halkının bir kısmı başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır.¹²¹ Hatta bu kuraklığın Hicaz bölgesinde de yayıldığı görülmektedir. Mısır'dan hac yapmak için yola çıkan Emir Rükneddin Baybars el-Çeşnigîr Eyyubîler ümerası hac için Mekke'ye doğru hareket etmiştir. Bu hac kafilesi Akabe'ye vardıklarında şiddetli bir susuzluk ve kıtlıkla karşılaştılar. Hayvanlara yem bulamadılar. Buğday ve arpa pahalalmıştı. Bir erdeb

¹¹⁹ Baybars el-Mansurî, *Tuhfe*, s. 182-183; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 956; Aynî, C.IV, s. 359.

¹²⁰ Aynî, C.IV, s. 359; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.VIII, s. 171.

¹²¹ Aynî, C.IV, s. 359.

arpa 50 dirheme çıktı. İnsanlardan birçoğu öldüler. Aynı zamanda deve ve koyun sürülerinin de çoğu telef oldu. Bu bölgede oturan insanların bir kısmı göç ettiler. Pahalılık şiddetlenmişti. Arpadan bir vayba 40 dirheme satıldı. Undan bir vayba 60 dirheme, bir peksimet 12 dirheme satıldı. İnsanlar bu seneyi "sene-i ra'am" şeklinde isimlendirdiler. Yani zayıf sene, hastalıklı sene. Haç için bu yolculuğa çıkan insanlar burada karşılaştıkları bu güç durumdan kurtulmak için Mısır ve Suriye'deki yetkililere haber göndererek yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Gazze ve Şöbek'ten buralara deve, at, yiyecekler gönderildi. Bu gelen insanlar oradaki sıkıntı içinde bulunan insanlara yardımda bulunmuşlardır.¹²²

Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun zamanında 1305 yılında para ayarının bozulması neticesinde Kahire çarşılarında karışıklık oldu. Dirhemü'l-fidda yanında dirhemü'n-nühasiye darp edilmesi çoğalmıştır. Ancak darp edilen bu paraların vezni küçültülmüştü. Bu sebeple insanlar onları almaktan ve bu para karşılığı mal satmaktan kaçındılar. Ülke içinde bakır fülus sebebiyle karışıklık oldu ve fiyatlar iki kat arttı. Buğdayın bir erdebi 20 dirhemden 40 dirheme fırladı. Bu durumda sultan para düzenini sağlamlaştırmak için harekete geçti. Fülus-ı Cüdu denilen yeni para darp edildi. Yapılan ıslah çalışmaları bir fayda vermedi ve fiyatların yükselmesi devam etti.¹²³ Yapılan ıslah çalışmasıyla bir rıtl fülus-ı cedid, 2,5 dirhemü'l-fidda düzeyine indi. Ancak yapılan bu değişiklik fazla etkili olmamış ve insanlar bu parayı kullanmaktan kaçınmışlardı.¹²⁴ Paranın alım gücü düşerken malların kıymeti arttı. Hem paranın darbu ve vezni konusundaki ihtilaflar hem de

¹²² Aynî, C.IV, s. 366-367; el-Makrizî, es-Sülûk, C.II, K.I, s. 12.

¹²³ el-Makrizî, es-Sülûk, C.II, K.I, s. 17; Aynî, C.IV, s. 410; Necidî, s. 396.

¹²⁴ Necidî, s. 352.

tabii sebeplerden 1307 tarihinde Mısır'da iktisadi istikrarsızlık devam etmekteydi. 1307 yılında ise bahsedilen tabii durum Nil nehri ile alakalı değildi. Bilakis Nil nehrinin su seviyesi gayet iyi durumda idi. Ancak ekinlerin başaklarının çıkıp hasat mevsimi yaklaştığında şiddetli sıcak rüzgarlar esti. Bu sıcak rüzgarlar ekinleri kuruttu. Mahsullerin hasat edilmesi azaldı. Bu sebeple fiyatların yükselmesi devam etti. Buğdayın bir erdebini fiyatı 50 dirheme çıktı.¹²⁵

Meydana gelen bu pahalılık kıtlığa dönüştü. Mahsul darlığı sebebiyle yiyecekler azaldı ve fiyatları yükseldi. Çarşılarda ekmek bulunmaz oldu. Hatta ekmek parçalara ayrılarak satılacak kadar değerli hale geldi. İnsanlar perişanlık içinde kaldılar.¹²⁶

V. Rükneddin Baybars el-Çeşnigîr (1309-1310)

Sultan Rükneddin Baybars el-Çeşnigîr (1309-1310) zamanında Mısır'da hem veba hastalığı hem de Nil nehrinin taşmaması sebebiyle kuraklık görüldü. Mısır'da önce hastalıkların ortaya çıktığı görülmektedir. Bu hastalıklar sadece veba değildi. Diğer salgınlar da ortaya çıkmıştı. İnsanlar tabiplere koşmuşlar ve hastalıktan kurtulmak için çeşitli ilaçlar almışlardır. Bu dönemde genellikle bir takım itriyatlar ilaç olarak kullanılmaktaydı. Bu sebeple itriyat satışları arttı. Bu salgın hastalıklar ve veba sırasında itriyat satıcılarının karları artmış ve bir attar 200 ile 300 dirhem arasında itriyat satmaya başlamıştır. Hasta insanlar daha çok meyve yemeye yönelmişler ve bunun üzerine şeker ve tavuk 5

¹²⁵ Baybars el-Mansurî, *Zubde*, C.IX, s. 386-387; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.I, s. 29; Aynî, C.IV, s. 470; Necidî, s. 397.

¹²⁶ İbn İyas, C.I, K.I, s. 419; Ahmed Abdülkerim Süleyman, s. 49.

dirheme çıktı ve karpuzun bir ritli 1 dirheme yükseldi.¹²⁷

Hastalıkların yayılmasından sonra bu defa da Nil nehri taşma mevsiminde durmuştu. Bunun üzerine buğdayın bir erdebi 50 dirheme, arpa ve gıda maddeleri ise 20 dirheme çıktı. Kahire'de çarşılarda karışıklık oldu ve gıda maddeleri bulunmaz oldu. Açlık tehlikesi ile karşılaşıldı. Bunun üzerine Sultan Rükneddin Baybars el-Çeşnigîr, ümeraya depolarındaki malları halkı ucuz fiyatla satmalarını emretti. Ancak bu kıtlık ve pahalılıktan faydalanmak isteyen ve servetlerini artırmaya çalışan ümera ve tüccarlar bu düşük fiyata satışa yanaşmadılar. Halk Âdil Ketboğa zamanındaki kıtlığın tekrar yaşanacağından korktu. Hatta sultanı uğursuz sayarak bu kıtlığın sebebi olarak onu gördüler. Sultanın emrine uyarak ümeradan sadece İzzeddin Eydemir el-Hatîrî, depolarındaki mahsulleri çıkararak halka ucuz fiyatla sattı. Fiyatlarda biraz düşme meydana geldi. Ancak Nil'in suyunun seviyesi yükselmemişti. Bunun üzerine Mısır halkı el-Hatib Nureddin Ali b. Muhammed el-Hasan b. Ali Kastalanî'nin önderliğinde yağmur duasına çıktılar. Ancak beklenen ve arzu edilen yağmurlar yağmadı. Ancak Mısır'da Nil nehrinin suyunun yükselmesi 1309 yılının Eylül ayında gerçekleşti. Suyun taşmasından sonra fiyatlarda inme görüldü.¹²⁸

Meydana gelen bu veba hastalığı ve kıtlık sırasında Mısır'da ne kadar insan kaybı olduğunu kaynaklar bize vermektedir. Ancak vebanın yayıldığı ve kıtlığın çarşılarda oldukça etkili olduğu görülüyor. Bundan

¹²⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.I, s. 55; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.VIII, s. 192.

¹²⁸ İbn Aybek ed-Devâdarî, C.IX, s. 166; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.I, s. 55; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.VIII, s. 192-193; İbn İyas, C.I, K.I, s. 424; Süyutî, C.II, s. 179.

dolayı insanlarda korku peyda olmuş ve önceki yaşadıkları açlık ve veba salgınını hatırlamışlardır. Kara borsacılar ortaya çıkmış, ekme ve diğer mahsullerin satışı durmuştur. Devletin bunlarla rekabet etmesi için alınan önlemler fiyatların düşmesini sağlayamamıştır. Paranın alım gücü zayıflamış ve gıda maddelerinin fiyatları yükselmiştir.¹²⁹

¹²⁹ Ganim, s. 39-40; Kasım Abduh Kasım, en-Nil, s. 56; Seyyid-Seher Abdülaziz Salim, s. 241; Necidî, s. 397.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1310-1351 DÖNEMİ

I. Muhammed b. Kalavun'un III. Saltanatı

Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun 1310 yılında tekrar üçüncü kez Memlûk devletinin sultanı oldu ve onun bu üçüncü sultanlığı 1340 yılına kadar devam etti. Bu dönemde iktisadî ve siyasî önlemler sayesinde Mısır'da rahat ve huzurlu bir ortam oldu. O deneyimli bir kişiydi. Uzun süre devletin başında olması Mısır'da refah düzeyini artırdı. Ancak buna rağmen tabii sebeplerden ülkede iktisadî krizler eksik olmadı.¹ Bu iktisadî krizlerin meydana gelmesinde en önemli amil Nil nehri idi. Bütün dönemlerde olduğu gibi onun zamanında da Nil nehri taşma seviyesinden aşağı düştüğünde pahalılık ve kıtlık tehlikesi baş göstermekteydi. Ve bunların neticesi olarak da veba yayılıyordu.

Nasır Muhammed b. Kalavun'un üçüncü saltanatının başlangıcının ilk yılı olan 1310'da ilk kıtlık ve kuraklığın baş gösterdiğine şahit olmaktayız. Mısır'da yağmurlar yağmaz olmuştur. Nil nehrinin taşması gecikmişti. Buna bağlı olarak gıda maddelerinin fiyatları artmıştır.²

1316 yılında sultan Nasır Muhammed b. Kalavun döneminde Asuvan'da esen çöl rüzgarı mahsulleri kavurmuştur. Bu sıcak esen rüzgardan sonra yağmurlar yağdı ve bunun neticesinde de veba hastalığı ortaya çıktı. Bu veba hastalığı Asuvan halkını helak etti ve buradan ilerleyerek diğer yerlere de yayıldı. Veba salgını yavaş yavaş

¹ Sürurî, *Devleti Beni Kalavun*, s. 286-294; Ganim, s. 40; Koprman, "Memlûkler", C.VI, s. 489-490.

² İbn Tagrıbirdî, *en-Nücüm*, C.IX, s. 9; Ganim, s. 40.

ilerleyerek Asmunayn'a³ kadar geldi ve buralarda birçok insan vebadan öldü.⁴ Aynı yılda Mısır'da ise Nil nehri aşırı şekilde yükselmiş ve 17 zira ve 22 parmağa çıkmıştı.⁵ 16 zirayı geçtiğinden dolayı Mısır'ın birçok arazisi suya boğuldu ve bundan dolayı büyük zararlar meydana geldi. 1316 yılında Mardin ve çevresinde ise kuraklık ve açlık sebebiyle buranın halkı Suriye'ye doğru göç etmiş. Ancak bu insanların önünü Moğol askerleri keserek onlardan birçoğunu katletmişlerdir.⁶

1318 yılı Mart ayından itibaren Suriye'ye komşu olan Musul, Mardin, Erbil ve buralara yakın bölgelerde şiddetli bir kuraklık hüküm sürmekteydi. Bu kuraklık 1316 yılında da buralarda görülmüştü. Bu bölgede gıda maddelerinin fiyatları iki kat artmıştır. Sözü edilen şehirlerde ve onların etrafındaki yerleşim birimlerinde kıtlık son noktasına kadar ulaştı. Kıtlık Diyarbakır ve Meyyafarikîn'e de yayılmıştı (Silvan). Bu bölgenin insanları daha rahat hayat yaşamak için başka bölgelere göç etmek zorunda kaldılar. Açlıktan insanlar kokmuş cesetlere kadar yediler ve gıda alabilmek için çocuklarını sattılar. Bir rıtl ekmek 3 dirheme satılmaktaydı. İbn Habîb bu kıtlık esnasında 3.000 Moğol çocuğunun satıldığını, bir adamın çocuğunu sattığını ve onun parası ile ekmek aldığını ve onu yedikten sonra öldüğüne işaret etmektedir.⁷ İbnü'l-Verdî bu kıtlığın sebebini iki yıldan beri yağmurların yağmadığına ve tarlalarda çekirgelerin ortaya çıktığını ve bunların

³ Asmunayn, Eşmun, Eşmuneyn gibi isimlerle anılan bu şehir yukarı Mısır'da Said bölgesindedir. Bk. Yakut, C.I, s. 237-238; el-Makrizî, *Hıtat*, C.I, s. 238-239.

⁴ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.I, s. 162.

⁵ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 153; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.IX, s. 170.

⁶ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 154; İbnü'l-Verdî *Tarihi*, C.II, s. 258.

⁷ Zehebî, C.IV, s. 48; İbn Habîb, C.II, s. 89.

mahsulleri yediğini ve bundan dolayı kıtlık çıktığına işaret ederek, yiyecek bulamayan Erbil halkının İran'ın Meraga şehrine doğru göç ettiğine işaret etmektedir. 1316 yılında ise yukarıda belirtildiği gibi Suriye'ye doğru gitmişlerdir.⁸

1320-1321 yıllarına gelindiğinde Mısır'da yine büyük bir ekonomik bunalım yaşanmıştır. Bunun iki önemli sebebi vardı. Birincisi fülus basımının çoğalması ve ikincisi de tabii olarak Nil nehrinin sularının Mısır arazisini sulayacak kadar taşmamasıdır. Paranın ayarının bozulmasına gelince, bakır fülus durumu çok kötüleşmiştir. Özellikle onda sahte basılan para çoğalmış ve vezni azalmıştı. Bunun üzerine halkın durumu ıstırap içinde kaldı. Ülke çarşılarında ticarî alış verişi durmuştu. Halkın bakır paraya rağbet etmemesi üzerine tedavülden kaldırıldı. Bakır fülustan bir ritl üç dirhemü'l-fidda oldu. O vakitte devlet içindeki boşluktan saflığı bozuk fülusü'n-Nühasiye yeniden bastırılmak zorunda kalmıştı. Fülusun önceki kıymeti esas alınarak her 48 fels bir dirhemü'l-fidda yapıldı. Bunun üzerine onunla alış verişi yapanlar fülustan bir ritlin yükselmesine itiraz ettiler. Onunla alış verişi durdurdular. Bu sebepten devlet fülusun değerini düşürdü. Ve bir ritli tekrar 2,5 dirhemü'l-fiddaya indirildi. 1321 yılı Şubat ayında o kıymet devam etti. Eski fülusla alış verişi devlet tarafından iptal edildi. Ondan insanların şikayetleri arttı ve durumları ıstırap içinde kaldı. Bunun üzerine bir ritl fülus, 1,5 dirhemü'l-fiddaya satıldı. Sonra 2 dirhem olarak ilan edildi. Sonra ikinci olarak fülus-ı atikle (eski fülus) alış verişi yapılmasını ve bir ritlin iki dirhemü'l-fidda olarak devam etmesi kararlaştırıldı. Ancak bu durum fülus-ı cedidde fesadın hızlı olmasından devam etti. Onun sağlığının bozulması ve etrafından kırılması çoğaldı.

⁸ İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 258.

Yeniden fülusta kriz arttı. 1321 yılı Ağustos ayında yeniden bir rıtlı 2,5 dirhemü'l-fidda olarak kararlaştırıldığı ilan edildi. Bu durum 1323 yılına kadar devam etti. Bunun yanında devlet yeni bakır fülus çıkardı. Eski fülus yanında insanlar onunla da alış veriş yaptılar ve 1324 yılında Mart ayında onunla muamele yasaklandı ve bundan dolayı ülkede istikrar sağlandı.⁹ Görüldüğü gibi Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun zamanında aşırı şekilde para düzeniyle oynanması sebebiyle fiyatlar hareketleniyordu. Bu karışıklık esnasında buğdayın fiyatı 10 dirhemden sonra 17 dirheme çıktı. Bu sebeple çarşılar ve dükkanlar kapandı. 1324'den sonra tekrar istikrar sağlandı.¹⁰

1320 yılında Nil'in durumuna gelince önce 16 zira ve 22 parmağa ulaşmış fakat taşma zamanında aşağıya inmiş ve bu sebeple arazi sulanamamış ve kuraklaşmıştı.¹¹

Bu kuraklıkla birlikte salgın hastalıklar yayılmaya başlamış ve özellikle de hastaların yiyecekleri pahalalmış ve buna ek olarak da ilaçların ücreti yükselmiştir. Bir ekşi nar 3-4 dirhemü'n-nukraya bir mısır rıtlı üzüm 6 dirhemü'n-nukraya; armut, erik, badem ve şekerde aynı şekilde yükselmiştir. Ancak bu salgın hastalık ölümcül değildi. Çok az insan bu hastalıktan ölmüştür.¹²

1322 yılında Mekke Şerifi Atife b. Ebî Nemi Hicaz'da kıtlık olması sebebiyle, sultan Nasır Muhammed b. Kalavun'a haber göndererek yardım istedi. Ülkede yağmur yağmamış ve kuraklık baş göstermişti.

⁹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.I, s. 205; Necidî, s. 352-353.

¹⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.I, s. 253.

¹¹ İbn Tagribirdî, *en-Nücum*, C.IX, s. 179.

¹² İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 261; Süyutî, C.II, s. 179; Necidî, s. 397; Ganim, s. 40.

Halk yağmur duasına çıkmıştı. Mekke'de bir erdeb buğday 250 dirheme yükselmişti. Sultan Mekke'ye 1.000 erdeb buğday göndermişti. Sultanın naibi Emir Argun da 1.000 erdeb gönderecek ve bundan dolayı Mekke'de fiyatlar aşağıya inmiş ve bir erdeb buğday 100 dirheme kadar inmiştir.¹³ Sultan Nasır Muhammed tecrübelerinden dolayı önemli iktisadî önlemler almıştı. Mısır arazisini ıslah etmiş ve süre içinde Mısır'ın arazi gelirleri fazlalaşmış ve çevredeki bölgelere ihtiyaç duyulan yardımlar gönderilmiştir. Ayrıca Hicaz halkından alınan vergiler de iptal edildi.

Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun döneminde 1324 yılında Mısır'da Nil nehri aşırı şekilde yükseldi. Tarihçiler bu olayın çok nadir olarak görüldüğünü yazmaktadırlar. Dönemin müellifi ve Suriye'de yaşayan İbnü'l-Verdî ancak böyle bir olayın M.747-748 yıllarında görüldüğünü yazmaktadır. Nehir suları 18 zira ve 19 parmağa ulaşmıştı. Mısır arazisi sular altında kalmış bahçeler, evler ve çarşılar suya boğulmuştur. Nehir suları 3,5 ay arazi üzerinde kalmıştır.¹⁴ İbn Kesîr ise 100 yıldan bu yana nehrin sularının bu kadar yükseldiğini ve 3,5 ay çekilmediğini yazmaktadır.¹⁵ Nehrin sularının yükselmesi sebebiyle Mısır'ın Kahire ve Said bölgesi başta olmak üzere hastalıklar yayılmıştır. Aynı tür hastalıkların Suriye'de de görüldüğü kayıtlıdır. Bu hastalıkların ne tür hastalık olduğu belirtilmemektedir. Ancak bu hastalıklardan seri şekilde ölümler olmuştur.¹⁶

¹³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.I, s. 235.

¹⁴ İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 262.

¹⁵ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 195.

¹⁶ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.I, s. 257; İbn İyas, C.I, K.I, s. 456-457; Suyutî, C.II, s. 280.

1324 yılından Suriye bölgesine gelince hem yukarıda sözü edilen salgın hastalıklar görülmekte hem de yağmur yağmaması ve hem de çekirgelerin ortaya çıkmasından dolayı kıtlık görülmekteydi.

1324 yılında özellikle Suriye'nin doğu taraflarında kıtlık baş göstermişti. Bunun üzerine bu bölgenin halkı Şam'a doğru göç etmişlerdi. Kuraklık ve çekirge sürüleri sebebiyle tarlalarda ekinler telef olmuş ve mahsul hasılatı yapılamamıştı. Bu sebeple fiyatların hareketlendiğini görmekteyiz. Şam'da bir gırara buğday 200 ve 220 dirhem arasında satılmaktaydı. Bu durumu öğrenen Mısır tüccarları deniz yoluyla gemilerle Beyrut ve Trablus'a 20.000 erdeblik buğday getirdiler. Memlûk sultanı ve onun ümerası da mahsul göndermeyi teşvik ediyorlardı. Şam'da ise Mısır'dan buğday gelmeden önce kıtlık iyice kendini göstermeye başlamıştı. Çünkü kıtlık görülen bölgelerden buraya çok insan göç etmiş ve buranın nüfusu artmıştı. Çarşılarda gıda maddeleri bulunamaz olmuştu. Mısır'dan Şam'a mahsul gelmesi ile beraber fiyatlar inmeye başlamış ve bir gırara buğday 80 dirheme kadar indi ancak bu da yüksekti. Bu yüzden Sultan devamlı emirler göndererek halkın sıkıntılarının hafiflemesi için mahsullerin daha ucuza satılmasını istiyordu. Fiyatlar devamlı aşağıya doğru indi. Hatta bir gırara buğday 3,5 dirheme kadar satıldı.¹⁷ Hatta Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun, Suriye'de kıtlığın verdiği sıkıntıları hafifletmek için halk üzerindeki vergileri kaldırdı.¹⁸ Sultan bizzat kendisi ve ümerasına Suriye'deki kıtlık durumundan dolayı buraya buğday

¹⁷ Zehebî, C.IV, s. 69; İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 197; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.I, s. 254.

¹⁸ İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 266.

gönderilmesini gerçekleştirmiştir.¹⁹ Suriye'nin başta Şam şehrinde olmak üzere görülen bu kıtlık ve pahalılık birkaç ay devam etmiş ve Mısır'dan gelen yardımlardan sonra hafiflemiştir. Burada sultanın aldığı önlemler dikkat çekicidir. Mısır'da sel baskınları sebebiyle zarara uğrayan halka altın ve gümüşten 30.000 dirhem para dağıtılmış²⁰ ve Suriye'de de vergiler iptal edilmiştir.

1326 yılında Suriye'de yine salgın hastalıkların yayıldığını görmekteyiz. Özellikle şiddetli yağmurlar yağmış ve Fırat nehri taşmıştır ve büyük sel felaketleri meydana gelmiştir. Fırat nehrinden Şam'a kadar hastalıklar yayılmış ve birçok insan bu salgından ölmüştür. Bu sebeple ilaç ve itriyat fiyatları yükseldi. Şam'da bir günde 1.000 dirhemden fazla itriyat satışı yapılmaktaydı. Hastalık sebebiyle insanlar vücutlarından kan aldılmaktaydılar. Böylece hastalıklardan kurtulacaklarını zannediyorlardı. Muhtemel ki bu sel felaketi ile bu hastalık yayılmıştı. Şıngacıların kazançları bir günde 400 dirheme yükselmişti. Her gün birçok insan ölmekteydi. Buna paralel olarak gıda maddelerinin fiyatları da yükseldi. Arpanın gırasası 30 dirhem üzerinde satılmaktaydı.²¹

1326 yılında Mısır'da bir bolluk yaşanmış ve buna paralel olarak mahsul fiyatları aşağıya doğru inmiştir. Bir erdeb buğday 5 veya 6, arpa ve ful ise 3-4 dirheme satılmıştır. Nil'in seviyesi de gayet iyiydi. Mısır ülkesinde ziraî ürünler çoğalmıştı.²²

1326 yılının Aralık ve 1327 yılının Ocak aylarında Mısır'da

¹⁹ Sürurî, *Devleti Beni Kalavun*, s. 281.

²⁰ Süyutî, C.II, s. 180.

²¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.I, s. 275.

²² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.I, s. 278; Necidî, s. 398.

hastalıkların çoğaldığını ve insanların ilaç ve doktor taleplerinin arttığını görmekteyiz.²³ Ancak bu hastalıkların çeşidi ve ne kadar insan öldüğü konusundaki bir bilgiyi kaynaklar bize vermemektedir.

1327 senesinde yine Kahire'de fiyatların yükseldiğini görmekteyiz. Bunun nedeni tabii idi. Bu yıl Nil nehri normal seviyesinde taşmış ve araziye ekim yapılmıştı. Ancak hasat mevsimi yaklaştığı zaman şiddetli ve kavurucu rüzgarlar esmiş ve mahsuller bozulmuştur. Tarlaların çoğunluğunda sıcaktan mahsuller kurtlanmış ve vilayetlerde ziraî ürünler azalmıştı. Bu sebeple fiyatların yükseldiğini görmekteyiz. 13 dirhem seviyesinde olan bir erdeb buğday 20 dirheme fırlamıştır. Paranın alım gücü düşmüş ve gıda maddelerinin kıymeti artmıştı. Çarşılarda istenilen yiyecek maddeleri bulunamaz oldu ve sonra durum tekrar eski seviyesine indi.²⁴

1331 yılında Mısır'da Nil nehrinin seviyesi 19 ziraya yaklaşmıştı. İbnü'l-Verdî 60 yıldan bu yana böyle bir şeyin görülmediğine işaret etmektedir. Her tarafı su kaplamış ve ülkenin üzerinde sular 4 ay kalmıştı. Evler suya boğulmuş ve şeker kamışı ekili tarlalar su altında kalmıştı. Mısır'da sadece bu ay 1.000.000 dinar zarar olmuştur. Aynı yılda Fırat nehri de taşmış ve ziraî ürünler telef olmuş ve yüzden pahalılık meydana gelmiştir.²⁵ Bu pahalılığın nerede olduğu yazılmamakla beraber Suriye'de olduğunu tahmin etmekteyiz. Aynı yıl içinde veba ortaya çıkmıştır. Bu veba yine Nil'in sularının aşırı yükselmesinden olmuştur. İbn Aybek ed-Devadar bu hastalıktan birçok insanın öldüğünü ve bunların içinde devletin eleri gelen emirlerinin de

²³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.I, s. 278.

²⁴ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.I, s. 300; Necidî, s. 398.

²⁵ İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 290; Ebu'l-Fida, C.II, cüz:4, s. 107; Ganim, s. 41.

bulduğunu yazmaktadır. Bu emirler arasında Emir-i Silah Seyfeddin Kaclis, Silahdar Seyfeddin Mengli Boğa, Emir-i Meclis Seyfeddin Tarcı, Emir Hüsameddin Laçın ez-Zirbac ve Şahabeddin b. Sungur el-Asker de bulunmaktaydı.²⁶

1334-1335 yıllarında Medine şehrinde şiddetli bir veba salgını ortaya çıkmış ve her gün burada 15 insan bu salgından dolayı hayatını kaybetmekteydi.²⁷ Bu veba salgınının sebebi ve nerelere yayıldığı konusunda kaynaklar bir bilgi vermemektedir.

1336 yılında Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun döneminde Mısır'da yine bir kıtlık meydana gelmiştir. Bu kıtlığın asıl sebebini kaynaklar açıklamazken diğer etkili sebeplerinden bahsetmektedirler. Ancak bu yılda Nil nehrinin haddinden fazla taşıdığını ve 18 ziraya ulaştığını görmekteyiz.²⁸ Bazı tarihi kaynaklar belirttiğimiz gibi sadece Nil nehrinin taşma seviyesinin yüksek olduğunu açıklamaktadırlar. Ancak bunun kıtlığa sebep olup olmadığı belirtilmemektedir. Fakat biz biliyoruz ki, Nil nehrinin taşma seviyesinin alçak olması gibi yüksek olması da kıtlığa sebep olmaktaydı. Çünkü taşma seviyesinin yüksek olmasına uzun süre sabit şekilde araziye su akması ve bu suların ekim yapmayı engellemeleri ile Mısır ülkesinde kıtlık ortaya çıkmaktaydı.

Mısır'da kıtlığın belirtileri ortaya çıktığı zaman derhal halk geçimlerini sağlayacak gıda maddelerini satın almak için çarşılarla koşarken mahsul satıcıları da fiyatların biraz daha yükselmesini beklemek için ellerinde bulunan buğday, arpa ve bakla gibi hububatları

²⁶ İbn Aybek ed-Devâdarî, C.IX, s. 358; Kasım Abduh Kasım, en-Nil, s. 130.

²⁷ el-Makrizî, es-Sülûk, C.II, K.II, s. 387.

²⁸ el-Makrizî, es-Sülûk, C.II, K.II, s. 404; İbn Tagrıbirdî, en-Nücum, C.IX, s. 228.

saklamaktaydılar. İşte bahsedilen bu kıtlık da bu sebeple görülmüştür. 1336 yılının Ocak ayından itibaren ülkenin iktisadî durumunun karıştığı ve pahalılığın başladığını kaynaklar ifade etmektedir. 1336 yılı Şubat ayından itibaren kıtlığın iyice kendini belli etmeye başladığı görülmektedir.²⁹

Bu kıtlığın görünürdeki sebebi halkın yiyecek elde etmek ve kıtlık olursa hayatlarını garanti altına almak için bunları saklamak amacıyla mahsul ve yiyecek alımlarını artırınca mahsul tüccarları karaborsa satıcılar ve bazı ümera ellerinde bulunan malları satıştan kaçırdılar ve sakladılar. Bunun üzerine Kahire çarşılarındaki dükkanlarda ve fırınlarda ekmek bulunamaz oldu. Bu kriz öncesinde bir erdeb buğday 15 dirhemdi. Bundan sonra 20 dirheme sonra 30 dirheme çıktı. Bunun üzerine halk perişan oldu ve durumları sıkıntı içinde kaldı. Buğday fiyatları kontrol altına alınamıyordu ve 40 dirheme kadar çıktı. Ümera ve satıcılardan ellerindeki mahsulleri satışa sunmaları istendi, fakat kimse buna yaklaşmadı. Buğdayın bir erdebi 50 dirhem olunca, Sultan, Muhtesib Necmeddin Muhammed Hüseyin b. Ali el-Es'ardî'yi yanına çağırdı. Fiyat artışlarının sebebi olarak onu görüyordu. O bunu inkar etti, ancak muhtesib ve Kahire valisi Alaaddin Ali b. Hasan el-Mervanî bu fiyat artışlarına sebep olmuşlardı. Vali adaletsiz ve zalim idi. Değirmencileri ve fırıncıları sopalarla dövdürdü. Bunun üzerine durum şiddetlendi. Kahire'deki dükkanlar kapandı. Ekmek ancak büyük güçlüklerle bulunabiliyordu.³⁰ Asıl ekmek işiyle uğraşanlar bu işi bırakınca bu sebeple Kahire'de birçok dükkan, fırıncı dükkanı haline

²⁹ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 279; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.II, s. 394; aynı yazar, *İğâse*, s. 39.

³⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.II, s. 394.

geldi. Ve 5 rıtl ekmek 1 dirheme satılmaktaydı. Fırınlarda sağlıksız ve düzensiz şekilde yapılan ekmek küspe gibi kararmıştı. Ekmek bulamayan halk fırınlara ekmek yağmalamak için saldırmaktaydı. Bunun üzerine Kahire valisi her dükkana eli sopalı dört görevli yerleştirdi. Ve buraya ekmek yağmalamaya gelen insanlara bu kişiler engel olmak için sopalarla vurmakta idiler.³¹

Bunun üzerine halk sultana bağırarak seslerini duyurdular ve ondan yardım istediler. Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun Şam, Şöbek, Kerek ve Gazze taraflarına Mısır'a buğday gönderilmesi için emirler yazdı. Oralardaki depolarda hiç mahsul bırakılmadan hepsinin gönderilmesini istedi. Kahire'de toplandı, ancak fiyatlar yine de yüksek seviyede seyretmekteydi. Ve sultan bir erdebin 30 dirheme satılmasını emretmişti. Kim bu miktarın üzerinde buğday sattıysa malı yağmalanacaktı. Sultan bir yandan Mısır dışından mahsul getirirken bir yandan da kendi özel mahsul depolarını açarak bir erdeb buğdayı 25 dirhemden satışa sundu. Ümera ve satıcılara örnek oldu ve bunların da depolarını açarak mahsul satmalarını istedi. Ancak bunların büyük çoğunluğu bunu yapmadılar ve satıştan kaçındılar. Çünkü bunlar yüksek fiyatla satarak kazançlarını artırmak istiyorlardı. Ümeralar depolarının kapılarında oturuyorlar, ancak oradan hiçbir şey satmıyorlardı. Simsarlar ise bir erdeb buğdayı gizlice 60 veya 70 dirheme satıyorlardı. Ümera depolarındaki buğdayı kendi hizmetçilerinin günlük yiyecekleri için çıkardıklarını söylüyorlardı.³²

Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun, ümeranın ve satıcıların ellerinde mahsul olduğunu biliyordu. Bunların mahsulleri gizlice

³¹ el-Makrizî, *İğâse*, s. 39.

³² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.II, s. 394; aynı yazar, *İğâse*, s. 40.

sattıklarını öğrenmişti. Bunun üzerine Evkaf ve Hastahane nazırı Ziyaeddin Yusuf b. Ebî Bekir b. Muhammed'i yanına çağırdı. Bu kişi Ziya b. Hatib Beytü'l-Abarü'sh-Şamî olarak tanınıyordu. Dürüst ve güvenilir idi. Onu Mısır hisbesine getirmek istiyordu. O bundan tereddüt ettikten sonra bunu kabul etmek zorunda kaldı. Muhtesib Ziya b. Hatib, Emir Ukûz Şadü'd-devanın ile birlikte şehri dolaştı. Ümera depolarında ne kadar mahsul olduğunu tespit ettikten sonra depolarının kapılarını mühürletti. Ayrıca ümeranın yeni mahsul çıkıncaya kadar hayvanlarının ne kadar yeme ve adamlarının da ne kadar yiyeceğe ihtiyaç duyduklarını yazdırdı. Sonra simsarlara ölçücülere ve emirlere kendisinden izinsiz depoları açmayacaklarına dair yemin ettirdi. Ziya b. Hatib her gün depolara gidiyor ve oradan gerekli miktarda buğday çıkartarak değirmenlere gönderiyordu. Ve bir erdeb buğday için 30 dirhem para alıyordu. Bundan yüksek fiyatla satış yapmak yasaklanmıştı. Ancak Emir Kosûn ve Beştak'ın simsarlarının yüksek fiyatla mahsul sattığını haber alan Ziya b. Hatib, el-Emir Ukûz'u çağırarak onun ikisini sopayla dövdürdü ve teşhir etti. İki emiri sultana haber verdi. Sultanın siniri arttı. Emir Kosûn'un yanına getirilmesini istedi. Ona bağırarak "Sen Mısır'ı tahrip mi etmek istiyorsun? Sen emrime karşı mı çıkıyorsun?" diyerek küfür etti ve ona lanet etti. Kılıcıyla onun başına ve omzuna vurdu. Sonra onun üstüdarını getirin, diyordu. Nakibler onu getirmek için koşular. Sultanın sinirinden devamlı üstüdarı getirin, diyordu. Hatta emir Mesud el-Hacib ve diğer hacibler kale kapısına kadar çıktılar. Ümeranın hiçbiri kokusundan konuşmuyordu. Kutlu Üstüdar Kosun çabuk davranmadı. Bunun üzerine emir Ukûz'a sopayla onu dövmesini emretti. Sonra ona emir verdi. O yere yıkılarak dövüldü. Ukuz'un zulmünden korkuldu. Bundan sonra ümeradan hiçbiri muhtesibin izni olmadan depolarını açmaya cesaret

edemedi.³³

Ziya el-Hatib, Emir Taştemur es-Sakî'nin deposundan 400 erdeb çıkarıp sattığını haber alınca divanda bunu onun yüzüne söylemiş, ancak o bunu inkar etti. Ancak muhtesib bu 400 erdeb buğdayı yerine koymazsa sultana şikayet edeceğine dair yemin etti. Bunun üzerine Taştemur bu 400 erdeb buğdayı geri yerine koydu.³⁴ Görüldüğü gibi sultanın aldığı sert tedbirler ile durum kontrol altına alınmaya çalışılmaktaydı.

Sultan merkez Kahire'de bu icraatları yaparken çevre illerdeki valilere haber göndererek nahiyelere ve köylere çıkmalarını ve mevcut mahsullerin tespit edilmesini ve bunların Kahire'ye getirilmesini sağlamıştır. Kimin yanında buğday varsa Kahire'ye getirilmiş ve kontrol altına alınmış ve bir erdebi 30 dirhemden satışa çıkmıştı. Sultan askerlerin depolarında da parçalar halinde mahsul satıldığını haber almış ve bunları da kontrol altına alarak satılmalarını engellemiştir. Çarşılarda gizlice mahsul satanlar şikayet edilmiş ve oraya vali gelmiş ve bulunan mahsullere el koymuştur. Devletin elde ettiği bu mahsuller fırınlara dağıtılmış ve her gün ülkeye yetecek miktarda dağıtılarak halkın ihtiyaçları karşılanma yoluna gidilmiştir. Böylece halk sakinleşmiş ve rahatlamıştır.³⁵ 1336 yılı Mart ayında Suriye'den buğday gelmeye başladı. Yaklaşık olarak 4.000 gırara buğday geldi. Ayrıca Mısır'ın güneyinden Said'den de çok miktarda buğday geldi. Ayrıca Kahire'nin kuzeyi Delta tarafından doğudan ve batıdan kara yoluyla veya Nil nehri üzerinden Kahire'ye bol miktarda mahsul geldi. Bu durumu gören ve

³³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.II, s. 395-396.

³⁴ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.II, s. 394-395.

³⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.II, s. 396.

ellerindeki mahsulleri gizleyen insanlar da bunları çıkararak satışa sundular. Bu yıl Nil nehrinin seviyesi de düzelmmişti. 1336 Nisan ayında her taraftan Kahire'ye bol miktarda mahsul nakledilmişti. Bu sebepten fiyatlarda gözle görülür şekilde düşme meydana geldi. Ülkede refah seviyesi yükseldi ve bir erdeb buğday 15 dirheme kadar indi. Arpa ve bakla da ucuzlamıştı. Ekmeğin 6 rıtlı bir dirheme satılmaktaydı. Sabah vakti ise 8 rıtlı bir dirheme satılıyordu.³⁶

Bu kıtlık esnasında Mısır'da ne kadar insan öldüğü konusunda sadece İbn İyas bilgiler vermektedir. Müellif bu kıtlık esnasında Mısır'da sayısız insanın öldüğünü ve bu durumun dört ay devam ettiğini yazmaktadır. Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun kıtlıktan ölenleri kendi malı ile kefenletmiş ve defnetmiştir. Bu işler için sultan 20.000 dinar harcama yapmıştır.³⁷

Bu kıtlığın çıkması ve fiyatların artmasında bakır paraların tedavülünün çoğalmasının da payı olmuştur. Kimse bu bakır paralarla satış yapmak istememiş ve özellikle de zorunlu gıda maddelerinin fülusla satışından tüccarlar kaçınmışlardır. Ülkede altın miktarı azalmış ve darphane altın dinar basmak için ihtiyacı olan altını temin edemiyordu. Devlet bu yüzden fülusla satış yapılması için önlemler almış ve fiyatlara narh koymuştur.³⁸

Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun'un aldığı caydırıcı tedbirlerle mahsul darlığına karşı Suriye'den mahsul getirmesi ve devlete ait depolardaki mahsulün de piyasaya ucuz fiyatla sürerek gıda

³⁶ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.II, s. 396; aynı yazar, *İgâse*, s. 40.

³⁷ İbn İyas, C.I, K.I, s. 471-472.

³⁸ Necidî, s. 399-400.

maddelerinin ucuzlamasını sağlaması Mısır halkı üzerinde açlığın ve kıtlığın verdiği sıkıntıları hafifletmiştir. Üç aydan fazla süren bu kıtlık esnasında sultanın kararlılığı ve önleyici tedbirleri ile kıtlık ve pahalılık ortadan kalkmış ve Mısır halkı rahatlamıştır.³⁹ Ancak Mısır'da 1336 yılından 1338 yılına kadar iktisadî krizlerin aralıklarla devam ettiğini görmekteyiz. Meydana gelen bu iktisadî darlıkların sebebi şüphesiz Nil nehri ile ilgiliydi. 1337 yılında yağmurların yağmaması sebebiyle Mısır'da bakla ziraatı yapılamamış ve sultan hariç bunun satışı yasaklanmıştır. Özellikle bakla ziraatı ile uğraşan insanlar bu durumdan büyük zararlar görmüşlerdir.⁴⁰ 1337 yılının Ocak ayından itibaren Kahire'de mahsul kıtlığı sebebiyle bir pahalılık ortaya çıkmış ve buğdayı bir erdebi 40, arpa 28 ve bakla ise 32 dirheme çıkmıştı. Yeşil yoncanın bir feddanı 170 dirhem olmuş, nohudun bir kadeh⁴¹i ise üç dirheme satılmaktaydı.⁴² 1338 yılında Nil nehrinin taşması gecikmiş ve bunun neticesinde fiyatlar artarak kıtlık ortaya çıkmıştır. Bu yılda Nil'in suları az olduğu gibi yağmurlar kesilmiş ve Mısır arazisi kuraklaşmıştı. Bir de bunun yanında zaten zayıf durumda bulunan mahsulleri ortaya çıkan ve fazlalaşan fareler yemiş ve bundan sonra kıtlık baş göstermişti.⁴³ Aynı zamanda devlet para düzenini ayarlamış ve paranın alım gücü yükselmeye başlamıştı. Nil nehrinin sularının seviyesi de iyi olunca yeni

³⁹ Ganim, s. 42; Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 56.

⁴⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.II, s. 408.

⁴¹ Kadeh: iki ayrı değere sahip bir Mısır hacim ölçüsüdür. Küçük kadehin 16 tanesi bir vayba 96 tanesi de bir erdeb eder. Küçük kadeh 232 dirhem tahıl yani 716.83 gram buğday eder. Küçük kadeh 0,94 litre büyük ise 1.8 litredir. Bk. Walter Hinz, s. 59.

⁴² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.II, s. 424.

⁴³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.II, s. 437-456; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.IX, s. 233.

mahsuller çarşılarına gelmiş ve bunun neticesinde fiyatlarda inme oldu. Buğdayın bir erdebi 8, arpa ise 6 dirheme kadar indi.⁴⁴

Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun'un saltanatının son yıllarında Mısır'da yine iktisadî durum karışmıştı. Çünkü o hastalanmış ve bundan dolayı ümeralar arasında iktidar mücadelesi ortaya çıkmıştı. Sultan hastalığı sebebiyle durumu kontrol altına alamıyor ve memleket ümerasının rekabeti yüzünden devletin iç durumu karışıklık içindeydi. Ülkenin para düzeninde de karışıklık çıkmıştı. Halk sadece altın ve gümüş parayla alış veriş yapmak ve bu parayı kullanmak istiyordu. Bu sebeple devlet altın ve gümüşle alış veriş yapmayı serbest bırakmıştır. 1340-1341 yıllarında hem para istikrarının bozulması hem de siyasi karışıklık sebebiyle fiyatlar hareketlenmiş ve bir erdeb buğday 15 dirhemden 30 dirheme çıkmıştır. Bir dinar 20 dirheme mukabilidi. Ancak bu 25 dirhem olarak ilan edilmişti. Kimse bununla alış veriş yapmaz olunca iptal edilmek zorunda kaldı.⁴⁵ Sultanın ölümü ile Mısır'da ümera arasındaki çekişme ve karışıklık daha da artarak ve ülkede istikrar bozulacaktır.

Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun'un son yıllarında Irak'ta önemli bir kıtlık cereyan etmekteydi. Bu bölgenin halkı batıya doğru göç ederek Suriye'ye girmişlerdir. Bunların amaçları bu bölgelerde yiyecek bulma umuduyla vatanlarından ayrılmışlardı. Bu insanların önemli bir kısmı da Mısır'a gelmiş ve Kahire'de ileri gelen Memlûk ümerası bu aç

⁴⁴ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.II, s. 444; Necidî, s. 400; Ahmed Abdülkerim Süleyman, s. 50.

⁴⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.II, s. 522; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 4; Süyutî, C.II, s. 180; Necidî, s. 400.

ve fakir insanların geçimlerini üzerlerine almışlardı.⁴⁶ 1340 yılında meydana gelen bu kıtlık Suriye ve Mısır'ı da etkilemiştir.

II. İsmail b. Muhammed b. Kalavun Dönemi

en-Nasır Muhammed, Memlûkler devrinde kısa süre hüküm süren sultanlar gibi olmadığından çocukları ve torunları halk nazarında sevilen sayılan kişiler olmuşlardır. Onun tahtta bulunmadığı müddet zarfında vuku bulan kıtlık, açlık, fakirlik, korku, zorluklar ve benzeri durumların hepsi en-Nasır Muhammed ve ailesi mensuplarının tahtta kalması ile emin olunabilecek durumlar olarak telakki edilmiştir. Bu sebeple onun oğulları ve torunları Memlûkler devrinde benzeri görülmemiş şekilde uzun süre saltanat sürmüşlerdir.⁴⁷ Sultan Nasır Muhammed zamanında Mısır'da önemli iktisadî gelişmeler meydana gelmiş Nil nehri üzerinde önemli setler yapılmış ülke arazisi ıslah edilerek tarım ürünleri fazlalaşmıştır. Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun Halicü'n-Nasiriye ve İskenderiye Haliç (kanal)lerini kazdırmıştır. Her alanda ülkede gelişmeler olmuştu. Hastalık ve kıtlık zamanlarında Sultan Nasır Muhammed halka iyi davranılmasını emretmiş, pahalılıktan halkı korumuş ve onlara yiyecekler dağıtmıştır. Ayrıca kıtlık olan Suriye ve Hicaz bölgelerine de yiyecek yardımında bulunmuştur.⁴⁸ Bu sebeple halkı olarak Memlûk sultanları arasında özel bir şöhrete sahip olmuştur. Onun bütün çabalarına rağmen düşmanlarla mücadeleler ümera arasındaki çekişmeler ve bir de Nil nehrine bağlı olarak ülkede iktisadî durum bozulmuş ancak onun aldığı istikrar tedbirleri ile halkın bu karışıklıklardan en az zararla çıkması sağlanmıştır.

⁴⁶ İbn Habib, C.III, s. 18; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.II, s. 515.

⁴⁷ Koprıman, "Memlûkler", C.VI, s. 491.

⁴⁸ Sürurî, *Devleti Beni Kalavun*, s. 281-294.

Sultan İsmail b. Melik en-Nasır Muhammed b. Kalavun döneminde (1342-1345) Suriye'de bir kuraklık ve kıtlık yaşanmıştı. Aslında bu kıtlık Irak ve İran'da da görülmekteydi. Suriye bölgesini de etkileyen bu kuraklık fiyatların artmasına ve kıtlığa sebep olmuştur. Kuraklık ve sıcaklıkla birlikte çekirge sürüleri çoğalmış Halep'ten Şam'a, Kudüs'e ve Gazze'ye kadar yayılan çekirge sürüleri arazideki mahsullerin hepsini yemişlerdi. 1343 yılının yaz aylarında kıtlık iyice artmış ve bu yüzden ölümler çoğalmış ve insanlar pahalılık ve kıtlık sebebiyle kokmuş cesetleri yemek zorunda kalmışlardır. Bir Mısır rıtlı ile ekmek 8 dirhemü'n-nukraya kadar satılmış ve bir gırara buğday ise 186 dirheme satılıyordu. Bu kıtlık sebebiyle bu bölgede birçok insan ölmüş ve kalanlarda acizlik içindeydi. Fakirlik ve dilencilik yaygınlaşmış ve insanlar büyük sıkıntılara göğüs germişlerdir. Bu kıtlığın arkasından büyük bir bolluk yaşandı ve durum tekrar eski haline dönmüştür.⁴⁹

1344 yılında ise Mısır'da Nil nehri aşırı şekilde taşmış ve 18 zira ve 17 parmağa ulaşmıştı. Bu sebeple Mısır'da birçok arazi sular altında kalmış ve mahsuller telef olmuştur. Bundan dolayı buğdayın bir erdebi 10 dirhemden 20 dirheme çıkmıştır. Aynı zamanda Mısır'ın doğusunda ve güneyine Said bölgesinde iç çatışmalar görülmekteydi. Irak'ta ise aşırı bir kıtlık 1343 yılından beri devam etmekteydi.⁵⁰

III. Kâmil Şaban b. Muhammed b. Kalavun Dönemi (1345-1346)

Bu dönemde Mısır'da Nil nehri oldukça fazla azalmıştı. Hatta

⁴⁹ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 327; el-Makrizî, es-Sülûk, C.II, K.III, s. 622-623.

⁵⁰ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 327; el-Makrizî, es-Sülûk, C.II, K.III, s. 657.

Bulak'tan karşı tarafa yürüyerek geçilecek kadar Nil'in suyu eksilmişti. Kahire'de içilecek su bulunamaz olmuştu. Hatta sucular köylerdeki kaynaklardan su getirerek satıyorlardı. Bir tulum suyun fiyatı yarım dirhemden iki dirheme çıkmıştı.⁵¹ 1346 yılında meydana gelen kıtlıkta Mısır'da fiyat artışlarının hızlandığı görülmektedir. Hem kuraklık hem de paranın alım gücü düşmüştü. Fulus değer kaybetmiş ve buna karşılık fiyatlar yükselmiştir. Buğdayın fiyatı 30 dirheme yükseldi. Bu fiyatlar daha da artarak bir erdeb buğday 60 dirheme arpa ise 22 dirhemden 25 dirheme çıktı. Baklanın erdebi ise 20 dirhemdi.⁵² Bu sırada Memlûk tahtına en-Nasır Muhammed'in diğer oğlu Zeyneddin Hacı (1346-1347) geçmişti.

IV. Zeyneddin Hacı b. Muhammed b. Kalavun Dönemi (1346-1347)

Görüldüğü gibi bu dönemde fiyatlar üç kat yükselmişti. Devletin iç durumu rahat değildi. Ümeralar arasında rekabet iyice artmış ve çocuk yaşta en-Nasır Muhammed b. Kalavun'un oğulları aralıklarla tahta çıkmakta idiler. Sık sık taht değişiklikleri görülüyordu. Mısır'da bu durum olurken Hicaz bölgesinde de daha önce kıtlık olmuş ve hac için giden insanlardan büyük çoğunluğu ölmüşlerdi. Suriye'nin Şam ve el-Belkai yörelerinde çekirgeler zuhur etmiş ve ülkeye yayılmıştı. Hatta Remle bile çekirgelerden büyük zarar görmüş ve fiyatlar artmıştı.⁵³ Mısır'da bu siyasî istikrarsızlık yüzünden iktisadî durum da bozulmuş ve fiyatlar bir inip bir çıkmakta idi. Buğday fiyatı 1347 yılında 60 dirhemden 20 dirheme kadar geri inmiş ve sonra 1347 yılının Şubat ayında tekrar

⁵¹ İbn Taghibirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 130-131; Süyutî, C.II, s. 180; Ganim, s. 42-43.

⁵² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 741-753; Necidî, s. 401-402.

⁵³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 660-702.

pahalanmıştı. Bu pahalılığın sebebi Nil'in taşmasının durması idi. Ayrıca Araplar arasındaki kavga ve çatışmalar da ülkede istikrarı bozuyordu. 1347 yılının Haziran ayında buğdayın fiyatı bir erdebi 30 dirheme sonra 55 dirheme çıktı. Arpa 25, ful ise 20 dirhem oldu. 1347 yılının Kasım ayında buğdayın fiyatının 40 dirhem olduğunu ve sonra 50 dirheme çıktığını görmekteyiz. Et fiyatları da pahalanmış ve pahalılık bütün eşyalara yayılmıştı. Her şeyin fiyatı bir kat yükselmişti. Köylerde açlık belirtileri ortaya çıkmış ve nahiye ve köylerden açlık nedeni ile Kahire'ye gelenler arttı. Ülkede karışıklık had safhaya çıktı ve hırsızlık genelleşti. Mısır'a özellikle de Suriye üzerinden gelen yolları eşkıyalar basmış ve gelen giden azalmıştı. Suriye'de ise durum daha da karışmış ve Şam'a bir girara buğday 250 dirheme çıkmıştı. Daha sonra bir girara buğday Şam'da 300 dirheme yükseldi. Kahire'de ise bir erdeb buğday 60 dirheme yükseldi ve sonra 20 dirheme kadar düştü.⁵⁴ Şam'da bu kıtlık çok tesirli olmuş ve buranın halkından büyük çoğunluğu kuzeye doğru ilerleyerek Halep ve diğer yerlere göç etmişlerdi.⁵⁵

Suriye'nin diğer şehirlerinden gelen insanlar Halep'te de kıtlığı iyice şiddetlendirmişti. Şam'da ise durum daha karışıktı. Etin bir rıtlı 5 dirhem ve yukarısına, bir rıtlı zeytin yağı 4,5, susam yağı, sabun, pirinç ve iğde gibi şeylerin her rıtlı 3 dirheme çıktı. Diğer gıda maddelerinin fiyatları da yükselmişti. Şam'da Havran'dan gelen buğday biraz bulunmaktaydı. Ancak bir avuç dolusu buğday dört dirheme satılıyordu. İnsanlar ne yapacaklarını şaşırılmışlardı. Yola çıkacak bir insan kendisi atı ve bineği için su bulamıyordu. Yollardaki su kaynaklarının hepsi kurumuştur. Kudüs bölgesine gelince oranın durumu daha acıklıydı.

⁵⁴ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 741-754; Necidî, s. 401-402.

⁵⁵ İbn Habib, C.III, s. 98.

Oranın halkı sıkıntı ve kıtlık içinde bulunmaktaydılar.⁵⁶ Mısır'da ve Suriye'de bu pahalılık ve kıtlık olayları meydana gelirken doğudan büyük bir veba salgınının yaklaştığı haberleri duyulmaya başlanmıştı. Bu büyük felaket öncesi hem Mısır'da hem de Suriye'de siyasî ve iktisadî istikrarsızlık vardı.

V. Hasan b. Muhammed b. Kalavun Dönemi (1347-1351) ve Kara Veba

İnsanlık tarihinde meydana gelen büyük felaketlerden biri kabul edilen veba salgınlarından şüphesiz en önemlilerinden biriydi. Bu sırada Memlûk Sultanı Nasır Hasan b. Muhammed'di (1347-1351). Ortaçağ boyunca Mısır'da, Suriye'de ve dünyanın çeşitli yörelerinde birçok tabii felaket meydana gelmişti. Ancak bunun gibisi hiç görülmemiştir. Tarihte sözü edilen bütün salgınlardan kuşkusuz en büyüğü bu idi. Sadece Suriye ve Mısır'ı kapsamamış, Çin'den başlayarak tüm Asya'yı, Afrika'yı ve Avrupa'yı etkisi altına almıştı. Hem o dönemin müellifleri hem de bu dönemin araştırmacıları Kara Vebanın büyüklüğünü, toplum üzerindeki etkisini, yayıldığı alanların genişliğini ve dünya nüfusu üzerinde azalmaya yol açması bakımından buna özel bir önem vermişlerdir.

Dönemin muasır kaynakları ve onlardan alıntılar yapan diğer müellifler bu veba salgınının yayıldığı sırada Suriye'de yaşayan İbnü'l-Verdî bu salgını görmüş, olaylara bizzat şahit olmuş ve bu vebadan ölmüştür. Yine dönemin büyük müellifi İbn Kesîr de bu vebadan bahsetmektedir. Mısır'da yaşayan İbn Habib de bu vebayı ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Ancak şüphesiz tabii afetler ve salgın hastalıklar konusunda özel bir kitap yazan Makrizî bu küçük eserine kara vebayı

⁵⁶ Ebu'l-Fida, C.II, cüz 4, s. 150; İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 337; İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 346; İbn Habib, C.III, s. 98.

almamasına rağmen Vakayiname'si es-Sülûk'te uzun bir yer ayırmış ve onun tesirlerini ve yayılışından bahsetmiştir. Yine Makrizî'nin öğrencisi İbn Tagribirdî de Makrizî'den alıntılar yaparak vebayı açıklamaya çalışmıştır. Yine ünlü seyyah İbn Battuta bu veba ortaya çıktığında Suriye'de bulunmaktaydı ve gözleri bu veba salgınına şahit olmuştur. İbn Hacer el-Askalanî de Bezlü'l-Ma'un fi Fadli't-Ta'un adlı eserinde başta Mısır ve Suriye olmak üzere kara vebanın çok etkili olduğunu ve her tarafa yayıldığını ve onun gibi bir salgının olmadığına işaret etmektedir. Dünyanın birçok ülkelerine yayılan bu veba gerçekten insanlık tarihinin önemli felaketlerindedir. El-Makrizî bu vebayı şöyle anlatmaktadır: " Bu veba bir iklimde görülüp diğer iklimde görülmeyen cinsten değildir. Aksine bütün yeryüzünü ve bütün insanoğullarını hatta denizlerdeki balıkları, gökyüzündeki kuşları ve ormanlardaki vahşi hayvanları dahi tesiri altına almıştır."⁵⁷ Gerçekten bu veba doğudan batıya, kuzeyden güneye her tarafa yayılmıştır. Bu vebanın başlangıç yeri bugünkü Moğolistan'dı. Buradan Avrupa'ya kadar yayılmış ve Avrupa'da büyük tesirler yapmıştır. Avrupa'da bu veba "Black Death" olarak isimlendirilmiş ve bu dönemdeki Avrupa nüfusunun üçte birini yok etmiştir.⁵⁸

Bu vebanın kesin olarak sebeplerini kaynaklar açıkça ifade etmemişlerdir. Bu kıtlık sonucu yayılan bir salgın değildi. Bu bulaşıcı bir hastalıktı. Ancak yayıldığı alanlarda kıtlık ve açlık hüküm sürdüğü zaman daha kolay gelişme imkanı bulmuştur. Bu veba salgını Mısır ve

⁵⁷ İbn Hacer, **Bezlü'l-Mâûn**, varak: 37b; el-Makrizî, **es-Sülûk**, C.II, K.III, s. 756; Koprıman, "Memlûkler", C.VI, s. 495.

⁵⁸ Henri Pirenne, s. 156; Muir, s. 94; Geoffery, **The Medieval Plague Europe**, s. 95; M.W.Dols, **The Black Death**, s. 35-68.

Suriye'ye bulaştığı zaman bu bölgelerin iktisadî durumu iyi değildi. Bu bölgelerde kısmi bir kıtlık hareketi görülmekteydi. Veba kıtlıkta yayılma imkanı bulmuş ve Mısır ve Suriye'de oldukça tesirli olmuştur.

Meydana gelen bu veba salgını sırasında vebanın hemen hemen bütün türleri görülmüştür. Veba mikrobu insanlara, hayvanlardan büyük kuş ve küçük kuşlardan hepsine, denizdeki tüm canlılara, kuş türlerinin hepsine, dağdaki vahşi hayvanlara, hatta toprağa kadar yayılmış ve arazideki bitkiler kurtlanarak çürümüştür. Dönemin müellifi İbn Habib "İnsanlarda sivilceler çıkıyor ve bademcikleri sarı kan tükürüyor, bundan sonra 50 saatten fazla yaşatmıyor ve yere yığıyor." diyerek vebanın insanlarda bir sivilce gibi görüldüğünü ve sonra bu sivilcenin irinleştiğini ve arkasından da sarı kan tükürdüğüne ve kısa bir süre içinde öldürdüğünü açıklamaktadır. Yine aynı müellif yarası iltihaplanan bir kişinin ölümünün yaklaştığının bilindiğini, dostlarına veda ettiğini, dükkanının kapısını kapattığını, kabir için çukur kazdığını, kefenini hazırladığını, tabutunu hazırladığını ve sonra evine giderek öldüğünü belirtmektedir.⁵⁹ Bir evde bir kişinin kan kusmasından sonra tüm ev halkının bir iki gün sonra aynı akıbete uğradığı ve hepsinin öldüğü görülmektedir. Makrizî insanlarda vebanın nasıl görüldüğünü daha açık şekilde anlatmaktadır: "Şam'a veba ilk olarak insanların kulaklarının arkasında sivilce çıkarak başlıyordu. Sonra bu sivilceler vücudun her tarafına yayılıyorlar ve daha sonra insanların koltuk altı bezlerinde sivilceler çıkıyordu. Bu duruma gelindiğinde ani ölümler oluyordu. Sonra insanlarda hiyarcık şeklinde çıkmaya başlıyor, bir müddet sonra ağızlarından kan geliyor ve kan tükürdükten sonra 50 saatten fazla

⁵⁹ İbn Habib, C.III, s. 110-111.

yaşamıyordu.”⁶⁰ Müellifin anlattığı gibi kulak arkasından sivilce çıkmakta ve sonra vücudun her tarafına yayılmaktadır. Arkasından koltuk altındaki bezlerde sivilceler çıkıyor. Bazen de insanların vücutlarında hıyarcıklar çıkmakta. Kan kustuğunda ölüm yaklaşmakta ve bir iki gün sonra ölmekteydi. İbn Tagrıbirdî, el-Makrizî'nin açıklamalarını eserinde aynen tekrar ederek vebanın insanlarda nasıl görüldüğünü açıklamaktadır.⁶¹ Bazen de bu vebanın belirtisi insanların yüzlerinde şişlik şeklinde görülüyordu. Sabahleyin yüzlerinde şişlik gören insanlar bu şişliğe ellerini dokununca o anda ölmekteydi.⁶² Veba hastalığına tutulan insanda şiddetli yüksek ateş olmaktadır. Bu da vebanın bir işareti idi.⁶³ Hatta bu sivilcelerin bulaşıcı olduğu ve bunlara el değdiren insanlara derhal geçtiğini yine el-Makrizî anlatmaktadır: “Ölü yıkayıcı bir kadın ölen bir kadını yıkamak için yıkama yerine girdi. Ölü'nün elbiselerini soydu ve cenazeyi yıkarken eli bir sivilceye değdi ve yıkayıcı kadın ölü olarak yere düştü. Onun bazı parmaklarında bakla büyüklüğünde sivilceler görüldü.”⁶⁴ Aynı şekilde ölen kara sinek, tavşan, deve, eşek, domuz vb. hayvanlar ölü olarak bulunduğu bu veba sivilcelerinin bunların üzerinde olduğu görülmekteydi.⁶⁵ Dimyat kıyılarında balık avcıları, ağlarına takılan ölü balıkları görmüşler ve bunların üzerinde de bu sivilcelere şahit olmuşlardı. Başka yerdeki

⁶⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 775.

⁶¹ İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 157.

⁶² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 774; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 157.

⁶³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 781; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 162.

⁶⁴ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 783; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 164.

⁶⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 784; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 165.

balıklarda da aynı şey görülüyordu.⁶⁶ Yine avlanmak için giden bir avcı vurduğu bir kuşun üzerinde yine bu fındık büyüklüğünde sivilceye rastlamıştır. Aynı şekilde kuş türlerinden birçoğunun tarlalarda ölü olarak bulunduğu ve onların üzerinde de aynı büyüklükte sivilcelere rastlanmıştır.⁶⁷ Vebadan hastalanan koyunlar öldüğünde veya boğazlandığında etlerinin kararmış olduğuna şahit olunuyordu.⁶⁸

Görüldüğü gibi vebanın insan ve hayvanlar üzerindeki belirtilerini, işaretlerini kaynaklar bize ayrıntılı şekilde anlatmaktadırlar. İnsan vücutlarında bakla büyüklüğünde sivilceler çıkıyor ve bunlar vücudun diğer yerlerine yayılıyordu. Bazen yüzlerde şişlikler olmaktaydı. Bazen de insan vücudunda hıyarcıklar çıkmakta idi. Bu şekilde hastalığa yakalanan insan kan tükürmekte ve birkaç saat sonra da ölmekte idi. Kan tükürme ile ölümün yaklaştığı anlaşılmakta idi. Boğazdaki bademcikler şişmekte ve iltihaplanarak kusmaya sebep olmakta idi. İnsanlardaki sivilcelere benzeyen kabarcıklar ve bezler, bakla veya fındık büyüklüğünde deniz hayvanları, kara hayvanları ve kuşlarda da görülmekte idi. Bulaşıcı hastalıklar derhal ev halkından birinin kan tükürmesi ve ölümü ile diğerlerine de yayılmakta ve topluca öldürmekte idi. Buna benzer olarak denizdeki balık sürülerinin birinden diğerine de bulaşıyor, kuşlar ve karadaki tüm hayvan sürüleri de aynı şekilde bulaşma ile ölmekteydi. Ölümleri çok olması ve bunların cesetlerinin ortalıkta kalarak kokması ile de pis kokular bir rüzgarla etrafa yayılıyor ve birçok canlıya da salgın hastalık bu şekilde bulaşuyordu.⁶⁹

⁶⁶ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 785; İbn Tagribirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 160.

⁶⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 784.

⁶⁸ İbn Tagribirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 159.

⁶⁹ Aşûr, *Asrı'l-Memâlikî*, s. 133; Ganim, s. 45; Kasım Abduh Kasım, *Selatini'l-*

Meydana gelen bu kara veba salgınının yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere hem Hıyarcıklı veba hem de Akciğer vebası olduğu anlaşılmaktadır.

Veba salgını Suriye ve Mısır'a gelmeden önce Moğolistan'da ortaya çıkmıştı. Vebanın kesin olarak ne zaman başladığını kaynaklar açıkça vermemekle beraber 1348 yılı Eylül ayında Haleb'e ulaşmıştır. İbnü'l-Verdî bu vebanın 15 yıldan beri devam ettiğini belirtmektedir.⁷⁰

Diğer kaynaklar da hep bu bilgiyi tekrar etmişlerdir. Bu durum bize vebanın Moğolistan'da 1334 veya 1335 yılında ortaya çıktığını ve batıya doğru yayılmaya başladığını göstermektedir. Ancak 1341-1342 yıllarında Çin'de Kağan ülkesinde durum şiddetlenmişti. Bu ülkede halk tümüyle yok olmuştu. Hastalığın şiddeti öyle bir hal almıştı ki birçok süvari atları üzerinde ölüyor, atından inmeye fırsat bile bulamıyordu. Çin'in sadece insanları değil, atları, vahşi hayvanları da yok olmuştu. Leşler her tarafı kaplamış ve kokuları uzak ülkelere kadar gitmişti. Sonra bu ülkeden diğer memleketlere sıçramıştı. Bu hastalık nereye yayıldıysa oranın tüm canlı varlıklarını yok ediyordu. Kaan ve çocuklarının hepsi ölmüş ve ülkeyi yönetecek insan kalmamıştı. Hastalık buradan Hindistan'a yayılmış ve burada da birçok insan telef olmuştur. Ancak Hindistan'daki etkisi Çin ve Moğolistan'daki kadar değildi. Moğol ülkesinde hiçbir zaman görülmeyen çok şiddetli yağmurlar yağmış ve onların tüm sürüleri yok olmuştur. Bu ülkede insan kalmayınca kadar veba ilerlemiş ve çok az insan kalmıştır. Kaynakların ifadesine göre Asya'da bu kara veba salgını sırasına 16

Memâlik, s. 165; Kopruman, "Memlûkler", C.VI, s. 495; Ş. Günaltay, **İslâm Tarihinin Kaynakları**, İstanbul, 1991, s. 255-258.

⁷⁰ İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 339; aynı yazar, **Risalet en-Neba**, s. 184.

hükümdar ölmüştür. Veba buradan hareket ederek Maverâ'ü'n-Nehr bölgesine yani Özbekistan'a gelmiş ve burada birçok insan vebaya yakalanarak ölmüştür. Özbek ülkesinde batıya doğru ilerleyerek İran'a ve Kırım'a yayılmıştır. 1347 yılında Horasan'da yayılmaya başlamıştır. Veba iki koldan ilerleyerek Kırım üzerinden İstanbul'a yayılırken bir koldan da İran üzerinden Bağdat'a ulaşmıştır. Kırım'da oldukça etkili olmuş ve oradan Suriye'ye gelen tacirler her gün buradan 1.000 cenazenin çıktığı haberini vermekteydiler. Şehirlerde ve köylerde insan kalmamıştı.⁷¹

Kırım üzerinden tüccarlar yoluyla veba İstanbul'a ulaşmış ve buradan da Anadolu'ya yayılmıştır. İstanbul üzerinden Batı Avrupa'ya doğru ilerlemiş ve tüm Akdeniz adalarını kaplamıştır. İstanbul üzerinden Avrupa'ya doğru yayılırken bir yandan da Anadolu şehirlerine doğru ilerlemiş, Kayseri ve Antakya'da oldukça etkili olmuştur. Antakya'da adeta insan bırakmamıştır. Buranın halkı veba salgınından kaçmak istemiş ancak hastalık Antakya'nın bütün çevresini kaplamıştı. Şehirden kaçan halkın büyük çoğunluğu yollarda öldüler. Veba buradan Sis'e (bugünkü Kozan) yayıldı. Bu sırada burada Ermeni prensliği bulunmaktaydı. Bir günde 180 kişi ölmüş ve Kozan insandan boşalmıştı. Buradan Karamanoğlu ülkesine sıçramış, Kayseri ve Lârende dağlarına yayılan veba buraları silip süpürmüştür. Araziler insan cesetleri ile dolmuş ve ölümlerden başka kimse kalmamıştır. Antakya ve bu bölgenin insanlarından bir kısmı Anadolu'nun diğer şehirlerine göç etmiştir.

⁷¹ İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 339; aynı yazar, *Risalet en-Neba*, s. 184; Ebu'l-Fida, C.IV, cüz 2, s. 146; Zehebî, C.IV, s. 149; İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 349; İbn Habib, C.III, s. 98; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 772-773; İbn Tagribirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 155-156; Süyutî, C.II, s. 180; İbn İyas, C.I, K.I, s. 529.

Muhtemelen gittikleri yerlerde veba salgınını şiddetlendirmişlerdir.⁷²

Anadolu üzerinden vebanın Akdeniz'deki Kıbrıs adasına yayıldığını görüyoruz. İbnü'l-Verdî: "Anadolu'dan Kıbrıs'a sıçrayarak kor ateşini tutuşturdu." diyerek buradan da Akdeniz'in diğer adalarına yayıldığını vurgulamaktadır.⁷³ Kara veba Kıbrıs'ta oldukça fazla tahribatta bulunmuştur. Kıbrıs'ta veba başlayınca buranın Hıristiyan halkı ellerinde bulunan Müslüman esirleri öldürmeye başlamışlardır. Çünkü bunlar Hıristiyanların sayılarının azalıp adaya Müslümanların sahip olmasından korkmuşlardır. Bu veba salgını olurken Kıbrıs'ta bir zelzele oldu ve fırtına ile beraber sular yükseldi. Bu olayda 100 köy su altında kalmış ve birçok gemi batmıştır. Kaynaklarda Kıbrıs'ta bu veba salgınında üç hükümdarın öldüğü ve dördüncüsünün de gemiye binerek adadan kaçtığı belirtilmektedir.⁷⁴ Hem veba salgını hem de fırtına ve zelzele ile Kıbrıs halkı kıyametin koptuğunu zannetmişlerdir. Kıbrıs kralı Rodos adasına kaçmıştır. Yolda giderken birçoğu gemilerde ölmüştür. Bunlardan 13 kişi tekrar Kıbrıs'a dönerken ancak 4 kişi buraya ulaşabilmiştir. Ancak adada kimseyi bulamayarak Trablusgarb'a hareket ettiler. Frenk ülkelerinden buralara gelen gemiler buraların halkının çoğunluğunun ölmüş olduğunu görmüşlerdir. Bu durum da bize göstermektedir ki, Akdeniz adalarına veba yayılmış ve buralarda adeta insan nesli tükenmiştir. Kıbrıs adasının halkı bu veba salgını sırasında

⁷² İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 349; el-Makrizî, **es-Sülûk**, C.II, K.III, s. 723-724; İbn Tagrıbirdî, **en-Nücum**, C.X, s. 156; Günaltay, s. 256; Ganim, s. 44; Kasım Abduh Kasım, **en-Nil**, s. 56; Aşûr, **Asrı'l-Memâlikî**, s. 132-133.

⁷³ İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 339; Ebu'l-Fida, C.IV, cüz 2, s. 152.

⁷⁴ Bu bilgide yanlışlık bulunmaktadır. Çünkü bu sırada Kıbrıs Kralı IV. Hugh'du. Bu şahıs 1324'ten 1358'e kadar adayı idare etmiştir. Bk. el-Makrizî, **es-Sülûk**, (Neşredeninin notu: 2) C.II, K.III, s. 776.

yarıya yakını ölmüştür.⁷⁵

Hıristiyan gemileri ticaret ve yolcu taşımak için Akdeniz adalarına uğradıkları zaman kimseyi bulamamışlar ve rüzgarın yaydığı pis kokular bu insanlara da bulaşmakta ve bunlar da ölmekteydiler. Bu sırada İskenderiye içinde 32 tüccar ve 300 adam bulunan bir gemi gelmiş, onun içinde tüccarlardan 4 kişi ve bir çocuk kalmış ve gerisinin hepsi ölmüştü. Denizcilerden 40 kişi topluca sınırdan ölmüştü.⁷⁶

Veba salgını Endülüs'e de yayıldı. Sadece Gırnata şehri halkına bulaşmamıştır. Kuzey Afrika'dan Müslümanlar, Endülüs'teki Müslümanların mallarını Hıristiyanlardan korumak ve almak için gelmişler ve ancak onların çoğu da ölmüştür. Geri dönebilenler ise geldikleri ülkelerinde ölmüşler ve böylece Kuzey Afrika'ya da veba salgını hızlı bir şekilde yayılmıştır. Burada sadece insanlar değil, bütün büyük ve küçük baş hayvan sürüleri helak olmuştur. Afrika'nın dağlarına, çöllerine ve şehirlerine veba yayılmış ve birçok insan ölmüştür. Ve buranın halkının malları sahipsiz kalmıştır.⁷⁷

Akdeniz adalarından Mısır'ın İskenderiye şehrine gelen veba mikrobunu taşıyan gemiciler salgını burada yaymışlardır. İskenderiye'den veba salgını bir yandan batıya doğru yayılırken diğer yandan Kahire'ye doğru ilerlemeye başlamıştır. Kuzey Afrika'nın batısına doğru ilerleyen veba salgını Berka, Libya ve Tunus'a doğru yayılmıştır. Veba salgını Berka'ya İskenderiye üzerinden yayıldığı gibi Akdeniz adalarından gelen Hıristiyanlar tarafından da bulaştırılmıştır. Berka'ya bir gemi

⁷⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 776; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 159.

⁷⁶ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 776; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 159.

⁷⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 776; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 159.

gelmiş ve üzeri kuşlarla dolmuştu. Halk bu kuşların ne olduğunu anlamak için gemiye yaklaşınca içindekilerin hepten ölmüş olduklarını ve bunların leşleri üzerine üşüşen kuşların da birçoğunun öldüklerini görmüştür. Veba Trablusgarb bölgesinde de etkili olmuştur.⁷⁸

Akdeniz adalarından İskenderiye'ye yayılan ve her gün 100 kişiyi ölümüne neden olan veba salgınının tesiri daha da artarak bu sayı 200'e ulaşmıştı. Gittikçe artan veba salgını bir günde sadece İskenderiye Camii'nde 700 kişinin cenaze namazının kılınmasına neden olmuştur. Cenazeleri taşıyacak tabut bulunamamış ve cenazeler tahtalar üzerinde ve kefenlerle taşınır olmuştur. İskenderiye'de kumaş dokuyanlar kalmadığı için Darü't-Tiraz⁷⁹ kapandı. Yine aynı şekilde tüccarlardan uğrayanlar kalmadığı için Darü'l-Vekalet⁸⁰ de Divanü'l-Hames⁸¹ de kapandı. Ayrıca İskenderiye çarşıları da gelip giden, alış

⁷⁸ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 777; İbn Tagribirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 160; Ganim, s. 44.

⁷⁹ Darü't-Tiraz: Sultanların devlet büyüklerine hediye ettikleri ve kenarlarında kendi ünvanlarının yazılı olduğu, hil'atların yapıldığı hususî bir kumaş dokunuyordu ki, bunun imal edildiği yerlere denir. Bk. Koprman, "Memlûkler", VII, s. 33.

⁸⁰ Darü'l-Vekalet: Mısır'a Memlûkler zamanında gelip giden tüccarların sayısı artmıştı. XIV. yüzyıl başlarında İskenderiye'de Avrupalı tüccarların sayısı 3.000'i geçmişti. Her milletin tüccar gruplarının kaldığı hususi hanlar vardı ki, bunlara Darü'l-Vekalet denirdi. Bugün de Orta Çağ'dan kalan bu hanlardan çok sayıda kalıntılar Mısır şehirlerinde bulunmaktadır. Bk. el-Makrizî, *es-Sülûk*, (Neşredeninin notu: 3) C.II, K.III, s. 777; Koprman, "Memlûkler", VII, s. 35.

⁸¹ Divanü'l-Hames: Deniz yoluyla Mısır'a gelen gayrimüslim tüccarlardan alınan vergilerin toplandığı müessesedir. Bilhassa İskenderiye sınırından giriş yapan tüccarlardan alınan vergi idi ki, malların %10'u veya %20'si oranında alınabildiği gibi bazen de %5'e düşebilirdi. Bundan dolayı bu ismi almıştır. Bk. el-Makrizî, *es-Sülûk*, (Neşredeninin notu: 2) C.II, K.II, s. 451.

veriş yapan olmadığı için kapanmıştı. İskenderiye'de birçok kişi ölmüş ve bunlar arasında oranın kadısı İmam Cemaleddin Muhammed b. Muhammad b. Sıbt el-Kaysî de bulunmaktaydı.⁸²

İskenderiye'den veba Damanhûr⁸³ şehrine yayıldı. Burada hayvanlar ve insanlar telef oldu. Buranın halkı ziraatı bıraktı.⁸⁴ Damanhûr'dan veba Berlis⁸⁵ halkına yayıldı. Balık avcıları öldüğü için gölden ve denizden balık avcılığı yapılamaz oldu. Hût⁸⁶ avlamak için çok sayıda gemi ava çıkıyor ve onların çoğunluğu gemilerde ölüyordu. Kalanlar da geldikten sonra ölmekteydiler. Avlanan balıklar da ölü olarak bulunuyor, başlarında vebanın izleri olan kabarcıklar görülmüyordu. Bu kabarcıklar fındık büyüklüğünde ve siyahtı. Arazilerdeki ekinler ve meyveler bozuldu. İnsanların çoğu ölüyor ve cenazeleri kaldıracak kimse bulunamıyordu.⁸⁷

Mısır'ın batı bölgelerine ve özellikle de Delta kısmına veba yayılmaya devam etmekteydi. Buralarda insanlar o kadar azalmıştı ki,

⁸² İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 339, Zehebî, C.IV, s. 149; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 777; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 159; Ganim, s. 46.

⁸³ Damanhur: Mısır'ın delta kısmında Kahire-İskenderiye yolu üzerinde bir şehirdir. Bk. R. Hartman, "Demenhur", *İ.A.*, C.III, s. 520.

⁸⁴ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 778; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 160.

⁸⁵ Berlis (Burullus): Mısır'ın delta kısmında bir şehir, aynı zamanda bir gölün de adıdır. Bk. C.H.Becker, "Burullus", *İ.A.*, C.II, s. 821.

⁸⁶ Hût: Akdeniz sahilindeki Berlis şehrinin halkının, burada bulunan gölden avladıkları balina türünden büyük bir balıktır. Bu balığın yumurtası meşhurdur. Mısır'ın diğer yerlerine götürülerek satılırdı. Bk. el-Makrizî, *es-Sülûk*, (Neşredeninin notu: 1) C.II, K.III, s. 778.

⁸⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 778; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 160.

valiye şikayet eden bulunamıyordu. Bir adam bir dava için veya bir mirasını almak için kadiya başvurduğunda hakkını ispat etmek için şahit bulamıyordu. Hanlar boşalmış ve buraları koruyan insan kalmamıştı. Bu bölgelerde insanlar öldükleri için malları sahihsiz kalmıştı. Çiftçilerin çoğunluğu ölmüş ve hasat mevsimi geldiği halde tarlalardan onu toplayacak kimse bulunamıyordu. Mal sahipleri mallarını terk ederek fakirlere dağıttılar. Buralarda sahihsiz ve boş kalan malları toplamak için vezir Muncuk batıya Kerimeddin Müstefiyü'd-Devle ve Muhammed b. Yusuf Mukaddemü'd-Devle'yi gönderdi. Bu kişiler Sunbâd, Semennûd, Basir, Senhûr, Ebeşye⁸⁸ gibi yerlere giderek buradan 600.000 dirhem tutarında para getirmişler ancak birçok mal sahihsiz olarak oralarda kalmış ve getirme imkanı olmamıştır.⁸⁹

Vebanın Mısır'ın doğusuna, batısına, kuzeyine ve güneyine doğru her tarafı kapladığını görmekteyiz. Veba, Belbis⁹⁰ ve sair doğu şehir, nahiye ve köylerine yayılmış, çiftçilerin çoğu ölmüş ve buralardaki ekinleri tarlalardan toplayacak kimseler kalmamıştır. Buralarda veba 1348 yılının Temmuz ayında yaz başlangıcında yayılmıştı. Burada veba salgını daha etkili olmuş ve evlerde yaşayan halk topluca ölmüş ve yollarda ölenler defnedilemediği için kokmuşlardır. İnsanlardan başka büyük küçük tüm hayvanlar da vebaya tutularak yok olmuşlardır. Belbis

⁸⁸ Halen Mısır'ın Müdüriyetü'l-Garbiye idari taksimatına bağlı köylerdir. Memlûkler zamanında bu köyler ikta birimleriydi. Bk. el-Makrizî, *es-Sülûk*, (Neşredeninin notu: 2) C.II, K.III, s. 778.

⁸⁹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 778; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücüm*, C.X, s. 160; Ganim, s. 45.

⁹⁰ Belbis (Buybeys): Aşağı Mısır'da Kahire'nin kuzey doğusunda ve çöl kenarında bir şehirdir. Bk. Yakut, C.I, s. 567; C.H.Becker, "Bilbis", *İ.A.*, C.II, s. 611; el-Makrizî, *Hıtat*, C.II, s. 183.

mescit ve camileri, hanları, çarşıları, dükkanları ölülerle dolmuş ve bunları defnedecek kimse kalmamıştı. Cesetler ortada kalarak kokmuş ve müezzinler kalmadığı için ezan okunamaz olmuştur. İnsan cesetlerini köpekler parçalamış ve burada kalanlar ise Kahire'ye göç etmişlerdir.⁹¹

Veba salgını sonra Dimyat'a yayılmıştır. Dimyat halkının ve hayvanlarının çoğu öldüğü için ağaçlar kurumuş, bahçeler boş bırakılmış ve çarşılar kapanmıştı. Sahipleri öldüğü için çarşılarda dükkanların kapıları açık kalmış ve evlerde yaşayanlar da öldüğü için geri kalanlar oraya yaklaşmıyorlar ve kapıları kapalı kalmıştır. Burada sağ kalanlar gemilere binerek denize açıldılar. Dimyat'ta balık avcıları ölmüş ve onların ellerindeki balık ağlarında ölü balıklar vardı. Balıkların üzerinde veba belirtisi olan kabarcıklar ve sivilceler bulunmaktaydı. Aynı şekilde süt inekleri helak olmuş ve onlarda da veba sivilceleri bulunmaktaydı.⁹²

Veba salgını daha sonra 1349 yılının başlarında Mısır'ın güneyine özellikle Said bölgesine doğru yayılmıştı. Veba salgınından Said bölgesi de kurtulamamıştır. Ancak Asuvan bölgesinde fazla etkili olmamış ve sadece burada 11 kişi vebadan ölmüştür. Ancak Said bölgesinin diğer yerlerini kasıp kavurmuştur. Kadılar buralardaki mahkemelerde şahit bulamamış, araziyi ölçmek için çıkan ölçücüler ölmüş, köyler ve şehirlerde insan kalmamıştı. Ava çıkan avcılar kuşları arazilerde ölü olarak bulmuşlar, ayrıca bütün hayvan sürüleri, yabani ve vahşi hayvanlar da ölmüştü.⁹³ Said bölgesinde Asyut⁹⁴ arazilerinde

⁹¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 779; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 161; Zekeriya el-Ensârî, varak: 13a.

⁹² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 779.

⁹³ Ebu'l-Fida, C.IV, cüz 2, s. 150; İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 339; el-Makrizî, *es-Sülûk*,

6.000 nefer kişi üzerinden haraç vergisi alınıyordu. Bu veba sonrası burada ancak 116 nefer insan kalmıştı. Buralarda fiyatlar inmiş ve bir erdeb buğdayın fiyatı 15 dirhemi geçmiyordu.⁹⁵ Görüldüğü gibi Güney Mısır'da veba salgını çok etkili olmuş, araziler ekilmez olmuş, köyler boşalmıştır.

Veba salgınının Memlük devletinin başkenti Kahire'de yayılması ve tesirlerine gelince; bu veba salgını Mısır'da 1347 yılının yaz mevsiminde yayılmaya başlamış ve sonbahara doğru etkisini göstermiştir. 1348 yılının Nisan ayının başından itibaren iyice şiddetlenmiştir. 1348 yılının Ekim, Kasım, Aralık aylarında şiddeti iyice artmaya başlamıştır. Makrizi bu vebanın İslam dünyasında emsalinin görülmediğini zikretmektedir. Bu günlerde Kahire'de bir günde 10.000, 15.000, 20.000 arasında kişi ölmekteydi. Ölenlerin sayıları öyle artmıştı ki, ölüleri yıkamak, kefenlemek, defnetmekten insanlar aciz kalmış ve bu sebeple insanlar ücret almadan bu işi yapmaya başlamışlardı. Ücretsiz olarak ölü yıkama, kefenleme ve defnetme işleri ile uğraşmışlar ve ölüler için tabutlar ücretsiz verilmiştir. Ölüleri taşıyacak tabut bulunamayınca tahtalar, merdivenler ve kapılar üzerinde taşınmaya başlanmıştır. Mezar kazmaktan insanlar aciz kalınca bir çukura 30 veya 40 cenaze atılmaya başlandı.⁹⁶ Dönemin müellifi İbn Habib "Tek bir günde Mısır'da 20.000 insan öldü. Ölenlerin çoğunluğu kadın, ocuk, fakir ve obanlardı. Bu veba Mısır ve Suriye'de nüfusu 1/3 oranında

C.II, K.III, s. 784; İbn Tagrıbirdi, *en-Nücum*, C.X, s. 165; Ganim, s. 44.

⁹⁴ Asyut: Mısır'ın güneyinde bir şehirdir.

⁹⁵ el-Makrizi, *es-Sülük*, C.II, K.III, s. 786; İbn Tagrıbirdi, *en-Nücum*, C.X, s. 165.

⁹⁶ el-Makrizi, *es-Sülük*, C.II, K.III, s. 772-773; İbn Tagrıbirdi, *en-Nücum*, C.X, s. 155; İbn İyas, C.I, K.I, s. 527-528; Muir, s. 93-94; Lane Poole, s. 318-320.

bitirinceye kadar devam etti.” diyerek vebanın korkunçluğunu anlatmaktadır.⁹⁷

Mısır'da veba şiddetlendiği zaman Suriye'de de oldukça fazla tesirli idi. Burada da Mısır'a vebadan haberler gelmekte idi. Mısır'da vebadan ölümler artınca sultan Nasır Hasan b. Melik en-Nasır Muhammed b. Kalavun, Siryakos⁹⁸a çekildi. Sultan 1348 yılının Eylül ayının 25'inden Ekim ayının 14'üne kadar orada kaldı. Ancak Kahire'ye dönmek istiyordu. Fakat kendisine orada kalması söylendi ve Ramazan orucunu orada tuttu. (1348 Kasım-Aralık). 1348 yılının sonbaharında Mısır diyarı özellikle Kahire şehri vebaya teslim olmuştu. Veba öyle artmıştı ki, bir günde 300 kişi ölmekteydi. 1348 yılının Eylül ayında şiddeti artmış ve her gün 1.000 kişi ölüyordu. Bu sebeple çarşılarda hayat durmuş, iktâ arazilerinin sahipleri ölüyordu. Hatta müverrihler çok az bir zamanda bir iktânın altı defa el değiştirdiğine işaret etmektedirler. İnsanlar öleceklerini bildikleri zaman ellerindeki malları dağıtarak hayır yapmaya başlıyorlardı.⁹⁹

1348 yılının Ekim ayının sonlarında Mısır'da veba iyice büyümüşü. Kasım ayı sonlarında artmış ve kış ayları girmişti. Halk ne yapacaklarını şaşırılmış ve bu sebeple bütün Kahire'nin ileri gelenleri 1348 yılının Kasım ayının 28'i cuma günü vebanın kalkması için büyük bir duaya çıkmışlardı. Aynı zamanda Ramazan ayı idi. Kahire'nin bütün camilerinde dualar yapıldı. Ancak veba bütün hızıyla devam etmekteydi.

⁹⁷ İbn Habîb, C.III, s. 111.

⁹⁸ Siryakos: Kahire yakınlarında sultanların dinlenmeye çekildiği bir nahiyedir. Bk. İbn Battuta, (Neşreden'in notu: 99), s. 61.

⁹⁹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 780; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 162; İbn İyas, C.I, K.I, s. 523.

Ramazan ayı bitmiş ve sultan Kahire'ye dönmüştü. Toplu ölümler iyice artmıştı. 1348 yılının Aralık ayının sonlarında yollar, caddeler ve sokaklar ölümlerle dolmuştu. Hiçbir ilaç deva vermiyor ve hastalığa çare bulunamıyordu. Kahire'nin bütün camilerinde ezan okunmaz olmuş ve namaz kılınmıyordu. Bu vebadan sadece halk değil, ileri gelenler de etkilenmekteydi. Özellikle ordu içerisinde yayılmış ve sultanın Memlûkluların bulunduğu Kalatü'l-Cebel kışlalarından askerler boşalmıştı.¹⁰⁰

1349 yılının Ocak ayında vebanın öldürdüğü kurbanların sayısı oldukça yükselmişti. Kahire şehri adeta çöle dönmüş ve orada yaşayan sanki kalmamıştı. İnsanlar Kahire'nin Züveyle kapısından Nasır kapısına uğruyorlar ve buralarda ölümleri kaldırmakla uğraşıyorlardı. Her taraf mezarlık olmuş ve yollar üzerinde türbeler inşa ediliyordu. İnsanların vücutları değişmiş, etrafta bağırmalardan başka bir şey duyulmuyordu. Hiçbir ev yoktu ki, bağırma ve çağırma sesleri olmasın. Caddelerde ölmüş insanlardan başka kimse yoktu. Makrizî'den alınan yukarıdaki bilgiler daha da etkileyici şekilde devam etmektedir: "el-Hakim Camii'nde cuma namazından sonra cenaze namazı kılındı. Tabutlar iki sıra halinde Bab-ı Maksuretü'l-Hitabe kapısından Babü'l-Kebir'e kadar dizildi. İmam cami kapısında durmuş ve halk da cami dışında onun arkasından saf tutmuştu. Bu veba salgınından o kadar insan telef olmuştu ki, sokaklar ve mahalleler insanlardan boşaldı. Burcivan¹⁰¹ mahallesindeki 42 ev sahihsiz kaldı. Bu evlerde kalan

¹⁰⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 781; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 162; İbn İlyas, C.I, K.I, s. 527-528; David Ayalon, s. 71.

¹⁰¹ Burcivan mahallesi, Kahire'nin büyük mahallelerinden biri olup ünlü müellif el-Makrizî, gençliğini bu mahallede geçirmiştir. Bk. el-Makrizî, *es-Sülûk*, (Neşredeninin notu: 1) C.II, K.III, s. 782.

eşyaları alan bulunmadı. Bir günde bir miras dört veya beş kez el değiştirdi.”¹⁰²

1349 yılının Ocak ayında iki günde Babü'n-Nasır, Babü'z-Züveyle, Babü'l-Mahrük dışında ve kale altında musalla taşlarında ve Camii Kûsun kapısı karşısında Kalatü's-Seb'a musallalarında 13.800 kişinin cenaze namazı kılınmış ve bu sayıya bahçelerde, çarşılarda, Babü'l-Bahriye dışında, dükkanlarda, Hüseyniye'de, Ahmed b. Tolun Camii ve evlerde ölenlerden cenazeleri kaldırılanlar dahil değildir. Buralarda yukarıda verilen sayı kadar cenaze kaldırılmıştır. Makrizî Kahire'de sadece H.749 yılının Şaban ve Ramazan aylarında (1348 Ekim, Kasım ve Aralık ayları) Kahire'den 900.000 cenazenin kaldırıldığını yazmaktadır. Diğer kaynaklar da bu bilgiyi tekrar etmektedirler.¹⁰³ Bu bilgiler oldukça fazla abartılmıştır. Müellifin bu sayıyı 90.000 olarak tahmin ettiği düşünülebilir. Çünkü Kahire'de Ortaçağın XIV. yüzyıl başlarında yaklaşık olarak nüfusu 500.000 olarak tahmin edilmektedir.¹⁰⁴

Bu kadar ölen insanı yıkamak, kefenlemek ve mezara kadar götürüp defnetmek çok büyük bir problemdi. Bu sebeple tabutlar bitince cenazeler tahtalar ve dükkan kapakları üzerinde taşınmaya başlanmıştır. Hatta bir tabutta birden çok cenaze taşınmakta idi. Ölümünün artması ve insanların bunlardan aciz kalması üzerine çok insan işini ve mesleğini bırakarak cenaze hizmetleri yapmaya başlamıştır. Bu sebeple birçok insan ölümlerinin önünde Kur'an okumaya

¹⁰² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 782.

¹⁰³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 782; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 163; İbn İyas, C.I, K.I, s. 527-528.

¹⁰⁴ Bu konuda bk. İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, (Neşredeninin dipnotu) C.X, s. 163.

başlamış, bir kısmı mezar kazmaya, bir kısmı yıkama işi ile, bir kısmı cenazeleri taşıma işi ile uğraşmaya başlamışlardır. Bu işlerden insanlar çok para kazanmaya başlamışlardı. Ölü için Kur'an okuyan 10 dirhem, ölü taşıyan 6 dirhem, mezar kazıcı ve yapıcısı ise 50 dirhem almaktaydı. Ancak bunların çoğunluğu vebadan ölmüşler ve kazandıkları paranın bir hayrını görmemişlerdir.¹⁰⁵

Kahire'de neredeyse her taraf mezarlık haline gelmişti. Mezarlıklar Babü'n-Nasır'dan Kubbetü'n-Nasır'a uzanarak oradan dağa kadar genişlemiş, el-Hüseyniye'den Ridaniye'ye, Babü'l-Mahrük dışına ve el-Karafe mezarlığına kadar her taraf mezarlarla dolmuştur. Evlerde aileler toplu olarak ölmüş ve onları taşımak için tabut bulunamıyordu. Bunlar azar azar mezarlıklara taşınıyordu. Evler eşyaları ile sahipsiz kalmış ve başka insanlar bu evlere konmuşlardı. İktalardaki insanlar ölmüş ve buralardaki cenazeleri kaldırmak ve defnetme işi için el-Emir Şeyhu ve el-Emir Mogaltay emir-i âhur'u bu cenazeleri yıkatarak kefenlemişler ve defnetmişlerdir.¹⁰⁶

Kahire'de bu veba çok etkili olmuştu. Ümera tablhanelerinin çoğunluğu boşalmıştı. Emir-i Şeyhun tablhanesinde 15 kişi varken bu sayı 3'e düşmüştür. Müezzinler ölmüş, mescit ve zaviyelerin çoğunluğu kapanmıştı. Öyle bir hal almıştı ki, Kahire'de doğan çocuk sayısı çok azdı. Doğsa bile bir iki gün sonra ölmekte idi. Annesi de onun ardından ölmekte idi. Kahire'de düğünler yapılmaz olmuş ve her tarafta matem sesleri yükselmekteydi. Öyle bir hale gelmişti ki, kimse evlenmiyor ve

¹⁰⁵ İbnü'l-Verdî, *Risaletü'n-Neba*, s. 186-187; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 783; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücüm*, C.X, s. 164.

¹⁰⁶ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 783; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücüm*, C.X, s. 164; Dols, *The Black Death*, s. 238.

şarkı mırıldanmıyordu.¹⁰⁷

Ordu iktaları veba sebebiyle boşalmış ve boşalan iktalara ziraat işini bilmeyen, sanat erbaplarından terziiler, ayakkabıcılar vs. kişiler aldılar. Hasat mevsimi geldiğinde çiftçiler ölmüş ve onlardan çok az kimse kalmıştı. Askerler tarlaların mahsullerini kaldırmak için köleleriyle birlikte şehirden çıkmışlar ve bu tarlaların hasadını yapmışlar ve ancak ekinlerin çokluğundan bundan aciz kalmışlardır. Ekim zamanı gelmiş ve Nil nehri araziye sulayacak kadar yükselmiş ancak ekim yapacak kimse kalmamıştı. Arazinin az bir kısmı ekilebilmişti. Yoncalar yükselmiş ancak onun üzerine atını bağlayan kimse bulunamıyordu. 1.500 feddanlık bir yonca tarlasını alan bulunamamış ve bu terk edilmiştir. Ülkede bir ucuzluk görülmüş ve kimse kalmadığı veya insanlar azaldığı için fiyatlar düşmüştür. Kumaş fiyatları beş kat ucuzlamış; çünkü kimse elbise satın almıyordu. Bir dinar 15 dirhemü'l-fiddaya inmişti. Onun gerçek değeri 20 dirhemdi. Bütün zanaatlar iptal olmuş, su taşıyanlar kalmamıştı. Hayvanlar öldüğü için suyu insanlar kendi üzerlerinde taşımışlardır. Bir erdeb buğday 15 dirheme satılmaktaydı. Bütün meslekler boşalmıştı. İnsan emeğine dayanan ve beden gücüyle yapılan işlerin fiyatları yükselmiştir. İşçi bulunmaz olmuştu. Bir atlı işçinin 30 dirhem olan ücreti, 80 dirheme çıkmıştı. Su taşıma ücreti 8 dirhem olmuş, buğdayın bir erdebini öğütme işi, 15 dirheme yükselmişti.¹⁰⁸

Bu veba Mısır'ın siyasî, iktisadî ve içtimaî hayatı üzerinde büyük tesirler yaptı. Bu veba sırasında birçok ilim adamı ve din alimi vefat etti.

¹⁰⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 783; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 165.

¹⁰⁸ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 786; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 166; Necidî, s. 402.

Kitapların değeri azaldı. İlimi kitaplar hayvanlar üzerine yüklenerek satılmaya başlandı. Mısır'ın ziraî hayatı durdu. Çiftçilerin azalması ya da ölmesi sebebiyle ekim ve hasat yapılamadı. Ordu iktaları boşalmış ve bu işten anlamayan diğer meslek grupları bu iktalara sahip olmuşlardı. Ülke ekonomisi felç olmuş ve vergiler toplanamamıştı. Devletin gelirleri azalmıştı. Sultan Kahire'yi bırakarak Siryakus'a gitmek zorunda kalmıştır. Ancak bu veba salgını sırasında ülkede hayır işleri çoğalmıştır. İnsanların hırsları azalmış ve amelleri iyileşmiştir. İnsanlar gafletten uyanmışlardır. Ülkeden başka yerlere göçler olmuş ve bir de köylerden şehirlere nüfus akımı olmuştur. Özellikle sofilik fikirlerinin ortaya çıkması bu veba salgını ile artmıştır.¹⁰⁹

Suriye üzerine veba salgını Mısır yoluyla bulaşmıştır. Mısır'dan Gazze, Askalan, Akka, Kudüs, Sayda, Beyrut, Şam, Halep, Baalbek vs. Suriye şehirlerine ilerlemiştir. Suriye üzerinden güneye doğru inerek Kerek, Şevbek, Hicaz ve Yemen'i etkisi altına almıştır. Mekke halkı bu veba sırasında topluca ölmüş ve onlardan hiçbir haber alınamamıştır.¹¹⁰ Araştırmacı M.W.Dols da Kara vebanın Suriye'ye Mısır üzerinden yayıldığı görüşünü desteklemektedir.¹¹¹

Bağdat'ta veba insanların yüzünde şişlikle ortaya çıkmış ve bu şişliklere el değdiğinde bu şişlik patlayarak insanları öldürmüştür. Bu

¹⁰⁹ Ganim, s. 47; Kasım Abduh Kasım, *Selatini'l-Memâlik*, s. 165; aynı yazar, *en-Nil*, s. 56; Aşûr, *Müctemaü'l-Mısırî*, s. 339; aynı yazar, *Asrı'l-Memâlik*, s. 132; Seyyid-Seher Abdülaziz Salih, s. 290; Ahmed Abdülkerim Süleyman, s. 50.

¹¹⁰ Ebu'l-Fida, C.IV, cüz 2, s. 152; Zehebî, C.IV, s. 149; İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 339; İbn Habib, C.III, s. 111; İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 349; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 774; İbn Taghibirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 157; İbn İyas, C.I, K.I, s. 527-528

¹¹¹ Dols, *The Black Death*, s. 60-61.

sırada Bağdat'ta Şeyh Hasan'ı Demiroğulları kuşatmışlardı. Bunların askerleri arasında veba yayılmış ve akşam vaktinden sabahın erken vakitlerine kadar çok sayıda insan ölmüştür. Ölenler arasında ümera ve çok sayıda hayvan da bulunmakta idi. Bunun üzerine onlar oradan uzaklaştılar. Şeyh Hasan bu durumu Memlûk sultanına yazmıştır.¹¹²

Veba salgını öncesi Suriye'de şiddetli bir kuraklık ve kıtlık yaşanmakta idi. Fiyatlar aşırı şekilde yükselmişti.¹¹³ Bu kıtlığın tesiri ile salgın hastalık yayılma ve genişleme imkanı bulmuştur. Vebanın Suriye şehirlerine ne zaman yayıldığı konusunda kaynaklarda ihtilaf vardır. Ez-Zehbî zeylinde H.749 senesi olayları kaydedilirken vebanın önceki senenin yani H.748 senesinden 749 senesi Muharremine (M.1348 Nisan ayı) uzandığını belirtmektedir.¹¹⁴ İbn Kesîr de H.749 olaylarını verirken Gazze naibinden Şam naibine gelen haberde aşure gününden Safer ayına kadar 10.000.000 kişinin vebadan öldüğünü bildiriyordu.¹¹⁵ Ancak dönemin muasır kaynağı ve bu vebadan ölen İbnü'l-Verdî vebanın Suriye şehirlerinden Halep'te 749 Recep (1348 Eylül) ayında başladığını belirtmektedir. Aynı müellif Ebu'l-Fida tarihinin zeylinde yine Recep ayında vebanın Halep'te başladığını kaydetmiştir.¹¹⁶ Ünlü seyyah İbn Battuta da H.749 yılının bahar aylarının sonunda bu veba salgını sırasında Şam'da bulunmakta idi ve seyahatnamesine bu vebayı kaydetmiştir. İbn Battuta'nın kaydına göre Şam'da 1348 yılının Mayıs

¹¹² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 774; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 157.

¹¹³ Ebu'l-Fida, C.IV, cüz 2, s. 150-151; İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 333-338; İbn Habib, C.III, s. 98; İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 346.

¹¹⁴ Zehebî, C.IV, s. 149.

¹¹⁵ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 349.

¹¹⁶ Ebu'l-Fida, C.IV, cüz 2, s. 152; İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 339.

ayının sonunda veba oldukça şiddetlenmiştir.¹¹⁷ Sonraki dönemin müelliflerinden el-Makrizî ve İbn Tagribirdî veba salgınının H.749 yılı Cemaziyülevvel ayının ilk gününde Halep'te başladığını kaydetmektedirler (28 Temmuz 1348).¹¹⁸

Bu bilgilerden çıkardığımız sonuca göre Suriye'de veba salgını 1348 yılı başlarında ortaya çıkmış ve sahil bölgesi ile Şam'dan sonra diğer şehirlere doğru yayılmıştır. Ancak Halep bölgesine Bağdat üzerinden yayıldığı da rivayetler arasındadır. Kara veba çıktığı sırada Halep'te yaşayan dönemin müellifi İbnü'l-Verdî veba salgınının yayılışını özetle şöyle anlatmaktadır: "Çin'den Hindistan'a oradan Özbek ülkesine, Mavera'ü'n-Nehr'e, İran'a, Kırım'a, Anadolu'ya, Kıbrıs'a, Adalara, Kahire'ye, İskenderiye'ye, Said'e, Berka'ya, Gazze'ye, Askalen'e, Akka'ya ve Kudüs'e kadar uzandı. Uzaklara kaçanlar dahi ondan kurtulamıyordu. Sonra sahile (Filistin ve Lübnan kıyıları) Sayda'ya, Beyrut'a, Sadrü'r-Raşık'tan Şam'a uzandı. Her gün 1.000 civarında kişiyi veba katlediyordu. Sonra Baalbek'e, Humus'a ve Hama'ya kadar uzandı. Sonra Azaz, Kelze, Ma'arretü'n-Numun'a, Antakya'ya, Şeyzer'e, Harem'e, Telbaşer'e, Dülük'e, Sis'e kadar yayıldı." diyerek vebanın yayıldığı alanların coğrafyasını çizmektedir.¹¹⁹

Görüldüğü gibi bu veba salgını tüm Suriye bölgesine yayılmıştır. Halep ve Şam'a yayılan veba salgını buraları kırıp geçirmişti. Gur¹²⁰,

¹¹⁷ İbn Battuta, *Rihletü'l-İbni Battuta*, (Neşr.: Tallal Harb), Beyrut, 1992, s. 118.

¹¹⁸ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 774; İbn Tagribirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 157.

¹¹⁹ İbnü'l-Verdî Tarihi, C.II, s. 339-340.

¹²⁰ Gur: Aclun'un kuzeyindedir. Orada Amvas vebasından ölen Ubeyde b. Cerrah'ın mezarı bulunmaktadır. Bk. İbn Battuta, *Rihletü'l-İbni Battuta*, (Neşredeninin notu: 20) s. 81.

Akka sahilleri, Sefad, Kudüs, Kerek ve Bedevî Araplar arasında yayılmış, insanlar ve hayvanlar topluca ölmeye başlamışlardı. Remle'de kara veba oldukça etkili olmuş ve birçok insan ölmüştür. Cesetler, yollarda, dükkanlarda ve caddelerde kokmuştur. Şam'da veba salgını arttıkça, insanlar dualara çıkmışlardır. Bu yapılan dualardan birine bu sırada Şam'da bulunan ünlü seyyah İbn Battuta şahit olmuştur. 749 senesi baharının sonlarında insanların Mescidü'l-Kadem'de toplandıklarını, sultanın naibi Argun Şah'ın taunun kalması için insanları üç gün oruç tutmaya davet ettiğini, çarşıda yemek pişirildiğini, sonra ümera, şerifler, kadılar, fakara ve sair halk tabakasının doluncaya kadar toplandıklarını, sonra dua için ülke Müslümanlarının hepsinin ellerinde Kur'an, Hıristiyanların ellerinde İncil, Yahudilerin ellerinde Tevrat'la duaya çıktıklarını belirtmektedir. Bu günlerde Şam'da her gün taundan 2000 kişinin öldüğünü Kahire'de ise tek bir günde 24.000 kişinin öldüğünü belirtmektedir.¹²¹ Aynı dua hadisesini yine İbn Kesîr anlatmaktadır.¹²²

Gerçekten Suriye şehirlerinde başta Şam olmak üzere veba salgını her gün yüzlerce insanın ölmesine neden olmaktadır. El-Makrizî Halep'te her gün 500 kişinin öldüğünü, Gazze'de Muharrem'in 2'sinden Safer ayının 4'üne kadar (2 Nisan- 5 Mayıs 1348) 22.000 insanın öldüğünü ve çarşıların kapandığını yazmaktadır. İbn Kesîr bu rakamı çok fazla göstermektedir.¹²³

Sahil bölgesinde vebanın önce Gazze'de başladığı ve sonra

¹²¹ İbn Battuta, s. 118; Dols, *The Black Death*, s. 251.

¹²² İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 350.

¹²³ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 349; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 775; İbn Tagribirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 157.

başta Beyrut olmak üzere bütün şehirlere, köylere, dağlara yayıldığı görülüyor. İnsanların kulak arkası ve koltuk altlarında sivilceler çıkıyor, kan kusuyor ve 50 saatten fazla yaşamıyordu. İnsanların vücutlarında hıyarcıklar da çıkıyordu. Gazze'de veba çiftçiler arasında da yayıldı. Bu sırada ekim zamanı idi. Tarlayı ekmek için çıkan bir adam, sabah ölmüş, diğer biri de tohum ekerken ölmüştü. Sonra ölüm hayvanlar arasında da yayıldı. Bir adam 20 öküzüyle tarlasını ıslah etmek için çıktı. Öküzlerden birisi öldükten sonra hepsi birer birer öldüler. Sonra bu adam Gazze'ye dönmüş ve oradan da Kahire'ye gitmiştir. Yine Gazze'de bu hastalıklar sırasında altı hırsız bir eve hırsızlık yapmak için girmişler ve eşyaları toplamışlar; ancak kapıdan dışarıya çıkarken birer birer ölmüşlerdir. Gazze adeta insanlardan boşaldı. Buranın naibi Beda'reş yönüne doğru kaçtı ve şehri kendi haline bıraktı. Katya¹²⁴ halkı toptan öldü. Buranın halkının cesetleri hurma ağaçları altında ve dükkanlarda kalmıştı. Katya'da vali, iki çocuk ve yaşlı bir cariyeden başka kimse kalmadı. Bunun üzerine buranın valisi istifa mektubunu göndermiş ve onun yerine vezir Mübarek Üstâdâr Tuğcı gönderildi.¹²⁵

Şam'da 6 Ağustos 1348'de Perşembe günü hatip öğle namazında 16 kişinin cenaze namazını bir kıldırılmış ve insanlar da bundan ürküp kaçmışlardır. O gün şehirde ve etrafındaki banliyölerde 300 kişi ölmüştü. Başta Emevî Camii olmak üzere toplu cenaze namazları kılınıyordu. 16 Ağustos 1348'de Şam'da insanlara zarar verdiği ve etrafa pislikler saçtığı için naib köpeklerin öldürülmesine karar

¹²⁴ Katya: Mısır ve Suriye arasında Sina yarımadasında Akdeniz sahiline yakın bir köydür. Bk. İbn Battuta, *Rihletü'l-İbni Battuta*, (Neşredenin notu: 130) s. 72.

¹²⁵ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 349; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 775; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 158; Salih b. Yahya, *Kitabu Tarihi Beyrut*, (Neşr.: P.L.Cheikho), Beyrut, 1902, s. 177; Günaltay, s. 256.

vermiştir. Şam'da yaşayan İbn Kesîr bu olaya şahit olmuş ve bunun doğruluğuna işaret etmektedir. 1348 yılı Eylül ayının başlarında ölümler iyice artmış ve bunlar arasında önemli alimler de bulunmaktaydı. Burada cereyan eden olaylara şahit olan İbn Kesîr bir günde sadece Emevî Camii'nde 100'den fazla cenazenin kaldırıldığını yazmaktadır.¹²⁶

Veba salgını Ayıntab'da da çok etkili olmuştur. Veba salgını burada başladığında tarihçi el-Aynî'nin babası bir camide imamlık yapmakta idi. el-Aynî'nin anlattıklarına göre babasının imam olduğu camiden her gün 50 veya daha fazla cenaze kaldırılmakta idi.¹²⁷

1348 yılı Eylül ayının sonlarında Şam şehrinde vebadan ölümler çoğalmıştı. 6 Ekim 1348'de Şam'da şiddetli bir rüzgar esmiş ve ortalık kararmıştı. Bu rüzgardan sonra ölümler daha da artmıştı. Emevî Camii'nde bir defada kaldırılan cenaze sayısı, 150'yi geçmişti. Şehrin diğer yerlerinde ölenlerin sayısı buna dahil değildir. Ayrıca zimmîlerden ölenler de hariçtir. Hatta bu günlerde her gün şehirde 1.000 ile 1200 insanın öldüğü söylenmektedir. Divanü'l-Mevaris'e ölenlerin isimleri gönderilememiş ve cesetler bahçelerin yollarında kalmıştı. Halep, Hama ve Trablus'ta veba salgını Şam'a göre daha hafif geçtiği haberi gelmişti. İnsanlar vebanın kalkması için yine büyük bir dua düzenlemişlerdir. İnsanlar hayır işlerini çoğalttılar ve kurbanlar kestiler. Vebadan kurtulmak için Allah'a yalvarmışlardır. 1348 yılı Ekim ayı sonlarında ölümler Şam'da daha da fazlalaşmış ve insanların çoğu ölmüştür.¹²⁸

Mısır'da olduğu gibi Suriye'de de veba salgını her tarafı kasıp

¹²⁶ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 350-351.

¹²⁷ Dols, *the Black Death*, s. 242-243.

¹²⁸ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 352; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 779-780; İbn

kavurmuş ve binlerce insan ölmüştür. İbn Habib Mısır'daki Suriye'de de nüfusun 1/3'ünün veba salgınından öldüğünü belirtmektedir.¹²⁹ Ölülerin çokluğundan insanlar bu durumdan aciz kalmışlar ve ölüleri defnedememişlerdir. Cenaze masrafları insanlara ağır gelmeye başlamış ve özellikle yoksul insanlar, ölüyü yıkama, kefenleme ve defnetme masraflarının altından kalkamaz hale gelmişlerdir. Bu yüzden Şam'da saltanat naibi naaş tahtalarının, ölüyü yıkamanın ve taşımanın bedava olmasına karar vermiş ve bir duyuru ile bunu halka ilan etmiştir. Çok sayıda naaş tahtası vakıf olarak şehrin birçok tarafına dağıtılmış ve insanlar böylece biraz kolaylığa kavuşmuşlardır.¹³⁰

Makrizî bu vebanın Suriye'de Ma'arretü'n-Numan'a girmediğini belirtmektedir. Burası vebadan etkilenmemiştir.¹³¹ Suriye'de veba salgını H.750 (M.1349 yılı başları) yılında azalmaya başlamıştır. İbn Kesîr, hicrî yıl girdiğinde Şam'da Divanü'l-Mevaris'e ölenlerden isimleri bildirilenlerin sayısının 20'ye düştüğünü ve daha önce bu sayının 500 olduğunu ancak vebanın tamamen kalkmadığına işaret etmektedir. Makrizî de vebanın H.750 Muharrem ayında (1349 Mart ayı) azalmaya başladığını yazmaktadır.¹³²

Hem Suriye ve hem de Mısır'da veba salgını sırasında ölümler çok hızlı olmuştu. Öyle ki hastalığa yakalananlar çok kısa zamanda ölmekte idiler. Camilere ezan okumak için çıkan insanlar ölerək aşağıya düşmüşler, ellerini havaya kaldırarak dua eden imam aniden ölmüş,

Tagrıbirdî, en-Nücüm, C.X, s. 162.

¹²⁹ İbn Habib, C.III, s. 111.

¹³⁰ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 349-350.

¹³¹ el-Makrizî, es-Sülûk, C.II, K.III, s. 775.

¹³² İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 355; el-Makrizî, es-Sülûk, C.II, K.III, s. 797.

sapa sağlam bir insan vücudunda birden bire bir ateş hissediyor, sonra ağzından kan kusuyor ve ölüyordu. Onun arkasından evdeki bütün bireyler, birer birer aynı şekilde ölüyorlardı. Hiçbir ilaç ve doktor bu hastalığa çare bulamıyor ve insanlar hastalıktan kurtulmak için dualara çıkıyorlardı. İnsanoğlu bu veba salgını sırasında ne yapacağını şaşırılmış, delirenler, bağırانlar, dağlara kaçانlar ve ne yaptığını bilmeden dolaşانlar gayet fazla idi. Tüm canlı varlıklar hatta toprak ve ağaçlar bile vebadan etkilenmiştir. İnsanlar, hayvanlar, balıklar ve kuşlar ölürken toprak kurtlanmış ve ağaçlar ise sararıp kurumuştur. Ülkede ticaret, ziraat ve bütün meslek kolları iptal olmuştur. Buna bağılı olarak ziraî ürünlerin fiyatı ya aynı kalmış ya da çok az oranda artmıştır. Çünkü insanlardan ölenler çok olduğundan az oranda mahsul alınsa da bunların ihtiyaçlarına yetmişti. Ancak kumaş ve sair eşyaların fiyatları ise aşağıya inmiştir. Hem Mısır ve hem de Suriye'de halk tabakasından yoksul, fakir, garip, çocuk, kadın ve erkeklerden binlercesi ölürken devlet görevlilerinden özellikle askerlerden ve ümeradan birçok kişi de bu vebaya kurban olmuştur. Bunun yanında din adamları ve ulemadan birçok insan da veba hastalığına yakalanarak ölmüştür. Kaynaklar bunları zikretmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Zeyneddin Ömer b. Muzaffer İbnü'l-Verdî: Bu şahıs dönemin büyük tarihçisidir. Tarih-i İbnü'l-Verdî adıyla iki ciltlik eser yazmış, ayrıca Ebu'l-Fida'nın eserinin Muhtasar fî Ahbarı Beşer'ine de zeyl yazmıştır. Veba salgınını görmüş ve bu konuda eserinin H. 749 (1348) yılı olaylarını yazarken Halep'te vefat etmiştir.¹³³

¹³³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 795; İbn Hacer, *ed-Dürer*, C.III, s. 275; Muhammed b. Şakir el-Kütübî, *Vefayatü'l-Vefayat ve'z-zeyli aleyha*, C.IV, (Neşr.: İhsan Abbas), Beyrut, 1973, s. 160.

Emevî Camii'nin hatibi Taceddin Abdurrahman b. Kadı Celaleddin Muhammed b. Abdurrahim el-Kazvini¹³⁴

Fazlullah el-Ömerî: Mesalik-i Emsar ve'l-Memâlikü'l-Emsar'ın yazarı, Mısır ve Şam'da inşa divanında katiplik yapmış ünlü bir kişidir.¹³⁵

Şahabeddin Ahmed b. El-Gazavî; hastane ve evkaf nazırı¹³⁶

Kahire valisi Emir Eserdemir el-Kalnacakî ve el-emir İlmiş el-Çamdar Şam'da hacip.¹³⁷

Emir Bedreddin b. Emir Seyfeddin.¹³⁸

Kaynaklarda bu veba salgını sırasında ölenlerin isimleri uzayıp gitmektedir. Özellikle Memlûk devletinin ileri gelen idarecileri ve komutanları ayrıca büyük alimler ve tarihçilerde bu vebanın gerçekten müthiş yıkımlara neden olduğu anlaşılmaktadır. Haçlı istilasına oranla bu vebanın bu vebanın İslam dünyasında daha büyük bir yıkım meydana getirdiği anlaşılmaktadır.¹³⁹ Bu vebanın korkunçluğu ve ölümlerin çokluğu sebebiyle muasır İslam kaynakları bu vebaya "umumî veba" Fenaü'l-Kebir isimler vermişlerdir ve İslam tarihinin büyük hadiselerinden biri olarak bahsetmişlerdir.¹⁴⁰ Bu veba salgını İslam

¹³⁴ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 353.

¹³⁵ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 353; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 792; İbn İyas, C.I, K.I, s. 353.

¹³⁶ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 792.

¹³⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 793; İbn Hacer, *ed-Dürer*, C.I, s. 414.

¹³⁸ İbn Tagribirdî, *el-Menhelü's-Safî*, C.VI, s. 337.

¹³⁹ Günaltay, s. 258-259.

¹⁴⁰ İbn Tagribirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 166; Kalkaşendî, C.XIII, s. 62; Aşûr, *Asri'l-Memlûkî*, s. 132.

dünyasında olduğu gibi Avrupa'da da çok etkili olmuştur. İbn İyas Avrupa'nın 67 ülkesine bu salgının yayıldığına işaret etmektedir.¹⁴¹ Avrupa nüfusunun 1/3'ü bu salgın hastalık sırasında yok olmuştur. Bu sebeple Avrupalı müellifler "black death" yani kara ölüm olarak bu vebayı telakki etmişlerdir.¹⁴²

Mısır ve Suriye'de iki yıl kadar devam eden büyük veba salgını Memlûk devleti üzerinde oldukça fazla tesir bırakmıştır. İşte bu büyük musibet karşısında büyük sıkıntılara maruz kalınmış ve halk, meydana gelen toplu ölümler ile azalmıştır. Ülkenin çiftçileri ve ikta sahiplerinin toplu ölümleri ile ikta nizâmı bozulmuştur. Başta Kahire ve Şam şehirleri olmak üzere doğuda Fırat sınırından batıda İskenderiye, kuzeyde Halep ve Kozan'dan Güneyde Asuvan, Mekke, Medine sınırlarına kadar bütün şehirler, nahiyeler, köyler ve bedevî Arapların yaşadığı vahalar, vadiler ve çöller veba salgını ile yaşanmaz viraneler haline gelmiştir. Bu bölgenin nüfusu oldukça fazla azalmıştır. Ülkeye tüccarlar gelmez olmuş ve ticaret durmuştur. Bütün meslek erbapları işlerini bırakmışlar ve ülkenin bütün üretimi durmuştur. Hanlar, dükkanlar, zaviyeler, camiler ve bundan başka devlet müesseseleri boşalmıştır. Buralardaki insanlar vebanın kurbanı olmuştur. Hayvanların ölmesi sebebiyle ziraî ürünler ekilemediği gibi ekilenler de tarlalardan toplanamamıştır. Ekin ekmek için tarlaya çıkan çiftçiler, sabanların başında ölmüştür. Yine deniz ve göllerden balık avlayan insanlar ve karada avcılık yapan avcılar da aynı akıbete uğramışlardır. Sosyal hayat durmuş, eğlenceler

¹⁴¹ İbn İyas, C.I, K.I, s. 579.

¹⁴² F.A. Gasquet, *The Black Death of 1348 and 1349*, London, 1908, s. ?; Henri Pirenne, *Orta Çağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Çev.: Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul, 1983, s. 156; F.Ş. Arık, s. 30; Dols, *The Black Death*, s. 30; Muir, s. 14.

yapılmaz olmuştur. Bu iki yıl süresinde (1348-1350) düğünler yapılmamıştır. Hac için Hicaz'a giden insan bulunamamıştır. İnsanlar hiç görülmemiş sıkıntılara göğüs germişlerdir. Bu kara vebanın izleri birden silinip gitmemiş, yıllarca insanların hafızalarında korkulu bir felaket olarak yaşatılmıştır. Bugünkü manada yeterli korunma şartlarının bilinmemesi ve karantina teşkilatının olmaması gibi sebeplerden dolayı veba salgınında ölümler çok fazla olmuştur. Özellikle çocuklar, kadınlar, fakirler ve yoksullar daha fazla veba salgınından etkilenmişlerdir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi kara veba salgınının tesirleri birden kaybolmamış ve toplum üzerindeki tesirleri uzun yıllar devam etmiştir. M.1349 yılında Kahire'de birçok mahallede evler boşalmıştı. Öyle ki bir mahallede boş evlerin sayısı 20'yi geçiyordu. Ayrıca hanlar ve dükkanlardan da boş olanlar çoktu. Emir Muncuk el-Yusufi¹⁴³, boş olan bu yerleri dolaşmış ve buralara başka insanların sahiplenmelerini engellemek için sahipleri çıkıncaya veya gelinceye kadar kapılarını kapattırıp mühürletmişti.¹⁴⁴

1349 yılında iktisadî sıkıntı sebebiyle insanların hayatlarının güçlük içinde olduğunu görmekteyiz. Gerçek değeri 12 dirhem olan arpanın bir erdebini fiyatı 5 dirheme sultanın askerleri için toplanmıştır. Bu yüzden halk perişanlık içinde kalmıştır.¹⁴⁵ Aynı yıllarda Mekke'de şiddetli bir kıtlık ve bunun neticesinde de veba salgınına ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu da kara vebanın burada hala devam ettiğini ve şiddetlendiğini göstermektedir. Arpanın bir vaybasi 70 dirheme çıkmış

¹⁴³ Emir Seyfeddin Muncuk el-Yusufi, kara veba çıktığı sırada Mısır'da Memlûk devletinin veziri idi. Bk. El-Makrizî, *Hıtat*, C.II, s. 320.

¹⁴⁴ El-Makrizî, *Hıtat*, C.II, s. 66.

¹⁴⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 803.

bu sebeple aç kalan hayvanlardan büyük çoğunluğu ölmüştür. Veba salgını Hicaz şehirlerinden Mekke, Medine ve diğer şehirlere yayılmıştır. Birçok insan ölmüştür.¹⁴⁶

1350 yılında Mısır'da Nil nehrinin sularının taşması önce yüksek iken arazi suya tam doymadan su seviyesi aşağıya düşmüş ve bu sebeple fiyatlar yükselmiştir. Ayrıca ülkenin arazisi kuraklaşmaya başlamıştır. Buğdayın bir erdebi 15 dirhemden 20 dirheme çıktı. Mısır'da bu durum üç yıl sürmüş ve halk büyük sıkıntılarla karşı karşılaşmıştır. 1353 yılına kadar pahalılığın devam ettiğini görmekteyiz. Bu kıtlığın Suriye ve Hicaz'da da devam ettiği görülmektedir. Muhakkak bunun sebebi hem kuraklığın olması hem de kara vebanın tesirlerinin devam etmesi idi. Çünkü Mısır ve Suriye'de iktaların boşalması ve çiftçilerin ölmesi sebebiyle ziraî durum bozulmakta idi. Mısır'da Nil nehrine bağlı olarak devam eden kıtlık ve kuraklık sebebiyle çiftçiler yok olmuş ve ekim yapılamamış ve yapılsa da çok az ürün alınabilmiştir. Köyü ve çiftçi kesimin durumunun kötüleşmesine rağmen onların üzerindeki vergiler alınmaya devam etmekte idi. Ayrıca valilerin baskılar ve yolsuzlukları artmıştır. İdarecilerin tamahkarlıkları artmıştır.

Mısır'ın güneyindeki Said bölgesinde Araplar arasındaki karışıklıklardan da halk sıkıntı içinde kalmıştır. Devletin tahıl depolarına çok ucuz fiyatla halktan arpa satın alındığı görülmektedir. Halktan zorla mübayâ edilerek erdebi 7 dirhemden 40.000 erdeb arpa toplanmıştır. Aslında toplanacak veya mübaya edilecek arpa miktarı 5.000 erbeddi. Bu sebeple çiftçiler zarar etmiş ve zor durumda kalmışlardır.¹⁴⁷

¹⁴⁶ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 798.

¹⁴⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 832-833; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 196; Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 66.

1351 yılında buğdayın bir erdebini 20 dirhemden 37 dirheme çıktığını görmekteyiz. Et fiyatları ise aşırı şekilde yükselmiştir. Ülkede koyunların yok olduğunu görmekteyiz. Koyun etinin kantarının 40 dirhemden 50 dirheme hatta 60 dirheme çıktığı görülmektedir. Muhtesib bu yüzden fiyatlara narh koymak zorunda kalmıştır. Suriye bölgesinden ve Mısır'ın diğer yerlerinden koyun getirilmesi için haberciler gönderilmiş ve çok miktarda koyunun Kahire'ye gönderildiği haberi gelince fiyatlar düşmüş ve etin bir rıtlı bir dirheme inmiştir.¹⁴⁸

Muhtesibin aldığı bu önlemler piyasayı kısmen rahatlatmıştır. Bunun yanında başka yerlerden Mısır'a koyun getirilmesi de et fiyatlarında düşüşe neden olmuştur.

1351 yılında Suriye'de halkın sıkıntıları iyice artmıştır. Çünkü tarlalarda mahsullere zarar veren çekirgeler çoğalmış ve bu yüzden ekinler fesada uğramıştı. Buğdayın bir gırarası 80 dirhemden 120 dirheme çıkmıştı. 1353 yılında Suriye'de buğdayın bir gıarasının 20 dirheme kadar indiği görüldü.¹⁴⁹

1352 yılında ise Mekke'nin durumu daha karıştı. Bir erdeb buğday burada 300 dirheme arpa ise 200 dirheme satılmaya başlanmıştı. Susuzluktan suyun fiyatı da artmıştı. Sonra buradaki fiyatlar yarı yarıya düşecektir.¹⁵⁰

1353 yılında Kahire'de fiyatların indiği görülmektedir. Buğdayın

¹⁴⁸ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 854-856; Necidî, s. 403.

¹⁴⁹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 899-902.

¹⁵⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 861.

bir erdebi 15 dirheme inmiş ve sonra da 10 dirheme kadar satılmıştır.¹⁵¹

¹⁵¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 904; Necidî, s. 403.

BEŞİNCİ BÖLÜM

1351-1405 DÖNEMİ

I. es-Salih Selahaddin b. Muhammed b. Kalavun Dönemi

Melik es-Salih Selahaddin b. Muhammed b. Kalavun zamanında (1351-1354) 1353 yılında kaynakların ne tür bir hastalık olduğunu belirtmediği bir salgın hastalık İskenderiye, Delta tarafında ve Kahire'de görülmüştür. İki ay müddetle devam eden bu salgın hastalığın veba türlerinden birisi olması muhtemeldir. Her gün bu hastalıktan 50 ile 60 kişi arasında insan ölmekte idi.¹ Yine aynı Sultan döneminde 1354 yılında Nil nehri aşırı yükselmiş ve birçok ziraî araziye su kaplamış ve ekinler telef olmuştur. Bu sebeple buğdayın bir erdebi 36, arpanınki 20 ve baklanınki ise 16 dirhem olmuştur.²

1354 yılında Suriye'de bir kıtlık görülmekte idi. Bu sebeple fiyatlar yükselmişti. Özellikle Halep şehrinde bu kıtlığın tesiri ile fiyatlar yükselmişti. Halep'te bir makkuk buğday 60, arpa ise 40 dirheme ulaşmıştı.³

II. Hasan b. Muhammed b. Kalavun'un II. Saltanatı

Sultan Hasan b. Muhammed b. Kalavun'un II. Saltanatı sırasında Mısır'da veba salgını ortaya çıkmıştır. 1360-1361 yılları arasında meydana gelen bu salgının sebebi Nil nehrinin sularının 1359 yılında aşırı şekilde yükselmesinden beri görülmekte idi. Uzun süre 20 zira ve 4 parmakta sabit kalan nehrin suyu araziye kaplamıştı. Özellikle Mısır'ın

¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 903.

² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 12-13; İbn İyas, C.I, K.I, s. 555; Necidî, s. 403.

³ İbn Habib, C.III, s. 177.

güneyi Said bölgesi şehirlerinde hastalık artmıştı.⁴ 1360 senesi sonuna kadar hastalıklar Mısır ülkesine yayılmıştır. Meydana gelen bu veba salgını sırasında Mısır'da birçok insan ölmüştür. Ölenler arasında ileri gelen idareciler ve halktan çok fazla kişi vardı. İbn Tagribirdî bu hastalığa yakalanan insanların 4 veya 5 gün içinde öldüğünü belirtmektedir. Bu sebeple bu veba için el-veba el-vasatiyyî yani orta veba olarak isimlendirildi.⁵ İbn Kesîr 1361 yılı Ağustos ayının başlarında Nil nehrinin aşırı şekilde yükseldiğini ve bunun arkasından havanın bozularak şiddetli fırtınalar koptuğunu ve ölümlerin arttığını belirterek her gün 2.000 insanın hastalıktan öldüğünü belirtmektedir. Ayrıca Mısır'da ölümler sebebiyle insanların azalmasından dolayı fiyatlar yükselmiş ve meyvelerin fiyatları artmış, sultan şehir dışına çıkmış ve çok tedirgin olmuştur. Hatta sultan dahi hastalanmış ve sonra iyileşmiştir.⁶ Bu sırada Mısır' Memlûk devletinin başına Melik en-Nasır Muhammed'in torunlarından Melik el-Mansur Selahaddin Muhammed b. Melik el-Muzaffer Hacı b. En-Nasır Muhammed geçmişti (1361-1363).

III. el-Mansur Selahaddin Muhammed b. Hacı b. Muhammed Dönemi

Yukarıda bahsedilen Sultan Mansur Muhammed zamanında 1362 yılında Mısır'da çok şiddetli bir veba salgını daha ortaya çıktı. Bu veba salgını sadece Mısır'da değil Suriye'de de şiddetli şekilde görülmüştür. Bu salgın hastalığın sebebi kaynaklarda

⁴ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 47; Dols, "The Second Plague Pandemic and its Recurrences in the Middle East: 1347-1894", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, S. 22, (1979), s. 164.

⁵ İbn Tagribirdî, *en-Nücum*, C.X, s. 243; Süyutî, C.II, s. 180; Ganim, s. 46.

⁶ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 418; Ganim, s. 46; Ahmed Abdülkerim Süleyman, s. 50.

açıklanmamaktadır. Muhtemel olarak açlık neticesinde değil de bulaşıcı bir hastalık nedeniyle görülmüştür. Meydana gelen salgın hastalığın zaten daha önceden beri olduğu görülmekte idi. Mısır ülkesine bu hastalık doğudan yani Suriye'den yayılmıştı. Dönemin muasır müellifi İbn Habib bu salgın hastalığın çok şiddetli olduğunu ve bir mızrak gibi hızlı olduğunu ve birçok insanın bu vebaya kurban olduğunu söyleyerek her gün bu hastalıktan 1.000 kişinin öldüğüne işaret etmektedir.⁷ Suriye bölgesinde bu vebanın daha şiddetli olduğu görülmektedir. İbn Kesîr Şam'da bu veba hastalığının en fazla tesirli olduğu yerin Yahudilerin yaşadığı mahalleler olduğuna işaret etmektedir. Şam'da Mayıs ayının ortalarından Haziran ayının ortalarına kadar Yahudilerden 1.000 kişinin öldüğünü, Müslüman ve zimmîlerden 80 kişinin öldüğünü belirtmektedir. 1362 yılının Temmuz ayında bu hastalık hala devam etmekteydi.⁸

Makrizî ise Mısır'da bu veba salgınının 1362 yılının Şubat ayında görüldüğünü ve özellikle Kahire ve Delta kısmında etkili olduğunu söylemektedir. 1362 yılının Nisan ayında hastalık çok artmış ve bir günde 3.000 kişi ölmüştür. Mayıs ve Haziran aylarında bu hastalık şiddetini hala kaybetmemişti.⁹

Suriye bölgesinde özellikle Halep, Gazze ve Şam şehirlerinde vebanın etkisi Mısır'dakinden daha az değildi. 1363 yılı Ekim ayında Şam'da hastalık etkisini daha kaybetmemişti. Ancak bu veba salgını kara vebaya göre daha hafif görülmekte idi. Halep ve etrafındaki varoşlarda da veba çok etkili olmuş ve birçok insan hayatını kaybetmiştir. Ölenlerin de çoğunluğunu çocuklar ve gençler

⁷ İbn Habib, C.III, s. 259.

⁸ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 452.

⁹ el-Makrizî, es-Sülûk, C.III, K.I, s. 81-82.

oluşturmaktaydı.¹⁰ Bu veba salgını sırasında 1362 yılında Gazze'de büyük alimlerden inşa divanı yazarı Muhammed İsa b. Muhammed vefat etmiştir.¹¹

1360'lı yıllardan itibaren Suriye ve Mısır'da ortaya çıkan bu salgın hastalıklar sırasında insanlar büyük meselelerle uğraşmak zorunda kalmışlardır. Suriye'nin Şam şehrinde vebanın tesiri ile insanların işleri durmuştur. Mısır'da önceden beri devam eden veba salgınına Suriye'de ortaya çıkan öldürücü veba da katılmış ve böylece büyük bir salgın haline gelmiştir.¹²

IV. el-Eşref Zeynüddin Şaban b. Hüseyin Dönemi (1363-1377)

1362-1363 yıllarında Mısır'da Nil nehrinin düzensizliği sebebiyle fiyatlarda hareketlenme görülmekteydi. Buğdayın bir erdebi 40 dirheme yükselmiştir. Ayrıca bu sıradan Mısır ve diğer bazı Afrika ülkelerinde ineklerde veba salgını sebebiyle ölümler çoğalmıştı.¹³ 1364 yılında ise Suriye'de arazilerde çekirgeler çoğalmış ve ekinleri tahrip etmişti. İbn Kesîr bu çekirge istilasının Nisan ayının başlarında görüldüğüne işaret etmektedir. Çekirge sürüleri, Suriye'nin birçok şehrine yayılmış, üzüm bağları ağaçlar ve ekinleri çekirgeler yemiş ve bunun neticesinde büyük bir bozgun ve felaket yaşanmıştır. Suriye'de buğdayın bir gırarası 180

¹⁰ İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.XI, s. 14-21; Süyutî, C.II, s. 180; İbn İyas, C.I, K.I, s. 592; Zekerîya el-Ensarî, varak: 13a.

¹¹ İbn Hacer, *ed-Dürer*, C.IV, s. 248.

¹² Ganim, s. 49; Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 131; Necidî, s. 403; Ahmed Abdülkerim Süleyman, s. 50.

¹³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 91; Süyutî, C.II, s. 180-181.

dirheme fırlamış ve sonra aşağı inerek 110 dirheme inmiştir.¹⁴

Bu çekirge sürüsünün yol açtığı felaket arkasından Şam'da 1364 yılının Haziranında ölümlerin çoğaldığı görülmektedir. İnsanlarda hiddetli hastalıklar ve veba salgınlarından günde yaklaşık 100 kişi bazen de 100'den fazla insan ölmekte idi. Bu felaket sırasında Şam'da olaylara bizzat şahit olan İbn Kesîr şöyle demektedir: "Tanıdıklarımızdan ve arkadaşlarımızdan ölenler vardı. Bahçelerde çekirgeler çoğaldı. Bu yüzden felaket büyüdü. Çok miktarda ürün meyve, sebze telef oldu ve fiyatlar yükseldi. Pekmezin kantarı 200 dirhemden fazlaya satılır oldu. Piriç bundan daha yüksek fiyatla satılmaya başladı. Şevval ayı (Temmuz) başlarında çekirgeler ülkenin birçok eşyasını, sebzesini, ağaçlarını telef etmişti. Şam halkı da bu bozgunun nasibini almış, fiyatlar yükselmiş ve kıtlıklar ve ölümler devam etmiştir. Ağlaşmalar, feryad ü figanlar çoğalmıştı..."¹⁵ Makrizî de bu hastalıklara ve vebaya işaret etmektedir.¹⁶

1364-1365 yıllarında Hicaz bölgesinde özellikle de Mekke şehrinde çok şiddetli bir kıtlık olmuştur. Bir gırara buğday 480 dirheme çıktı. (O Mısır kaddehi ile 100 kaddeh). Burada yiyecek bulunamaz hale gelmiş ve açlıktan birçok insan ölmüştür. Bunun üzerine Mekke'den birçok insan başka yerlere göç etmek zorunda kaldılar. 1365 yılının Ocak ayında el-Emir Yelboga el-Atabek 1.000 erdeb buğdayı Mekke'ye gönderdi. Ayrıca oraya Mısır'dan 12.000 erdeb buğday gönderildi. Bu buğdaylar halka dağıtıldı ve onlar rahatladılar. Ayrıca Mekke'ye mal getiren tüccarlardan gümrük vergisinin az alınmasını da Yelboga

¹⁴ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 458; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 92.

¹⁵ İbnü'l-Kesîr, C.XIV, s. 458-459.

¹⁶ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 92.

emretmiş ve Irak ve Yemen tüccarları oraya mal getirmeyi artırmışlardır. Ayrıca Mısır iktalarından Mekke Emirine gelir ayrılmıştı. Bu sebeple buradan elde edilen 40.000 dirhemlik para da buraya gönderildi. Bu 1.000 miskal altın yapmakta idi.¹⁷

Önemli bir veba salgını da Sultan Eşref Şaban zamanında (1363-1367) 1367-1368 yıllarında Mısır'da meydana geldi. Bu veba salgınının sebebi yine kaynaklarda belirtilmemektedir. Ancak bundan bir yıl önce Mısır'da Nil nehri çok aşırı yükselerek 20 zirayı geçmiş ve bu nedenle mevcut ürünler telef olurken arazi denize döndüğü için yeni ekim de yapılamamış, ekim mevsimi de geçmişti.¹⁸ Bu sebeple hem kıtlık hem de suların yükselmesi, üstelik uzun süre arazilerin su içerisinde kalması salgın hastalıkları Mısır'a yaymış olabilir. Ancak bunun yanında önceden beri hem Mısır'da hem de Suriye'de vebanın izleri silinmemiştir.¹⁹

Mısır'da bu veba salgını 1367 yılının Ekim ayında görülmeye başlamış ve yine bu ayda şiddetlenmiştir.²⁰ Dönemin muasır kaynağı İbn Habib Mısır'da ortaya çıkan bu vebadan bir günde 1.000 kişi veya daha fazla insan öldüğünü belirtirken²¹ İbn İyas ise bu rakamı çok daha abartarak vermektedir. "Rebiyülevvel ayında (Ekim 1367) Mısır diyarına taun hücum etti. Kahire'de sayısı belirsiz cariye ve köle öldü. Ölenlerin çoğu yabancı işçiler ve çocuklardı. Kahire kapılarından her gün

¹⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 92; İbn İyas, C.I, K.II, s. 16.

¹⁸ İbn Taghbirdî, *en-Nücum*, C.XI, s. 79; İbn İyas, C.I, K.II, s. 61.

¹⁹ Ganim, s. 49.

²⁰ Süyufî, C.II, s. 181; İbn İyas, C.I, K.II, s. 65.

²¹ İbn Habib, C.III, s. 312.

12.000'in üzerinde cenaze çıkarılıyordu."²² diyerek veba salgınının çok şiddetli olduğuna işaret etmektedir. İbn Tagribirdî de bu vebanın dört ay devam ettiğini ve her gün 1.000 kişinin öldüğünü belirtmektedir.²³

Mısır'da meydana gelen bu veba oldukça etkili olmuş ve bu salgın hastalık sırasında birçok insan hayatını kaybetmiştir. Ayrıca şiddetli bir pahalılık olduğu da görülmektedir. Ancak kaynaklar fiyatların ne şekilde yükseldiği ve ne kadar olduğu konusunda bir bilgi vermemektedirler.²⁴

1369 yılının Temmuz ayında Suriye'de yine zararlı çekirgeler ortaya çıkmıştır. Çekirge sürüleri yanında mahsulleri yiyen fareler de zuhur etmiştir. Çekirge sürüleri yeşillikleri, ağaçların yapraklarını ve meyvelerini yemişler ve su gözlerini tıkamışlardır. Şam'ın Aculan ve Havran bölgelerinde de çekirgeler çok zararlı olmuştur. Şehrin içini de çekirgeler doldurmuştur. İnsanlar bu çekirge sürüleri ile mücadele etmekten aciz kalmışlar ve şehirde şiddetli bir pahalılık ortaya çıkmıştır. Arkasından Şam'da kıtlık ve bunun neticesinde de veba yayılmıştır.²⁵ Bu yılın arkasından 1370'de Şam'da kıtlık iyice yükselmiş ve bir gırara buğday 200 dirheme yükselmişti.²⁶

Yine aynı sultan zamanında 1371 yılı sonlarında Mısır'da salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır. Bu salgın hastalığın ne olduğunu kaynaklar vermektedir. İbn İyas bunun bir veba salgını olduğunu söylemektedir.

²² İbn İyas, C.I, K.II, s. 65.

²³ İbn Tagribirdî, en-Nücum, C.XI, s. 42.

²⁴ Ganim, s. 49; Necdî, s. 403; Kasım Abduh Kasım, en-Nil, s. 131.

²⁵ İbn Tagribirdî, en-Nücum, C.XI, s. 173; İbn İyas, C.I, K.II, s. 84-85.

²⁶ el-Makrizî, es-Sülûk, C.III, K.I, s. 183.

Sebebi ise ifade edilmemektedir. Nil nehrinin bu yıl da taşma seviyesi normaldir. Bu salgın hastalığın Mısır'ın el-Vechü'l-Bahrî yani Delta kısmında yayıldığını ve sonra Kahire'deki etkilerini göstermiştir. Bu hastalığa yakalanan çok insan hayatını kaybetmiş ve Kahire'de her gün vebadan 400 cenaze kaldırılmakta idi.²⁷ 1372 yılında yine Suriye bölgesinde şiddetli bir veba salgını çıkmış ve altı ay devam etmiştir. Bu veba salgını Suriye'nin en fazla Şam şehrinde etkili olmuş ve burada vebanın tesiri ile her gün 200 kişi hayatını kaybetmekte idi.²⁸

Mısır'da 1371 yılından itibaren Nil nehrinin üç dört yıl çok düzensiz olduğu görülmekte idi. Önce bu yılda nehrin suları aşırı şekilde yükselmiştir. 1371 yılının Ağustos ayında nehrin su seviyesi 20 zira seviyesine çıkmış ve uzun süre sabit kalarak araziye göle çevirmiştir. Bu sebeple halk, ne yapacağını şaşırılmış ve suların aşağı inmesi için Amr ibnü'l-Ass Camii ve Ezher Camii'nde toplanarak dua etmişlerdir.²⁹ Nil'in sularının yüksekliği sebebiyle setler yıkılmış ve köprüler, evler su altında kalmış ve ziraî ürünler telef olmuştu. Halk büyük sıkıntılarla karşı karşıya gelmişti.

1373 yılının Ağustos ayında ise Nil nehrinin artması durmuş ve eksilmeye başlamıştır. Bu sebeple halk dualara çıkmışlar ve üç gün oruç tutmuşlardır. Aynı yılın Eylül ayında da bu eksilme devam etmiştir. Başta el-Makrizî olmak üzere birçok kaynak Mısır halkının kıtlık çıkmasından korkmaları sebebiyle çok büyük üzüntü içinde kaldıklarını ifade etmektedirler. Nehrin suları bir türlü taşma sınırı olan 16 ziraya

²⁷ İbn İyas, C.I, K.II, s. 101.

²⁸ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 202; İbn Hacerü'l-Askalanî, *İnbâ el-Gumr bi-Ebnâü'-Umr*, (Neşr: Muhammed Abdü'l-Muîd Han) C.I, Haydarabad, 1967, s. 37.

²⁹ İbn Hacer, *İnbâ*, C.I, s. 8; İbn İyas, C.I, K.II, s.105; Süyutî, C.II, s. 181.

çıkılmıyordu. Kahire'de toplu dualara çıkılmakta idi. Çünkü Kahire halkı daha önce kıtlık ve açlık sıkıntılarını ve bunların arkasından gelen korkulu veba salgınlarının acı tecrübelerini yaşamışlardı. Özellikle din adamlarının teşviki ile sık sık Nil'in suyunun yükselmesi ve kuraklığın kalkması için duaya çıkılmakta idi. İşte bunda da böyle oldu. Kahire'de insanlar kutsal emanetleri de yanlarına alarak Mikyas'a gelmişler ve burada toplu dualar yapılmıştır. Durumun düzelmediğini görünce üç gün oruç tutmuşlardır. 1373 yılının Eylülü içinde Kahire dışında sahraya yönelerek büyük duaya çıkmışlardır. Bu duaya çıkarken, ümera, ayanlar, ileri gelenler, kadınlar, çocuklar çok kalabalık topluluk halinde orada toplanmışlardır. Müslümanlarla birlikte Yahudiler ve Hıristiyanlar da topluluğa katılmışlardır. O dönemin anlayışına göre insanlar kuraklık sebebinin kendilerinin cezalandırılması şeklinde yorumluyorlar ve bundan dolayı büyük sıkıntılara girerek, azap çekerek, ağlayarak Allah'tan yardım diliyorlar ve tövbe ediyorlardı. Bu büyük duaya sultan Naibi Emir Aktemur Abdülgani de katılmış ve sahrada minber kurularak Amr Camii hatibi İbnü'l-Kastalanî hutbe vermiştir.³⁰

Yapılan bütün yalvarış ve dualara rağmen nehrin suyu yükselmeyince kıtlık korkusundan fiyatlar yükselmeye başladı ve buğdayın bir erdebi 36 dirheme yükseldi. İnsanlar ellerinde bulunan yiyecekleri ve mahsulleri satmaktan kaçındılar ve kendi ihtiyaçları için ayırdılar. Halk fiyat artışları olunca Kal'atü'l-Cebel altında toplanarak Hisbe teşkilatının başında bulunan el-Muhtesib Alâeddin b. Arab'ın azledilmesini Sultandan talep ettiler. Bunun üzerine bu kişi azledilerek yerine Beytü'l-Mal vekaleti ve Nazıru'l-Kisve nazırı olan Ali Bahaeddin

³⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 219; İbn Hacer, *İnbâ*, C.I, s. 76; Süyutî, C.II, s. 181.

Muhammed İbnü'l-Müfesser getirildi. Bu sırada sık sık muhtesibin değiştirildiğini görmekteyiz. İbn İyas, Alaeddin b. Arab'dan sonra onun yerine Muhammed b. Toktemir'in getirildiğini onun azlinden sonra da Bahaeddin Muhammed İbnü'l-Müfesser'in tayin edildiğini belirtmektedir. Ancak İbn Hacer ve el-Makrizî bu kişiden bahsetmemektedirler.³¹ Halkın Alaeddin b. Arab'a karşı kini artmış ve onu tehdit etmeye başlamışlardır. Hatta bu kişi yağmur dualarına çıkmamış ve evinde gizlenmek zorunda kalmıştır. Kahire halkı onu çarşılarda rüşvet almak ve bazı satıcıları korumakla suçlamış ve fiyatları kontrol etmediğini ileri sürmüştür.³² Fiyatların kademeli bir şekilde yükseldiğini görmekteyiz. Bir erdeb buğday 40 dirheme sonra 50 dirheme çıkmıştı. Arpanın erdebi ise 25 ve bakla da aynı fiyatla satılmakta idi. Unun bir yükü (900 rıtlı) 84 dirheme çıkmıştı.³³ Ancak fiyatlarda istikrar yoktu. Bir yükseliyor, bir iniyordu.

İbn İyas açlığın önce hayvanlarda başladığını ve sayısı belirsiz hayvanın yem bulunamaması nedeniyle öldüğünü belirtmektedir.³⁴ 1374 yılının Mayıs ayından itibaren İskenderiye sınırından Delta bölgesine doğru vebanın yayıldığı görülmektedir. Aynı zamanda Kahire'de fiyatların yükselmeye başladığı görülmektedir. Ekmeğin 4 rıtlı bir dirheme sonra 5 rıtlı bir dirheme satılmaya başlanmıştır.³⁵

Kahire'de kıtlık baş göstermeye başlayınca bazı kişiler fırsattan istifade ederek karışıklık çıkarmaya başlamışlardır. Buna benzer bir

³¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 220; İbn Hacer, *İnbâ*, C.I, s. 76; İbn İyas, C.I, K.II, s. 126.

³² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 220; İbn İyas, C.I, K.II, s. 126.

³³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 220 .

³⁴ İbn İyas, C.I, K.II, s. 125.

³⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 226; İbn İyas, C.I, K.II, s. 132.

olay kaynaklarda mevcuttur. 26 Mayıs 1374 yılında Kal'atü'l-Cebel altında batıdan gelmiş bir adam halkın arasına karışarak "Sultanınızı katlederseniz fiyatlar ucuzlayacak ve Nil'iniz gelecek." dedi. Bu adam halkı sultana karşı kışkırtmakta idi. Bunun üzerine Kahire valisi bu adamı yakalatıp dövdürmüş ve şehirden çıkartmıştır.³⁶ İbn İyas bu olaydan sonra sultanın mahsul depolarını açarak fakir ve yoksullara buradan yiyecek dağıttığını ve fakirlerin bir kısmının da tüccar veya ümeraya dağıtıldığını belirtmektedir. Bütün bunlara rağmen Kahire'de açlık iyice artmış ve kıtlık baş göstermiş ve ölümler çoğalmıştı. Bu hadiseler bir buçuk yıl kadar devam etmiştir.³⁷ Buğdayın bir erdebini fiyatı 50 dirhemden 60 dirheme sonra 70 dirheme kadar yükselmiştir.³⁸

1374 yılının Ağustos ayında Nil nehri biraz yükselmiş ve Ravza adasındaki Mikyas'ta 17 zira ve 5 parmağa çıkmıştı. Ancak bir süre sonra geri inmeye başlamıştır. Bu nedenle fiyatlardaki artış devam etti. Buğdayın bir erdebi 100 dirheme, arpanınki 60, baklanın bir erdebi ise 50 dirheme yükseldi. Bunun üzerine muhtesib fiyatlara narh koydu. Ayrıca ekmeğin açıkta taşınması yasaklandı. Halk davullar ve çağırıcılar ile ekmeğin 3 rıtlının bir dirheme satılması kararlaştırıldı. Ancak beş gün içinde Kahire'de ekmek fırınlardan ve çarşılarından kalktı. Kimse bu fiyatla ekmek satmak istemiyordu. İnsanlar fırınlar önünde onu almak için izdihama neden oldular. Piyasada mallar azalmış ve aşırı bir pahalılık olmuştu. İnsanlarda açlık had safhaya ulaşmıştı. Buğdayın bir erdebi 110, arpa 60 ve ful da 55 dirheme kadar çıktı. Pirincin bir kadehi 2,

³⁶ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 226; İbn Hacer, *İnbâ*, C.I, s. 79; İbn İyas, C.I, K.II, s. 125; Dols, *The Second Plague*, s. 174.

³⁷ İbn İyas, C.I, K.II, s. 125.

³⁸ İbn Hacer, *İnbâ*, C.I, s. 77.

mercimek ve nohudun bir kadehi 1,25 dirheme çıktı. Zeytin ve susam yağının fiyatları arttı. Nar tanelerinin bir rıtlı 10,5, dana etinin bir rıtlı 2, inek etinin bir rıtlı 1,33 dirheme çıktı. Evcil hayvanlardan at, katır, deve, eşek, koyun ve inekler açlıktan telef oldular. Bir erkek kaz 20, bir tavuk ise 4 dirheme satılıyordu.³⁹ Aşırı fiyat artışları sebebiyle Muhtesib Bahaeddin b. Müfesser azledilerek yerine Ali Şemseddin Muhammed İbn Ahmed İbn Abdülmelik ed-Demirî el-Malikî, Kahire hisbesine getirildi (29 Ekim 1374).⁴⁰

Kahire'de açlığın tesiri ile seri ölümler başlamıştı. Bunun neticesi olarak 1374 yılının Kasım ayının 20'sine doğru Kahire'de veba başladı. Makrizî meydana gelen kıtlığı ve veba salgınını şöyle anlatmaktadır: "776 senesinde (1374) Nil nehrinin kusuru sebebiyle Eşref Şaban'ın Saltanatı günlerinde pahalılık meydana geldi. Nil 16 ziraya yükselmedi. Haliç açılmış ve sular aşağıya inmişti. Fiyatlar artmış ve bir erdeb buğday 150, arpa 100 dirheme çıktı. Bir buçuk rıtlı ekmek bir dirhem oldu. Yiyecekler ortadan kalktı ve nadirleşti. Açlıktan ve vebadan yollar dolusu insanlar öldü. Bir tavuk 100 dirheme çıktı. Bir kavun 150 dirhem oldu; koklamak için onun suyunu talep ediyorlar, ölünceye kadar onu bırakmıyorlardı. Bunu üzerine sultan, fakirlerin toplanmasını emretti ve onları tüccar ve üzerine dağıttı. Bu pahalılık iki yıl devam etti."⁴¹ Makrizî, diğer eseri es-Sülûk'te de bu açlık ve veba salgınını daha ayrıntılı şekilde anlatmaktadır. Şiddetli pahalılıktan insanların halleri durmuş ve kazançları azalmıştır. Yiyecekler ortadan kalmış ve bulunamaz

³⁹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 223; İbn Hacer, *İnbâ*, C.I, s. 92; İbn İyas, C.I, K.II, s. 138.

⁴⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 232.

⁴¹ el-Makrizî, *İgâse*, s. 40.

olmuştur. Zenginler cimrilemiş ve fakirleri korumaz olmuşlardı. Hamalların ve işçilerin ücretleri artmamış ve pahalılık ise başını alıp gitmiştir. Paranın bir değeri kalmamış ve dirhemle kimse alış veriş yapmıyordu. Fakirler, dilenciler, çiftçiler, zanaatkarlar, işçiler, ücretliler açlıktan öldüler.⁴² Müellif Makrizî bu olaylara bizzat şahit olmuştur. Bu yıllar onun çocukluk yılları idi.

Kahire'de vebadan her gün 600 kişi ölmekte idi. Bir tavuk 45 dirhem üzerinde satılmakta idi. Hatta sultan, oğluna tavuk yedirmek için şehrin doğu ve batısına adam göndermiş ancak bu fiyatla bulunabilmiştir.⁴³

Açlık ve vebadan ölenlerin sayıları artmıştı. 1374 yılının Aralık ve 1375 yılının Ocak aylarında Kahire'de fiyatlar şöyle idi: Buğdayın bir erdebi 125, arpa 90, bakla ise 80 dirhemdi. Unun bir butta⁴⁴sı (50 ritli) 44 dirhemdi. Kış ayları olduğu için hem soğuk, hem açlık, hem veba salgını ile karşı karşıya gelen halk ne yapacağını şaşırılmıştı. İnsanlar yardım ve imdat çağrısında bulunuyorlar ancak onlara yardım eden yoktu. Açlıktan insanlar özellikle fakir ve yoksullar bakla ve hurmadan yapılan ekmekleri yiyorlardı. Buğdaydan yapılmış ekmek bulunamıyordu. Fakirler bahsedilen bu ekmeği de yarım dirheme almaktaydılar. Bunu da bulamayanlar silk (Mısır'da bir bitki çeşidi. Yaprakları salata ya da yemek yapmak için kullanılan pazıyı andıran bir bitki.) yapraklarını haşlayarak yediler. Mısır'da adeta hayvan nesli

⁴² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 234.

⁴³ Ibn İyas, C.I, K.II, s. 138.

⁴⁴ Butta: Mısır'da un ölçümünde kullanılan bir ölçü birimi olup 50 ritla veya 24 kadehlik bir ölçüğe veya 1,5 vaybaya eşittir. Yaklaşık olarak 22,5 litrelik hacimdir. Bu da yaklaşık 17.5 kg'lık un ağırlıdır. Bk. Walter Hinz, s. 45.

tükenmiş ve ortadan yok olmuştu.⁴⁵

Kıtlık olayları artınca insanlar arasında yiyecek bulmak amacıyla hırsızlık ve yağma olaylarına katılanların çoğaldığı görülmektedir. Açlığın verdiği şiddetle, yiyecekler özellikle fırınlardan ekmeğe yağmalanmaya başlanmıştır. Makrizî bu konuda "Gücü yeten, diğerinin ekmeğini elinden alıyordu." demektedir. Açlığın şiddetinden insanlar yenmeye başlanmıştır. Kahire'de Deylem hapishanesindeki mahkumların, hapishaneye tamir için gelenler tarafından hamur teknesine konulup hamur gibi ezilip yendikleri rivayet edilmektedir.⁴⁶

Açlık ve arkasından başlayan veba salgınından her gün Kahire'de yüzlerce insan ölmekte idi. Her gün boşluklarda, yollarda 500 kişi ölmekte idi. Her gün Divanü'l-Mevaris'e gönderilen ölenler listesi 200 kişiyi geçiyordu. 1375 yılını Şubat ayında (776 Ramazan) açlık iyice artmış ve vebadan ölenler çoğalmıştı. Bir günde Divanü'l-Mevaris'e ölenlerden isimleri gönderilenlerin sayısı 500 kişiyi geçiyordu. Ayrıca başka yerlerde ve sahipsiz ölenlerin sayısı da 500 kişiden fazla idi. Bu kadar ölen insanların cenazeleri ortalıkta kalmış ve kokmaya başlamıştır. Bunların cenazelerini yıkayan, kefenleyen ve defneden insan kalmamıştır. Bunun üzerine el-Emir Nasıreddin Muhammed b. el-Emir Akboga Âs, el-Emir Sudun eş-Şeyhunî ve bunlardan başka kişiler kendi mallarından cenaze masraflarını karşılayarak defnettirdiler. Öyle ki bu kişiler Kahire sokaklarında sahipsiz ve boşluklara atılan ölüleri kendilerine getirenlere bir dirhem veriyorlardı. Bu ölüler toplanarak yıkılıyor, kefenleniyor ve defnediliyordu. Bu iş güzel bir şekilde icra ediliyordu. Çünkü sağa sola atılan insan cesetlerini köpekler

⁴⁵ İbn Hacer, *İnbâ*, C.I, s. 92.

⁴⁶ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 235; İbn İyas, C.I, K.II, s. 143.

parçalamakta idi. Köpeklerin bu ölüleri yediklerine şahit olunmakta idi. Bu durum artınca Sultan, cesetlerin toplanarak defnedilmesini istemiştir.⁴⁷

Kahire'de bu açlık ve veba salgınından çok insan ölmüş ve bunun neticesinde birçok mahalledeki evler boşalmış ve sahipsiz kalmıştı. Hastalık öyle artmıştı ki, açlık çekmeyen zengin kimseler de vebanın bulaşması ile ölmekte idi. Yiyecek fiyatlarının pahalılığı yanında o zamanki hastalıklar için kullanılan birtakım ilaçlar da pahalandı. Özellikle hastalar sulu yiyecekleri ve meyveleri tercih etmekte idi. Bir de tavuk eti daha çok rağbet görmekte idi. Bir tavuk 45 dirheme bulunamaz olmuştu. Ekşi narın bir tanesi 10 dirheme, ayvanın bir tanesi 50 dirheme, tatlı narın tanesi 16 dirheme, bir kavun ya da karpuz 90 dirheme, onun her ritli 3 dirheme satılmakta idi. Paranın alım gücü düşmüş ve kimse ona rağbet etmez olmuştu.⁴⁸

Aşırı pahalılık ve kıtlık sebebiyle insanlar perişan olunca Sultan, fakirlerin toplanmasını emretmiş ve bu fakir ve yoksul insanların geçimlerini sağlamaları için ümerayı görevlendirmiştir. El-Emir Muncuk Naibü's-Sultan bu işi üzerine almıştır. Binler emirlerinden her birine 100 fakir dağıtıldı. Ayrıca bu emirlerden durumları iyi olanlara da ayrıca fakirler dağıtıldı. Geri kalan fakir ve yoksullar Devâvîn⁴⁹, tüccar ve hali vakti yerinde olan mal sahiplerinin her birinin üzerine bakabileceği

⁴⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 235; İbn Hacer, *İnbâ*, C.I, s. 93; İbn Tagribirdî, *en-Nücum*, C.XI, s. 54; İbn İyas, C.I, K.II, s. 141.

⁴⁸ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 236; İbn Hacer, *İnbâ*, C.I, s. 93; İbn Tagribirdî, *en-Nücum*, C.XI, s. 54; İbn İyas, C.I, K.II, s. 141; Süyutî, C.II, s. 182.

⁴⁹ Devâvîn: Memlûkler devrinde küçük idarelere bu isim verilmişti. *Divanü'l-İstablât*, *Divanü'l-Amâir* gibi. Bk. Koprıman, "Memlûkler", C.VII, s. 26.

miktarda verildi. Ayrıca yoksul ve kimsesizler belli mekanlarda toplandı. Buralarda toplanan insanlara ölmeyecek kadar yiyecek dağıtıldı ve onların etrafında dolaşılmasına mani olundu.⁵⁰ Sultanın ve ümeranın bu şekilde hareketi sebebiyle halk biraz rahatlamış ve açlığın verdiği korku onların üzerinde hafiflemişti. İbn İyas, fakir ve yoksulların bu şekilde dağıtılmasından sonra "Fakirlerin durumu düzeldi ve açlıktan meydana gelen kötü durumlar bertaraf oldu. İnsan elinden ekmeğe kapan kalmadı. Fakirler ümeranın evlerinde kaldılar. Her gün onlara sabah ve akşam vakitlerinde yetecek kadar gıda verildi."⁵¹ diyerek yapılan uygulamanın ne kadar isabetli olduğuna işaret etmektedir.

1375 yılının Nisan ayının 3'ünden itibaren Mısır'da yani mahsulün hasat edilmeye başladığı görülünce fiyatlar inmeye başlamıştır. Buğdayın bir erdebinin fiyatı 130 dirhemden 60 dirheme inmiştir. Ayrıca baklanın bir erdebinin fiyatı ise 20 dirhemin altında satılmaya başlamıştır. Ekmeğin 4 rıtlı 1 dirheme satılıyordu. Ancak fiyatlardaki istikrarsızlık devam etmekteydi. Bir gün buğday 120 dirheme, sonraki gün 90 dirheme ve başka bir gün 60 dirheme ve 30 dirheme kadar satılmakta idi.⁵²

1375 yılının Nisan ayından itibaren Kahire'de insanlarda hastalıkların yayılmasının azaldığı görülmeye başlamış ve buna bağlı olarak boşluklara atılan ölümler de nadirleşmişti. Fiyatlarda ise ucuzlama devam etmekte idi. Fiyatların artması ve çarşılarında yiyeceklerin gizlenmesi sebebiyle sık sık muhtesiblerin değiştirildiği görülmekte idi.

⁵⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 235; İbn Hacer, *İnbâ*, C.I, s. 92.

⁵¹ İbn İyas, C.I, K.II, s. 140.

⁵² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 237; İbn Hacer, *İnbâ*, C.I, s. 92; İbn İyas, C.I, K.II, s. 145.

Bahaeddin Muhammed b. el-Müfessir'in azli ile onun yerine Ali Şemseddin Muhammed İbn Ahmed İbn Abdülmelik ed-Demiri el-Maliki getirilmiştir. (29 Ekim 1374). 1375 yılının Mayıs ayının 6'sında el-Muhtesib ed-Demirî 8 rıtl ekmeğin bir dirheme satılmasını kararlaştırdı. Daha önce 5,3 rıtlı bir dirheme satılıyordu. Bunun üzerine değirmenciler buğday satın almaktan kaçındılar ancak bir erdebi 18 dirheme almak istiyorlardı. Mahsul tüccarları da bu fiyatla buğday satmayı reddettiler. Bu yüzden mahsul getiren gemiler geri döndü. Bunun üzerine buğday tekrar ortadan kalktı ve bir erdeb buğday 34 dirheme yükseldi. Günlerce çarşıdan ekmek ortadan kalktı ve ekmek bulmak zorlaştı. Sonra 6 rıtlı ekmek bir dirheme satılmaya başlandı. 1375 yılının Zilhicce ayının 7'sinden itibaren veba hastalığı iyice azalmaya ve yok olmaya başlamıştır.⁵³

Sultan Eşref Şaban zamanında Mısır'da meydana gelen kıtlık ve bunun arkasından ortaya çıkan veba salgını ülkenin iktisadî yapısını bozmuş ve birçok bunalımlara sebep olmuştur. Nil nehrinin suyunun eksikliği ve bunun neticesi olarak arazinin kuraklaşması ve ziraî mahsullerin ekiminin yapılamaması ve mahsul darlığı sebebiyle görülen bu felaket vebanın da artması ile toplu ölümlere neden olmuştur. Bu iktisadî kriz esnasında fiyatlar aşırı şekilde yükselmiş ve yiyecek bulamayan birçok insan ölmüştür. Devlet halkın durumunu görmüş ve onları rahat ettirmek için onlara yiyecek dağıtılmış ve onların geçimlerini sağlamak için ileri gelen kişiler görevlendirilmiştir. Devlet tahıl depolarını açmış ve piyasaya düşük fiyatla mahsul satmıştır. Çok kar elde etmek amacıyla bazı gözü açık tüccarlar fiyatları hareketlendirme politikasını izlemişlerdir. Devlet tüccarların bu tutumuna karşı fiyatları sınırlandırmış

⁵³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 239.

ve narh koymuştur. Ancak bu uygulama ile de fiyatlar kontrol edilememiştir. Mısır halkı sık sık muhtesebin değiştirilmesini istemiştir. Sultan da durumu düzeltmek amacıyla hisbe teşkilatına sahip olan muhtesibleri, usulsüzlükleri veya halkın isteklerine boyun eğerek değiştirmek zorunda kalmıştır. Mısır'daki bu karışık durumlar 1376 yılı başlarında sona ermiştir.⁵⁴

Mısır'da bu kıtlık ve veba salgını görüldüğü sırada Suriye'de de iktisadî kriz olduğu görülmekte idi. Aynı zamanda veba salgını bu bölgede de ortaya çıkmıştı. 1374 yılı içinde Suriye'den Kahire'ye gelen posta, Halep ve Şam'da pahalılığın çok yüksek seviyelere çıktığı haberlerini getiriyordu. Halep'te buğdayın bir mekkûku 150 dirheme kadar satılmakta idi.⁵⁵ Aynı zamanda Şam şehrinde veba salgını çıkmıştı. İbn Hacer Askalanî Şam şehrinde veba salgınının 1374 yılında Şubat ayında yayılmaya başladığını belirterek 1374 yılı Haziran ayında her gün veba salgınından 500 kişinin öldüğünü ve ölenlerin içinde halktan ve ileri gelen kişilerin de bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁶ Suriye bölgesinde başta Halep ve Şam olmak üzere 1371-1372 yıllarından beri yaygın bir kıtlık ve salgın hastalıklar devam etmekte idi. 1374 yılında görülen veba salgını da bunun bir devamı idi.

1373 yılında Dicle ve Fırat nehirleri taşmış ve her taraf su altında kalmıştı. Bundan dolayı hem Irak hem de Suriye'de salgın hastalıklar görülmekte idi.⁵⁷ Bu durumda Suriye'deki salgın hastalıkları artırmakta

⁵⁴ Ganim, s. 49-51; Necidî, s. 403-405; Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 66; Ahmed Abdülkerim Süleyman, s. 50.

⁵⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 238.

⁵⁶ İbn Hacer, *İnbâ*, C.I, s. 100.

⁵⁷ İbn Hacer, *İnbâ*, C.I, s. 79.

idi. 1375 yılına gelindiğinde Suriye'de kıtlık ve vebanın şiddetini artırdığı görülmektedir. Kaynakların ifadesine göre, açlık eşi ve benzeri görülmemiş bir şekilde devam etmekte idi. Şam şehrinde buğdayın bir gırarası 500 dirheme kadar çıkmıştı. Daha önce bir gıraraya buğday 50 dirheme satılmakta idi. Halep'te ise kıtlığın daha şiddetli olduğu görülmektedir. Halep ritli ile bir ekmek 6 dirheme satılırken buğdayın bir mekkûku 300 dirheme sonra 1.000 dirheme kadar çıkmış ve bunun neticesinde Suriye'nin bütün şehirlerine kıtlık yayılmıştı. Açlığın verdiği tesirle insanlar kedi köpek etlerini yemişler, hatta kokmuş insan cesetleri dahi yenmek zorunda kalmışlardır. Fakir ve zenginlerin çoğu bu kıtlıkta açlıktan ölmüşlerdir. Halep'te yiyecek satın almak için insanlar, çocuklarını satmak zorunda kalmışlardır. Şiddetli kıtlık ve artan ölümlerden veba salgını yayılmaya başlamıştır. Ölümlerin çokluğundan insanlar, cenazeleri defnetmekten aciz kalmışlar ve bu yüzden cenaze namazı kılınmadan, yıkanmadan ve kefenlenmeden bir tek kabire 10 ile 20 kişi arasında insan doldurulmuştur. İbn Hacer bu veba salgınının Suriye'de 3 yıl devam ettiğini ve çok şiddetli geçtiğine işaret etmektedir.⁵⁸

Suriye bölgesinde pahalılık, kıtlık ve veba salgınının 1376-1377 yıllarında da devam ettiği görülüyor. Bu konularda bilgi veren İbn Hacer, Şam'da bir yumurtanın 3 dirheme satıldığını ve bu sırada bir dinarın 20 dirhem karşılığında olduğunu belirtmektedir. Trablus ve Halep'te ise pahalılık ve kıtlık daha fazla idi. Bir mekkûk buğday 600 dirheme satılıyordu. Fiyat artışı o kadar fazla idi ki "Bir dirheme satılan bir şey 40 dirheme satılmaya başlamıştı." İnsanoğlu açlıktan kedi, köpek gibi

⁵⁸ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 256; İbn Hacer, *İnbâ*, C.I, s. 155; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.XI, s. 105-109; İbn İyas, C.I, K.II, s. 160.

hayvanların etlerini yemek zorunda kaldılar.⁵⁹

1376 yılının Ekim ayından itibaren Kahire'de salgın hastalıklar yayılmaya başlamıştı. Aynı zamanda yaygın bir pahalılık da hüküm sürmekte idi. 1376 yılı Ekim ayından 1377 yılı Ocak ayına kadar bu salgın hastalıklardan birçok insan ölmüştür.⁶⁰

1377 yılının Ocak ayında bu salgın hastalıklarla beraber veba da iyice yükselmiş ve bu yüzden Sultan Melik Eşref Şaban, Gize bölgesine çekilmiş ve sonra tekrar Kal'atü'l-Cebel'e dönmüştür. 1378 yılının Mart ayında veba iyice artmış ve şiddetini devam ettirmekte idi. Meydana gelen bu veba salgınından sayısı bellisiz insan ölmekte idi.⁶¹

14 Mart 1377 yılında Sultan Melik Eşref Şaban ölmüş ve yerine Melik Mansur Ali b. Melik Eşref Şaban geçmişti. (1377-1381)⁶²

V. Sultan Mansur Ali

Sultan Mansur Ali zamanında önceden beri devam etmekte olan veba salgını 1377 yılı Mayıs ayında şiddetlenmeye başlamış ve bu hastalığa yakalanan insanların topluca öldükleri görülmekte idi. Başta Kahire olmak üzere bu hastalık birçok şehirde etkisini göstermekte idi. İnsanlar çaresiz kalmışlar ve korku içinde beklemekte idiler. Mısır'da bu veba salgınının yanında kıtlık ve pahalılık da devam etmekte idi ve bu durum 1378 yılı Mart ayına kadar devam etmiştir.⁶³ Bu tarihten itibaren Mısır'da hastalıkların kalktığı ve mahsullerin fazlalaştığı görülmektedir.

⁵⁹ İbn Hacer, *İnbâ*, C.I, s. 158, 196.

⁶⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 268; Muir, s. 101.

⁶¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 268-295; İbn İyas, C.I, K.II, s. 168.

⁶² Koprman, "Memlûkler", C.VI, s. 496.

⁶³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s.303; İbn İyas, C.I, K.II, s. 199.

Buna bağılı olarak büyük bir bolluk görülmüştür. Öyle ki ekmeğın 24 rıtlı bir dirheme, bir ekmek çöreğı bir fülusa, 10 rıtlı peynir 3,5, 40 yumurta 1, 1 kantar peynir 30 dirheme satılmaya başlamıştır. Bu ucuzluk bütün eşyalarda görülmekte idi. Etin 10 rıtlı 7,5 dirheme satılıyordu.⁶⁴

Mısır'da bu bolluğun yaşanmasının sebebi Nil nehrinin seviyesinin arazi için sulamaya elverişli olması ve ekimin yapılması neticesinde hasıl edilen mahsullerin bolluğudur. Buğdayın bir erdebının fiyatı bu sırada 10 dirhemın altına indi.

1380 yılının Eylül ayından itibaren Nil nehrinin düzensizliğı ve azalması sebebiyle fiyatlar artmaya başlamıştır. Özellikle mahsul fiyatları yükselmeye başlamış ve bunun neticesinde halk perişan olmuştur. Çarşıda fiyatlar yükselince halk bunun sebebi olarak muhtesibi görmüş ve ed-Demirî'nin görevden alınmasını talep etmişlerdir. El-Acemî'nin Kahire' hisbesine tayin edilmesini istediler. Muhtesib ed-Demirî halkın gazabından korkarak gizlendi ve onun yerine Cemaleddin Mahmud el-Acemî tayin edildi. Bunun üzerine Kahire'de fiyatlar aşağı indi ve halk rahatladı. Kahire'ye çok sayıda gemi mahsul getirdi. Bu sırada Mısır hisbesine de Şerafeddin b. Arab eş-Şerif Ali Nakibü'l-Eşraf'ın yerine getirildi.⁶⁵

1380 yılının Aralık ayının sonları ve 1381 yılının Ocak ayı başlarında Mısır'ın İskenderiye şehrinde veba salgını ortaya çıktı ve 1381 yılı Şubat ayına kadar devam etti. İskenderiye şehrinde her gün

⁶⁴ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s.322-330; İbn İyas, C.I, K.II, s. 218-224; Necidî, s. 405; Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 132.

⁶⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 395; İbn Hacer, *İnbâ*, C.II, s. 9.

bu veba salgınından 150 kişi ölmekte idi.⁶⁶

İskenderiye'de ortaya çıkan veba salgını oradan Kahire'ye doğru yayılmış ve 1381 yılı Mart ayında Kahire'de görülmeye başlandı. Bu veba salgını insanlarda görülüyordu. Veba salgını öncesi kıtlık ve pahalılık başlamış ve onun akabinde veba salgını ortaya çıkmıştı. El-Makrizî 1381 yılı Mart ayında veba salgınından Kahire'de her gün 300 kişinin öldüğünü belirtmektedir.⁶⁷ İbn Hacer Askalanî ise, 1381 yılı Nisan ayında vebanın arttığını ve bu yılın Haziran ayının ortalarında kalkmaya başladığını belirtmektedir. Başta İskenderiye ve Kahire olmak üzere Mısır şehir ve köylerinde meydana gelen bu veba salgını sırasında ayandan ve ileri gelen kişilerden birçok insan hayatını kaybetmiştir.⁶⁸ Vebadan ölenlerin çoğunluğu çocuklar, cariyeler, köleler ve Memlûk askerleri idi. Nil nehrinin yükselmesi bu yıl da normaldi, ancak veba salgını yanında bir de pahlılık görülmekte idi.⁶⁹

Sultan Mansur Ali b. Eşref Şaban hastalıktan ölmüştür. İbn İyas onun babası ve akrabaları gibi katledilmediğini ve vebadan öldüğüne işaret etmektedir. Makrizî de hastalanıp öldüğünü belirtmektedir.⁷⁰ Bu Sultanın yerine Es-Salih Salah Zeyneddin Ebû'l-Cevad Hacı b. Melik Eşref Şaban geçmiştir.

⁶⁶ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 402; İbn Hacer, *İnbâ*, C.II, s. 42; Zekeriya el-Ensarî, varak: 13a; Dols, *The Second Plague*, s. 174.

⁶⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 409 .

⁶⁸ İbn Hacer, *İnbâ*, C.II, s. 43.

⁶⁹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 440-441; İbn Hacer, *İnbâ*, C.II, s. 43; İbn İyas, C.I, K.II, s. 286; Süyutî, C.II, s. 182.

⁷⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.I, s. 410-412; İbn İyas, C.I, K.II, s. 284.

VI. Es-Salih Salah Zeyneddin Ebû'l-Cevad Hacı b. Melik Eşref Şaban Dönemi

Onun zamanında Mısır'da veba ve kıtlık devam etmekte idi (20 Mart 1381-26 Kasım 1382). Türk Memlûklerinin son sultanıdır.⁷¹

1381 yılının Kasım ayından itibaren Mısır'da şiddetli bir pahalılığın olduğu görülüyor. Buğdayın fiyatı 40 dirheme çıkmış ve 1382 Ocak ayında 60 dirheme kadar ulaşmıştır. Bunun üzerine Kahire'de kıtlık artmış ve çarşılarda ekmek bulmak güçleşmiştir. Fırınlarda ekmek saklanmaya başlayınca insanlar ekmek alabilmek için buralarda izdihama sebep olmuşlar ve ekmek yağmalanmaya başlanmıştır. İnsanların hayat şartları ve durumları kötüleşince el-Emir Atabek Berkûk 1382 yılı Şubat ayı başında mahsul depolarının açılarak halka ucuz fiyatla mahsul satılmasını kararlaştırmıştı. Devlet böylece piyasayı alevlendiren satıcı ve karaborsacılar ile mücadeleye girmiş ve fiyatları kontrol altına almaya çalışmıştır. Gerçekten bu günler Kahire'de yaşayan halk için felaketlerin yaşandığı vakitlerdi. Çünkü devletin aldığı önlemlerle halkın durumu iyileştirilemiyordu. İbn İyas bu yıla "kara yıl" demektedir.⁷²

Bu yıllarda Memlûk devletinin siyasî durumu da çok karışıktı. Artık Türk Memlûkler dönemi sona ermekte ve Çerkez Memlûkler devri başlamakta idi. Türk Memlûklerin son devirleri ile Çerkez Memlûklerinin ilk zamanları Mısır'da siyasî, iktisadî ve içtimai karışıklıkların en yüksek seviyelere çıktığı zamanlardı.

Kahire'de fiyatların aşırı yükselmesi halkı iyice tedirgin etmekte

⁷¹ Koprman, "Memlûkler", C.VI, s. 496.

⁷² İbn İyas, C.I, K.II, s. 298.

idi. bu yüzden halk Kal'atü'l-Cebel altında toplanıp Kahire muhtesibi el-Melicî'nin azlini ve el-Acemî'nin onun yerine istedi. Halkın bu isteği kabul edilmek zorunda kaldı. Aynı zamanda Mısır'da para düzeni de bozulmuş ve fülus değer kaybetmişti. Gümüş dirhemler piyasada nadirleşmişti. Başta buğday olmak üzere bütün hububatın fiyatları artmıştı.⁷³

1382 yılı Mart ayında fiyatlar artmaya devam etmekte idi. çarşılarda ekmek bulunamıyordu ve iki rıtl ekmek bir dirheme satılmaktaydı. Buğdayın bir erdebi ise 105 dirheme satılmaktaydı. Unun bir buttası ise 30 dirhemdi. Bu ay içinde yeni mahsuller çıkmış, ancak pahalılık devam etmekte idi. Yeni mahsul çıktığı halde arpanın bir erdebi 50 dirheme satılmaya devam ediyordu.⁷⁴

1382 yılı Mayıs ayında Nil nehri aşırı yükselmiş ve birçok yer sular altında kalmıştır. Arazi için bir faydası olmamıştır. 1382 yılı Ağustos ayında Nil nehri taşma mevsiminde 16 ziraya çıkmış ve arkasından aşağı inince Kahire'de pahalılık görülmeye başlamıştır. İnsanlar yine kıtlık olacağı korkusuna kapılmışlardır. 1382 yılı Ekim ayında yeni fülus paralar bastırıldı. Bu sırada üç çeşit fülus piyasada tedavülde idi. Bu fülustan bir çeşidinin 4 fülusu bir dirhemdi. Diğer bir çeşidinin 8 fülusu bir dirhemdi. Üçünün ise her 48 felsesi bir dirhemdi. Yeni çıkarılan her fülus paranın kararlaştırılan kıymeti bir günden fazla devam etmiyordu. Halkın karşı çıkmaları sebebiyle iptal edilmek zorunda kalınıyordu. Genellikle 48 fels bir dirhem olarak devam ediyordu. İşte bu yeni bastırılan fülus da aynı akıbete uğramış ve el-

⁷³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 457; İbn Hacer, *İnbâ*, C.II, s. 49; İbn İyas, C.I, K.II, s. 298; Ganim, s. 51; Necidî, s. 405.

⁷⁴ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 457; İbn İyas, C.I, K.II, s. 302.

Atabek Berkûk, halkın karşı çıkması ve piyasalarda alış verişin durması üzerine onu iptal etmek zorunda kalmıştır.⁷⁵ Hem ziraî mahsullerin azlığı hem veba salgını hem de para ayarının bozukluğundan dolayı 1382 yılları Mısır'da şiddetli bir pahalılık ve kıtlık içinde geçirilmiştir.⁷⁶

Türk Memlûklerinin son zamanlarında Mısır'da siyasî ve iktisadî bunalımlar yaşanırken Suriye'de durum pek iç açıcı değildi. 1381 yılı içinde Suriye'nin Safed bölgesinde şiddetli bir veba salgını görülmekte idi. burada veba olduğuna dair Kahire'ye haberler geliyordu.⁷⁷ Bu veba salgını daha sonra Şam'a yayılmış ve 1381 yılı Nisan ayında Şam'da her gün 300 kişi ölmekte idi. Hatta ölenlerin 400 kişiyi geçtiği de söylenmektedir. Bu veba salgını 1381 yılı Haziran ayının ortalarına doğru her gün 80 kişiyi öldürmekte idi.⁷⁸

Hicaz'da ise durum daha karışıktı. Buradan Kahire'ye gelen haberlerde 1381 yılı Eylül ayında Mekke'de unun bir vaybasi 20 dirheme satılmakta idi. bütün yiyeceklerin fiyatları artmış idi. Medine'de bir gırara buğday 400 dirheme çıkmıştı. Hac mevsiminde hacılar Mekke'ye geldiklerinde fiyatlar daha da yükselmiş ve bir vayba un 50 dirheme arpa ise 40 dirheme çıkmıştı. Bu yüzden hacıların büyük çoğunluğu sıkıntı çekmişler ve güçlkle Mısır'a dönmüşlerdir.⁷⁹

⁷⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 471; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.XI, s. 172; Necidî, s. 354-355.

⁷⁶ Süyutî, C.II, s. 182.

⁷⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 460.

⁷⁸ İbn Hacer, *İnbâ*, C.II, s. 84.

⁷⁹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 440; İbn Hacer, *İnbâ*, C.II, s. 54.

VII. Zâhir Berkûk

Burcî Memlûklerinin kurucusu Zâhir Berkûk, son Bayriyye Memlûk Sultanı es-Salih Hacı zamanında devletin en nüfuzlu kişisi idi ve onu 26 Kasım 1382 yılında tahttan indirerek tahta geçmişti.⁸⁰ Böylece Mısır'da Burcî (Çerkez) Memlûkler dönemi başlamış oldu.

Türk Memlûkleri döneminin sonlarında yukarıda görüldüğü gibi kıtlık, veba salgını ve iktisadî krizlerle geçmekte idi. İşte Berkûk zamanında da bu sıkıntıların devam ettiğini görmekteyiz. Ülkenin siyasi durumu karışıklık içindeydi. Bahrî ve Burcî Memlûkler arasında şiddetli bir hakimeyet mücadelesi geçerken ülkenin iktisadî durumu da oldukça bozulmuştu. Nil nehrine bağlı olarak ülke topraklarında kuraklık yaşanırken fiyatlar aşırı şekilde yükselmiş ve aynı zamanda salgın hastalıklar da yayılmıştı. Zâhir Berkûk Atabekliği zamanında bu sıkıntılar ile uğraşmış ve halkın durumunu düzeltmek için devlete ait mahsul depolarını açtırmış ve ucuz fiyatla halka buğday vs. hububatlar sattırmıştı. Yine bu sırada basılan fülusların ayarının düzeltilmesini sağlamıştı. Ancak bütün bu tedbirlere rağmen iktisadî kriz devam etmekte idi.

Sultan Zâhir Berkûk 1382 yılında tahta geçtiğinde Mısır'da şiddetli bir pahalılık görülmekte idi. Onun hakimiyeti ile kıtlık ve pahalılık daha da artmıştı. Mahsul fiyatları aşırı yükselmiş, çarşılarda ekmek bulunamaz olmuştu. Buğdayın bir erdebi 150 dirheme çıkmış ve ekmeğin 2 rıtlı bir dirheme satılmaya başlamıştı. Daha sonra yeni mahsul gelince fiyatlar da aşamalı olarak bir inme meydana gelmiştir. Her zaman araziden yeni mahsul elde edildiğinde fiyatlarda ciddi bir inme meydana gelmekte idi. Aynı zamanda bu sırada Sultan Zâhir Berkûk'un halkın isteklerine boyun eğerek muhtesiblik görevine

⁸⁰ Kopruman, "Memlûkler", C.VI, s. 511.

Muhammed b. Muhammed b. Abdullah getirilmişti. Daha önce muhtesiblik görevinde bulunan bu şahıs zamanında fiyatlar düşmüştü. Bu sebeple yine aynı şey olur diye halk bunun bu göreve tayin edilmesini istemiştir. Bunun neticesinde fiyatlarda bir düşme görüldü.⁸¹

1383 yılında Nil nehri normal seviyesine çıkmıştı. Bunun üzerine Sultan Zâhir Berkûk er-Ravza adasındaki Mikyas'a gelmiş ve burada bulunan kanal açılmış ve araziye su bırakılmıştır. Bu yılda Mısır'da bolluk ve rahatlık yaşanmıştır. Fiyatlar çok ucuzlamıştı. Dana etinin 10 ritli 8 dirheme, inek etinin bir ritli yarım dirheme, buğdayın bir erdebi 8 ile 15 dirheme, arpanın bir erdebi ise 6 ile 8 dirhem arasında satılmakta idi. Mısır'da bu yıl içinde iktisadî kriz kaybolmuş ve çarşılarda gıda maddeleri çoğalmıştı.⁸² Mısır'da yaşanan bu bolluk iki yıl kadar devam etmiştir.

1385 yılında Nil nehri azaldı ve Mısır arazisini sulayacak seviyeye ulaşmadı. Bunun üzerine mahsul fiyatları yükseldi. Buğdayın bir erdebi 10 dirhemlerde seyrederken 30 dirheme çıktı. Arpanın erdebi ise 20 dirheme, bakla ise 18 dirheme kadar satılıyordu. Fiyatlardaki yükselme bununla da kalmayarak 1385 yılı sonları ile 1386 yılı başlarında bir erdeb buğday 50 dirheme çıktı. Mısır'da durumlar sıkıştı ve halk perişan oldu. Karışıklık arttı ve kötülükler yaygınlaştı ve kıtlık oldu. Paranın alım gücü zayıfladı.⁸³ 1386 yılının Temmuz ayında Nil

⁸¹ Ganim, s. 51-52; Necidî, s. 408; Ahmed Abdülkerim Süleyman, s. 50.

⁸² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 509; İbn Hacer, *İnbâ*, C.II, s. 137; İbn İyas, C.I, K.II, s. 342; Süyutî, C.II, s. 183; Sayrafî, *Nuzhetü'n-Nüfûs ve'l-Ebdân fi Tevârihi'z-Zemân*, C.I, s. 87.

⁸³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 787; İbn Hacer, *İnbâ*, C.II, s. 137; Süyutî, C.II, s. 183; Sayrafî, C.I, s. 123.

nehirinin suları yükselip taşınca Mısır'da pahalılığın yavaş yavaş kaybolduğu görülmektedir. Kahire'ye çok miktarda mahsul getirildi ve buğdayın bir erdebi yaklaşık olarak 26 dirheme satılmakta idi. Bu sırada bir dinarın değeri 23, 24 dirhemü'l-fiddaya eşitti.⁸⁴

1386 yılının Nisan ayında Kahire'ye gelen haberlerde İskenderiye şehrine veba yayıldığı duyulmuştu. Her gün İskenderiye'de veba salgınından 100 kişi ölmekte idi.⁸⁵ İskenderiye'de bu veba görülürken Mısır'da bir bolluk yaşanmakta idi.

1385 yılı içinde Suriye'nin Halep şehrinde de veba salgını olduğu görülüyor. Buradaki salgın daha şiddetli ve öldürücü idi. her gün Halep'te bu salgın hastalıktan 1.000 kişi kadar insan ölmekte idi.⁸⁶ İbn Hacer de her gün burada 1.000 kişinin öldüğüne işaret ederek bu salgın hastalıktan Halep'te inşa divanı sahibi Muhammed b. Ebî Bekr en-Nasibî Şemseddin'in öldüğünü belirtmektedir.⁸⁷

1387 yılında Suriye'de bir pahalılık olduğu görülüyor. Şam'da ekmeğin bir ritli bir dirheme çıkmıştı. Özellikle Kudüs'te şiddetli bir kuraklık olmuştu. Burada suyun bir ceresi yarım dirheme satılmakta idi.⁸⁸ 1388 yılına gelindiğinde Suriye'de kuraklığın getirdiği kıtlık devam etmekte idi. Remle'de gıda maddeleri sıkıntısı çekilmekte idi. Remle,

⁸⁴ Sayrafî, C.I, s. 143.

⁸⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 544; İbn Hacer, *İnbâ*, C.II, s. 218; İbn İyas, C.I, K.II, s. 370.

⁸⁶ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 787 .

⁸⁷ İbn Hacer, *İnbâ*, C.II, s. 188, 204.

⁸⁸ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 562; İbn Hacer, *İnbâ*, C.II, s. 257; Sayrafî, C.I, s. 153.

Nablus ve Kudüs'te bir gıraya buğday 300 dirhemü'l-fıddaya satılıyordu. Suriye'deki bu mahsul kıtlığı sebebiyle başta Mısır olmak üzere buraya çok miktarda mahsul nakledildi.⁸⁹ İbn Hacer Suriye'de bu sırada buğdayın bir gırayasını 12 dinar olarak vermekte ve ayrıca Kudüs'te içecek su bulmanın güçlüğüne de işaret etmektedir.⁹⁰

1387 yılının Mayıs ve Haziran aylarında Nil nehrinin seviyesi çok düşüktü ve sular yükselmeyordu. Bu sebeple derhal çarşılarda mahsuller gizlenmeye ve pahalanmaya başladı. Bundan dolayı halk büyük sıkıntı içinde kalmıştır. 1387 yılı Eylül ayında Nil'in artışı normalleşmiş ve halk biraz rahatlamıştı.⁹¹

1388 yılının Mart ayından itibaren Kahire'de veba salgını görülmeye başlamıştır. Kaynaklarda bu vebanın sebebi açık olarak belirtilmemektedir. Ancak Mısır'da bir kıtlık görülmekte idi. Ayrıca 1386 yılında İskenderiye'de veba ortaya çıkmıştı. Kahire'de ortaya çıkan veba salgını hem bu kıtlık ve hem de İskenderiye'deki vebanın bir uzantısı olarak yayılmıştır. Bu veba salgını Kahire ve onun etrafındaki varoşlarda çok etkili olmakta idi. İnsanlar arasında yayılan veba salgını seri ölümlere neden olmakta idi. Havanın da aşırı sıcaklığından ölümler daha da fazlalaşmakta idi. Bu veba salgını yine insanlarda sivilceler çıkması ile başlamış ve kendisinde sivilce çıkan insan bir iki gün içinde ölmekte idi. Bu sivilceye benzeyen kabarcıklar çıktığı zaman başı sulanıyor ve insanı öldürüyordu.⁹² Bu sırada Sultanın Devadar'ı Melik

⁸⁹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 574; Sayrafî, C.I, s. 167.

⁹⁰ İbn Hacer, *İnbâ*, C.II, s. 283.

⁹¹ Sayrafî, C.I, s. 153-156; İbn İyas, C.I, K.II, s. 385.

⁹² İbnü'l-Furat, C.IX, s. 26; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 575; Sayrafî, C.I, s. 168; İbn İyas, C.I, K.II, s. 390; Zekerîya el-Ensârî, varak: 13a; Dols, *The Second*

Temur veba salgınından korkarak Kahire'den çıktı. Halk perişanlık içinde hastalık ve ölümler ile uğraşmaktaydı.⁹³

Mısır'da veba hastalığı artınca hasta yiyeceği olan meyvelerin fiyatları aşırı şekilde yükselmeye başlamıştır. Kavunun bir tanesi 50 dirheme satılırken, armudun bir rıtlı 10 dirheme yükselmiştir. Meyveler bulunamaz oldu.⁹⁴ Bu sırada Memlûk Sultanı, kendisine karşı başlatılan iktidar mücadelesinden dolayı tahtı bırakmak zorunda kalmıştır. Memlûk ümerası arasında başlayan siyasi mücadele ve halkın içinde bulunduğu ıstıraplar Berkûk'un yakalanarak Kerek'e sürülmesine neden olmuş ve onun yerine el-Eşref'in oğlu Hacı el-Mansur lakabı ile Sultan ilan edilmiştir. (2 Haziran 1389). Ancak bu sultanın hakimiyeti fazla sürmemiş ve bir süre sonra Berkûk tekrar saltanatı ele geçirmiştir.⁹⁵

Bu veba salgını sırasında Kahire halkı ne yapacağını şaşırılmış ve bu salgın hastalıktan kurtulmak için Ezher Camii'nde, Cami'ü'l-Hakim'de ve Ahmed İbn Tolun Camilerinde toplanarak günlerce duaya çıkmışlardı. Bu sırada her gün Kahire'de 300 kişi ölmekte idi. Meydana gelen veba salgını Kahire'den başka şehirlere ve köylere kadar yayılarak devam etmekte idi. özellikle veba salgını Kal'atü'l-Cebel'de Memlûk kışlalarına yayılmış, başta Kal'atü'l-Cebel valisi el-Emir Subrec olmak üzere her gün bu askerler arasında 20 kişi ölmekte idi. el-Makrizî 1388 yılı Mayıs ayının 8'inde Divanü'l-Mevaris'e ölenlerden isimleri gelenlerin 235 kişi olduğunu ayrıca başka yerde ölenlerin bu sayıya

Plague, s. 169.

⁹³ İbn Tagribirdî, en-Nücum, C.XI, s. 207.

⁹⁴ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 27; el-Makrizî, es-Sülûk, C.III, K.II, s. 577; İbn Hacer, İnbâ, C.II, s. 290; Sayrafî, C.I, s. 170; İbn İyas, C.I, K.II, s. 390.

⁹⁵ Kopruman, "Memlûkler", C.VI, s. 512-513; Ganim, s. 53.

dahil olmadığını belirtmektedir.⁹⁶

Mısır'da meydana gelen bu veba salgını büyük felaketlerden biri olarak telakki edilmektedir. Meydana gelen bu veba salgını 1388 yılı Haziran ayından itibaren kalkmaya başlamıştır. Ancak bir yıl sonra tekrar görülmeye başlayacaktır. Özellikle askerler arasında 1389 yılında şiddetli yiyecek sıkıntısı görülmekte idi.⁹⁷ Askerlerin atları için saman ve arpa bulunamıyordu. Bundan dolayı askerler feryat etmekteydiler. Askerler atlarını 20 dirheme, devlerini ise 10 dirheme kadar satıyorlardı. Aynı zamanda bir şeker kıtlığı da görülmekte idi. Bu kıtlığın arkasından veba salgını baş göstermişti. Kahire çarşıları ve dükkanları kapanmıştı. Ümera ve askerler arasındaki mücadelelerden karışıklıklar artmıştı. Açlıktan dolayı da insanlar fırınlardan yağma hareketlerine katılmışlardı. Ölümünün çokluğundan insanlar onları defnetmekten aciz duruma düştüler. Korku ve şiddet artmıştı.⁹⁸

İbn Tagrıbirdî bu yıllarda Mısır halkından kılıçla ve vebadan çok miktarda insan öldüğünü belirtmektedir.⁹⁹ Hem iç karışıklık ve hem de veba salgını nedeniyle Mısır diyarının şehirleri, insanların başka yerlere göç etmeleri nedeniyle adeta boşalmıştı.¹⁰⁰ Sultan Zâhir Berkûk 1390 yılında ikinci defa tahta geçmiş ve bu 1399 yılına kadar devam etmiştir. Ancak onun bu ikinci saltanatı sırasında da iktisadî ıstıraplar

⁹⁶ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 27; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 578; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.XI, s. 259; Ayalon, s. 68.

⁹⁷ İbn Hacer, *İnbâ*, C.II, s. 290; Sayrafî, C.I, s. 172.

⁹⁸ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 29-31; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 600; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.XI, s. 226; Sayrafî, C.I, s. 234; İbn İyas, C.I, K.II, s. 792.

⁹⁹ İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.XI, s. 318.

¹⁰⁰ Ganim, s. 54.

devam etmiştir. Zamanında taht mücadelesi, kıtlık ve veba salgınından Mısır şehirlerinin insanlardan boşaldığına işaret etmektedir.¹⁰¹ 1390 yılında Mısır'dan, Asuvan'dan Suriye ve Fırat nehrine doğru göçler yapılmıştır.¹⁰² Çünkü Mısır'da hem kıtlık olayları hem de iç karışıklık sebebiyle halk zorluklar ve güçlükler içinde yaşamakta idi. Memâlik ümerası arasında şiddetli çatışmalar oluyordu. Yağma hareketleri, saldırılar ve öldürmeler artmıştı.

Dönemin muasır kaynağı ve olayların içinde yaşayan İbn Fırat, eserinde Mısır'da 1388 yılında meydana gelen kıtlık ve veba salgını anlatmıştır. Aynı zamanda müellif, Sultan Berkûk zamanındaki karışıklıktan da bahsetmektedir. Hem veba salgını hem de karışıklık sebebiyle Kahire'de birçok insan hayatını kaybetmiştir. Müelliflerden sadece İbn Fırat bu büyük veba salgınının özelliğini belirtmektedir. İnsanların vücutlarında su toplayan kabarcıklar çıkmakta idi ve bir iki gün içinde ölmekte idi, diyerek vebanın özelliğini belirtmektedir. Yine müellif bu veba salgınından 18 yaşında Muhammed adlı bir oğlu ile Fatıma isminde kızının öldüğüne işaret ediyor. Daha sonra müellifin kendisi de veba hastalığına yakalanmıştır. Bu konuda onun ifadeleri şöyle: "Kızım ve oğlumun ölümü bende büyük sıkıntılar meydana getirdi. Geri kalan aylarda koltuk altlarımda sivilceler çıktı ve bunlardan çok acı duydum. Onlarla uğraştım ve sonra Allah'ın yardımı ile kurtuldum."¹⁰³ diyerek yaşadığı acıklı olayı anlatmaktadır.

Daha önce de görüldüğü gibi bu sırada Mısır'da Sultanın halkın şikayetleri üzerine sık sık muhtesibleri değiştirdiği görülmektedir. 1390

¹⁰¹ Sayrafi, C.I, s. 472.

¹⁰² Sayrafi, C.I, s. 281.

¹⁰³ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 29.

yılında Siraceddin'nin yerine Kahire hisbesine Necmeddin en-Tanbadî getirildi. Mısır hisbesine ise Hamideddin'in yerine Nureddin Ali b. Abdü'l-Varis getirildi. Bir süre sonra en-Tanbadî geri azledilmiş ve sonra tekrar bu göreve atanmıştır.¹⁰⁴

1390 yılında yine Mısır'da Nil nehrinin artıştan durması sebebiyle fiyatların yükseldiğini görmekteyiz.¹⁰⁵ Halk meydana gelen pahalılıktan büyük sıkıntı çekmiştir. Yine 1391 yılı Ağustos ayında Nil'in taşmasının gecikmesi nedeniyle kıtlık çıkacağı korkusundan fiyatların hareketlenmeye başladığı görülmektedir. Ancak daha sonra suyun normal seviyesine ulaşması ile pahalılık ortadan kalmış ve insanlar rahatlamıştır.¹⁰⁶

1392 yılı Temmuz ayı içerisinde Şam'da çok büyük bir yangın meydana gelmiş ve bunun sonucunda şehirde şiddetli bir pahalılık ve kıtlık meydana gelmiştir. İbn Fırat bu yangını anlatmaktadır. Bu yangın sırasında çoluk, çocuk, kadın ve erkeklerden birçok kişi yanarak öldüğü gibi saatçiler, kağıtçılar, çiftçiler, bakırcılar, dokumacılar büyük yangından çok zarar görmüşlerdir. Birçok çarşı, dükkan ve evler harap olmuştur. Yangın mahallinde insanlar altın, gümüş, kumaş, yiyecek gibi birçok eşyalarını bırakmışlar ve bunların hepsi kül olmuştur. Bütün bunların neticesi olarak şehirde büyük bir pahalılık görüldü. Buğdayın bir gırarası 250 dirheme ve üzerine satıldı. Kara ekmeğin 8 ukiyyesi bir dirhem oldu. Şam'da yiyecek sıkıntısından darı ve arpa ekmeği gibi

¹⁰⁴ İbn Hacer, İnbâ, C.III, s. 14, 112.

¹⁰⁵ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 197; Sayrafi, C.I, s. 333.

¹⁰⁶ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 263.

şeyler insanların yiyeceği olmuş ve her şey çok azalmıştı.¹⁰⁷ Görüldüğü gibi Şam'da bu büyük veba salgını özellikle çarşılarda çok etkili olmuş ve kıtlığa sebep olmuştur.

Yine Sultan Zâhir Berkûk zamanında Mısır'da büyük baş hayvanlardan ineklerde bir veba salgını görülmüştür. İbn Fırat ineklerde vebanın 1392 yılı Temmuz ayında olduğunu belirtirken¹⁰⁸ el-Makrizî bunun 1391 yılı Aralık ayı sonunda olduğuna işaret ediyor.¹⁰⁹ İbn Hacer ise Haziran ayında bu vebanın başladığını belirtmektedir.¹¹⁰ Muhtemelen bu inek vebası Kahire'de 1391 yılı sonlarında başlayarak 1392 yılı boyunca devam etmiştir. Bu veba salgını çok etkili olmuş, Kahire ve varoşlarındaki ahırlarda inekler topluca ölmeye başlamıştır. Bu hastalık ineklerde titreme ile başlıyor sonra öldürüyordu. Bu sırada Kahire'de bulunan dönemin muasır müellifi İbn Fırat olaylara bizzat şahit olmuş ve bu salgını anlatmıştır: "Önceden bir inek 520 dirheme satılırken hastalık başlayınca 5 dirheme onu alacak kimse çıkmıyordu. İnsanlardan bazılarının bir ineği bir dirheme satmak için bağırdıkların duydum."¹¹¹ Yine diğer müellifler de benzer olayları anlatmaktadırlar. Bu veba salgını Mısır'ın her tarafına yayılmış ve ahırlar boş kalmıştır. Başta Kahire olmak üzere her tarafta ölen ineklerin pis kokularından hava bozulmuş ve etraf kokmuştur. İnsanlar kendilerine de veba bulaşır diye inek eti yemekten çekinmişler ve buna bağlı olarak inek ticareti uğraşan satıcılar ve inek eti satan kasaplar ve bununla yemek yapıp satan

¹⁰⁷ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 307; İbn Hacer, *İnbâ*, C.III, s. 118.

¹⁰⁸ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 308.

¹⁰⁹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 769.

¹¹⁰ İbn Hacer, *İnbâ*, C.III, s. 118.

¹¹¹ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 308.

lokantacılar işsiz kalmışlar ve perişan olmuşlardır. Mısır'da adeta inek nesli bitmiş ve hepsi topluca ölmüştür.¹¹²

1392 yılında İskenderiye'de eksik vezinli füluslar darp edildi. Bu yeni fülus Kahire'dekinden daha küçüktü. Bu yüzden burada fesat ve karışıklık artmış ve malların fiyatları yükselmiş ve mallar azalmıştır. Şehirde alış veriş durmuş ve insanların hayatları zorlaşmıştır. Gıda maddeleri saklanmış ve şehirde kıtlık baş göstermiştir.¹¹³ Aynı yıl da İskenderiye'de veba salgını ortaya çıkmış ve bunun neticesinde veba süresinde 10.000 kişinin öldüğü rivayet edilmekte idi.¹¹⁴

1393 yılında bir veba salgını da Suriye'nin Halep şehrinde ortaya çıkmıştır. 1393 yılının sonbahar mevsimine kadar devam eden veba salgınından Halep'te her gün 500 kişi ölmekte idi. Özellikle vebadan daha çok çocuklar ölürken bunun yanında ileri gelen kişilerden de çok sayıda ölümler olduğu görülmüştür.¹¹⁵

1393 yılından itibaren 1405 yılına kadar Mısır'da iktisadî ıstıraplar, kıtlıklar, açlıklar, veba salgınları ve iç çatışmalar en yüksek seviyesine çıkmıştır. Bu sürede Sultan Zâhir Berkûk ve oğlu Ferec b. Berkûk iş başında bulunmakta idi. Bu dönem Memlûk tarihinde özel bir yer tutmaktadır. Çünkü ülke bu meseleler içinde boğulmuş ve harap olmuştur. El-Makrizî, bu dönemi anlatan eseri İğâsetü'l-Umme bi-Keşfü'l-Gumme'de iktisadî sıkıntıların sebeplerini ayrıntılı bir şekilde

¹¹² İbnü'l-Furat, C.IX, s. 308; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 769; İbn Hacer, *İnbâ*, C.III, s. 118; Sayrafî, C.I, s. 347; İbn İyas, C.I, K.II, s. 453; Süyutî, C.II, s. 183.

¹¹³ İbn Hacer, *İnbâ*, C.III, s. 123; Süyutî, C.II, s. 183.

¹¹⁴ İbn Hacer, *İnbâ*, C.III, s. 165; Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 133.

¹¹⁵ İbn Hacer, *İnbâ*, C.III, s. 165.

anlatmaktadır. Buna sebep olan amillerin başında Nil nehrinin sularının eksik olması yanında ülke arazisinin kuraklık sebebiyle kuruması ve mahsul ekiminin ve hasadın yapılamamasıdır. Ancak diğer bazı sebepler bu krizi daha da alevlendirmiştir. Kıtliklar ve vebaların sebepleri içinde bahsettiğimiz amillere kısaca göz attığımızda ülkede şiddetli bir kuraklık görülmesi, ülke içinde siyasî istikrarsızlık ve buna bağlı olarak Memlûk ümerası arasında hakimiyet mücadelesi, devlet görevlilerinin kötü niyetli idaresi ve suiistimaller, idari vazifelerin rüşvetle alınıp verilmesi, devletin her kademesinde rüşvetin yaygınlaşması, idarecilerin halk üzerindeki baskıları, para düzeninin bozulması ve onunla oynanması, mahsul tüccarlarının aç gözlülükle hareket ederek fiyatları hareketlendirip fazla kazanç elde etmeleri, muhtesiblerin yetersizliği, Nil nehrinin suyunu koruyacak ve sağa sola taşmasını engelleyecek setler ve kanallara gerektiği gibi önem verilmemesi gibi birçok etkenler işte bu dönemde görülmüştür. Bunların neticesinde ülke kıtlık, açlık, fesat, veba salgını ve seri ölümlere sahne olmuş ve ülke nüfusunun yarısı bu felakette ya ölmüş ya göç etmiş veya öldürülmüştür. Mısır ülkesi harap olmuştur. Bunlara ek olarak Suriye üzerindeki Timur tehlikesi de bu dönemdeki felaketlerin artmasında rol oynamıştır.

1393 yılında iktisadî karışıklık ve iç çatışmalar ülkede devam etmekte idi. Buna bağlı olarak gıda maddelerinin fiyatları yükselmişti. Bir de buna ek olarak Nil nehrinin taşma seviyesine çıkmaması sebebiyle arazilerin çoğunluğu kuraklaştı. Ekim yapılamadı. 1394 yılı Eylül ayından itibaren pahalılığın iyice yükseldiği ve kıtlığın başladığı görülmektedir. Buğdayın erdebi 40 dirheme, bakla ve arpanın bir erdebi 20 dirheme ve bunun üzerinde satılmaya başlanmıştır. Unun buttası (20 ritl) 12 dirheme çıktı. Bu pahalılığın uzaması sebebiyle halkın ileri

gelenleri el-Muhtesib Bahe Muhammed b. el-Bercî üzerine gönderildi ve ondan fiyatların indirilmesi talep edildi. El-Muhtesib halk tarafından lanetlendi ve taşlandı. Bunun üzerine Emir-i Sudun en-Naib Alaeddin et-Tablavî fiyatların indirilmesi için çalıştı ve Sultan Zâhir Berkûk da bu görüşü desteklemiştir. Piyasadaki satıcı, değirmenci ve simsarlarla müşavere edilerek buğday depolarının açılması ve halka ucuz fiyatla satılması kararlaştırıldı. Depolarını açmayanların mahsullerinin yağmalanacağı ilan edilmiştir. Bazı kişiler tamahkarlık yaparak bundan kaçınmışlar. Bu kişiler bu sebepten yakalanarak dövülmüştür. Kahire'de mahsul bolluşmuştu, ancak bazı açığız kişiler daha fazla mal alabilmek için koşuyorlar ve beş erdeb satın almak istiyorlar ve başkalarına mal bırakmak istemiyorlardı. Bu sebepten fiyatlarda istenen ucuzluk sağlanamadı ve buğdayın bir erdebi 40 dirhem civarında seyrediyordu. Nil nehri 1394 yılı Eylül ayında yükselmemiş, ekim yapılamamış ve arazinin büyük çoğunluğu kuraklaşmıştı. Bu yüzden insanlar kıtlık çıkacağından korkmakta idiler.¹¹⁶

Fiyatlardaki durgunluk uzun süre devam etmedi ve bir süre sonra fiyatlar tekrar yükseldi. El-Makrizî 1394 yılında Nil nehrinin taşmaması sebebiyle kıtlığın çıktığına işaret ederek buğdayın fiyatının 70 dirheme çıktığını belirtmektedir. Ancak Nil nehrinin suları 1395 yılında yükselince araziye ekecek tohum bulunamamış ve araziye ekim yapılamamıştır. Bu nedenle fiyatlardaki yükselme devam etmiş ve buğdayın bir erdebi 200 dirheme, arpa ise 150 dirheme kadar satılmıştır. Ancak 1396 yılında

¹¹⁶ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 387; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 818; İbn Hacer, *İnbâ*, C.III, s. 215-217; Sayrafî, C.I, s. 391; İbn İyas, C.I, K.II, s. 470; Ganim, s. 55; Necidî, s. 409.

yeni mahsul gelinceye kadar bu yükseklik devam etmiştir.¹¹⁷

Bu kıtlık ortaya çıktığı sırada Sultan Zâhir Berkûk Suriye'de bulunuyordu. Sultan, Halep'ten Şam'a hareket etmiş ve oradan da Kahire'ye yönelmişti. Bu sırada Kahire halkında "Eğer Sultan gelirse rahatlık meydana gelecek. Sultan Mısır kalesine ulaşırsa büyük ferahlık olacak, fiyatlar inecek ve mahsul satılacaktır."¹¹⁸ şeklinde düşünce bir hakimdi. 1394 yılı Aralık ayının 7'sinde Sultan Kahire'ye ulaşmış ve halk onu sevinçle karşılamışlardı. Ancak halkın beklentileri gerçekleşmedi. İbn Davut Sayrafî "yalancılığa, kötülüğe ve fesada düşkün olanların durumu devam ettirmek istemelerine" işaret etmektedir.¹¹⁹ Gerçekten de böyle olmuş ve fiyatlar hızla yükselmeye başlamıştır. Buğdayın bir erdebi 40 dirhemden 70, arpa ve bakla 20 dirhemden 40 dirheme, samanın bir yükü 5 dirhemden 10 dirheme, unun bir yükü (bir yük 6 butta ve her butta 50 rıtlı) 120 dirheme, ekmeğin üç rıtlı bir dirheme, pirincin bir kaddehi 2 dirheme, şekerin bir rıtlı 3 dirhemden 6 dirheme, peynir 1,3 dirhemden 2 dirheme, inek etinin rıtlı yarım dirhemden bir dirheme, dana etinin rıtlı 0,75 dirhemden 1,5 dirheme çıktı. Bütün her şeyin fiyatları bu şekilde yükseldi. Yaklaşık olarak iki katına çıktı.¹²⁰

Kahire'de fakir ve yoksullar açlık çekmeye başlamışlar ve ülkede zulüm artmış ve insanların hayatları durmuş ve bunun neticesinde veba

¹¹⁷ el-Makrizî, *İğâse*, s. 41-42.

¹¹⁸ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 398; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 825; Sayrafî, C.I, s. 398-399.

¹¹⁹ Sayrafî, C.I, s. 398-399.

¹²⁰ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 398; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 825; aynı yazar, *İğâse*, s. 41-42; İbn Hacer, *İnbâ*, C.III, s. 238; Sayrafî, C.I, s. 398-399.

zukur etti.¹²¹ Vebadan birçok insan hayatını kaybetmiş, hatta Sultan Zâhir Berkûk'un iki oğlu da bu salgında hayatını kaybetmiştir. Bunların ismi Muhammed ve Kasım'dı.¹²²

Kıtlık ve pahalılık Mısır ülkesine yayılmıştı ve fiyatlarda istikrar sağlanamıyordu. Buğdayın fiyatı 70 dirhemden 40 dirheme iniyor, sonra 60 dirheme çıkıyordu. Bütün gıda maddelerinin fiyatları da böyle idi. Ülkede her türlü karışıklık, kavga ve musibet vardı. Fiyatların artışından ve malların nadirleşmesinden halk büyük sıkıntılar ve güçlükler içinde kalmıştı. Halk bu durumdan tasalanıyor ve üzülüyordu. Devlet görevlilerinin halka karşı baskıları fazlaşmıştı. Vebanın yol açtığı ölümler çoğalmış ve insanların kazançları azalmıştı.¹²³

1395 yılı Ocak ve Şubat aylarında Kahire'de pahalılık ve veba devam etmekte idi. Buğdayın bir erdebi 66 dirhem, arpa ve baklanınki 33 dirhemdi.¹²⁴

1395 yılı Eylül ayında Mısır'da pahalılığın ve kıtlığın daha da arttığı görülmektedir. Nil nehri bu yıl da çok düzensizdi. Bazen yükseliyor bazen düşüyordu. Hatta bu yıl çok yükselmiş ve birçok yer su altında kalmıştı. Nehrin suyu 20 zira olmuştu. Bu sebeple fiyatlar artmaya başladı. Buğdayın bir erdebi 80 dirheme, arpa ve baklanınki 54 dirheme, unun bir buttası 22 dirheme, pirincin bir kaddehi 2, iki buçuk ekmek bir dirheme, samanın yükü 10 dirheme, nohutun bir erdebi 50

¹²¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 826; Sayrafî, C.I, s. 399-414.

¹²² İbn İyas, C.I, K.II, s. 475.

¹²³ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 399.

¹²⁴ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 403; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 831; Sayrafî, C.I, s. 403-414.

dirheme, peynirin bir rıtlı 2 dirheme, dana etinin bir rıtlı1,25 dirheme, inek etinin bir rıtlı bir dirheme, şekerin bir rıtlı 5 dirheme kadar satıldı.¹²⁵

1395 yılı Ekim ayının 17. günü fiyatlarda biraz azalma görülmüştür. Buğdayın bir erdebini fiyatı 80 dirhemden 60 dirheme indi. Sultan Zâhir Berkûk 24 Ekim 1395 tarihinde Siryakosa gidince fiyatların birden bire arttığı görülmüştür. Buğdayın bir erdebi 100 dirhemi geçti. Unun bir buttası 20 dirhem, ekmeğin 2,5 rıtlı bir dirheme yükseldi. Kahire'de durumlar karışınca Sultan Ekim ayının 31'inde tekrar Kahire'ye döndü. Kahire'deki kıtlıktan halk büyük üzüntü ve sıkıntı çekmekte idi. kıtlık ve açlığın artmasında iç karışıklıklar da etkili olmaktaydı.¹²⁶

Kahire'de fiyatlar durdurulamıyordu. Buğdayın bir erdebi 110 dirheme çıkınca Mısır muhtesibi Kadı el-Bekrî görevinden ayrılmıştı. Bu durumu haber alan Sultan Zâhir Berkûk onu Siryakos'a çağırması ve bu görevi kendisine tekrar vermişti. Muhtesibin istifa etmesinin sebebi Üstüdar Cemaleddin Mahmud ile anlaşamamasıdır. Halkın muhtesib üzerindeki baskısı artınca o, görevinden ayrılmış ve Amr İbnü'l-Ass Camii'nde halka "Üstüdar İbn Mahmud benden buğdayın fiyatının yükseltilmesini istedi." demiştir. Bu durum buğdayın saklanmasına ve fiyatının da artmasına neden olmuştur. Sultan Zâhir Berkûk, Mısır muhtesibine 10.000 erdeb buğday ayırarak her erdebini 100 dirhemden satılmasını kararlaştırmıştır. Değirmenlere bu buğday

¹²⁵ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 416; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 842; İbn Hacer, *İnbâ*, C.III, s. 253-254; Sayrafî, C.I, s. 414.

¹²⁶ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 427; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 849; İbn Hacer, *İnbâ*, C.III, s. 280.

satılmakta idi.¹²⁷

Fiyatların sık sık yükselmesi ve halkın şikayetleri yüzünden Sultanın bu sırada muhtesibleri değiştirdiği görölmektedir. 1395 yılı Kasım ayında Kahire muhtesibi Kadı şerefeddin İbnü'd-Demaminî azledilmiş ve onun yerine Nureddin el-Cizeî getirilmiş ve bir süre sonra azledilmiş ve yerine tekrar şerefeddin İbnü'd-Demaminî atanmıştır.¹²⁸

1396 yılı Ocak ayında Kahire'de halkın durumu iyice sıkışınca ve açlık şiddetini artırınca Sultan Zâhir Berkûk her gün 20 erdeb buğdayın ekmek yapılarak fakirlere dağıtılmasını kararlaştırdı ve bu işi de İbn Tablavî vasıtası ile yaptı. Bu sebeple Kahire'de açlıktan ölenler azalmıştı. Mezarlıklarda bulunan fakirlere, hapisanedeki mahkumlara ve zâviyelerde yaşayan insanlara ekmek dağıtılmış ve onların karınları doyurulmuştur. Halk biraz rahatlamıştir. Ancak bu yardımlar yetersizdi. Sultan bu yardımın yanında fakirlere çok sadaka dağıtmıştır. İnsanlar kalabalık gruplar halinde yardımların dağıtıldığı yerde izdihama sebep olmakta idiler. Sultanın sadaka dağıtacağı haberini duyan 500 fakir İstabil'da toplanmıştı ve bunlara 50'şer dirhem para dağıtıldı. Yine 1396 yılı şubat ayında böyle bir yardım dağıtımı sırasında aşırı kalabalıktan insanlar birbirlerini ezmişler ve 47 kişi insanların ayakları altında kalarak ölmüştür. Bu ölen fakir ve garip insanlar sultanın adamları tarafından kefenlenip defnedilmiştir. Yine aynı ay içinde Sultan Berrü'l-Cize'ye gitmişti ve orada fakir ve yoksullara yemek dağıtılmaktaydı. Ancak 5.000 kişi burada toplanmıştı ve hazırlanan yemekler insanlara yetmiyordu. Halkın kalabalık olması nedeniyle yemek bulan ekmek bulamadı, ekmek bulabilen de yemek bulamadı. Ekmek bulamayanlara

¹²⁷ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 427; İbn Hacer, İnbâ, C.III, s. 281.

¹²⁸ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 428; İbn Hacer, İnbâ, C.III, s. 283.

yarım dirhem, yemek bulamayanlara da bir dirhem dağıtıldı. Her ikisini de bulamayıp aç kalan insanlara 1,5 dirhem dağıtıldı.¹²⁹

Bu kıtlık ve veba salgınlarından en fazla fakir insanlar etkilenmekte idi. Memlûkler devrinde Kahire ve diğer büyük şehirlerde işçi, zanaatkar, satıcı, taşıyıcı ve yoksullardan oluşan büyük bir grup insan yaşıyordu. Bunlara avam deniyordu. Bu tabaka bu tür kıtlık ve salgınlarda perişan olmakta idiler. Bu devirde Mısır'ı ziyaret eden Avrupalı seyyahlar sadece Kahire'de 50.000 ile 100.000 arasında insanın evsiz barsız, yollarda, sokaklarda, yarı çıplak ve perişan bir vaziyette yaşadıklarını naklederler. Bu tabaka kıtlık ve salgın hastalıklar sırasında Sultan ve ümeradan yardımlar görmelerine rağmen bu yardımlar onlara kafi gelmiyordu. Fırsat buldukları zaman bu insanlar yağma ve hırsızlık olaylarına karışmaktan geri durmuyorlardı. Ayrıca bunun yanında Sultan, ümera ve zenginlerin yardımları ve vakıfların katkıları ile ayakta duran zaviye erbapları ve sofiler önemli bir kalabalık oluşturmakta idiler ve bunlara fukara deniliyordu.¹³⁰ Bu insanlar da kıtlık ve veba salgını sırasında kendilerine yardım kesilirse çok zorluk altında kalıyorlardı. İşte bu kıtlık zamanında da bu fakir ve yoksul insanlar bir ekmek peşinde oradan oraya koşmuşlar ve karınlarını doyurabilmek için canlarını esirgememişlerdir.

1395 yılı Şubatının başlarında Kahire'de fiyatlar aşırı şekilde yükselmişti. Kahire'ye mahsul getirilmez olmuştu. Kahire ve dışındaki dükkanlar kapandı. İnsanlar ekmek bulabilmek için fırınlara ve dükkanlara hücum ediyorlardı. Buğdayın bir erdebinin fiyatı 150

¹²⁹ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 433-434; el-Makrizî, es-Sülûk, C.III, K.II, s. 853-856; İbn Hacer, İnbâ, C.III, s. 281-282; Sayrafî, C.I, s. 426.

¹³⁰ Koprıman, "Memlûkler", C.VII, s. 30,44.

dirheme sonra 175 dirheme hatta iki yüz dirheme kadar satıldı. Unun bir buttası 44 dirheme satılmakta idi. Unun bir kaddehi 2 dirhem oldu. 1,25 rıtlı ekmeğin 1 dirheme satılmakta idi. Muasır kaynakların ifadesi ile "7 gün Kahire ve Mısır çarşılarında ekmeğin bulunamadı." Bunun üzerine Kahire'de Ezher Camii'nde halk büyük bir dua için toplandılar. Bu duaya Şeyhülislam Siraceddin Ömer el-Baykalnî önderliğinde birçok insan katılmıştı. Bundan bir gün sonra 26 Şubat 1395 yılı sabahı Kahire'ye Nil nehri yoluyla Bulak ve Mısır (Fustat) sahiline mahsul yüklü gemiler gelmişti. Buğdayın bir erdebi 130 dirheme, 120 dirheme, hatta 110 dirheme kadar indi. Ekmeğin 2 rıtlı ise, bir dirheme satılmakta idi. pahalılık kısmen azalmış, halk sevinmiş ve ferahlamıştı. Sultan da altın ve gümüşten dağıttığı sadakalarını çoğaltmıştı. Ayrıca ekmeğin ve yemekte de dağıtılmakta idi. Fakir, miskin ve diğer insanlar bundan dolayı durumlarını biraz düzeltmişlerdi.¹³¹

1396 yılı Mart ayında fiyatlarda bir inme oldu. Bunun sebebi Kahire'ye bol miktarda mahsul getirilmesi idi. Buğdayın bir erdebi 50 dirheme kadar indi. Arpa ve bakla ise 30 dirheme satılmakta idi. Ekmeğin 4 rıtlı 1 dirheme kadar indi. Ancak bu durum uzun sürmedi. Mahsul getirenler İskenderiye'de pahalılık olmasından dolayı ucuz fiyatla mahsul satmak istemiyorlardı. Çünkü zarar etmekte idiler. Ayrıca satıcılar ve değirmenciler de ucuz fiyatla satmak istemiyorlardı. Bunun üzerine muhtesibin bunlar üzerindeki baskıları artmış ve bir kısım satıcı ve değirmencileri de cezalandırmıştı. Halkın ise ekmeğin ve buğday satın almada kızgınlıkları artmış ve çarşılarına saldırmışlar ve fırınlarda ekmeğin yağmalanmışlardır. Fırınlara ekmeğin getiren hamalların

¹³¹ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 435; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 856; İbn Hacer, *İnbâ*, C.III, s. 281; Sayrafî, C.I, s. 427.

üzerinden ekmek yağmalanıyordu. Ancak satıcılar ve fırıncılar ellerinde bulunan mahsulleri piyasaya sürmekten çekindiler. Sultan Alaeddin İbn Tablavî'den fiyatların yeniden düzenlenmesini istemiş ve bu nedenle fiyatların kontrol altına alınması için narh konmuştur. Kahire'de durumlar iyice karışmış ve insanlardan bazıları birbirlerini katletmişlerdi. Bu ay içinde dört gün boyunca ortalıkta kargaşa hüküm sürmekte idi. Ekmeğin bir çöreğinin çeyrek dirheme satılması kararlaştırılmıştı. Değirmenciler ve fırıncılar bu karara karşı çıkmışlar ve bir kısmı İskenderiye'ye doğru gitmişlerdir. Ancak fiyatlara narh konması durumu düzeltemedi. Buğdayın fiyatı 120 dirheme, arpanın erdebi ise 60 dirheme fırladı. Çarşılarda ekmek dahi bulunamadı. Halk bu durumun sebebi olarak Kahire muhtesibi İbn Demamî'yi görmüştür. O da halktan korktuğu için üç gün dışarı çıkamamış ve evinde gizlenmiştir. Sultan Zâhir Berkûk ed-Demaminî'yi azlederek onun yerine Şemseddin Muhammed el-Mehanes es-Saidî'yi getirdi.¹³² Ancak bunun zamanında da durum iyileşmemiş, kıtlık ve pahalılık devam etmiştir. Makrizî "Onun günlerini kötülük ve çirkinlik içindeydi." diyerek karışıklığın ve kıtlığın devam ettiğini belirtmektedir.¹³³ 1396 yılı Nisan ayında halk toplanarak Sultan Zâhir Berkûk'tan yardım istediler. Onlar yiyecek bulamıyorlardı. Bunun üzerine Sultan Emir-i Hacib Alaeddin İbnü't-Tablavî'ye simsarları ve değirmencileri dolaşmasını emretti. Çünkü bunların ileri gelenlerinin muhtesib tarafından dövülmesi onların kızgınlıklarını artırmış, buğday ve diğer hububatların satışından kaçınmışlardı. Hacib bunların ekmeği çoğaltmalarını emretti. Bu duruma razı olar bu kişiler piyasaya bir miktar

¹³² İbnü'l-Furat, C.IX, s. 439-440; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 859-860; İbn Hacer, *İnbâ*, C.III, s. 281-282; Sayrafî, C.I, s. 427.

¹³³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 860.

buğday ve ekmeğ sürdüler.¹³⁴ Ancak açlığın ve kıtlığın çok artması sebebiyle ekmeği ve çöreği bulmak çok güçtü.

1396 yılı Kasım ayında Sultan Zâhir Berkûk'un Kahire muhtesibliğine Şerefeddin İbnü'd-Demaminî'yi tekrar getirdiğini ve Şemseddin Muhammed el-Mehanes'in tekrar azledildiğini görmekteyiz. 1396 yılı Aralık ayında Şerefeddin İbnü'd-Demaminî' tekrar Kahire muhtesibliğinden azledilmiş ve yerine Bahaeddin İbnü'l-Bercî getirilmiştir.¹³⁵ 1396 yılı Aralık ayında Kahire'de mahsul fiyatları şöyle idi: Buğdayın bir erdebi 40 dirhem altına inerek 28 dirheme kadar satılıyordu. Unun bir buttası 11 dirhem, ekmeğin 6 rıtlı bir dirheme satılıyordu. Ancak Kadı Bahaeddin İbnü'l-Bercî muhtesib olunca fiyatlarda bir artış görüldü. Buğdayın bir erdebi 36 dirheme, unun bir buttası 14 dirheme ve bir rıtlıdan az ekmeğ bir dirheme satılmaya başladı. Bunun üzerine halk onu uğursuz saydı ve muhtesib Sultana şikayet edildi. Çünkü Kahire'de fiyatlar hareketlenmiş ve mahsuller kıtlamıştı. Hatta insanlar ve çocuklar Kal'atü'l-Cebel'de sultanla görüşüp sonra şehre doğru gelen Bahaeddin el-Bercî'yi taşlamışlar ve o halkın kendisini linç etmesinden korkarak Emir-i Hacib Ebû Bekr b. Sunku'nun evine sığınmıştı. Halk Sultandan Şemseddin el-Mehanes'i istiyorlardı. Sultan da halkın bu isteğine boyun eğerek Bahaeddin el-Bercî'yi azledip onun yerine Şemseddin el-Mehanes getirildi.¹³⁶ Kahire'de durum yavaş yavaş normale dönmüş ve halk rahatlamıştı.

¹³⁴ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 440.

¹³⁵ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 455-457; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 872; İbn Hacer, *İnbâ*, C.III, s. 322.

¹³⁶ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 459; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 875; İbn Hacer, *İnbâ*, C.III, s. 322.

Ancak en ufak bir karışıklık anında fiyatlar yükseliyordu. Özellikle de Nil nehrinin durumuna göre fiyatlar belirleniyordu. 1397 yılı Ağustos ayında Nil'in suyunun taşması geciktiği için fiyatlarda bir hareketlenme görülmüş ve unun bir buttası 12 dirhem üzerine çıkmıştı.¹³⁷

Aynı sıralarda Suriye'nin Şam şehrinde de karaborsacılığın sebep olduğu bir kıtlık yaşanmakta idi. Bu kıtlık ve pahalılık Suriye'de 1397 yılı Mart ayında görülmeye başlamıştır. Önceleri kuraklık sebebiyle mahsul kıtlığı olmuş ve insanlar yağmur dualarına çıkmışlardır. Bu yüzden halk yağmur dualarına çıkmıştı. İbnü'n-Neşu Şam valisi Nasıreddin Muhammed'in tabilhanesinde görevli idi. Bu kişinin aslı simsardı. Mahsullerin ucuz olduğu zaman toplar ve biriktirirdi. O kara borsacıları ve mahsul satıcılarını kontrol ederdi. Ona müracaat etmeden kimse bir şey satamazdı. Şam'da pahalılık sebebiyle karışıklık çıkmıştı. Hatta bazı insanlar kıtlık sebebiyle burayı terk ederek başka yerlere göç etmişlerdi. Halkın İbnü'n-Neşu'ya karşı kızgınlığı artmış ve toplanarak ona saldırmışlar ve öldürmüşlerdir. Bu sırada naib Şam dışında bulunmakta idi. Şehre gelince durumu görmüş ve onu katledenleri cezalandırmak istemişti. Ancak Kadı buna engel olmuştur.¹³⁸ Aynı sırada ise Hicaz bölgesinde bir bolluk yaşanmakta idi.¹³⁹ Irak tarafında özellikle Bağdat'ta ise veba salgını vardı. Birçok insan bu salgın hastalıktan ölmekte idi. Aynı zamanda gıda maddelerinin fiyatları da artmıştı.¹⁴⁰

¹³⁷ el-Makrizî, es-Sülûk, C.III, K.II, s. 882.

¹³⁸ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 462; el-Makrizî, es-Sülûk, C.III, K.II, s. 877; İbn Hacer, İnbâ, C.III, s. 328-329; İbn İyas, s. 488.

¹³⁹ İbnü'l-Furat, C.IX, s. 463; İbn Hacer, İnbâ, C.III, s. 335.

¹⁴⁰ el-Makrizî, es-Sülûk, C.III, K.II, s. 829.

Sultan Zâhir Berkûk zamanında ortaya çıkan iç karışıklıklar ve kıtlık akabinde bir de veba salgınının yayıldığını görmekteyiz. 1397 yılı Kasım ayında Mısır'da veba salgını delta kısmında ortaya çıktı ve buradan Kahire'ye doğru yayıldı. Mısır ümerasından çoğu Said'e doğru gitmişti. Veba salgını oraya doğru uzanmış ve birçoğu hastalanmıştı.¹⁴¹ Meydana gelen bu veba salgını Mısır'ın kuzeyi, güneyi, doğusu ve batısına kadar yayılmış ve birçok insan bu veba salgınından ölmüştür. Bu konuda ayrıntılı bilgi veren İbn Hacer Askalanî, "Doğu ve batıda sıcaklık ve soğukla ölüleri defnedilememesine kadar ölümler vaki oldu. Bunun üzerine bir çukura 20 ceset defnediliyordu. Onlardan bir kısmı Nil nehrine atıldı. Bu durum üç ay devam etti. Bundan sonra Kahire'de şiddetli rüzgar esti. Yaşlı insanlar onun gibisini duymadıklarını söylediler. Onlar bu rüzgarın berka bölgesinden estiğini söylediler. Çünkü sarı toz Berka toprağına benziyordu."¹⁴² İbn Davut Sayrafî de benzer bilgiler aktararak Mısır'da birçok insanın bu veba hastalığından öldüğünü ve insanların bu ölüleri defnetmekten aciz kaldıklarını ve cenazelerin develerin üzerine yüklenerek bir çukura 20 kişinin gömüldüğünü hatta bir kısmının Nil nehrine atıldığını ve şehirlerin nüfusunun insanlardan boşaldığını ve birçok evin kapandığını belirtmektedir.¹⁴³

Sultan Zâhir Berkûk, 1399 yılında vefat etmiştir. Görüldüğü gibi onun zamanı karışıklık, ıstıraplar, çatışmalar, kıtlıklar ve veba salgınları içinde geçmiştir. Bu süre içinde Mısır halkı büyük felaketlerle

¹⁴¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 891; İbn Hacer, *İnbâ*, C.III, s. 372; Sayrafî, C.I, s. 472; Dols, *The Second Plague*, s. 169.

¹⁴² İbn Hacer, *İnbâ*, C.III, s. 397.

¹⁴³ Sayrafî, C.I, s. 472.

karşılaşmıştır. Yüksek pahalılık, gıda maddelerinin bulunamaması, açlığın ortaya çıkması ve bunun arkasından da veba salgını insanların üzerinde büyük tesir yapmıştır. Avam denilen halk tabakası yanında Memlûk askerleri, ümeradan ve alimlerden birçok insan bu salgın hastalıklardan hayatını kaybetmiştir. Ayrıca ümera arasında devam eden iç çekişmeler ve hakimiyet mücadelesi ile de kılıçla birçok insan ölmüştür. Bu karışıklık sırasında Mısır halkından çok kişi başta Suriye olmak üzere başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Sultan Zâhir Berkûk bir yandan da tabiî sebeplerden ortaya çıkan kıtlık ve veba salgını ile uğraşmıştır.

Özellikle onun saltanatının son beş yılı (1394- 1399) iktisadî ıstırapların yanında ülke içinde her türlü kötülüğün, zulmün, adam kayırmanın ve rüşvetin en son noktasına çıktığı günler şeklinde devam etmiştir. El-Makrizî, bu sırada hiçbir işin rüşvet verilmeden yapılmadığını, devlet görevlilerinden başta vezir, kadı, naibler olmak üzere buna meyl ettiklerini belirtmektedir. Özellikle büyük görevlerde rüşvet elde edilmekte idi.¹⁴⁴ Rüşvetle bir göreve gelen kişi kendisinin daha önce harcadığı parayı, halktan çıkarmaya çalışıyor ve bu nedenle başta çiftçiler olmak üzere birçok kişiye karşı zulmünü artırıyordu. Sultan da adamlarının ve yardımcılarının verdiği kararlara boyun eğmek zorunda kalıyordu.

1393 yılı büyük kıtlığının başlaması ile halk perişan olurken bir de idarecilerin baskıları ve tamahkarlıkları ortaya çıkmış, fakir ve yoksullara verilen sadakalar ve bahşişler azalmıştı. Sultan Zâhir Berkûk zamanında işler rüşvetle yürürken, onun ölümünden sonra da durum daha da karışmış ve ülke içinde ihtilaflar çıkmıştır. Baskı altında

¹⁴⁴ el-Makrizî, İgâse, s. 43.

yaşayan halk içinde büyük ayaklanmalar meydana çıkmış ve yollar eşkıyalar tarafından kesilmiş ve ülkede emniyet kaybolmuştur.¹⁴⁵

Ülke içinde Nil nehrine bağlı olarak meydana gelen kuraklık ve açlık tehlikesi halkı kahrederken bir yandan da idarecilerin kötü idareleri ve suiistimalleri ülkede iktisadî krizleri artırmakta idi. özellikle bu idarecilerden muhtesibin durumu dikkat çekicidir. Muhtesib o dönemde önemli bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. İktisadî durumun iyileşmesi veya kötüleşmesi muhtesible ilgili görülmüş ve sık sık halkın şikayetleri sebebiyle bütün her şeyin sorumlusu olarak o düşünölmüş ve görevinden azledilmiştir. Muhtesiblik görevi bu dönemde kaza ile sıkı sıkıya bağlı bir görevdi. Bu yüzden bazen kadılık ve muhtesiblik görevi aynı kişiye verilmekte idi. muhtesibler çarşı, pazar nizâmını bozan ve umumî ahlaka aykırı davranışlarda bulunanları yerinde ve anında muhakeme ederek davaları süratle neticelendirirlerdi. Muhtesib ve yardımcıları şehir sokakları ve çarşılarında dolaşırken ölçü ve tartıları, dükkanların temizliğini ve satılan nesnelere fiyat ve kalitelerini kontrol ederler. Halka ait olan yerleri devamlı kontrol altında tutarlar. Halkın aldatılmasına ve genel ahlakı bozanlara mani olurlar, suçluları cezalandırırlardı. Buna benzer hadiseler ve cezalandırmalar kaynaklarda çok geçmektedir.¹⁴⁶ El-Makrizî muhtesibin görevlerine işaret ederek şer'î ve fıkıh alimlerinin sözlerine uyması, şer'î kanunları dikkatli icra etmesi, çarşıların düzenini gözetmesi, dükkanların çıkıntısız olmasını ve gelip gidenlerin bir engelle karşılaşmaması, alışverişlerde dürüst davranılması, hileden kaçınılması, ağırlık ve uzunluk ölçülerinin kontrol edilmesi, satıcıların elbiselerinin temizliğine dikkat edilmesi,

¹⁴⁵ el-Makrizî, *İgâse*, s. 45.

¹⁴⁶ Koprıman, "Memlûkler", C.VII, s. 27-28.

sucuların kontrolü, hayvanlara fazla yük yüklenmemesi, çırakların dövülmemesi¹⁴⁷ gibi birçok işlere bakmanın muhtesibin görevi olduğunu belirtmektedir. Yine muhtesib gıda maddelerini gözetir ve insanlar herhangi bir durumda şikayetlerini ona yaparlardı. Fiyatları kontrol eder. Dirhemini kontrol edilmesi ve haksız yere değerinin düşürülmemesi ve müşterilerin zarar ettirilmemesi hep onun görevleri arasında idi.¹⁴⁸

Muhtesib görevi icabı, sanat erbapları ve insanlardan hediye almaktan kaçınması, rüşveti önlemesi ve kendisinin de rüşvet almaması gibi konulara da dikkat etmeli idi. Ancak bu Sultan Zâhir Berkûk zamanında da rüşvet alma ve haksız kazanç sağlama işlerine muhtesibler de karışmışlardır. Bunun örnekleri sık sık görülmektedir. 1396 yılında Kahire hisbesine Muhammed b. el-Bercî, malını kullanarak ve rüşvetle geçmişti ve bu işe layık bir kişi değildi. Muhtesib olur olmaz bu vazifeyi elde ederken yapmış olduğu harcamaları, zanaat sahipleri, simsarlar, karaborsacılar, tüccarlar ve diğer gruplardan toplama yoluna başvurdu. Buna bağlı olarak gıda maddeleri, ticaret mallarının durumu, çarşının denetlenmesi ve fiyatların kontrol altına alınması gibi mühim vazifeleri görmezlikten gelmiş ve bu sebeple fiyatlar aşırı şekilde yükselmiştir. Bu yüzden halk onu uğursuz görmüş ve muhtesiblikten azledilmesini istemiştir.¹⁴⁹ İbnü'l-Bercî hisbe vazifesini kullanarak yüksek kazançlar elde etmiş ve bu yüzden halk onu taşlamış ve yaralamıştı. İbnü'l-Bercî hisbe vazifesini kullanarak mal biriktiren tek kişi değildi. Daha birçok kişi bu göreve gelirken Sultana ve ümeraya bol miktarda para vererek muhtesibliğe atanıyor ve sonra da bu harcadığı

¹⁴⁷ el-Makrizî, *Hıttat*, C.I, s. 463-464.

¹⁴⁸ Ganim, s. 59.

¹⁴⁹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 872; Ganim, s. 60.

parayı halk üzerinden çıkarmak istiyordu. Bu sırada olayların içinde yaşayan ve bizzat şahit olan el-Makrizî 1398 yılında Temmuz ayında Şaban b. Muhammed el-Eserî'nin de aynı şekilde muhtesibliğe geldiğini işaret etmektedir.¹⁵⁰ Sultan Zâhir Berkûk zamanında hisbe görevine atanan birçok kişi rüşvetle ve malını kullanarak bu göreve atanmıştır.¹⁵¹

Sultan Zâhir Berkûk bütün gücünü bu felaketler sırasında iktisadi durumu düzeltmeye harcadı. Halkın şikayetlerini dinleyerek görevinde usulsüzlük yapan kişileri azletti. Hatta cezalandırdı. Fiyatların kontrol edilmesi ve narh konması için muhtesiblere emirler verdi. Kahire'de gıda maddeleri ve mahsul sıkıntısı görüldüğü zaman başka yollardan mahsul getirilmesini emretti. Devlete ait mahsul depolarının açılarak halka ucuz fiyatla buğday, arpa, bakla vs. hububatların ucuz fiyatla satılmasını sağladı. Fırıncılar, değirmenciler, simsarlar ve mahsul tüccarlarını toplayarak onların fiyatları indirmelerini sağladı.

Bu sırada durumu iyi olmayan yoksul ve fakirleri toplayarak onlara yiyecek ve ekmek dağıttı. Bunun için belli miktarda buğday ayırdı. Ayrıca sadaka ve bahşişlerini artırdı, altın ve gümüşten çok para dağıtarak onların sıkıntılarını hafifletmeye çalıştı. Ümerası ve diğer ileri gelen kişileri de kendisi gibi yapmaları konusunda teşvik etti. Ancak onun aldığı bütün tedbirler ve icraatlar tabii sebepler ve idarecilerin suiistimalleri sebebiyle tam bir başarıya ulaşmadı. Ülkede rüşvet ve adam kayırma artmıştı. Birçok idareci kendi vazifesini ve gücünü kullanarak servet biriktirmeye dalmıştı. Bunun yanında ülkede Memlûk ümerası arasında bitmek ve tükenmek bilmeyen siyasî kavgalar olmakta idi. Bir de bu iki sebepten başka ülkenin iki önemli meselesi

¹⁵⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 901.

¹⁵¹ Ganim, s. 61.

daha bulunmakta idi. Bunlardan birincisi Nil nehrine bağılı olarak ÷lkede kuraklığın hüküm sürmesi ve ziraatın fesada uğramasıdır. Bunun neticesinde de açlık ve kıtlık çekilmesidir. İkinci olarak veba salgınlarının görülmesidir. Bu salgınlardan fakir ve yoksullardan başka ümera ve zenginlerden de birçok insan hayatını kaybetmiştir. Ülke nüfusu azalmış ve köyler, nahiyeler ve şehirlerden insanlar boşalmış, ÷lkede hayat durmuştu. Çarşılarda alış veriş yapılamaz olmuştur. Devletin iktisadî yapısının sarsılmasına paranın ayarının düşmesini de katmak gerekir. Bu buhran zamanlarında özellikle satıcı kesim gümüş ve altın paranın haricinde kullanılan bakır paralara rağbet etmemiş ve ellerinde bakır fülus bulunan halk bu paranın alım gücünün düşmesi ve tedavülden kalkması yüzünden perişan olmuştur. Ancak bu dönemde el-Makrizî Sultanın aldığı önlemler sayesinde açlıktan kimsenin ölmediğini belirtmektedir.¹⁵² Ölenlerin çokluğu veba salgını ve çatışmalarda ölmüştür.

VIII. Ferec b. Berkûk Dönemi

Burcî Memlûklerin ikinci hükümdarı olan Nâsır Ferec zamanında (I. Saltanatı 20 Haziran 1399- 22 Eylül 1404, II. Saltanatı 28 Kasım 1405- 7 Mayıs 1412)¹⁵³ iktisadî buhranların artmasıyla Mısır sıkıntılara uğramış ve ÷lkede açlık ve veba yayılmıştır.¹⁵⁴ Burada biz Sultan Nâsır Ferec b. Berkûk'un birinci saltanat dönemindeki krizleri inceleyeceğiz. Yukarıda da açıkladığımız gibi Sultan Zâhir Berkûk zamanında iktisadî

¹⁵² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 853-856.

¹⁵³ Kopruman, "Memlûkler", C.VI, s. 542.

¹⁵⁴ Ganim, s. 62; Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 57-58; aynı yazar, *Selatini'l-Memâlik*, s. 165; Şehabeddin Tekindağ, *Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul, 1961, s. 176; Dols, *The Second Plague*, s. 169.

krizler, kıtlık ve veba salgını ülkeyi felakete sürüklemişti. Onun son zamanlarında bu felaketler biraz hafiflemiş, ancak onun ölümü ile oğlu zamanında bu afetler ve sıkıntılar daha da hızlanmış ve Mısır toplumu üzerinde tesirlerin artırarak göstermiştir. Zâhir Berkûk vefat ettiği zaman (1399) Kahire'de fiyatlar şöyle idi. Buğdayın bir erdebi 25 dirhem ve altında idi. Arpanın erdebi ise 15 dirhem ve altında idi. Onun defnedildiği gün buğdayın bir erdebi 40 dirheme kadar çıkmıştı.¹⁵⁵ El-Makrizî diğer kitabı İğâsetü'l-Umme bi-Keşfi'l-Gumme'de bu durumu şöyle anlatmaktadır: "Mısır'da fiyatlardaki normallik 801 yılı Şevval ayının yarısına kadar devam etti. (1399 Haziran ayı) Zâhir Berkûk'un ölümünün birinci günü buğdayın bir erdebi 30 dirhemdi. İkinci gün 40 dirhem oldu. 802 (1399) yılı sonlarında bütün malların fiyatları yükseldi ve buğdayın bir erdebi 70 dirheme kadar çıktı. Bu durum Nil nehrinin eksikliğinin devam ettiği 806 (1403/1404) yılına kadar devam etti. Kıtlık iyice arttı ve fiyatlar yükseldi. Buğdayın bir erdebinin fiyatı 400 dirheme kadar çıktı. Bütün yiyecek, içecek ve giyeceklerin fiyatları süratle yükseldi. Bunların yanında işçi ücretleri, bina işçileri, kumaş işçileri ve ziraat işçilerinin ücretleri de yükseldi. Buna benzer bir şey yakın zamanlarda olmadı. 807 (1404) senesinde Nil nehrinin suları yükseldi ve araziye yayıldı. İnsanlar araziye ekmek için tohum ihtiyacı duydular. Ancak tohumlar devlet ehli ve diğerlerinin elinde idi. İki önemli durum vardı. Bunlardan birincisi yiyeceklerin devletin tekeli altında olması ve onun insanlara ulaşmasının engellenmesi, ancak yüksek fiyat verenler hariç. İkincisi ise 806 yılında pahalılığın büyümesidir."¹⁵⁶ Makrizî'nin bu konudaki ifadeleri devam etmektedir. Özetle ülkede bütün bunların

¹⁵⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 982.

¹⁵⁶ el-Makrizî, *İğâse*, s. 42.

neticesi olarak musibetin büyüdüğünü, açlık ve soğuktan ülke halkının yarısına yakınının öldüğünü, 806-807 yıllarında (1403-1404) ölümlerin genelleştiğini ve hayvanlara kadar hepsinin öldüğünü ve onların yok olduğunu ve fiyatların en yüksek seviyeye çıktığını ve bir de bunlara ek olarak para düzeninin sarsıldığını belirtmektedir. El-Makrizî bütün bunların sebepleri olarak tedbirlerin kötülüğü, görüşlerdeki fesatlık ve devlet ehlinin bunun arkasında olduğuna işaret etmektedir.¹⁵⁷

Yukarıda el-Makrizî'nin anlattığı olayları ayrıntılı bir şekilde açacak olursak: Mısır'da Nâsır Ferec b. Berkûk zamanında iktisadî sıkıntının ortaya çıkmasının en önemli sebebi olarak ve çıkış noktası olarak tabii olmadığı görülmektedir. Ortaya çıkan mesele siyasî idi. Sultan Zâhir Berkûk ölünce onun vaziyetine uygun olarak oğullarından Ferec tahta geçirildi. Ancak Memlûk ümerası veraset sistemine inanmadıkları için bu cülusu pek kabule yanaşmıyorlardı. Bu yüzden ümera arasında mücadele şiddetlenmişti. Umumi olarak Sultan öldüğü zaman karışıklık ve kaos ortamı olacağından korkan halk yiyecek depolamak için piyasada bulunan malları almaya koşarlardı. Fırsatçılar da bu durumdan istifade ederek fiyatları artırırlardı. İşte bunda da öyle olmuştur.

1399 yılı Eylül ayında buğdayın bir erdebi 40, arpanınki 25, baklanınki 27 dirhemdi. Bir dinar 30 dirhemü'l-fıdda idi. Bir dinarü'l-İfrinti 25 dirhemdi.¹⁵⁸ Bu durum Nil nehrinin sularının eksilmesi ile daha da arttı ve 1399 yılı Ekim ayında buğdayın bir erdebi 40 dirhemden 60 dirheme arpa ve bakla ise 25 dirhemden 35 dirheme çıktı. Buna bağlı olarak bütün her şey pahalandı. Unun bir yükü (300 rıtlı) 100 dirheme, 4

¹⁵⁷ el-Makrizî, *İgâse*, s. 43.

¹⁵⁸ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 977; İbn İyas, C.I. K.II, s. 554.

ritli ekmek bir dirheme ve ekmeğin bir çöreği 1 dirhem (7 ukiyyesi) ve ayrıca suyun fiyatı da yükseldi.¹⁵⁹

1399 yılı Kasım ayında bu fiyat artışı devam etti. Nil nehri oldukça fazla azalmıştı. Hatta Bulak kıyısından batı yakasına yürüyerek gidiliyordu. Bu sebeple Kahire'de içme sularının pahalandığı görüldü. İnsanlar su satın alabilmek için birbirlerini eziyorlardı. Suyun tulumu 1,5 dirhemden 4 dirheme fırladı. Herkes Nil nehrine koşarak hayvanlarla su taşımaya başladılar ve büyük izdiham yaşandı. Buğdayın bir erdebi ise 70 dirheme kadar çıkmış ve sonra 50 dirheme inmişti.¹⁶⁰

Mısır'da karışıklık ve pahalılık bir türlü durdurulamıyordu. 1399 yılı Kasım ayı başından 1400 yılı Şubat ayına kadar Kahire'de durumlar iyice kötüleşti. İnsanlarda hastalıklar çoğaldı ve birçok insan salgın hastalıklardan ölmeye başladı. Fiyatlar aşırı şekilde yükseldi ve hayat adeta durdu. Hastalıkların artması ile meyve fiyatlarının yükseldiği görüldü. Ayvanın tanesi 10 dirheme armudun ritli ise 7 dirheme yükseldi. Suriye'den Mısır'a gelen yiyecekler kesildi. Ülkede karışıklık ve çatışmalar çoğaldı. İnsanlar karışıklık ve kıtlık olacağından korkuya kapıldılar. İdareciler arasında rekabet şiddetlendi.¹⁶¹ İbn Hacer Askalanî, Suriye bölgesinde de pahalılık ve kıtlık görülmeye başladığını zikretmektedir.¹⁶² Bundan önce Suriye'de büyük bir ucuzluk yaşanmakta idi. Hatta Mısır'a buradan bol yiyecek gönderiliyordu. İbn Davut Sayrafî 1398-1399 yıllarında başta Halep

¹⁵⁹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 982; İbn İyas, C.I. K.II, s. 554.

¹⁶⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 993; İbn Hacer, *İnbâ*, C.IV, s. 130; İbn İyas, C.I. K.II, s. 563.

¹⁶¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1003; İbn İyas, C.I. K.II, s. 572.

¹⁶² İbn Hacer, *İnbâ*, C.IV, s. 124.

olmak üzere büyük bir bolluğun yaşandığını ve arpanın bir mekkukunun 3 dirheme (7 Mısır vaybasından fazla), buğdayın bir mekkukunun da 10 dirheme satıldığına işaret etmektedir.¹⁶³ Kaynaklar Suriye bölgesindeki bu kıtlık ve pahalılığın sebebi olarak Timur'un buraya doğru saldırısını göstermektedirler. Bilindiği gibi Timur 1400 yılında kuzeyden Suriye'ye doğru inmiş ve önce Halep sonra Şam şehirlerini alarak buraları yağmalamıştı. Memlûkleri ağır bir yenilgiye uğratmıştı. Hatta halkın bir kısmı ile ileri gelen idareciler Suriye bölgesinden Mısır'a doğru göç etmek zorunda kalmışlardı.¹⁶⁴ Suriye'de kıtlık ve açlık başlamış ve birçok insan yiyecek bulamayarak ölmüştür.¹⁶⁵

Memlûk devleti içinde karışıklık ve kaos ortamı yükselmiştir. Ülkenin iktisadî yapısı sarsılmış ve fiyatlar yükselmiş ve pahalılık başlamıştı. El-Makrizî bu kıtlığın ve karışıklığın sebeplerini araştırarak ortaya koymuştur. Bu sebebler şöylece sıralanmıştır:

1. Memlûk ümerası arasında meydana gelen ihtilaf ve hakimiyet kavgası,
2. Bu dönemde Nil nehrinin noksanlığı ve buna bağlı olarak kuraklık başlaması, arazinin ekilememesi ve mahsul yetiştirilememesi neticesinde fiyatların yükselmesidir. Fırsatçıların ortaya çıkarak karaborsacılık yapmaları ve fiyatları alevlendirmeleri,
3. Açlık ve kıtlığın akabinde ölümlerin çoğalması ve insanların

¹⁶³ Sayrafî, C.I, s. 492.

¹⁶⁴ Koprman, "Memlûkler", C.VI, s. 515; Necdî, s. 412.

¹⁶⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1059; İbn Hacer, *İnbâ*, C.IV, s. 209; Yaşar Yücel, *Timur'un Orta Doğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları*, Ankara, 1989, s. 95-110.

bedenlerinin zayıflaması ve salgın hastalıkların özellikle de vebanın yaygınlaşması,

4. Ülke idaresinin kötüleşmesi, idarecilerin suiistimalleri, muhtesiblerin çarşı ve pazarları denetlemeleri ve piyasanın serbest bırakılmasıdır. Mahsul depolayan kişilerin çoğalması ve bunlara başta sultan olmak üzere idarecilerin göz yummasıdır.¹⁶⁶ Buna bağlı olarak paranın değer kaybetmesi ve ayrıca ayarı düşük fülusların piyasaya sürülmesidir.

Bu karışıklık ve kıtlık zamanlarında Kahire çarşıları sık sık kapanmakta idi. Satıcılar fırın ve dükkanların yağmalanmasından korktukları için buraları kapatarak evlerine çekilmekte idi. Aç kalan fakir ve yoksul insanlar bu işi devamlı tekrar etmekte idiler.¹⁶⁷ 1400 yılı Nisan ayında Nil nehrinin sularının azlığı sebebiyle karışıklık iyice arttı ve buna bağlı olarak paranın değeri düşerek fiyatlar yükseldi. Şiddetli bir de susuzluk başlamıştı. İnsanlar bu yüzden yağmur dualarına başladılar.¹⁶⁸

1400 yılı Ağustos ayında buğdayın bir erdebi 50 dirheme bulunamıyordu. Arpa ve bakla ise 30 dirheme yoktu. Pirincin bir erdebi 150 dirhemdi. Bir dinar altın para 30 dirhemü'l-fıdda bir ifrinti dinarı ise 29 dirhemü'l-fıdda idi.¹⁶⁹

Sultan Zâhir Berkûk döneminde olduğu gibi oğlu Nâsır Ferec zamanında da sık sık muhtesib değişikliği olduğu görülmektedir. 1399

¹⁶⁶ el-Makrizî, *İgâse*, s. 43-46; İbn Tagribirdî, *en-Nücum*, C.XI, s. 239.

¹⁶⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1018; İbn Hacer, *İnbâ*, C.IV, s. 132.

¹⁶⁸ İbn İyas, C.I, K.II, s. 585.

¹⁶⁹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1027; İbn İyas, C.I, K.II, s. 591.

Ağustos ayından 1400 yılı Nisan ayına kadar 9 aylık sürede 6 defa muhtesib değişikliği olduğu görülmektedir. Bu değişiklik sadece kahire muhtesibliğinde idi. Bu sırada Mısır'da dört muhtesib bulunmakta idi. Bunlar: 1-Kahire muhtesibi, 2-Mısır veya Fustat muhtesibi, 3-el-Vechü'l-Bahrî (Delta) muhtesibi ve 4-İskenderiye muhtesibidir.¹⁷⁰

1399 yılı Mart ayının 19'unda el-Makrizî Şemseddin Muhammed el-Mahanesî'nin yerine Kahire ve Muhtesibliğine atanmıştır. Bu atamayı Sultan Zâhir Berkûk yapmıştır.¹⁷¹ Makrizî, 1399 yılı Ağustos ayında onun azledilerek yerine Bedreddin Mahmud Aynî, Kahire muhtesibliğine getirildi.¹⁷² Aynî bu görevde uzun süre kalmayarak 1399 yılı Eylül ayında azledildi ve yerine Cemaleddin Ömer et-Tanbadî getirildi. O da uzun süre kalmamış ve iki ay sonra azledilmiş ve yerine bir kez daha Aynî atanmıştır. Ancak o, bu defa da bir aydan biraz fazla bu görevde kalmış ve tekrar azledilmiştir (1399 Aralık-1400 Ocak). Bu defa da Aynî'nin yerine el-Makrizî muhtesibliğe getirilmiştir. Makrizî de 1400 yılı Nisan ayının 6'sında azledildi ve onun yerine de Cemaleddin Muhammed b. Ömer Ali b. Arab malıyla yani rüşvetle muhtesibliğe atandı.¹⁷³ Bu muhtesib değişiklikleri tekrar edecektir. 1400 yılı Aralık ayında Mehanesî'nin yerine Bedreddin Mahmud Aynî'nin tekrar

¹⁷⁰ Bk. Ganim, s. 64 (Dipnot 4)

¹⁷¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 930; İbn Hacer, *İnbâ*, C.IV, s. 14.

¹⁷² İbn Hacer, el-Makrizî'nin H.801 yılı Zilkade ayında (Temmuz 1399) azledildiğini ve yerine Aynî'nin getirildiğini belirtirken İbn Tagrıbirdî ise, bu azlin ve tayinin H.801 yılı Zilhicce ayında (Ağustos 1399) olduğunu ifade etmektedir. Bk. İbn Hacer, *İnbâ*, C.IV, s. 33, İbn Tagrıbirdî, *Menhelü's-Sâfi*, C.I, s. 395-396.

¹⁷³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 970,977, 996, 999, 1013; İbn Hacer, *İnbâ*, C.IV, s. 33, 34, 97, 114, 131.

muhtesibliğe atandığını görmekteyiz.¹⁷⁴ Bundan önce Şemseddin Muhammed el-Mahanesî 1400 yılı Haziran ayının 6'sında et-Tanbabî'nin yerine hisbeye getirilmişti.¹⁷⁵

İşte diğer muhtesibliklerde de aynı benzer değişiklikler görülmekte idi. Bu kadar karışık ortamda Mısır'da iktisadî tedbirlerin sürekli olmaması, her muhtesibin ayrı ayrı uygulamaları ile istikrar sağlanamıyordu. Sık sık çarşı ve pazarlarda karışıklıklar meydana geliyor, fiyatlar yükseliyor ve kıtlık baş gösteriyordu. Bunun yanında salgın hastalıklar da eksik değildi.

Sultan Zâhir Berkûk zamanında Memlûk ülkesinde paranın düzeni iyice bozulmuştu. Mısır'da bu dönemde dinar ve dirhemle alışverişler devam etmekte idi. Ancak bir de bakırdan darp edilen fülus vardı. Sultan Ferec zamanından itibaren dinar ve dirhemle alışverişin iptal edildiğini görmekteyiz. Böylece tek muamele olarak fülusla yapılmaya başlandı. Altın fiyatları ise aşırı şekilde yükseldi. Gümüş ve altın ülkede çok azalmıştı. Bu sırada Timur tehlikesi Suriye ve Mısır'da başlayınca insanlar fülusla alışveriş yapmaz olmuşlar ve altın ve dinar haricinde kimse alışveriş yapmaz olmuştu. Bu zamanda mal alınırken veya satılırken beş fülus dirhem, bir gümüş dirhemle hesap edilirken artık fülus hiç hesaba katılmaz oldu. Bu yüzden ülkede karışıklık çıktı ve fiyatlar hızla yükseldi.¹⁷⁶

1403 yılının Ocak ayında Kahire'de fiyatlar hızla yükselerek buğdayın bir erdebi 70 dirheme ulaştı. Burada ilginç bir durum

¹⁷⁴ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1038; İbn Hacer, *İnbâ*, C.IV, s. 224.

¹⁷⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1017.

¹⁷⁶ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1049; İbn İyas, C.I, K.II, s. 613; Ganim, s. 66;

gerçekleşerek el-Makrizî'nin sözüyle "Mısır'da böyle bir durum daha görülmedi." Arpanın fiyatı buğdayı geçti ve fulün bir erdebi de 90 dirheme çıktı. Bir yük saman ise 50 dirheme çıktı. Arpanın fiyatının bu şekilde yükselmesi kaynaklarda açıklanmasa da özellikle savaş tehlikesi bu duruma yol açmış olabilir. Pahalılık bütün her şeye yansıdı ve 60 dirheme satılan Baalbek pamuğundan yapılan bir elbise 400 dirheme çıktı. 30 dirheme olan bir iç elbise 100 dirheme ve yünlü bahar elbisesi 300 dirhemden 1500 dirheme çıktı. Bütün satılan malların fiyatları aşırı şekilde yükseldi. İnek etinin bir rıtlı yarım dirhemden 2 dirheme çıktı.¹⁷⁷ Bu fiyat artışının sebebi Nil nehrinin suyunun eksikliği ve para düzeninin sarsılması idi. Bu fiyat artışları devam ederken sık sık muhtesib değişiklikleri de görülmektedir. 1403 yılı Şubat ayında bu pahalılık sırasında Muhammed b. Şaban Kahire muhtesibliğine atanmıştı. Fiyatların inmemesi ve halkın şikayetleri üzerine el-Emir Yeşbek ed-Devadar ona 40 değnek vurdurarak dövdürmüştür. Yine Kahire valisi de aynı akıbete uğramıştır.¹⁷⁸

1403 yılı Haziran ayında fiyat artışları devam etti ve buğdayın bir erdebi 95 dirheme, arpa 60 dirheme, bakla 80 dirheme ve pirinç ise 250 dirheme satılmaya başlandı. Bu sırada Suriye'de ise biraz rahatlık olmuş ve fiyatlar ucuzlamıştı.¹⁷⁹

1403 yılı Temmuz ayından itibaren Nil nehrinin suyunun azlığı sebebiyle fiyatlar hızlı bir şekilde yükselmeye başladı. Buğdayın bir

Necidî, s. 412.

¹⁷⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1100-1101; İbn Hacer, *İnbâ*, C.V, s. 82; Sayrafî, C.II, s. 162.

¹⁷⁸ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1102; İbn Hacer, *İnbâ*, C.IV, s. 81.

¹⁷⁹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1107.

erdebi 100 dirheme sonra 120 dirheme çıktı. İnsanlar pahalılığın ve kıtlığın kalkması için dualar yaptılar. 1403 yılı Ağustos ayında kuraklık iyice kendisini göstermeye başladı. Mısır arazisinin büyük çoğunluğu kuraklaştı ve bu sebeple kıtlığın artacağı endişesi insanları korkuttu.¹⁸⁰

1403 yıllarında Sultan Ferec zamanında Memlûk parası artık fülustu. Bir gümüş dirhem 2 bakır dirheme yani fülusa eşitti. Bir dinar 30 gümüş dirhemdi. Ancak bu durum sabit değildi. Sürekli bu para oranları değişmekte idi. Altının her miskali 150 dirhemü'l-fülusa, İskenderiye'de ise 300 fülusa yükselmişti. Bir gümüş dirhem 5 fülus dirheme kadar yükselmekte idi.¹⁸¹

1403 yılı Ağustos aylarında başlayan kuraklık neticesinde ülkede araziye ürün ekilememiş ve bunun neticesinde sadece Feyyum bölgesi hariç diğer yerlerde ürün elde edilemedi. Nil nehrinin sularının eksikliği devam ediyordu.

Ülkede kuraklığın neticesinde kıtlık baş gösterince sürekli dualar yapılıyordu. Kahire halkı Şeyhülislam Kadiyü'-Kuzâd Celaledin Abdurrahman b. el-Bulkinî öncülüğünde bu dualara çıkıyorlardı. Buğdayın bir erdebi 130 dirheme kadar ulaştı (yaklaşık 65 dirhemü'l-fıdda).¹⁸²

1403 yılı Eylül ayında kuraklık özellikle Mısır'ın önemli tarım arazisi olan güney Mısır'da Said bölgesinde iyice artmıştı. Said bölgesinin batısı ve doğusunda birçok arazi kurumuştur. Buğdayın fiyatı

¹⁸⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1111-1114; İbn Hacer, *İnbâ*, C.V, s. 134; İbn İyas, C.I, K.II, s.680.

¹⁸¹ el-Makrizî, *İğâse*, s. 71-72.

¹⁸² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1115; İbn İyas, C.I, K.II, s.681.

180 dirheme kadar yükseldi (yaklaşık 90 dirhemü'l-fidda). Arpa ise 100 dirheme (50 gümüş dirhem) yükseldi. Bu fiyatlar burada kalmayarak yükselmeye devam etti. Buğdayın bir erdebi 250 dirhemü'l-fulus (125 gümüş dirhem), arpa 230 dirhem (115 gümüş dirhem). Bu sırada Kahire hisbesine Muhammed b. Şaban azledilerek yerine el-Mehanesî getirildi. Bir süre sonra bu da azledilerek Kerimeddin Muhammed b. Numan el-Hay getirildi.¹⁸³

1403 yılı Aralık ayından itibaren Mısır'da açlık ve kıtlığın neticesinde hastalıklar artmaya başladı. Özellikle de veba genelleşti. Vebanın artması ve yayılmasında bu ayda esen şiddetli rüzgarlar da etkili oldu. El-Makrizî bu rüzgarın batıdan estiğini ve rutubeti artırdığını belirtirken İbn Hacer güneyden estiğini belirtmektedir. Bu rutubetli hava neticesinde insanlarda öksürükler ve sıtmal hastalıklar çıkmış ve sonra iyileşme olmuştur. Ancak kaynaklar bu rutubetli rüzgarın neticesinde çıkan öksürüklü ve sıtmal hastalıklardan kimsenin ölmediğini belirtmektedirler.¹⁸⁴

Ancak kış ayları sebebiyle şiddetli soğuklar meydana gelmiştir. Özellikle gıda maddeleri aşırı şekilde pahalalanmıştı. 1403 yılı Aralık ayında buğdayın bir erdebi 260 dirhem, 1404 yılı Ocak ayında 300 dirhem, Şubat ayında ise 400 dirheme kadar yükseldi. (Bu sırada iki bakır dirhem bir gümüş dirhem değerinde idi.) Kahire'de açlıktan ve soğuktan her gün 1.000'den fazla kişi ölmekte idi. Bu ölenlerin ortalıkta kalarak kokmaması için el-Emir Sudun el-Mardinî, Kadı el-Emir

¹⁸³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1115-1118; İbn Hacer, *İnbâ*, C.V, s. 135; İbn İyas, C.I, K.II, s.682.

¹⁸⁴ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1119; İbn Hacer, *İnbâ*, C.V, s. 136; İbn İyas, C.I, K.II, s.682.

Saadeddin b. Gurab el-Üstüdar, Emir Sudun el-Hamzavî ve el-Emir Nasıreddin b. Sungur el-Üstüdar Vakıfüt-Taraha'dan ve Maristan gelirlerinden yıkama, kefenleme ve defnetme işlerini yaptılar. Özellikle Saadeddin b. Gurab kendi malından her gün 200 kişiyi defnettiriyordu. Kaynaklar bu kişiyi yaptıklarından dolayı övmektedirler. İbn Gurab'ın evinin yanında gasilhane açıldı ve buradan her gün yıkanan cenazeler defnediliyordu. Safer ayının sonlarına kadar 12.700 kişi bu şekilde defnedilmiştir. Ayrıca bu rakama başka yerde ölenlerin dahil olmadığı belirtilmektedir.¹⁸⁵

Gerçekten görüldüğü gibi bu veba salgını oldukça etkili olmuş ve Mısır ülkesi bu salgınla sarsılmıştır. Kıtılığın neticesinde seri ölümler olmuş ve arkasından da veba salgını başlamıştır. Veba salgını ile beraber birçok ateşli ve öksürüklü hastalıklar da yaygınlaşmıştır.

1404 yılı Mayıs ayında pahalılık iyice yükselmişti. Olaylara bizzat şahit olan Makrizî, tavuk pazarında 10 tavuğun 1050 dirheme satıldığını, başka bir defada da 10 tavuğun 500 dirheme satıldığını ve kendisinin bizzat bunu gördüğünü ve iki tavuk satın almak istediğini ve bu iki tavuğun 74 dirheme satıldığının kendisine söylendiğini belirtmektedir. (bu sırada bir gümüş dirhem 3 fülus değerinde idi.)¹⁸⁶

1404 yılı Nisan ve Mayıs aylarında Merrisiye rüzgarları¹⁸⁷ esti ve sıcaklık arttı. Bunun arkasından sıcaklarla birlikte hastalıklar çoğaldı ve

¹⁸⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1119; İbn Hacer, *İnbâ*, C.V, s. 136; Sayrafî, C.II, s. 184-186; İbn İyas, C.I, K.II, s.685; Ganim, s. 69; Necidî, s. 415-416.

¹⁸⁶ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1122-1124.

¹⁸⁷ Merrisiye rüzgarları, el-Hamâsîn olarak bilinen bu rüzgar Mısır'da bahar mevsiminde eser ve güneyden kuzeye doğru sıcak nem getirir. Özellikle Said bölgesinde etkilidir. Bk. El-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, (Neşredeninin notu: 6) s. 1124.

yayıldı. Onun arkasından da ölümler oldu. Havada rutubet arttı. Ayrıca fiyatlar yükselmişti. Veba hastalığı yayıldı. Buna bağlı olarak hastalıklar için kullanılan itriyatların fiyatları arttı. Kavunun kantarı 800 dirheme, bir nilüfer çiçeği 1 dirheme, bir salatalık 1,5 dirheme yükseldi. Bu veba hastalığının Mısır'ın güneyindeki Said bölgesinde etkili olduğu görülmektedir. Burada ekinler kurumuş ve mahsul alınamamıştır. Bunun neticesinde açlık ve veba yayılmıştır. Kûs şehrinde 17.000, Asyot'ta 11.000 ve Hiv¹⁸⁸ şehrinde 15.000 kişi veba salgınından ölmüştür. Ayrıca bu ölenlere sayılamayanların da eklendiği zaman çok fazla olduğu görülür.¹⁸⁹

1404 yılı Haziran ayında Nil nehri oldukça fazla azalmıştı. Kahire'den Gize'ye nehirde yürüyerek geçilir olmuştu. Mısır diyarı bu geçen zaman içinde harap olmuş ve insanlardan boşalmıştı. Ümera arasında bitmek tükenmek bilmeyen kavgalar, iktisadî istikrarsızlık ve tabii sebepler ile ülkede açlık, kıtlık ve veba salgınları en son noktasına ulaşmıştı.¹⁹⁰ Bir yandan tüccar ve karaborsacıların kıtlık sebebiyle yüksek fiyatla satmak için buğday vs. gıda maddelerini saklamaları bir yandan da salgın hastalıklar halkın durumunu iyice kötüleştirmiştir. Özellikle ümera ve tüccarlar mahsulleri ellerinde tutuyorlar ve istedikleri fiyatla onu satıyorlardı. Bu sebeple halk büyük sıkıntılara göğüs germek zorunda kalmıştır. Fiyatlar başını almış gitmiş, ülkede koyunlar bitmiş ve

¹⁸⁸ Hiv: Mısır'ın Said bölgesinde eski bir şehirdir. Bk. El-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, (Neşredeninin notu: 2) s. 1126.

¹⁸⁹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1124; İbn Hacer, *İnbâ*, C.V, s. 136; İbn İyas, C.I, K.II, s.689; Ganim, s. 70-71.

¹⁹⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1127; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücum*, C.XII, s. 234-235.

etlerin fiyatları yükselmiştir.

1404 yılı Temmuz ayında Nil'in suları taşma seviyesine ulaşmış ve araziye su akmıştı. Ancak fiyatlarda istikrarsızlık devam etmekte idi. Özellikle bakır paranın alım gücünün düşmesi nedeniyle başta gıda maddeleri olmak üzere fiyatlar aşırı derecede yükselmiştir. İskenderiye'de bir miskal altın 200 dirhemü'l-fülusa, Kahire'de ise 110 fülusa ulaşmıştı. Altın ve gümüş para haricinde kimse alış veriş yapmıyordu. Bu sırada bir gümüş dirhem 3,3 bakır dirheme eşitti. Buğdayın bir erdebi 400 dirheme çıkmıştı. (yaklaşık 120 gümüş dirhem). Sonra 220 dirheme indi. Arpa ise 220 dirheme sonra 140 dirheme satılıyordu. Ancak hayvanların yok olması sebebiyle et fiyatlarının çok yüksek olduğu görülmektedir. Fiyatlarda nispeten görülen bu inme uzun sürmedi ve 1404 yılı Temmuz ayında nohudun bir erdebi 500, mercimek 800, buğdayın bir erdebi 400, bakla ve arpanın 320 dirhemdi. Bu sırada bir gümüş dirhem 4 fülus dirheme eşitti.¹⁹¹

Bu sırada Makrizî, Kahire'de bu yüksek fiyatlar sebebiyle dışarıdan buraya hayvan getirilerek satıldığına işaret ederek "Hicaz'dan bir deve 45 dirhemü'l-Kâmilîyeye (gümüş dirhem) satın alındı ve Kal'atü'l-Cebel altında deve pazarında 900 dirheme satıldı. Başka bir deve Hicaz'da 140 kamili dirhemine alındı ve Mısır'da 1200 dirheme satıldı."¹⁹² diyerek tüccarların çok yüksek kar sağladıklarına işaret etmektedir.

1404 yılı Kasım ayında fiyat artışları devam etmekte idi. Bu sırada bir altın dinar 100 fülus dirhemle sınırlandı. Bunun üzerine alış

¹⁹¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1130-1134; İbn Hacer, *İnbâ*, C.V, s. 194-195; Sayrafî, C.II, s. 195; İbn İyas, C.I, K.II, s.693.

¹⁹² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1134.

veriş durdu. Fiyatların inmesinden korkulduğu için kimse satış yapmıyordu. Nil'in suyu istenilen seviyeye çıkmamış ve ülkede kuraklık artmaya başlamıştı. Birçok arazi susuzluktan dolayı terk edildi. Ayrıca bider bulunamaması yüzünden çiftçiler acizliğe düştüler. Özellikle Said bölgesinde açlık kendini gösteriyordu. Kış ayları yaklaşmış, soğuklar artmıştı. Hem açlıktan hem de soğuktan çok kişi öldü. İnsanlar yiyecek bulmak için çocuklarını sattılar. Mısır'da açlık ve diğer hastalıklardan ölümler çok yükseldi.¹⁹³ Bütün bunların yanında devlet idarecileri arasında kavgalar ve mücadeleler had safhaya çıkmıştı.

Bu sırada paranın alım gücünü yükseltmek için birtakım ıslahatlar yapılmaya çalışıldı. Bu çalışmaların yürütücüsü el-Emir Yelboga es-Salimî fiyatların altına göre belirlenmesine karar vererek piyasayı kontrol etmeye çalıştı. Bütün malların fiyatları bakır fülusa göre değil, altına göre belirlendi. Ancak bu durum fiyatlarda bir düşüş sağlayamadı.¹⁹⁴

Devlet fiyatlara narh koydu. Buğdayın bir erdebi 200 dirhemü'l-fülus (bu sırada bir gümüş dirhem bir bakır dirheme eşdeğer yapıldı). Bu fiyat sınırlaması durumu biraz sakinleştirdi ve fiyatlarda inme oldu. Buğdayın bir erdebi 50 dirheme, hatta 100 dirheme kadar indi. Bu düşüşte 1405 yılı Nisan ayında yeni mahsullerine çıkmasının da büyük rolü oldu.¹⁹⁵

1405 yılının Ocak ayında İskenderiye bölgesinde açlık ve kıtlık iyice artmıştı. Açlık ve kıtlık sebebiyle İskenderiye'de insanların

¹⁹³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1135.

¹⁹⁴ Necidî, s. 417.

¹⁹⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1155; İbn İyas, C.I, K.II, s.715.

birbirlerini yedikleri görüldü. İnsanlardan bir kısmı buradan gemilere binerek başka yerlere göç ettiler. Bu pahalılık sırasında Kahire'de 500 dirhem değerinde olan bir iğdiş dana 7.000 dirheme, bir kaz 1.200 dirheme satılmıştır. Kıtık özellikle Delta kısmında etkili olmuştur. Buğdayın bir kaddehi 40 dirheme, arpanınki 30 dirheme, ekmeğin bir rıtlı 10 dirheme satılmakta idi. Etin bir rıtlı 60 dirheme kadar çıkmıştır. İskenderiye'de bir kaddeh buğday 30 dirheme, arpa 25 dirheme kadar yükseldi. Bir tavuk 50-55 dirheme satılmakta idi. Açlıktan çok ölümler oldu.¹⁹⁶

1405 yılı Mayıs ayında Yelboga es-Salimi fiyatları sınırlandırdı. Bir gümüş dirhem 6 fülusa mukabilken 4 fülusa indirdi. Altının bir miskalini 130 dirhemden 80 dirheme, bir ifrinti dinarını ise 60 dirheme indirdi. Bu durumda halk büyük sıkıntı duydu ve fiyatlarda artma görüldü.¹⁹⁷

1405 yılı Haziran ayında fiyatlar hareketlendi. Buğdayın bir erdebi 170 dirheme, arpa ve bakla ise 150 dirheme, inek etinin bir rıtlı 4 dirheme çıktı. Bu sırada bir gümüş dirhem yaklaşık üç bakır fülustu.¹⁹⁸

1405 yılı Temmuz ayında fiyatlardaki artış devam etti. Bu artışın nedeni fülusun gümüş ve altına karşı değer kaybetmesidir. Bu sırada bir gümüş dirhem 3 bakır dirheme eşti. Buğdayın fiyatı 220 (yaklaşık 74 dirhemü'l-fidda), bakla ve arpanınki 120 (40 dirhemü'l-fidda). Eylül ayında da artışlar devam etti.¹⁹⁹ Buğdayın fiyatı bu ayda 260 dirheme

¹⁹⁶ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1140.

¹⁹⁷ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1155; İbn Hacer, *İnbâ*, C.V, s. 219.

¹⁹⁸ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1170.

¹⁹⁹ İbn İyas, C.I, K.II, s. 737.

yükseldi. (65 dirhemü'l-fıdda) Daha sonra fülusun değer kaybı devam etti ve gümüş para değer kazanıyordu.²⁰⁰

Mısır'da bu durum meydana gelirken Suriye bölgesinde de Mısır'daki kadar olmasa da pahalılık ve kıtlık olayları görülmekte idi. Özellikle Timur tehlikesi sırasında burada panik çıkmış ve fiyatlar artmıştı. Hatta açlıktan ölenler dahi olmuştu. 1400 yılı Ocak ayında Şam'da bir gıraya buğday (3 Mısır erdebi) 750 dirhemü'n-nukraya satılırken, bunun Mısır'daki değeri 1.500 bakır dirhemdi.²⁰¹ Mısır'da pahalılık Suriye'ye göre bir kat daha fazla idi.

Sultan Ferec b. Berkûk'un I. Saltanatı ümera arasındaki rekabet yüzünden onun tahttan çekilmesi ile 22 Eylül 1405 yılında sona erdi. Yerine kardeşi Abdülaziz b. Berkûk getirildi. Ancak 69 gün sonra Ferec b. Berkûk tekrar sultan ilan edildi.²⁰² Onun ikinci saltanatı yıllarında da karışıklık, pahalılık ve kıtlık devam etti. Ancak I. Saltanat dönemindeki kadar fazla değildi.

Görüldüğü gibi Sultan Ferec b. Berkûk'un I. Saltanatı sırasında Memlûk devletinde iktisadî, siyasî ve tabii sebeplerde büyük felaketler yaşanmıştır. Ümera arasında bitmek tükenmek bilmeyen mücadele sırasında meydana gelen kaos ortamında iktisadî istikrar sağlanamamıştır. Bir de ülkenin doğusunda ortaya çıkan Timur tehlikesi siyasî karışıklıkları artırmıştır. Bunlara ilave olarak Nil nehrinin düzensiz akışı ve taşma zamanlarında araziye yeterli suyun akmaması Mısır ziraatının düzenini bozmuş ve aşırı pahalılık meydana gelmiştir.

²⁰⁰ Necidî, s. 419.

²⁰¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1120.

²⁰² Kopruman, "Memlûkler", C.VI, s. 515-516.

Özellikle kıtlık sebebiyle gıda maddelerinin saklanması ve yüksek fiyatla satılması nedeniyle açlıktan ölümler olmuş ve salgın hastalıklar ülkede yayılmıştır. Bunun neticesinde ülke felakete sürüklenmiştir. Bu iktisadî ıstıraplar içinde ülke idaresi bozulmuş ve rüşvet artmıştır. Öyle ki devlet idaresinde rüşvetle iş yapılmayan müessese kalmamıştır. En fazla rüşvetin döndüğü yer ise muhtesiblik vazifesi olmuştur. Ümera ve tüccarların etkisi altında kalan muhtesibler çarşılarda fiyatları suni olarak yükseltmişler ve sık sık muhtesib değişiklikleri bu yüzden olmuştur. Devlet piyasayı kontrol etmek için sık sık fiyatları sınırlandırmış ancak bakır para yüzünden bu kontrol sağlanamamıştır. Sultan Ferec b. Berkûk zamanında gümüş ve altın para ile muamelenin kaldırılması ve sadece bakır dirhemlerin kullanılması fiyatların artmasında büyük rol oynamıştır.²⁰³

Mısır ülkesinin İskenderiye'den Said'e, doğudan batıya kadar bu krizler sırasında yıkıma uğradığı ve harap olduğu görülmektedir. El-Makrizî özellikle H.806-807 ve 808 senelerinde (M.1403-1405) Mısır diyarının halkının üçte birinin açlık ve diğer sebeplerden dolayı yok olduğunu belirtmektedir.

²⁰³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K.III, s. 1135; aynı yazar, *İğâse*, s. 42.

ALTINCI BÖLÜM

KRİZLERİN, KITLIKLARIN VE VEBA SALGINLARININ DEVLET VE TOPLUM ÜZERİNDEKİ ETKİ VE SONUÇLARI

I. Devletin Tutumu

Eyyubîler ve Memlûkler zamanında ülke iktisadî sistemi bozulunca açlık ve veba salgınları başlamış, başta Sultan ve ileri gelen idareciler olmak üzere birtakım çözüm yollarına, çarelere ve halkın sıkıntılarını hafifletme yollarına başvurmuşlardır. Bu çözüm yolları ve projeler, insanlar üzerindeki felaketin getirdiği hüznün ve sıkıntıları bir nebze ferahlatmıştır. Devletin bu felaket zamanlarında aldığı önlemler; açlık çeken insanlara yiyecek ve para dağıtmak, fiyatların düşmesi için narh koymak, salgın ve açlıktan ölenlerin cenazelerinin defnedilmesini sağlamak, diğer vilayet ve ülkelerden gıda maddeleri ithal etmek ve kıtlık çekilen yerlere bu gıda maddelerini göndermek, karaborsacılar ve mahsul tekalcileri ile uğraşmak, halka tohum dağıtmak, setleri kanalları tamir etmek gibi birtakım çareler aranmıştır.

Eyyubî hükümdarı Sultan Âdil zamanında meydana gelen açlık ve veba salgınları sırasında devletin halka yardım için harekete geçtiği görülmektedir. Sultan Âdil, fakirleri varlıklı insanların üzerlerine dağıtmış ve 12.000 kişinin geçimini de kendi üzerine almıştır. Sultan bu fakir insanlara ve yoksullara karınlarını doyuracak kadar yiyecek dağıtımını yapmıştır. Sultanı örnek alan diğer Eyyubî ileri gelenleri de Sultan gibi yapmışlardır.¹ 1198-1202 yılları arasında Mısır'da meydana gelen tabii afetlerden olan kıtlık ve veba salgını çok yıkıcı olmuştu. Bu açlık ve veba salgını binlerce insanın ölümüne neden olmuş ve ölenlerin

¹ el-Makrizî, *İgâse*, s. 31; Ebu Şâme, s. 20.

cenazelerini defnedecek insan kalmamıştı. Sultan bu işi de üzerine almış ve kaynakların ifadesine göre 220.000 ölünün cenazesinin yıkanması, kefenlenmesi ve defnedilmesi masraflarını kendi özel parası ile karşılamıştır. Bu musibet esnasında insanları katlederek onların etlerini yiyenleri de en ağır şekilde cezalandırmıştır. Sultan Âdil'in aldığı önlemlerden biri de halka özel depolardan ucuz fiyatla mahsul satışını emretmesidir.²

Sultan Zâhir Baybars zamanında 1264 yılında Mısır'da meydana gelen ve üç ay devam eden kıtlık esnasında Sultan Melik Âdil gibi yapmış ve fakirlerin sayılarını tespit ettirmiş ve onların bir kısmının geçimini kendi üzerine alırken diğer bir kısmını da ümeraya dağıtmıştır. Sultanın başvurduğu tedbirlerden biri de fiyatların sınırlandırılması yani narhtır. Ancak alınan bu karar fiyatları ucuzlatacağı yerde daha da hareketlendirmiştir. Bu sebeple 1264 yılında fiyatların sınırlandırılması tedbiri başarısız olmuş bu yüzden Sultan bu kararını iptal etmiştir. Sultan bunlara ek olarak Kahire'de her gün aç, yoksul ve fakirlere camilerde yemek dağıtmıştır.³ Sultan Baybars'tan sonra gelen Memlûk sultanlarının da buna benzer davranışlar içinde olduğu görülmektedir.

1294-1296 yılları arasında Sultan Âdil Ketboğa zamanında da fakir ve yoksullara iyi muameleler yapıldığı görülüyor. Her gün belli miktarda fakirlere ekmek ve yiyecek dağıtılmıştır. Bu yiyecekler o insanların hayatlarını devam ettirmelerini ve açlıktan ölmelerini

² Ebu Şâme, s. 20; el-Makrizî, *İgâse*, s. 31; İbn Aybek ed-Devadar, C.VII, s. 149; İbn Fırat, C.IV, K.2, s. 207; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s. 156.

³ Baybars el-Mansurî, *Tuhfe*, s. 52; aynı yazar, *Zubde*, C.IX, s. 104; Nüveyrî, C.XXX, s. 376; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.II, s. 507-508; Aynî, C.I, s. 376; Muhammed Cemaleddin Sururî, *Devletü'z-Zâhir Baybars*, Kahire, 1960, s. 154.

engellemeye yöneliktir.⁴

Kıtlık ve veba salgınları sırasında devletin aldığı önlemlerden biri de sık sık halk üzerinden alınan vergilerin azaltılması veya tamamen iptal edilmesidir. Memlûk sultanları bunu sık sık uygulamakta idiler. Yine Sultan Zâhir Berkûk zamanında devam eden kıtlık esnasında Sultan hiç kimsenin borcundan dolayı cezalandırılmamasını ve hapsedilmemesini istemiştir. Ayrıca bu kıtlık ve açlık zamanlarında hapishanelerdeki mahkumların salıverildikleri görülmektedir.⁵

Kıtlık zamanında devletin fiyatları yükseltenler ve mahsulleri kasıtlı olarak saklayanlarla çok ciddî şekilde mücadele ettiği görülmektedir. Nil nehrinin eksikliği veya kuraklık sebebiyle kıtlık olacağı endişesine kapılan halk çarşılarında gıda maddelerini satın almak için koşuşurlardı. Bu durumdan istifade etmek isteyen mahsul karaborsacıları harekete geçerek kazançlarını artırmak gayesiyle dükkan ve depoları kapatmakta ve fiyatların yükselmesini beklemekte idiler. 1336 yılında Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun zamanında böyle olmuştur. Sultan, ümera ve karaborsacıların zorla mahsul satmalarını gerçekleştirmiş ve ayrıca Kahire'de ihtiyacı karşılamak için Suriye'den buğday vs. hububatların getirilmesini sağlamıştır. Böylece iç piyasa dengelenmiş, fiyatlar inmiş ve halk rahat etmiştir.⁶ Kahire'de buğday ve diğer hububatlar muhtesiblerin kontrolü altında değirmenlere ve fırınlara ucuz fiyatla satılmış ve buralardan da halka ucuz olarak dağıtılmıştır. Bu karara karşı çıkanlar kim olduğuna bakılmaksızın

⁴ Kasım Abduh Kasım, *Selatini'l-Memâlik*, s. 175; Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 72; Aşur, *Asrû'l-Memâlikî fi Mısır ve's-Şam*, s. 338; Ganim, s. 37.

⁵ Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 76.

⁶ el-Makrizî, *İgâse*, s. 36-40; Ganim, s. 42.

cezalandırılmıştır.⁷ Sultan ülke içinde gösterdiği tutumunu uzak vilayet ve şehirlere de uygulamıştır. 1322 yılında Mekke'de kıtlık çıkması ve buranın idarecilerinin başvurusu üzerine Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun, Mekke'ye buğday göndermiştir. Ayrıca Hicaz halkının da vergileri kaldırılmıştır.⁸ Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun zamanında Mısır'ın iktisadî bakımdan kalkındığı ve önemli çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Bu sebeple onun uzun saltanat yıllarında birçok kıtlık ve veba salgınları görülmesine rağmen onun aldığı tedbirler Mısır halkının kalbinde iyi bir yer edinmiş ve kendisinden sonra oğullarına itimat edilerek sultan olmalarına sempati ile bakılmıştır.⁹

Bu örnek davranış ve tedbirler Eyyubîler ve Memlûkler zamanında kıtlık ve veba salgınlarında uygulanmıştır. Devlet iktisadî tedbirler, paranın durumunu düzeltmek, ucuz mal satmak, karaborsacılarla mücadele etmek gibi icraatlar yanında toplumun ahlak yapısını düzeltmek, kötü alışkanlıklardan onları uzaklaştırmak, kıtlık ve vebanın kalkması için dualar yapmak ve ibadetleri artırmak gibi birtakım içtimaî tedbirlere de başvurmuştur. Kıtlık ve veba salgınları zamanında sadaka ve bahşişler artırılmıştır. Sebebinin bilinmediği çağlarda veba gibi salgın hastalıklar değişik görüşlerle açıklanmaya çalışılmış, önlenmeleri hususunda maddî manevî birtakım yollara başvurulmuş, bazı tedbirler alınmaya gayret edilmiştir. En geri topluluklarda bu hastalıklar kötü ruhların etkisine bağlanmış ve bunu uzaklaştırmak için çareler denenmiştir. Bu sebeple din adamları ön plana çıkmış ve onların

⁷ Kasım Abduh Kasım, *Selatini'I-Memâlik*, s. 176.

⁸ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.I, s. 235.

⁹ Muhammed Cemaleddin Sururî, *Devletü Benî Kalavun*, Kahire, 1948, s. 281-286; Kazım Yaşar Koprıman, "Memlûkler", C.VI, s. 491.

öncülüğünde yapılan dualarla musibetlerden kurtulma hedeflenmiştir.¹⁰ Eyyubî ve Memlûkler zamanında başta Sultan ve idareciler olmak üzere halk kıtlık ve vebanın toplum üzerinde Allah'ın bir cezalandırması olduğuna inanmakta idiler. Nil nehrinin sularının azlığı sebebiyle de aynı duygulara kapılırlar ve Sultanın emri ile suyun seviyesinin yükselmesi için Allahu tealâyâ yalvarırlar ve dua ederler, oruç tutarlardı. Devlet bunun yapılması için halkı teşvik etmekteydi.¹¹ Veba hastalığı çıktığı zaman bugünkü manada ilaç tedavisi, vebalı bölgelerde karantina teşkilatı gibi modern önleyici metotlar uygulanamadı. Sadece bazı itriyat çeşitlerinden hasta olanlara ilaç tedavisi olarak uygulandığı görülmektedir.¹² Kıtlık ve veba salgınları çıktığı zaman o dönemdeki anlayış bu hadiselerin temeli ve sebebi bilinmeden kaderden olduğu anlayışı vardı. Bu asrın özelliği bu idi. Sadece İslâm dünyasında değil bu asrın Orta Çağ Avrupa'sında da tabii afetlerin karşısında ciddi tedavi ve giderici önlemler almadan bir cezalandırma olarak düşünülmekte idi.¹³ Bu sebeple hem doğuda yani İslâm dünyasında hem de Batıda yani Hristiyan dünyasında vebaya karşı çare ve tedavi metotları birbirine benzemekte idi.¹⁴

¹⁰ I.H. Unat, s. 6; Flinn, *Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba*, s. 26; Süheyl Ünver, "Türkiye'de Veba (tâûn) Tarihçesi Üzerine, *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı*, V/18 (1935), 78; aynı yazar "Mezar Taşlarında Veba ve Tâûna Ait Kayıtlar", *Dirim*, XL/11-12 (Kasım-Aralık 1965), s. 270; F.Ş.Ank, s. 31 .

¹¹ Aşur, *Müctemiyü'l-Mısri*, s. 218.

¹² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.I, s. 55; İbn İyas, C.I, K.II, s. 689; Ganim, s. 40; Kasım Abduh Kasım, *Selatini'l-Memâlik*, s. 159.

¹³ Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 67.

¹⁴ F.Ş.Ank, s. 31.

Kıtlık ve veba salgınları olduğunda ahlakın bozulması, fesadın artması, günahkarlığı çoğalması gibi düşüncelere kapılan idareci ve halk dine dört elle sarılıyor ve kendilerini affettirebilmek için ve bu musibetlerden kurtulabilmek için dualarını ve ibadetlerini artırıyorlardı. Ayrıca fesat ve kötülük yuvaları olarak adlandırılan haşhaş mahzenleri, içki depoları ve içilen yerlere saldırılar yapılmakta idi. Kapatılan bu mekanlar musibet zayıfladığı veya geçtiği zaman tekrar açılmakta ve eski işlevlerini yerine getirmekte idi.¹⁵ Özellikle Memlûk tarihinde böyle uygulamalar çok fazladır. Sultan Zâhir Berkûk zamanında 1387 yılında Nil nehri taşma seviyesine çıkmamış ve iktisadî sıkıntı baş göstermişti. Sultanın Naibi el-Emir Seyfeddin Sudun'un içki içilen ve satılan yerlere saldırılmasını emrettiği ve 1.000 cere içkinin Kal'atü'l-Cebel altında döküldüğü görülmektedir. Kahire'de içki içilen yerlerin ve mahzenlerin ortadan kaldırılmasından sonra haşhaş satılan ve saklanan yerlere hücum edilmiş ve ele geçirilen bu maddeler yok edilmiştir. Genellikle Mısır'da içki içilmesi ve yapılması sebebiyle Kıptilerin üzerine saldırılar yapıldığı görülüyor.¹⁶

Bu yasaklara ek olarak bir de kadınların gündüzleri ve geceleri çarşılarda, caddelerde ve yollarda örtü kurallarına uymadan dolaşmalarının engellenmesi idareciler tarafından yapılan uygulamalardan biriydi.¹⁷

Devletin uyguladığı metotlardan biri de başta sultan olmak üzere fakirlere ve yoksullara iyi davranılması, hayır ve hasenatın artırılması, sadaka dağıtımı ve bahşişlerin bolca verilmesinin teşvikidir. Kriz

¹⁵ Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 68.

¹⁶ İbn Fırat, C.IX, s. 9; Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 71.

¹⁷ Kasım Abduh Kasım, *Selatini'l-Memâlik*, s. 179.

vakitlerinde halk yağmur duasına çıkmaya çağrılır ve belli bir yer belli edilirdi. Bu ya bir cami ya da çölde bir yer olarak kararlaştırılırdı. Bu dualara bazen sultan da katılıyor veya onun naibi katılır. Büyük bir alimin öncülüğünde çıkılan bu dualara her gruptan insanların katıldığını görmekteyiz. Kadı, ümera, ulema, fakihler, şeyhler, tekke ehli, sofiler, mektep çocukları, kadın erkek bütün halk, hatta Hıristiyanlar ve Yahudiler ve onların çocukları da bu dualara katılırlardı. Bu dualar birkaç kez tekrar edilir ve günlerce oruç tutulurdu.¹⁸

Bu kıtlık ve veba salgınlarında ulemadan yani din adamlarından oluşan bir meclis toplanır, orada müşavere yapılır ve musibete karşı alınacak önlemler tartışılırdı. Bu önlemler yukarıda da bahsettiğimiz gibi Allahu Tealaya dua ve ibadetlerin artırılması, sadaka ve ihsanların çoğaltılması, içki içilen ve satılan yerlerin kapatılması, kadınların edebe aykırı şekilde dolaşmalarının yasaklanması ve eğlence yerlerinin kapatılması gibi kararlar alınırdı.¹⁹

Sultan ve idarecilerin Kahire'de problemler büyüdüğünde burayı terk edip bir eğlence ve dinlenme yeri olan Kahire'ye yakın Siryacus'a çekildikleri görülüyor.²⁰ Sultanın oraya gitmesi ile durum daha da karışmakta ve halkın sıkıntıları artmakta idi. Bazen halktan ileri gelenler ve ümera da veba salgınından kendilerini veya çocuklarını korumak için bazı tedbirler aldıkları görülüyor. Onlar veba salgınları sırasında çocuklarını bu felaketten korumak için uzak yerlere göndermekte

¹⁸ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, s. 218-219; en-Nücum, C.VI, s. 206-208.

¹⁹ Kasım Abduh Kasım, *Selatini'l-Memâlik*, s. 180.

²⁰ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.I, s. 70.

idiler.²¹ 1258 yılında Suriye'de meydana gelen ve büyük ölümlerin olduğu veba salgını sırasında Eyyubî Meliklerinden Nasır Davut b. Melikü'l-Muazzam, Şam'ı terk ederek bir köye çekilmiş ancak orada veba salgınından kurtulamayarak ölmüştür.²²

Kıtık ve veba salgınları sırasında devletin uygulamalarından biri de çarşı ve pazarların kontrol altına alınması idi. Özellikle bu konuda muhtesibin görevi ön plana çıkmaktaydı. Bu kişinin esnafı kontrol etmesi ve fiyatları denetlemesi gerekiyordu. Ancak özellikle de Memlûk devletinin Çerakesi asrında bu vazife iyice dejenere olmuş ve rüşvetle malıyla bu makama atanan kişilerin haksız uygulamaları çarşı ve pazardaki istikrarı bozmuş ve pahalılığa neden olmuştur. Sultan halkın şikayetleri ve istekleri doğrultusunda bazen bütün her şeyin sorumlusu olarak muhtesibi veya başka bir idareciyi görevden almış veya onu cezalandırmıştır.²³ Ancak çarşı pazarın kontrol edilmesi ve fiyatlara konan narhın uygulanması kolay bir şey değildi. Bu yüzden çoğu zaman bu tasarruflar başarısızlıkla sonuçlanır ve pahalılık kıtlık daha da şiddetlenirdi.

Devlet tekelci ümera, mahsul tüccarı ve karaborsacılar ile rekabetinde başarılı olabilmesi için mahsul depolarında muhafaza ettiği gıda maddelerini kontrol etmesi ve oraları devamlı dolu tutması gerekmekte idi. Mahsul depolarının boşalması veya azalması halinde anında fırsatçılar ortaya çıkar ve piyasayı hareketlendirirdi.

²¹ Kasım Abduh Kasım, *Selatini'l-Memâlik*, s. 181.

²² İbn Aybek ed-Devadar, C.VIII, s. 36-37; İbn Kesîr, C.XIII, s. 380-38; Aynî, C.I, s. 198; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, s. 786.

²³ Ganim, s. 52-53; Kasım Abduh Kasım, *en-Nîl*, s. 74.

Meydana gelen iktisadî krizler yani kıtlık ve veba salgınlarında başta Sultan ve ümera olmak üzere ileri gelen kişiler daha az etkilenirlerdi. En fazla sıkıntıya uğrayan, açlık ve veba salgınlarında telef olan halktı. Çünkü ülke ekonomisi ve serveti genellikle ümeranın elinde idi.

Binek ve yük hayvanları ile ineklerde meydana gelen salgınlarda devletin bu hayvanların boğazlanmasını yasaklaması dikkat çekicidir. Özellikle Mısır'da etkili olan hayvan vebaları kümes hayvanları, küçük ve büyük baş hayvanların sayılarını azaltarak önemli ekonomik zararlara neden olmuştur. Bu hayvanların azalması nedeniyle ziraî hayat felç olmakta ekim yapılamamakta ve hasat zorlaşmaktadır. İşte bu nedenle Sultan veya onun yardımcılarının, bu hayvanların korunması için birtakım önlemler aldıkları hatta başta Suriye olmak üzere diğer yerlerden Mısır'a hayvan getirme politikası güttükleri görülmektedir.²⁴

II. Toplumun Günlük Hayatı Üzerindeki Etkileri

Bir yandan ümera ve ileri gelenler arasındaki rekabet nedeniyle sıkıntılara maruz kalan ve büyük zararlara uğrayan halk, diğer yandan da ortaya çıkan kıtlık ve veba salgınları ile perişanlığa sürüklenmiştir. El-Makrizî, kendi döneminde Mısır toplumunu yedi kısma ayırmıştır: 1. Devlet idarecileri; 2. Tüccarlar; 3. Satıcılar genellikle seyyar satıcılar; 4. Çiftçiler; 5. İlim tahsil edenler; 6. Meslek sahipleri, işçiler; 7. Fakir, yoksul ve dilenciler.²⁵

Bu bahsedilen gruplar içinde özellikle ilk üç kısım hariç gerisi

²⁴ Aynî, C.I, s. 138.

²⁵ el-Makrizî, İğâse, s. 72-73.

kıtlık ve açlık tehlikesine en çok maruz kalan ve yıkıma uğrayan kesimdir. Başta Sultan ve ümera olmak üzere muhakkak en ayrıcalıklı sınıf olan devlet ehli, krizlerden en az etkilenen kesimdi. Bunların büyük çoğunluğu kıtlık zamanlarında servetlerini daha da artırmakta idiler. El-Makrizî, felaketlerin ve musibetlerin çıkmasında bu grubun fesatlık içinde olmaları, rüşvet ve haram şeylere el uzatmaları, paranın ayarıyla oynamalarını göstermektedir.²⁶ Tüccar ve satıcı grubun da durumu diğerlerine göre kısmen daha iyiydi. Bunların malları boldu. Bunlar kıtlık ve felaket zamanlarında mallarını ve servetlerini artırmakta idiler.²⁷

Çiftçilere gelince kuraklık ve kıtlık zamanının en fazla zarara uğrayan ve felakete sürüklenen kesimi bunlardı. Arazinin sulanmasının azalması, ekin yapılamaması ve bunun sonucunda başlayan kıtlık bu çiftçilikle uğraşan köy halklarını telef etmekte idi.²⁸

İlim tahsil eden fakih ve talebeler ise genellikle Sultanın veya ileri gelenlerin ihsanları ile geçinirlerdi. Bu kıtlık zamanlarında onların da durumu zayıflıyordu.²⁹

İşçiler, zanaatkarlar, hamallar vs. insanların çoğu da bu kıtlık ve salgınlarda ölmekteydi.

Son grubu oluşturan fakir, yoksul ve dilencilere gelince onların da çoğunluğu açlık ve soğuktan çok acı çekmekte ve ölmekteydi.³⁰ El-Makrizî'nin Mısır toplumu için yapmış olduğu bu tasnif Suriye halkı için

²⁶ el-Makrizî, *İgâse*, s. 74.

²⁷ el-Makrizî, *İgâse*, s. 74.

²⁸ el-Makrizî, *İgâse*, s. 74-75.

²⁹ el-Makrizî, *İgâse*, s. 75.

³⁰ el-Makrizî, *İgâse*, s. 75.

de geçerliydi. Eyyubiler zamanında da durum böyleydi, hatta bugün de aynı şeyin söz konusu olduğu söylenebilir.

Yukarıda sınıflandırması yapılan Mısır ve Suriye toplumunun hayat şartları, adı geçen ülkelerde siyasî ve iktisadî istikrar sağlandığı zaman bir ölçüde düzelirdi. Bu ülke halkları Sultan ve ümera arasındaki mücadele, rekabet, entrikalar ve gizli iç çekişmeler içinde yaşıyorlardı. Diğer bir ifadeyle onlar seyirci durumda idiler. Bir sultan öldüğünde ve katledildiğinde üzüyorlar ve ağlıyorlar, diğer birinin tahta çıkışıyla seviniyorlar ve şehri süslüyorlardı.³¹

Açlık ve veba hastalığının toplum üzerinde korku, acı, hüznün ve ölüm hislerini uyandırmakta idi. Onlar bu felaket zamanlarında hayatlarından ve geleceklerinden endişe ederlerdi. Bu durum tabii ki insanın yaratılışından kaynaklanırdı. Gıda maddelerinin azalması, pahalalanması ve bulunamaması bunların çaresiz kalmalarına neden olurdu. Bu zamanlarda sultanın ve ümeranın da sadaka, bahşiş ve ihsanları azalırdı. Onların yardımı ile geçinen halk ne yapacağını şaşırırdı.

Kıtlığın ortaya çıkması ile çarşılardaki dükkan ve fırınlarda başta ekmek olmak üzere gıda maddeleri bulunmaz olur ve satıcılarda buğday, bakla gibi halkın en önemli günlük yiyecek maddeleri satılmaz olurdu. Suriye ve Filistin'de yağmurların yağmaması kıtlık ve açlığın habercisi olarak görülürken³², Mısır'da Nil nehrinin 16 ziraya çıkmaması açlığın ve kıtlığın belirtisi idi.³³ Böyle durumlar olduğunda derhal

³¹ Kazım Yaşar Koprman, "Memlûkler" DGBİT, C.VI, s. 499-495.

³² Ali Seyyid Ali, el-Kudüs, s. 219.

³³ el-Makrizî, İgâse, s. 41.

insanlar arasında sıkışma, izdiham, panik ve korku başlar ve insanlar derhal çarşılarına koşarak yiyecek, içecek gibi günlük hayatlarını devam ettirecek, ailelerinin günlük yemek ihtiyaçlarını karşılayacak şeyleri bulmak için hücum ederlerdi.³⁴ Ancak halkın panik içinde olduğunu gören fırıncılar, dükkan sahipleri ve tüccarlar bu durumdan istifade ederek kazançlarını ve karlarını artırma yoluna giderlerdi. İnsanoğlunun bu hali ve tutumu günümüzde de benzer şekildedir. Para kazanma hırsı ve zengin olma hevesleri böyle felaket günlerinde hemen akla gelir ve fırsatı değerlendirenler bugünkü tabirle kısa zamanda “köşeyi dönerler”di.

Pahalılık ve kıtlık zamanlarında halk buğday, un, ekmek vs. şeyler bulabilmek için dükkan ve fırınlarda izdihama sebep olurlar, hatta bir ekmek alabilmek için bu yolda ezilerek ölürlendi. Açlık onların hayatlarını ortaya koyacak kadar nefislerini etkilerdi. Bazen gece yarısına kadar fırınların önünde beklerlerdi. Çoğu zaman bu hedeflerine ulaşmadan düşünceli bir şekilde evlerine dönerlerdi. Evde onu bekleyen çocuklar hayal kırıklığına uğrarlardı. Satıcılar çoğu zaman mallarının yağmalanmasından korktukları için dükkanlarını kapatırlardı. Özellikle Kahire'de bu yağma ve hırsızlık olayları sık sık görülmekte idi. İnsanlar açlıktan fırınlardan ekmek yağmalarlar, hatta fırına un, hamur getirilirken biri fırından ekmek götürürken bunlar yağmalanırdı. Vali veya diğer görevliler bunları engellemek için fırınlarda sopalı bekçiler görevlendirirler, bu bekçiler ekmeği yağmalayan insanların kafalarına, bedenlerine sopaları indirdikleri halde insanlar açlığın acısından sopanın etkisini duymaz ve ekmek kapmak için mücadelesine devam

³⁴ Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 57.

ederdi.³⁵

Kıtlık zamanlarında Kahire'ye özellikle güney kısımdan gemilerle buğday vs. mahsuller getirilirdi. Bu durum her zaman mümkün olmazdı. Nil nehrinde çok sayıda korsan bulunmakta idi ve çok zaman gemiler yağmalanmaktaydı. Bu yüzden can güvenliği olmayan gemiciler bu yolu kullanmazlardı.³⁶ Güvenli zamanlarda gemiler Kahire'de Bulak sahiline yanaşırlardı. Ancak kıtlık zamanlarında halkın bu gemileri yağmalamasından korkan tüccarlar nehrin limana uzak bölgelerinde gemilerini durdururlardı. Bu gemilerden mahsul satın almak isteyen insanlar küçük kayıklarla oralara hareket ederlerdi. Bazen bu yarış anında birbirlerinin sandallarına çarparlar ve onlardan bazıları devrilir ve insanlar can verirlerdi. Gemilere ulaşmaya çalışan sandallar üzerindeki çoluk, çocuk, kadın ve erkekler bu kargaşa anlarında hayatlarını kaybetmekte idiler. Bu mücadelede onlardan bazıları bir şeyler bulurlar, bazıları da elleri boş geri dönerlerdi.³⁷

Kıtlık zamanlarında açlığın tesiri ile halk eline ne geçerse yedi ve onun için önemli olan karnının doyması idi. Aç kalan insanlar tarlalara çıkıp buldukları yeşillikler yiyorlardı. Bu karışık durumda bazı satıcılar ve fırıncılar ekmeğin içine başka şeyler katıyorlar ve ekmeği siyahlaştırıyor, küspe gibi oluyordu. İnsanlar bu kara ekmeği yemekten çekinmiyorlardı.³⁸

Açlık ve kıtlık zamanlarında açlığın tesiri ile insanoğlu

³⁵ el-Makrizî, *İğâse*, s. 33-39.

³⁶ Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 58.

³⁷ Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 58.

³⁸ Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 58.

vahşileşiyor ve kendi cinsinin etini dahi yemekten çekinmiyordu. Bu, mübalağa gibi görünse de kaynaklarda tarihî bir hakikat ve inkar edilemez bir gerçek olduğu görülmektedir. İnsanoğlu kedi, köpek, eşek, katır, at gibi eti yenmesi yasak olan hayvanların etlerinin yenmesi bir tarafa kendi öz evlatlarının, komşularının, evlerine çağırdıkları misafirlerin veya tabiplerin etlerini yemekten kendilerini alıkoyamamışlardır. Aynı zamanda açlığın tesiri ile çocuklarını satmaktan çekinmiyorlardı. Değeri yüksek olan ev gibi taşınmaz emlaklerini yiyecek satın almak için çok ucuza satıyorlardı. Eyyubî Sultanı Âdil zamanında devam eden büyük kıtlıkta (1198-1202), Sultan Âdil Ketboğa zamanındaki kıtlık ve veba salgınında (1294-1296) ve daha birçok açlık hadiselerinde insanların kokmuş cesetleri, hatta birbirlerini yedikleri sıkça tekrar edilmektedir. İnsanların açlığın tesiri ile sokaklarda çocukları, kadınları ve erkekleri kaparak evlerine götürdükleri, onları boğazlayıp yedikleri görülmekte idi. Bu sebeple gündüzleri Kahire ve diğer şehirlerde kimse dışarıya çıkamamakta ve herkes gizlenmekte idi. Birçok insan türlü entrikalar ile sevdikleri birini evlerine çağırıyorlar ya da hastayı tedavi ettirmek için tabibi evlerine çağırıyorlar ve onu boğazlayıp yemekten çekinmiyorlardı. Hatta bazı zamanlar kedi, köpek gibi hayvanların etleri çarşı ve pazarlarda satılırdı. Devlet bu durumu engellemek için sık sık önlemler almaya çalışmış ve böyle yapanları cezalandırmıştır.³⁹

Kıtlık ve açlık zamanlarında paranın alım gücü düşer ve fiyatlar aşırı şekilde artardı. İnsanlar ellerinde bulunan para ile bir şey alamazlardı. Çünkü bu felaket zamanlarında altın ve gümüş haricindeki

³⁹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s. 159; İbn Aybek ed-Devadar, s. 149; Ganim, s. 28-29; Kasım Abdüh Kasım, *en-Nil*, s. 58-59.

paralarla kimse mal satmak istemezdi.⁴⁰

Açlık ve veba salgınları sırasında insanlar sadece bunlarla değil başlıca sıkıntılarla uğraşmak zorunda kalıyorlardı. Bu zamanda yağma, hırsızlık gibi hadiseler daha sık görülmekte idi. Köyler ve şehirlerde bozguncular sık sık görülürdü. Özellikle Eyyubîler ve Memlûkler zamanında bedevî Araplar mahsulleri yağmalıyorlar, sürüleri alıp götürüyorlardı. Bu Arapların yaptığı hareketler Mısır'ın dahilî ve iktisadî durumu üzerinde olumsuz tesirler yapmakta idi.⁴¹

Açlık ve vebanın ikisinin birlikte görüldüğü zaman Mısır ve Suriye toplumunda daha fazla felaketler ve sıkıntılar olmakta idi. Açlığın sonucu olarak veba salgınları çıkmakta idi. Bu iki felaket genellikle birlikte görülmekte idi. Bazen de veba salgını sonucunda açlık görülebilirdi. Veba salgını sırasında toplu ölümler ve üretici sınıfın yok olması kıtlığa ve açlığa neden olabilirdi.⁴²

Pahalılık, kıtlık ve veba salgınları olduğu zaman toplum ne yapacağını şaşırıyor, içtimaî durum bozuluyor, alış veriş, eğlence ve sevinçler kayboluyor. Kara veba olduğu zaman olmuştu. Bu süre içinde evlenenler, eğlenenler görülmemişti.⁴³ Tarihî kaynaklar o zamanki felaket anlarını "halkın durumlarının durması" şeklinde ifade ediyorlardı.⁴⁴ Şiddetli veba salgınları olduğu zaman binlerce insan

⁴⁰ el-Makrizî, *İgâse*, s. 66-72.

⁴¹ Kazım Yaşar Koprıman, "Memlûkler", C.VII, s. 30; Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 61.

⁴² Kasım Abduh Kasım, *Selatini'l-Memâlik*, s. 161.

⁴³ Aşur, *Asrû'l-Memâlikî fî Mısır ve's-Şam*, s. 133.

⁴⁴ Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 65.

ölmekte idi. Ölenlerin defnedilmesinden insanlar aciz kalmakta idi. Kaynaklar bu durumu açıkça ifade ederler. Cesetler günlerce çarşılarda, sokaklarda, yollarda, evlerde vb. yerlerde kalmış ve kokmuştur. Devlet yani Sultan ve idareciler, halkın bu işten aciz kalması üzerine cenazelerin ücretsiz defnedilmesini ilan etmişlerdir. Hatta Memlûkler zamanında camiler, medreseler ve zaviyeler gibi müesseseleri yapmak için müesseseler kurulurken, fakir ve yoksulları korumak için de vakıflar kurulmuştur.⁴⁵

Memlûkler zamanında önceki devletlere nazaran vakıfların amaçlarının daha da arttığı görülmektedir. Bu amaçlardan biri de, o devirde meydana gelen tabii hastalıklardan veba salgınlarında ölen insanların yıkanması, kefenlenmesi ve defnedilmesi idi. "Vakıf'ut-Tarha'a"lar bu amaçla kurulmuşlardı. İlk defa bunlardan birini Sultan Zâhir Baybars inşa etmiştir. El-Makrizî, Sultan Zâhir Baybars'ın kurduğu bu vakfın Kahire'de mezarlıkların yanında olduğunu ve faydalı bir müessese olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁶ İbn Tagribirdî yine Sultan Baybars'ın Kahire'de yabancı, fakir ve sahipsiz ölülerin yıkanması, kefenlenmesi ve defnedilmesi için bir vakıf kurduğuna işaret etmektedir.⁴⁷ Orta Çağ boyunca Kahire'de binlerce fakir ve evsiz barksız insanlar yaşamakta idi ve en fazla bu kesim açlık ve veba salgınlarından etkilenmekte idi. Bunların kıtlık ve salgınlardan etkilenmeleri ve ölmeleri ile onların cenazelerini kaldıracak güçleri yoktu. İşte kurulan bu vakıflar toplumun önemli bir meselesini

⁴⁵ Muhammed Muhammed Emin, *Evkâtü'l-Hayatü'l-İctimaiyye fî Mısır (1250-1517/ H.648-923)*, s. 104.

⁴⁶ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.II, s. 638.

⁴⁷ İbn Tagribirdî, C.VII, s. 160.

halletmiştir. Bu vakıflardan ayrı olarak bazı insanlar da ölümlerin defnedilmesi, tabut yapılması ve cenazelerin taşınması işlerine yardımcı olmuşlardır. Sultanlar da bu işe öncülük etmişler, ölümlerin yıkanması için yıkama yerleri, cenaze namazlarının kılınması için musalla taşları yapılmış ve bunlar için de vakıflar inşa edilmiştir.⁴⁸

1348-1349 yıllarındaki kara veba zamanında Suriye ve Mısır'da her tarafı kaplayan salgın sırasında binlerce insan ölmüş ve bunların cenazelerini kaldırmaktan insanlar acizliğe düşmüşlerdir. Bu yüzden cesetler yıkanmadan, kefenlenmeden çukurlara doldurulmuş veya Nil nehrine atılmıştır. Kara veba sadece Mısır ve Suriye için değil bütün Asya, Avrupa ve Afrika toplumları için de bir yıkım olmuştur. Kara veba sırasında feryadın ve ağıtın yükselmediği ve ölünün çıkmadığı ev kalmamıştı. Suriye ve Mısır'ın birçok şehir ve köyünü bu veba salgını harap etmişti.⁴⁹ Sadece insanlar değil bütün kara, dağ, deniz hayvanları ve kuşlar da bu vebadan etkilenmişti.

Bu büyük veba salgınları ve kıtlıklarda toplumun psikolojik durumları bozulmuş, delirenler ve çıldıranlar çok olmuştur. Veba mikrobu bir kişiye bulaştığında onun evinde bulunan herkes aynı akıbete uğramaktan kurtulamıyordu. Anne, baba ve kardeşlerinin öldüğünü gören ve sıranın kendisine geleceğini anlayan kişinin ne gibi bir ruh hali içinde olduğunu tespit etmek çok güçtür. Ancak kaynaklardan bize ulaşan bilgilerle onu tahlil edebiliyoruz. Vebaya yakalanan kişiler dükkanlarını kapatıyor, arkadaşları ile vedalaşıyor, kefenini hazırlıyor, mezarını kazdırıyor ve eve gelip ölüyor. Bu insanlar kendi kaderlerine teslim oluyorlardı. Veba salgınları sırasında

⁴⁸ Muhammed Muhammed Emin, s. 105.

⁴⁹ Aşur, *Asrû'l-Memâlikî fi Mısır ve's-Şam*, s. 132.

insanlar ölüm korkusu sebebiyle mala, mülke önem vermiyorlar; hayır için onları dağıtıyorlar, fakirlere veriyorlardı. İnsanlar bu zamanda kendilerini daha fazla dine vermekte ve ibadetlerini artırmakta idi. Böylece günahlarının affedileceğini düşünmekte idiler.⁵⁰ Devletin ve ümeranın teşviki ile halk büyük dualara çıkarlar ve ibadet ederlerdi. Nil nehrinin sularının yükselmesi, yağmurların yağması veya vebanın kalması için yapılan büyük dualara Mısır ve Suriye halkının hepsi katılırdı. Yani Müslüman, Hıristiyan, Yahudi ayrımı olmaksızın her kesimden insan bu sıkıntı ve felaketten kurtulma ümidiyle ilan edilen bu törenlere iştirak ederlerdi. Bu törenlerde insanlar olabildikleri ölçüde sade elbiseler giyerler, yanlarına küçük çocuklarını alırlar ve gayet mütevazı hal içinde olurlardı. 1354 yılında yapılan duada böyle bir hal içinde idiler. Duanın yapılacağı yerde minber kurulur, büyük bir caminin hatibi veya kadiyü'l-kudat hutbe okurdu. Sonra namaz kılınır ve hatibin yapmış olduğu dua halk tarafından tekrar edilirdi. İnsanlar günahlarını ortaya koyarlar, itiraf ederler ve tövbe ederlerdi. Bu şekilde yapılan dualara çok kalabalık gruplar katılırdı. Ağlamalar, feryatlar ve figanlar yüksek sesle yapılırdı.⁵¹ 1348 yılında kara veba sırasında ünlü seyyah İbn Batuta Şam'da yapılan bu dualardan birine şahit olmuştur. Seyyah bu duayı teferruatıyla bize anlatmaktadır. Bu duaya Müslümanların ellerinde Kur'an, Yahudilerin Tevrat ve Hıristiyanların da İncil'le katıldıklarını belirtmektedir.⁵²

Eyyubîler ve Memlûkler dönemlerinde meydana gelen kıtlık ve vebalarda bu dualar hep tekrar edilirdi. Başta el-Makrizî ve asrın diğer

⁵⁰ Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 58; Aşur, *Asrû'l-Memâlikî fî Mısır ve's-Şam*, s. 133.

⁵¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s. 219.

⁵² İbn Battuta, *Rihletü'l-İbni Batuta*, Tallal Harb, Beyrut, 1992, s. 118.

müellifleri olmak üzere insanların bu duaları tabii afet ve musibet olduğunda acizlikten yaptıklarına işaret etmektedir. Yine eğlence yerlerinin kapatılması, şarap içenlerin engellenmesi gibi icraatlar insanlar zorluk içinde kaldıklarında hatırlanıyordu. Durum eski haline döndüğünde yani felaket sona erdiği, açlık kalktığı ve hastalıklardan kurtulduğunda insanlar tekrar önceki hallerine dönüyorlardı.⁵³ Yapılan dualar ve seslenişler genellikle kıtlığın veya vebanın kalkması için Allah'a yalvarışlardı. Hatip tarafından okunan dualara halk da katılırdı. Bu dualardan biri şöyle idi: "Ya Allah, hayırlarını çıkar, Ya Allah hüznlerini kaldır, Ya Allah hastalıkları uzaklaştır, Ya Allah bizim için sema bereketini indir, Ya Allah dünya bereketinden bizi faydalandır, Ya Allah ziraatı bizim için bereketlendir..."⁵⁴ şeklinde bu dua uzayıp gitmektedir. Yapılan duada da görüldüğü gibi insanlar sıkıntılarını ifade ederek Allah'tan yardım istemektedirler. Kıtlik ve veba salgınları sırasında Kahire, İskenderiye, Şam, Kudüs vs. şehirlerde büyük camilerde toplanan halk Kur'an-ı Kerim okur, namaz kılar vs. dualar ederdi. Kıtlik ve vebanın kalkması için oruç tutarlardı. Bu dualar ve ibadetler musibetten kurtuluncaya kadar devam ederdi.

Bazen kıtlık zamanlarında halk Sultanın veya naibinin huzuruna çıkarlar, onlardan yardım isterlerdi. Kıtlığın veya pahalılığın olmasında etkili olan kişiyi, genellikle bu muhtesip olurdu, şikayet ederlerdi. Genellikle halk, Kahire'de Kal'atü'l-Cebel altında toplanır ve Sultanın gönderdiği adamına şikayetlerini iletirlerdi. Bazen bütün her şeyin müsebbibi olduğunu zannettikleri muhtesibe saldırırlar ve onu

⁵³ Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 69.

⁵⁴ Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 69-70. (Bu eserdeki dua için bk.es-Suyutî, *Kevkebü'r-Ravda*, varak 147-149 Mahdut. Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye.)

yaralarlardı. Sultan Zâhir Berkûk zamanında 1395 yılında muhtesip halkın şiddet ve saldırısından korktuğu için üç gün süreyle evinden çıkamamıştı.⁵⁵ Halk bazen Sultana büyük ümit bağlar ve Sultan ülke dışında olduğu zaman görülen kıtlıklarda onun şehre gireceği anda her şeyin normale döneceğini zannederlerdi.⁵⁶

Salgın hastalıklardan korunma yolları şimdiki manada bilinmiyordu. Veba olan yerlerde karantina uygulanması söz konusu değildi. Halk hastalık zamanlarında özellikle meyvelere çok ilgi gösteriyor ve bu yüzden sulu yazlık meyveler; nar, armut, kavun, ayva vs. meyvelerin fiyatları aşırı şekilde artıyordu. Bunun yanında şehirlerde attarların satışları da aşırı şekilde yükseliyordu. Birtakım kuru baharatlar karanfil, nilüfer vs. çiçeklere ilgi gösteriliyordu. Ayrıca veba salgınları sırasında tabiplere çokça müracaat edildiğinden onların ücretleri de artıyordu. Bunun yanında şiringa yaptırmak, kan aldirmek gibi tıbbi uygulamalar da yapılıyordu. Ayrıca vebayı kırmak için kırmızı renkli yakutla süslü elbiseler de giydirilmekte³ idi.⁵⁷ Türk tıp tarihçisi Süheyl Ünver, Orta Çağda veba salgınlarına karşı kına tedavisinin de uygulandığını belgelemektedir.⁵⁸ Ancak bu yapılan tedavi metotları basit ve işe yaramıyordu.

Kıtlık ve açlık zamanlarında yardımlar, bağışlar ve zenginlerin verdiği paralarla geçinen insanlar çok zor durumda kalıyordu. Çünkü bu zamanlarda ümera ve zenginlerin cimrilikleri artar ve kıtlığın uzun

⁵⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K, II, s. 860.

⁵⁶ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.III, K, III, s. 825.

⁵⁷ İbnü'l-Verdî, *Risaletü'n-Neba*, s. 186.

⁵⁸ A.Süheyl Ünver, "Türk Tıp Tarihinde Veba Hastalığına Karşı Kına Tatbiki", *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, C.II, No: 7, 1938, s. 1-3.

sürmesinden endişelenerek yiyecekleri vermekten kaçınırlardı. Başta Kahire olmak üzere şehirlerde çok sayıda yoksul, işçi, hamal vs. insan toplulukları yaşardı. Felaket ve musibet zamanlarında bunların hayatları tehlike içinde kalırdı. Bunlar arasında hırsızlık ve yağmacılık hareketleri çok görülürdü. Ayrıca bu insanlardan önemli bir kısmı da dilenerek ve yardım toplayarak geçimlerini sağlardı. 1245-1246 yılları arasında Suriye'de devam eden büyük kıtlık zamanında İbn Kesîr, dilencilerin durumunu şöyle anlatmaktadır: "Fakir insanlar yollara düşüp öldüler. Ondan bundan bir lokma yiyecek dilenmeye başladılar. Kepek satın alıp ıslatarak yemek için önce bir dirhem dilenmeye, sonra onu bulamazlarsa bir fülus dilenmeye başladılar."⁵⁹ Sadakaların, bağışların azalması ile zor durumda kalan halkın yaşayışı zorlaşmakta idi. Bu sebeple yoksul, fakir, gariban, miskin ve sefil insanlar kıtlık zamanlarında kendilerine verilen yardımlar azalınca şikayetlerde bulunuyorlardı. Bazı zamanlarda da zenginler kıtlık zamanlarında bütün servetlerini yoksullar için harcamakta idi.⁶⁰

Mısır halkı kıtlık ve veba salgınları çıktığı zaman bunu bazen başlarında bulunan idarecilerin özellikle de Sultanın durumuna bağlamışlar ve onu uğursuz saymışlardır. 1394-1396 yılında meydana gelen kıtlık ve veba salgınında Sultan Âdil Zeyneddin Ketboğa'nın Moğol asıllı olmasından dolayı felaketin başlarına geldiğine inanmışlardır.⁶¹ Yine 1308-1309 yıllarında Sultan Baybars Çeşnigîr zamanında meydana gelen kıtlıkta sultanı ve onun vezirinin uğursuzluğu nedeniyle Nil nehrinin taşmadığına inanmışlar ve sultanın

⁵⁹ İbn Kesîr, C.XIII, s. 315.

⁶⁰ Ganim, s. 38-39.

⁶¹ Aşur, *Asrû'l-Memâlikî fî Mısır ve's-Şam*, s. 110-111.

uğursuzluğu ile ilgili şarkılar söylemişlerdir.⁶²

Kıtlık ve veba salgınlarında köyler şehirlere göre daha fazla etkilenmekteydi. Şehirli halk, Sultanın, ümeranın veya zenginlerin yardım etmeleri sebebiyle durumu kurtarabilirdi. Ancak köylerde yaşayanlar kendi kaderlerine terk ediliyor ve onlara yardım eli uzanmıyordu. Sultan ilk olarak başkentin imdadına koşuyor ve oradaki durumu rahatlatmaya çalışıyordu. Birtakım sosyal müesseseler ve hayır kurumları da şehirlerde idi. Ayrıca tüccarlar ve dışarıdan mal getiren kişiler mallarını satabilmek için insanların daha kalabalık olduğu yerlere gelirlerdi. Kıtlık ve açlık gibi iktisadî buhranlar zamanında çiftlik ve köylerdeki halkın şehirlere doğru göç ettiğini görmekteyiz. 1198-1202 yıllarındaki açlık sırasında Mısır'da köy ve çiftliklerde yaşayan halkın büyük çoğunluğu ölmüştü. Buralarda yaşayan insanların bir kısmı başka yerlere göç etmişler ve köyler insanlardan boşalmıştı.⁶³ El-Makrizî veba sırasında çiftçi halkın ölmesine, açlık sebebiyle yiyecek bulmak bahanesiyle şehirlere geldiğine ve idarecilerin baskıları ile kaçtıklarına ve bu nedenle de köylerin boşaldığına işaret etmektedir.⁶⁴ Köylülerin kıtlık ve kuraklık zamanlarında yiyecek dilenmek için şehirlere geldikleri de olurdu. Bu insanların şehirlere gelmesi ile nüfus artıyor ve pahalılık artıyordu.

Kıtlık ve veba salgınlarının toplum üzerinde siyasî, iktisadî, içtimaî ve psikolojik tesirleri olmaktadır. Halk bu yoksulluk ve ölümlerle perişan olmaktadır. Zenginler, fakirler kısacası tüm halk etkilenmektedir. Tabî ki kıtlıklardan en fazla yoksul ve fakir insanlar etkilenmektedir.

⁶² el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.I, s. 55.

⁶³ Ganim, s. 28.

⁶⁴ el-Makrizî, *İgâse*, s. 33-35.

III. İktisadî Hayata Etkileri

Kıtlik ve veba salgınlarının iktisadî hayat üzerinde büyük tesirler yaptığı görülmektedir. 1200-1400 yılları arasında Suriye ve Mısır'da görülen kıtlik ve veba salgınları bu bölgenin iktisadî yapısının sarsılmasına ve çökmesine neden olmuştur. Şüphesiz ki, tarıma ve toprağa dayalı ekonomiler tabii afetlerden çok fazla etkilenmektedir. Mısır ve Suriye'nin de ekonomisi toprağa bağlı idi. Hem Eyyubîler ve hem de Memlûkler zamanında ikta sistemine ayrılan araziler sultana, ümeraya ve askerlere dağıtılmıştı. İkta sistemi ile bir yandan arazinin ekimi sağlanırken bir yandan da ikta sahipleri süvari askerleri beslerlerdi. Bu sebeple arazi hem ekonomi hem de askerî bakımdan çok önemli idi.⁶⁵ Nil nehrinin suyunun azlığı veya yağmurların yağmaması nedeniyle başlayan kuraklık kıtlığa sebep olmakta hem arazi üzerinde çalışan çiftçiler, hem ikta sahipleri olan ümera ve askerler, hem de bu iktaların geliri ile yetiştirilen Memlûk askerleri büyük zarar görmekte idi. Devlet toprak mahsullerinden aldığı öşür ve haraç vergilerini alamamakta ve hazinenin geliri azalmakta idi. Ayrıca ziraî ürünlere bağlı olarak şehirlerde görülen sanayi dalları da felç olmakta idi. Tarım ürünlerine dayalı şeker, sabun ve dokuma sanayiine bağlı meslek kollarında hammadde bulunamaması sebebiyle etkilenmekte idiler. Bu iş kollarında çalışan işçiler de iş sahipleri de kıtlıklardan etkilenmekteydiler.⁶⁶

Veba salgınları çıktıkları veya geçtikleri ülkelerin ticarî düzenini sekteye uğratmış, iktisadî hayatını büyük ölçüde etkilemiştir. Hastalığın

⁶⁵ Kazım Yaşar Koprıman, "Memlûkler", C.VII, s. 17-18; Ramazan Şeşen, "Eyyubîler", C.VI, s. 399.

⁶⁶ Ali Seyyid Ali, *el-Kudüs fi'l-Asri Memlûkî*, s. 218.

sebebe olduğu insan kayıpları ve göçler dolayısıyla iş ve çalışma hayatı felce uğramış, tarım ve hayvancılık yeteri kadar yapılamamıştır. Bu ise belli mallarda ve ihtiyaç maddelerinde kıtlığa ve fiyatların yükselmesine neden olmuştur. Bu suretle ortaya çıkan pahalılık (enflasyon) birey ve toplumları etkilediği kadar devletin ekonomileri üzerinde de olumsuz neticeler doğurmuştur. Vebanın temeldeki iktisadî etkileri dolayısıyla daha kalıcı değışiklikler gelir ve statü ilişkilerinde meydana gelmiştir.⁶⁷

Tarıma dayalı ekonomilerde hayvanlar, özellikle de öküzler çok önemli yer tutmaktadır. Hayvanlar arasına ortaya çıkan bulaşıcı hayvan hastalıkları bilhassa inek vebasında tarım için büyük zararlar olmakta idi. Arazinin ekilmesi, ürünün harman edilip taşınmasında öküzlerin büyük rolü vardı. Çünkü günümüzde kullanılan modern tarım aletleri icat edilmeden önceki devirlerde tarım ekonomisinin esas üretim vasıtası bir çift öküz ile çekilen sapandır. Öküzün gücünü traktöre bırakıncaya kadar tarım teknolojisinde önemli bir değışiklik görülmemiştir.⁶⁸ Aynı şekilde atlarda çıkan veba salgını ordudaki askerleri, bu hayvanı binek ve yük taşımak için kullananları zor durumda bırakmıştı. Atlardan başka deve, katır, eşek gibi hayvanların da salgın hastalıklarda toplu ölümü iktisadî olumsuz yönde etkilemekte bu hayvanların fiyatları aşırı şekilde artmakta ve taşıma ücretleri de buna paralel olarak yükselmekte idi.⁶⁹ Küçük baş hayvanlardan eti yenilen koyun, keçi ve kümes hayvanlarının

⁶⁷ F.Ş.Ank, s. 32.

⁶⁸ Halil İnalçık, "Köy, köylü ve imparatorluk" V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisadî Tarihi Kongresi, tebliğler, M. Ü. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul, 21-25, (Ağustos 1989) Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1990, (ss.1-11), s. 2; Ayrıca aynı makale Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi adlı kitapta da yayımlanmıştır. 2. baskı, İstanbul, 1996, s. 2.

⁶⁹ Kasım Abduh Kasım, en-Nil, s. 60.

da salgın hastalıklarla yok olması önemli bir protein kaynağı olan eti bulunamaz hale getiriyor ve fiyatlarını aşırı şekilde yükseltiyordu. Çarşılarda et bulunamaz oluyor ve insanların onları almakta güçlük çektiği görülüyordu. Özellikle 1348-1349 kara veba salgını sırasında insanlar, büyük ve küçük baş hayvanlar, kuşlar, yırtıcı ve vahşi hayvanlar ve denizdeki balıklar kısacası bütün canlılar ölmüş ve ülke ekonomisi alt üst olmuştu. Denizde balık avcılığı durmuş ve yine buna benzer olarak kara hayvan avcılığı yapanlar da bu işten aciz kalmışlardı.⁷⁰

İç çatışmalar, savaşlar, tabii afetler ve iktisadî tedbirlerdeki kararlar, ülke ekonomisini olumsuz etkilemektedir. Alım satımda ekonominin en önemli araçlarından biri olan para, bu kriz zamanlarında alım gücünü kaybetmektedir. Eyyubîler zamanında Haçlı seferleri, Memlûkler zamanında ise Moğol tehlikesinin yol açtığı iktisadî krizlerde paranın kıymeti azalırken yine büyük kıtlık ve salgın hastalıklarda da aynı akıbet olmakta idi. Bu dönemde her iki ülkede de kullanılan altın, gümüş ve bakır paraların eşyalar karşısındaki alım gücü azalmakta idi. Paranın alım gücünün zayıflaması piyasada zorunlu gıda maddelerinin azlığından kaynaklanıyordu. Mal darlığının sebebi ise ziraat ve ticaretin üzerindeki olumsuz şartlardı. Ülkede para sıkıntısının özellikle gümüş darlığının olması da paranın alım gücünü düşürmekte idi.⁷¹ Özellikle Suriye bölgesinde Moğol işgalleri ve buralardaki şehirlerin yağmalanması Memlûk devletinin iktisadını bozmuştur. Moğolların Memlûklere karşı Avrupa ülkeleri ile yakın ticarî ilişkiler içine girmeleri

⁷⁰ Aşur, *Asrû'l-Memâlikî fî Mısır ve's-Şam*, s. 338-339.

⁷¹ en-Necidî, *en-Nükûd*, s. 390.

Suriye ve Mısır'da ticarî hareketliliği zayıflatmıştır.⁷² Pazar ve çarşılarda özellikle bakır para ile alım satım durmuş ve bu paranın altın ve gümüşe karşı değeri azalmıştır. Hem Eyyubîler hem de Memlûkler zamanında paranın durumunu güçlendirmek için birtakım ıslah çalışmaları yapılmış ancak paradaki istikrar sağlanamamıştır. Ayarı bozuk, değeri düşük paraların tedavüle çıkarılmaları satıcıların bu paraya karşı rağbetini azaltmıştır. Devlet bakır parayla alış verişi emrettiği halde halk bunu kullanmaktan kaçınmıştır. Kriz zamanlarında bazı Sultan ve ümera da para üzerinde birtakım faydalar elde etmek için hilelere başvurmuşlar ve bu da ona karşı duyulan güvensizliği daha da artırmıştır. Özellikle kriz zamanlarında bu durum daha da fazla olmakta idi. Kıtılık ve veba salgınları zamanlarında gıda maddelerinin özellikle de insanların temel gıda maddelerinden olan buğday, un, ekmek, et gibi yiyecek maddelerinin kıymetini artırmakta ve buna paralel olarak da paranın alım gücü azalmakta idi.⁷³

Bazen vebâ salgınlarında aşırı insan ölmesi, gıda maddelerinin ve çarşılardaki diğer maddelerin fiyatlarının düşmesine neden olmakta idi. 1348-1349 kara veba salgını sırasında Kahire'de kumaş fiyatları beş kat aşağıya inmişti. Gıda maddelerinin fiyatları da azalmıştı; çünkü alıcı bulunamıyordu.⁷⁴

Kıtılık ve veba salgınları zamanında çarşılarda karışıklık artıyor ve insanlar mal bulmakta güçlük çekiyorlardı. Mısır'da Nil nehrinin taşması geciktiğinde derhal muhtekirler kolları sıvamakta ve malları piyasadan

⁷² Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1978, s. 1.

⁷³ en-Necîdi, s. 390-412.

⁷⁴ Ganim, s. 46.

ucuz şekilde topladıktan sonra onu yüksek fiyatla satmaya çalışmakta idiler.⁷⁵ Muhtekirler her toplumda kolay yollardan daha fazla kazanç elde etme heveslerine kapılırlardı. Bunlar ekonomik zaruretlere daha çok piyasada sun'î darlıklar yaratmışlardır.⁷⁶ Muhtekirler kıtlık zamanlarında karlarını kat kat artırırlardı. 1294-1296 yılları arasında Sultan Ketboğa zamanında tüccarlardan birinin kazancı günlük olarak 100-200 dirhem artmıştı.⁷⁷ Muhtekirlerin meydana getirmeye çalıştıkları krizler bazen ters tepmekte ve onlar büyük zararlara uğramakta idiler. Nil nehri Mısır'da azaldığı veya yükselmesi geciktiğinde stokçuluk yapanlar, bir süre sonra kuraklığın kalkması ve nehrin suyunun araziye sulayacak seviyeye çıkması üzerine hüsrana uğrarlar ve zarar ederlerdi.⁷⁸

Kıtlık ve veba salgınları zamanında sık sık muhtesip değişiklikleri görülmekte idi. Ülkede iktisadî istikrarın bozulması ve fiyat artışlarının suçlusu olarak muhtesip görülür ve görevinden azlettirilir, hatta bazen cezalandırılırdı. Yerine gelenin de akıbeti bundan farklı olmazdı.⁷⁹

Tabii olarak meydana gelmeyen, devlet adamlarının ya da muhtekirlerin sebep olduğu bu iktisadî krizlere "yalancı kriz- sahte kriz" ismi verilmekte idi. Kıtlık çıkacağı korkusu halk arasında yayılıyor ve

⁷⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.II, s. 506-508, C.I, K.III, s. 808-813; C.II, K.II, s. 394-395; İbn Tagribirdî, *en-Nücum*, C.V, s. 157; İbn Hacer, *İnba*, C.I, s. 76-77.

⁷⁶ Sabri F. Ülgener, s. 94-103; Mustafa Öztürk, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", *Şerafeddin Turan Armağanı*, Elazığ, 1996, s. 232.

⁷⁷ Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 59.

⁷⁸ Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 59.

⁷⁹ Ganim, s. 57-60.

fiyatlar aşırı şekilde yükseliyordu.⁸⁰

Kıtlik ve veba salgınları zamanında Suriye ve Mısır toplumunun nüfusu büyük oranda azalmakta idi. Yiyecek bulamayan insanlar açlıktan veya bulaşıcı hastalıkların yayılması ile helak olmakta idi. Özellikle ziraatla uğraşan, çiftlik ve köylerde yaşayan insanlar bu salgınlar ve kıtlıklardan daha fazla etkilenmekte idi. Kuraklık sebebiyle tarlalar ekilememekte ve mahsul elde edilememekte idi. Açlığın pençesinden kurtulmak isteyen insanlar yiyecek bulabilmek için başka yerlere göç etmekte idiler. Buldukları toprakları bırakıyorlar ve daha sonra arazi ekime elverişli hale geldiğinde onu ekecek kimse bulunamıyordu. Bu sebepten birçok köyler boşalmış ve araziler sahipsiz kalmıştı. Ülkenin ziraî ürünleri ve ondan alınan vergiler azalmıştı. İktisadi sahipleri veya devlet, gelirlerinin azalması sebebiyle çiftçilere ve köylülere baskılarını artırmakta ve onlardan haksız vergiler talep etmekte idiler. Bu da çiftçilerin firar etmelerine sebep olmakta idi.⁸¹ İbn Haldun da bu duruma işaret ederek kıtlık zamanlarında devletin vergilerini artırdığını, açlığın arttığını, fiyatların yükseldiğini ve halkın bu yüzden helak olduğuna işaret etmektedir. Bu durum ülkede fitne ve fesadın artmasına da neden olmakta idi.⁸²

Kıtlik ve vebaların ülke iktisadını nasıl çöküntüye uğrattığını birkaç misalle daha destekleyecek olursak:

⁸⁰ Kasım Abduh Kasım, *Selatini'l-Memâlik*, s. 163.

⁸¹ el-Makrizî, *İğâse*, s. 33-35.

⁸² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.II, (Çev.: Zakir Kadirî Ugan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, s. 115.

1198-1202 yılları arasındaki veba ve kıtlıkta Mısır'da o kadar fazla insan ölmüştü ki, 1201 yılında arazi ekime elverişli hale geldiği halde köylerde toprağı ekecek insan kalmadığından askerler ekim için araziye çıkmıştır. Bu dönemde Eyyubî ülkesinin Mısır bölgesinde iktisadî hayat sarsılmış ve devlet güçlük içinde kalmıştır. Tarım ürünlerinin geliri azalmış ve Melik Âdil Suriye bölgesine yaptığı seferde ordunun ihtiyacı olan mahsulü temin edememiştir.⁸³

1294-1296 yılları arasındaki büyük kıtlık ve veba salgını sırasında fiyatlar aşırı şekilde artmış, paranın alım gücü zayıflamıştır. Devletin gelirleri azaldı ve halk üzerine ağır vergiler kondu. Hatta Sultan Ketboğa'nın veziri miraslara dahi el koyarak devletin gelirlerini artırmaya çalıştı. Hem Suriye ve hem de Mısır'da etkili olan bu kriz esnasında ülkede her şey allak bullak olmuş ve Sultan dahi Kahire'yi terk etmek zorunda kalmıştır.⁸⁴ Mısır ve Suriye'deki kıtlık, Hicaz ve Yemen bölgesinin ekonomisini de etkiledi. Çünkü genellikle kurak ve fazla gıda maddelerinin yetişmediği bu bölgelere Mısır ve Suriye'den hububat gönderilirdi. Buralarda yetişen mahsuller halkın ihtiyacını karşılamıyordu.⁸⁵ Bu kıtlık zamanında Mısır'a başta İskenderiye şehri olmak üzere Akdeniz adalarındaki Hıristiyan tüccarlarla diğer Avrupa ülkelerinden hububat getirilmiş ve fiyatlar bir ölçüde düşürülmeye çalışılmıştır.⁸⁶ Bu kıtlık ve veba salgını sırasında Mısır ve Suriye şehirleri, kasaba ve köyleri harap olmuş, binlerce insan ölmüş,

⁸³ İbn Aybek ed-Devadark, s. 139-154; en-Nücum, C.VI; Süyutî, Hüsnu'l-Muhadara

⁸⁴ el-Makrizî, İğâse, s. 38.

⁸⁵ Nüveyrî, C.XXXI, s. 295; İbn Fırat, C.VII, s. 212; el-Makrizî, es-Sülûk, C.I, K.III, s. 815; el-Makrizî, İğâse, s. 33.

⁸⁶ Baybars el-Mansurî, Zubde, C.IX, s. 287.

hayvanlar da aynı akıbete uğramış ve ülkede ekonomi diye bir şey kalmamıştır. Fiyatlar on kat artmıştır. Kıtlik öncesi 25 dirhem olan buğdayın bir erdebi 220 dirheme yükselmiştir.⁸⁷

Hayvanlar arasında görülen veba salgınları da ülke ekonomileri üzerinde etkili idi. 1300-1301 yılları arasındaki inek vebası sırasında Mısır'da adeta inek nesli tükenmiş ve buna bağlı olarak taşıma ücretleri yükselmiştir. Ayrıca arabalı taşımacılık da iptal olmuştur. Şeker kamışlarının imalathanelere taşınması zorlaştığından şeker fiyatları yükselmiştir. Tarlalar sürülemediği için boş kalmış ve devlet Suriye bölgesinden inek getirmek zorunda kalmıştır. Ayrıca bu veba salgını sırasında Kahire'de inek pazarında satış yapılamadığından devletin 160.000 dirhemlik vergi kaybı olmuştur.⁸⁸

Kıtlik zamanlarında halkın huzursuzluğu sultanı da rahatsız ediyordu. ekonominin bozukluğu ve gıda maddelerinin fiyatlarının yüksek olması sebebiyle halk arasındaki karışıklıklar ülkede emniyetin azalmasına, yağma ve hırsızlık olaylarının artmasında yol açıyordu. Bu sebeple devlet iç piyasayı düzenlemek ve fiyatlarda istikrarı sağlamak için acil önlemler alırdı. Bu önlemlerden en önemlisi dışarıdan buğday gibi mahsulleri getiren muhtekirler ve diğer tüccarlarla rekabet ederek fiyatları düşürmekti. Bu olayın sık sık yapıldığını görmekteyiz. Hem Memlûkler hem de Eyyubîler zamanında sadece Sultanın oturduğu Mısır'ın ekonomisine değil Suriye'ninkine de aynı önem verilmiştir. 1324 yılında Suriye'de başlayan kıtlığı hafifletmek için Mısır'dan buraya mahsul yardımında bulunulmuştur.⁸⁹

⁸⁷ en-Necîdî, s. 393.

⁸⁸ Aynî, C.IV, s. 137-138.

⁸⁹ Zehebî, C.IV, s. 69; İbn Kesîr, C.XIV, s. 197; İbnü'l-Verdî, C.II, s. 266.

1331 yılında Nil nehrinin sularının aşırı yüksekliği ve birçok arazisinin su altında kalması Mısır ekonomisi için 1.000.000 dinarlık bir zarar olmuştur.⁹⁰ 1336 yılında kıtlık ve veba salgını sırasında Sultan bu işler için 20.000 dinar harcamıştır.⁹¹

Bütün Asya, Avrupa ve Afrika ekonomilerini alt üst eden 1348-1349 kara vebası Memlûk devletinde de çok şiddetli geçmişti. Mısır ve Suriye'yi baştan başa geçerek adeta uğramadığı, şehir, köy, kasaba bırakmayan veba salgını toplu ölümlere sebep olmuş ve binlerce insan ölmüştür. Toprağı işleyecek çiftçi ve köylü kalmamış, şehirlerde bütün meslek sahipleri öldüğü için iş kolları bırakılmıştır. Yani bu veba salgınının çiftçilik, hayvancılık, dokumacılık, terzilik, berberlik, sabunculuk, yağcılık, demircilik vs. bütün meslek kollarını etkilemiştir. Aynı şekilde gemicilik mesleği de büyük zararlar görmüş ve birçok gemici hayatını kaybetmiştir. Toplu ölümlerle insanların malları sahipsiz kalmış ve kimse mala rağbet etmemiştir. Ticaret yapılamaz olmuştur. Ticaret yapmak için yola çıkan tüccarlar vebaya yakalanarak yollarda ölmüşlerdir.

İskenderiye şehrinde Dârü't-Tiraz, Dârü'l-Vekalet ve Dârü'l-Hamas kapanmıştı. Buralara kimse uğramaz olmuştur. Özellikle yabancı tüccarların gelip geçtikleri ve gümrük vergisi verdikleri İskenderiye'de devletin önemli bir gelir kaynağı yok olmuştur.⁹² Buralarda ne kadar maddî kayıp olduğu hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmadığı için tespit edilememiştir. Ancak veba sırasında o

⁹⁰ İbnü'l-Verdî, C.II, s. 290; Ebil Fida, C.II, Cüz IV, s. 107.

⁹¹ İbn İyas, C.II, K.I, s. 471-472.

⁹² İbnü'l-Verdî, C.II, s. 239; Zehebî, C.IV, zeyl, s. 149; el-Makrizî, es-Sülûk C.II, K.III, s. 777.

kadar çok insan ölmüştür ki, onların arkalarından miraslarına sahip çıkan olmamıştır. Mısır'ın Delta kısmında kasaba ve şehirlerde sahipsiz kalan 600.000 dirhem para, görevli gönderilerek şehre getirtilmiştir. Aynı şekilde Kahire'de birçok ev dükkan sahipsiz kalmış ve sahipleri çıkıncaya kadar devlet bunlara el koymuştur.⁹³ Mısır'da bu veba salgını sırasında o kadar çok insan ölmüştü ki, toprağı işleyecek insan kalmamıştı. Misal olarak Said bölgesinin Asyut arazisinde 6000 nefer kişi üzerinden haraç vergisi alınırken bu veba salgını sonrası bu kişiler 116 nefere inmiştir.⁹⁴ Muazzam bir şekilde toprak sahipsiz kalmış ve ekilememiştir. Ülkenin iktisadî hayatı sarsılmıştır. Bu veba salgını sırasında çok az bir zamanda iktâ ve miraslar beş altı defa el değiştirmekte idi.⁹⁵ Mısır'da ordu iktâlarının çoğu boş kalmış ve bu işe layık olmayan kişiler iktâlara sahip olmuştur. Hayvanlar telef olduğu için yonca tarlalarını kiralayan bulunamaz olmuş ve bu yüzden bunların kiralaları azalmıştır.⁹⁶

Kara veba salgını Suriye bölgesinde de benzer tesirleri göstermiş, köyler ve çiftlikler ölümler nedeni ile boşalmış, ticaret durmuş ve şehirlerde birçok meslek kolları tatil olmuştur. Çarşılarda alışveriş durmuş ve birçok alışveriş yapılan dükkan ve çarşı kapanmıştır. Bazı şehirlerin halkı toptan ölmüş ve idareciler buraları terk etmek zorunda kalmışlardır. Tarlaları ekmek için çıkan insanlar bulaşıcı hastalığın tesiri

⁹³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 778; İbn Tagrıbirdî, *en-Nücûm*, C.X, s. 160.

⁹⁴ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 786; İbn Tagrıbirdî *en-Nücûm*, C.X, s. 165.

⁹⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 780; İbn Tagrıbirdî *en-Nücûm*, C.X, s. 162; İbn İyas, C.I, K.I, s. 523.

⁹⁶ Aşur, *Müctemiyü'l-Mısrî*, s. 339; Aşur, *Asrû'l-Memâlikî fî Mısr ve's-Şam*, s. 132; Ganim, s. 47; Kasım Abduh Kasım, *Tarihü'l-İctimaiyye*, s. 165; *en-Nil*, s. 56.

ile ölmüşlerdir. Böylece arazi ekilememiş ve hasat yapılamamıştır.⁹⁷

İki yıldan fazla süren kara veba salgını sırasında Memlûk devletinin iktisadî hayatı durmuş ve ülke büyük zararlarla karşılaşmıştır. Kahire ve diğer şehirlerdeki çarşılarda canlılık durmuş, ülkeye tüccarlar uğramaz hale gelmiş ve meslek kolları tatil olmuştur. İktisadî hayat durduğu gibi içtimaî hayat da durmuş ve toplumun sevinci yerini hüzne bırakmıştır. Kara vebanın iktisadî hayat üzerindeki tesirleri uzun süre devam etmiş ve Memlûk ekonomisinin eski halini alabilmesi için uzun zaman geçmiştir. Devletin önemli ekonomik gelirleri yok olmuş ve ordunun iaşesi zor temin edilmiştir.⁹⁸

Kıtık ve veba salgınları şehirlerin canlılığının kaybolmasına neden olmakta idi. Özellikle 1396-1403 yıllarında Sultan Zâhir Berkûk ve oğlu Nasır Ferec zamanında devam eden büyük iktisadî krizde Kahire çarşıları harap olmuştu. El-Makrizî, bu süre içinde Kahire'nin batı kısmında 52 çarşının harap olduğunu ve her çarşıda dükkan sayısının 60 geçtiğini belirtmektedir. Kahire'nin diğer kısımlarında da durumun bundan farksız olduğuna işaret etmektedir.⁹⁹ Bu durum şehirlerde ticaretin durduğunun en önemli delillerinden biridir. İktisadî çöküntüye uğrayan ülkede kaynak yetersizliği sebebiyle imar faaliyetleri durmakta ve bunda hem zirai arazi için hem de halk için zararlı olmakta idi. Devletin ve halkın fakirleşmesi, sosyal müesseselerin ve kamu

⁹⁷ İbnü'l-Verdî, C.II, s. 339-340; Zehebî, Zeyl, C.IV, s. 149; Ebu'l-Fidâ, Zeyl, C.IV, Cüz 2, s. 152; İbn Habib, C.III, s. 111; İbn Kesîr, C.XIV, s. 349; el-Makrizî es-Sülûk, C.II, K.III, s. 774; İbn Tagrıbirdî en-Nücûm, C.X, s. 157; İbn İyas, C.I, K.I, s. 527-528.

⁹⁸ el-Makrizî es-Sülûk, C.II, K.III, s. 803.

⁹⁹ el-Makrizî, Hitat, C.II, s. 94-100.

mallarının özellikle, kanal, set gibi Nil nehri ile ilgili yapıların tamir edilmesini engellemekte ve bu da tarım için olumsuz bir durum olmakta idi. Araziyi sulayacak su şebekeleri ihmal edilmekte ve yapılamamakta idi. Bu da ürün kaybına neden oluyordu.¹⁰⁰ Kıtılık ve veba salgınları ekonomik hayatın her kolunda yani tarım sanayi ve hizmet sektöründe etkili olmakta idi. Ülkede dokumacılık sanayi bu krizlerde harap olmakta idi. Bu konuda verilen bir örnek çok dikkat çekicidir: 1388 yılında Mısır'ın İskenderiye şehrinde 14.000'den fazla kumaş dokunan atölye varken bu sayı 1433 yılında 800'e inmiştir.¹⁰¹ Özellikle Sultan Zâhir Berkûk ve Nasır Ferec zamanındaki büyük kriz bu duruma sebep olmuştur.

Bu kıtlık ve pahalılık zamanlarında çarşılar da karışıklık, fesat ve olaylar artmakta idi. Zamanın müverrihleri çarşılardaki bu duruma da "kara çarşı" ismini vermekte idi.¹⁰² Bu durumda satıcılar dükkanlarını kapatırlar ve evlerine çekilirler, böylece alış veriş dururdu. Devlet adamlarının ve Sultanın aldığı kötü tedbirler nedeniyle¹⁰³ sıkışıklıktan kurtulmak zorlaşır ve halkta panik başlardı.

Kıtılık ve veba salgınları görüldüğü dönemlerde iktisadî hayatı etkilemiş ve halk ekonomik sıkıntılarla karşılaşmıştır. Devletin ekonomik yapısı sarsılmış gelirleri azalmıştır. Bu durumda ülke içinde karışıklık, fitne ve fesat artmıştır. Krizleri bekleyen aç gözlü muhtekirler, ekonominin düzenini kendi ellerine alarak fiyatları istedikleri şekilde

¹⁰⁰ Kasım Abduh Kasım, *Tarihü'l-İctimaiyye*, s. 189-190.

¹⁰¹ İbn Davud Sayrafî, C.III, s. 279.

¹⁰² Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 54.

¹⁰³ el-Makrizî, *İgâse*, s. 43.

yönlendirmeye çalışmışlardır. Devlet adamları ve ileri gelen kişiler de rüşvet, bahşiş ve adam kayırma gibi durumlar da bu devrede had safhaya çıkmıştır.

IV. Demografik Etki ve Sonuçları:

Kıtlik ve veba salgınları çıktığı ve yayıldığı alanlarda milyonlarca insanı ölüme sürüklemiş, kitlesel ölümlere yol açmış, böylece dünya nüfusu üzerinde menfi olarak büyük bir tahribat meydana getirmiştir. En eski çağlardan günümüze yakın zamanlara kadar devam eden kıtlık ve veba salgınları dünya nüfusunun azalması veya artmasına en büyük engel teşkil etmiştir. XIX. yüzyıla kadar devam eden veba salgınları ve daha günümüzde bile dünyanın çeşitli yörelerinde görülen kıtlıklardan birçok insan hayatını kaybetmiş ve toplum nüfusunun artmasını frenleyici bir etki yapmıştır. Kıtlıklar ve veba salgınları olmasaydı, kesintisiz nüfus artışı belki daha erken başlamış olacaktı.¹⁰⁴

Eyyubîler ve Memlûkler zamanında Suriye ve Mısır'da meydana gelen kıtlık ve veba salgınları sırasında birçok insan salgın hastalıklardan ve açlıktan ölmüştür. Bu bölgelerin nüfusları önemli oranda azalmıştır. Bazen de meydana gelen kıtlıktan kurtulmak ve gıda maddelerinin bol olduğu yerlere gitmek için insanlar göç etmek zorunda kalmıştır. Bu durum nüfusun azalmasına neden olmuştur. Bazı zamanlarda da şehirlerin nüfusları diğer açlık çekilen yerlerden gelen insanlarla artmış ve bu durum da birtakım sıkıntılara sebep olmuştur.

Kıtlık ve veba salgınları sırasında ne kadar insan öldüğü konusunda kaynaklar birtakım rakamlar ileri sürmüşlerdir. Ancak bu rakamlar çok abartılmış ve kabulü mümkün olmayan oranlardadır.

¹⁰⁴ F.Ş.Ank, s. 32.

Çünkü bu şehirde öldü denilen insan sayısı orada yaşayan tahmini sayıdan fazladır. Kaynaklardan bir kısmı kıtlık ve veba salgınında rakam vermeyerek "sayısı belirsiz insan öldü" ifadesiyle tahribatın büyüklüğüne işaret etmiştir. Mısır ve Suriye şehirlerinde bu felaketlerde ne kadar insan öldüğü ve şehirlerin, kasabaların ve köylerin nüfuslarının ne gibi şekiller aldığını birkaç örnekle göreceğiz;

Eyyubîler zamanında Sultan Âdil'in hükümdarlığında 1198-1202 yılında Mısır'da meydana gelen kıtlık ve veba salgınında Mısır sanki insanlardan boşalmış hale gelmiştir. Sadece fakir ve kimsesiz insanlardan 220.000 kişinin cenazesi Sultanın yardımları ile defnedilmiştir. Başta Kahire ve İskenderiye olmak üzere etkili olan bu veba salgınında bütün kasaba ve köyler de yıkıma uğramış ve insandan boşalmıştır. Veba ve açlıktan ölen kurbanların sayıları çok değişik şekilde verilmektedir. Köyler ve çiftliklerde veba salgını çok etkili olmuştur. 500 kişinin yaşadığı bir köyde iki üç kişiden başka kimse kalmamıştır.¹⁰⁵ Bu kadar ölen insanların haricinde Mısır halkından olup da yiyecek bulamayıp başka yerlere göç eden insanların da sayısı çok fazladır. Ancak kaynaklar bir rakam vermemekle birlikte Mağrip, Hicaz ve Suriye taraflarına birçok insanın göçtüğünü belirtiyorlar.¹⁰⁶ Bu göçlerle insanlar gittikleri yerlerin nüfuslarını artırmışlar ve geldikleri yerlerin nüfuslarını ise azaltmışlardır. Ancak bu göç eden insanların tamamının amaçlarına ulaşamadıklarını, çoğunun yollarda telef olduklarını veya vardıkları yerlerde de yiyecek bulamayıp kıtlığa

¹⁰⁵ Ebu Şâme, s. 19; Zehebî, s. 117; İbn Aybek ed-Devadar, s. 149; el-Makrizî, *İğâse*, s. 30.

¹⁰⁶ İbn Aybek ed-Devadar, C.VII, s. 149; Ebu Şâme, s. 20, Nüveyrî, C.XXIX, s. 12; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s. 156.

neden olduklarını görmekteyiz.¹⁰⁷ Ölülerin sayıları kaynaklarda abartılı olarak verilmesine rağmen Mısır'da bu felaket sırasında nüfusun önemli oranda azaldığı görülür. 1202 yılında Nil nehri taşıp arazi ekilebilecek seviyeye geldiği halde Mısır'da köylü ve çiftçilerin büyük çoğunluğu öldüğü için araziye ekim yapacak insan bulunamayacak kadar nüfus azalmıştır. Aynı şekilde bu sırada Mısır'da Kahire'de 900 kumaş tezgahından geriye sadece 15 tanesi çalışır halde kalmıştır. Ayrıca bu sırada meydana gelen büyük bir depremle de binlerce insan hayatını kaybetmiştir.¹⁰⁸ Bütün bu ölümlerin Mısır'da belli bir oranda nüfusu azalttığı açıktır.

Muhasara altında bulunan şehirlerde veba salgını ve açlık çıktığı zaman savaşçıların ve halkın ölmesi yüzünden savunmaların zayıfladığı ve şehirlerin el değiştirdiği görülür. 1219 yılında Dimyat'ın Haçlıların eline geçmesine neden olan olay burada yaşayan Müslüman savaşçı ve halkın şiddetli bir veba salgını ve açlık felaketine uğramalarıdır. Öyle ki kuşatma altında olan Dimyat şehrindeki 20.000 Müslüman askerin büyük çoğunluğu ölünce şehir teslim olmak zorunda kalmıştır.¹⁰⁹ Dimyat şehrinde yaşayan halkın ne kadar olduğunu bilmiyoruz. Ancak savaşçılar ve halktan sadece bu felaket sonrası 3.000 kişi kalmıştı.¹¹⁰ Kuşatma altındaki şehir ve kalelerin veba salgını ve açlık çıkması sebebiyle düşman eline geçmesi olayı çok fazladır. Özellikle Haçlı

¹⁰⁷ Ganim, s. 28-29.

¹⁰⁸ el-Makrizî, *İğâse*, s. 31; Zehebî, C.III, s. 117; es-Suyutî, C.II, s. 174; İbn Esîr, C.XII, s. 143-144.

¹⁰⁹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.I, s. 201; İbn Aybek ed-Devadar, C.VII, s. 203; Nüveyrî, C.XXIX, s. 94.

¹¹⁰ S. Runcimen, C.III, s. 141-142.

seferleri ve Moğol saldırıları sebebiyle birçok İslâm şehir ve kalesi düşman eline geçmiş ve bunun örnekleri kaynaklarda bulunmaktadır.¹¹¹

1249 yılında Haçlıların eline geçen Dimyat şehrinin Müslümanlar tarafından geri alınmasında bu defa salgın ve açlığın Haçlılar aleyhine olduğunu ve askerlerin önemli oranda öldüğünü görmekteyiz. Bu yüzden onlar şehri Müslümanlara terk etmek zorunda kalmışlardır.¹¹²

Açlık ve veba salgınları içinde demografik yapı üzerinde en büyük etkisi olan felaketlerden biri de şüphesiz ki, Sultan Ketboğa zamanındaki büyük iktisadî krizdir. 1293 yılından itibaren ortaya çıkan bu kıtlık ve açlıktan ölümlerin başlaması ile veba salgınına dönüşmüştür. Berka bölgesindeki kuraklık sebebiyle İskenderiye'nin batısından Mısır'a ve Akdeniz adalarına hatta Suriye'ye göçler olmuştur. Bu bölge insanından 50.000 kişi Kahire'ye 82.000 kişi de Suriye bölgesine göç etmişlerdir. Buralarda önemli oranda nüfus azalması olurken Mısır ve Suriye'de de nüfus artışı görülmüştür.¹¹³ Kahire'ye gelen 10.000 kişilik bir Moğol kitle de buranın nüfusunu önemli oranda artırmıştır.¹¹⁴ Ancak bu durum fazla uzun sürmemiş, Mısır ve Suriye'de başlayan büyük veba salgını bu bölgenin nüfusunu önemli oranda azaltmıştır. Sadece Mısır ve Suriye değil, Hicaz ve Yemen bölgesinde de başlayan salgın hastalıktan kırılan insanların sayıları oldukça fazla idi. Özellikle Kahire şehrinde insanlar topluca ölmekte idiler. Günlük

¹¹¹ F.Ş.Ank, s. 43-55.

¹¹² Ebu'l-Ferec, C.II, s. 550-551; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.II, s. 354; S. Runcimen, *Haçlı Seferleri*, C.II, s. 225-230.

¹¹³ Baybars el-Mansurî, *Tuhfe*, s. 145; el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 809; aynı yazar, *İgâse*, s. 32.

¹¹⁴ Aşur, *Asrû'l-Memâlikî fi Mısır ve's-Şam*, s. 110-112.

salgında ölü oranı 1.000 kişiyi geçmekte idi. 1295 yılında sadece Divanü'l-Mevaris'e Ekim ayı içinde ölenlerden isimleri gönderilenlerin sayısı 17.500 kişi idi. Bu sayıya dahil olmayan bir o kadar daha insan başka yerlerde ölmüşlerdi. Kaynaklar Kahire'de bu salgın sırasında 200.000 civarında insanın öldüğünü belirtmektedirler. Hatta bir günde ölenlerin sayısı 7.000 kişiye kadar ulaşmıştır. Mısır'ın her tarafını etkisi altına alan bu veba salgını Suriye'de daha hafif olmuştur. Ancak Mısır nüfusunu önemli oranda azaltmıştır. Mısır ülkesi bu salgınla sarsılmış ve yıkıma uğramıştır. Vebadan ölenlerin çokluğu nedeniyle bütün iş kolları durmuş, ziraat yapılamaz hale gelmiş, şehirler ve köyler insanlardan boşalmıştır. Bir köyde yaşayan 100 kişiden ancak 20 civarında insan kaldı.¹¹⁵

Dünya nüfusu üzerinde en menfi etkiye sebep olan kara vebaya gelince sadece Mısır ve Suriye'de değil, Asya'nın doğusundan Avrupa'nın batısına, Kırım'dan güneyde Afrika'ya kadar her taraf büyük bir felakete uğramıştır. Avrupa'da bu kara veba 25.000.000 insanın ölümüne neden olmuştur. Asya ve Afrika'da ölenler bu sayıdan az değildi.¹¹⁶ Gerçekten bu veba salgını doğudan batıya, kuzeyden güneye insanoğlunu bir süpürge gibi sürükleyerek onları yok etti. Memlûk devletinin hudutlarının hemen hemen her yerinde görülen veba salgını Suriye'den İskenderiye'ye kadar bütün şehir ve köylerin nüfusunu

¹¹⁵ el-Makrizî, *İğâse*, s. 34-35; Baybars el-Mansurî, *Tuhfe*, s. 287; İbn Aybek ed-Devadar, C.VIII, s. 363-364; *es-Sülûk*, C.I, K.III, s. 815; Aynî, C.III, s. 276; Nüveyrî, C.XXXI, s. 293; İbn Fırat, C.VIII, s. 210; İbn Hacer, *ed-Dürrerü'l-Kamine*, C.III, s. 349; Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 63; Ganim, s. 32-38; İbn Habib, C.I, s. 184.

¹¹⁶ Ana Britannica, "Veba" maddesi, C.XXI, s. 553-554; Henri Piregne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Çev.: Uygur Kocabaşoğlu), Alan Yay., İstanbul, 1983, s. 156.

önemli oranda düşürdü. Halep, Şam, Kahire ve İskenderiye gibi şehirlerde bu salgından binlerce insan öldü. Mısır'da bir günde 20.000 insanın öldüğü rivayet edilmektedir.¹¹⁷ İbn Habib, bu kara vebanın tıpkı toprağın altına akıp giden bir yılan gibi insanların soyunu bitirdiğini benzeterek ölümlerin çokluğundan dolayı bu tauna Taunü'l-İnsab demiştir. Yani bütün herkes bir ev halkından hepsi bu tauna yakalanarak yok olmakta idiler. Bundan dolayı "soy taunu" ismini ona münasip görmüştür.¹¹⁸ Aynı müellif yine kara vebanın Mısır ve Suriye nüfusunun 1/3'ünü yok ettiğine işaret etmektedir.¹¹⁹ Birçok kaynak ve günümüz araştırmacıları da Mısır ve Suriye'de yaşayan insanların zengin, fakir, asker ayrımı olmadan bu salgına yakalandığını ve çok büyük insan kayıpları olduğuna işaret etmektedirler. Uzun yıllar kara veba salgını dünya toplumu üzerinde etkilerini devam ettirmiştir. Dünyanın eski nüfusuna ulaşabilmesi yıllar almıştır. 1348 yılı Ekim, Kasım ve Aralık aylarında el-Makrizî, 900.000 kişinin sadece Kahire'de öldüğünü belirtmektedir.¹²⁰ Tabii ki bu mübalağaya kaçan ifadelerdir. Çünkü XIV. yüzyıl başlarında Kahire nüfusunun 500.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir.¹²¹

Kara veba salgını Suriye ve Mısır'da derin yaralar açmış ve her taraf mezarlıklarla dolmuştur. Köyler ve çiftlikler insanlardan boşalmış ve insansız kalmıştır. Ayrıca insanların vebadan kurtulabilmek için başka yerlere göç ettikleri görülmektedir.

¹¹⁷ İbn Habib, C.III, s. 93-112.

¹¹⁸ İbn Habib, C.III, s. 112.

¹¹⁹ İbn Habib, C.III, s. 111.

¹²⁰ el-Makrizî *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 789.

¹²¹ bk. İbn Tagribirdî *En-Nücûm*, C.X, (Neşredeninin Notu) s. 163.

Suriye'de Gazze şehri boşalmış ve buradaki naib kaçmıştır. Yine Katya halkı toptan ölmüş ve kimse kalmamıştır.¹²²

Dünya nüfusu üzerinde kara veba kadar menfi yönde etkili olan bir vakıa yoktur. Avrupa'da Black Death olarak adlandırılan bu olayda birçok şehir, kasaba ve köy ölü mekanlar haline gelmiş, bütün meslek kolları terk edilmiş, bütün işler durmuş, ticaret yapılamaz hale gelmiştir. İki yıldan fazla devam eden bu büyük veba salgınının etkileri uzun yıllar devam etmiştir. İnsanların hafızalarında yer edinmiştir. Dünya nüfusu azalmış ve nüfusun azalmasında her alanda tesirlerini göstermiştir.¹²³

Kitlik ve veba salgınları şehirlere nazaran köylerde daha etkili olmuştur. Çünkü köylerde insanlara uzanacak yardım eli yoktu. Onların büyük çoğunluğu özellikle açlıktan telef oluyorlardı. Oralarda yaşayan insanların büyük çoğunluğu açlık ve vebadan ölürken geriye kalanlar ise şehirlere ya da başka yerlere göç ediyorlardı. Köylerin durumları hakkında bilgiler kaynaklarda çok azdır. Müellifler yazmış olduğu eserlerde yaşadıkların çevreler hakkında bilgileri daha fazla vermektedirler.¹²⁴ Yukarıda verdiğimiz misallerde köylerde yaşayan nüfusun önemli oranda açlık ve salgınlardan azaldığı görülmektedir.

Sultan Zâhir Berkûk ve oğlu Nasır Ferec zamanlarında meydana gelen ekonomik buhranlar, kitliklar ve veba salgınları Mısır nüfusu üzerinde büyük değişikliklere neden olmuştur. Bir de buna ek olarak siyasî istikrarsızlık ve iç çatışmalarda birçok insan hayatını kaybetmiştir. Sultan Zâhir Berkûk zamanında hem iç çatışmalar hem açlık hem de

¹²² İbn Kesîr, C.XIV, s. 349; el-Makrizî *es-Sülûk*, C.II, K.III, s. 775.

¹²³ Kasım Abduh Kasım, *en-Nil*, s. 64-66; Ganim, s. 43-47; F.Ş.Ank, s. 30.

¹²⁴ Kasım Abduh Kasım, *Selatini'l-Memâlik*, s. 181.

veba salgınından meydana gelen iktisadî ıstıraplar Memlûk devletinin Mısır bölgesinde çok etkili oldu. İbn Davud Sayrafî bu konuda “Şehirlerin çoğunluğu insanlardan boşaldı ve çok ev kapandı.”¹²⁵ diyerek nüfusun önemli oranda azaldığını işaret etmektedir. 1393 yılından itibaren başlayan büyük karışıklık ve felaketler zinciri uzun süre devam etmiştir. Mısır’ın İskenderiye şehrinden güneyde Said bölgesine kadar her yerde açlık ve veba salgını yayılmıştır. Bu salgın ve açlıklarda binlerce insan hayatını kaybediyor, şehirler, kasabalar ve köyler büyük salgınlarda insanlardan boşalıyordu. Ölülerin çokluğundan cesetleri defnetmekten insanlar aciz kalıyorlardı.¹²⁶ El-Makrizî, 1405 yılına kadar bu felaketlerden Mısır toplumunun yarıya yakınının öldüğünü belirtmektedir.¹²⁷ On yılı aşkın süre devam eden bu karışıklık zamanında Mısır ülkesinin demografik yapısının bozulması ve sarsılması ile kalmamış devletin bütün müesseseleri bozulmuş ve geriye kalan toplum da büyük sıkıntılarla yaşamaya çalışmışlardır. Bu insan kayıpları şehirlerin, kasabaların ve köylerin demografik yapılarını bozmakta idi. Özellikle çiftçilerin ve köylülerin salgın ve hastalıklardan ölmeleri ikta sistemine dayanan Memlûk idari ve askeri düzenini sarsmakta idi. Toprağı ekecek ve ürünü tarladan kaldıracak insanların bulunamaması ikta sahiplerini zor durumda bırakmakta idi. Çünkü bir ikta sahibinin en büyük gelir kaynağı arazi idi. Geçimini ve servetini oradan temin ederdi. Bu düzenin sarsılması bir ölçüde devletin düzenini de sarsmakta idi. Siyasî düzeni sağlıklı şekilde devam edebilmesi halkın sıkıntılardan uzaklaşması ve refah içinde yaşayabilmesi için toprağın

¹²⁵ İbn Davud Sayrafî, C.I, s. 472.

¹²⁶ el-Makrizî *es-Sülûk*, C.III, K.II, s. 891; İbn Davud Sayrafî, C.I, s. 472.

¹²⁷ el-Makrizî, *İğâse*, s. 43.

işlenmesi ve ürünün elde edilmesi önemli bir olaydı.¹²⁸

Kıtlik ve veba salgınları görüldüğü gibi toplumun demografik yapısı üzerinde önemli değişikliklere neden olmuştur. 1200-1405 yılları arasında devam eden bu tabii afetlerde Suriye ve Mısır'da nüfusun önemli oranda artmasına engel olmuştur. Eyyubî ve Memlûk devletinde nüfusun azalması ekonomik, içtimaî ve siyasî alanda tesirlerini göstermiştir. Nüfusun menfi yönde bu felaketlerden etkilenmesi, bir yandan Haçlı ve Moğollarla yapılan mücadelelerle ülkenin askeri gücünü zayıflatırken diğer yandan Suriye ve Mısır ziraî hayatını, ekonomik hayatını ve toplumsal hayatını etkilemiştir. Devletin gelirleri azalmış, toprak işlenmez olmuş, çarşılar kapanmış ve alış verişler durmuştur. Ülkeye gelen tüccarların sayıları azalmış ve gümrük vergileri de buna paralel olarak azalmıştır.

İkta sahipleri ve askerlerin ölümleri sebebiyle iktalar için ehli olmayan kişilerin eline geçmişlerdir. Öyle ki bu salgınlar sırasında çok kısa zamanda bir ikta beş altı el değiştirmekteydi. Çoğu zaman da boş kalmıştır. Şehirlerde evler, dükkanlar hatta nakit paralar vs. şeyler sahiplerinin ölmesi ile devlet hazinesine intikal etmiştir.

Ülke nüfuslarının eksilmesi yanında ani artışlar da zararları beraberinde getirmekte idi. Kıtlik, savaş gibi olaylar sebebiyle ani nüfus artışları şehirlerdeki düzeni bozmakta, kıtlık ve pahalılığı neden olmaktadır. Çünkü yeni gelen insanlara mevcut olan zorunlu gıda maddeleri yetmemekte ve bu durumda pahalılığa yol açmakta idi. Köylerin nüfusları azalmakta, şehirlerde ise nüfus artmakta idi. Bu durum kırsal kesimde ziraî hayatı olumsuz yönde etkilerken şehirlerde

¹²⁸ Kasım Abduh Kasım, *Selatini'l-Memâlik*, s. 162; Ali Seyyid Ali, s. 218.

ise sosyal düzeni sarsmakta idi.¹²⁹

V. Sosyal Etki ve Sonuçları:

Kıtlik ve veba salgınları toplumlar arasında sosyal etki ve sonuçlara neden olmuştur. Salgın hastalıklardan kurtulmak için yapılan yer değişiklikleri ve kıtlık sebebiyle oluşan göçlerde toplumlar birbirleri ile irtibata geçmekte ve farklı kültürler bir araya gelmekte idi. Bu sosyal hadiselerde bazen toplumların kültürleri ve inançları birbirleri ile ters düşmekte ve bu da önemli hadiselere neden olmakta idi. 1294 yılında kalabalık bir Moğol kitlesinin Mısır'a gelmesi ve onların da putperest olması nedeniyle Müslümanlarla aralarında birçok husumet ortaya çıkmıştır. Hatta bu yüzden ülke karışmış ve Sultan Ketboğa saltanattan azledilmiştir.¹³⁰

Açlık ve kıtlık tehlikesinden kurtulmak isteyen Müslüman halk bazı zamanlarda Hıristiyanların ellerinde bulunan Akdeniz adalarına göç etmek zorunda kalmışlardır. Onların akıbetleri hakkında fazla bir bilgimiz yoktur.¹³¹

Bazı zamanlar kıtlık görülen Suriye ve Mısır sahillerine, Avrupa ve Akdeniz'deki bazı adalardan Hıristiyan tüccarların mahsul satmaya geldikleri görülmektedir. Müslümanlar bunlardan mahsul satın almakta ve böylece gıda maddeleri sıkıntıları biraz hafifletmekte idi.¹³² Bazı zamanlarda da kıtlık içerisinde bulunan Haçlılara Müslümanların yardım

¹²⁹ Mustafa Öztürk, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", Prof. Dr. Şerafettin Turan'a Armağan, Elazığ, 1996 (s. 221-239), s. 234-235.

¹³⁰ Aşur, *Asrû'l-Memâlikî fî Mısır ve's-Şam*, s. 110-111.

¹³¹ İbn Fırat, C.VII, s. 199; Aynî, C.III, s. 275.

¹³² Baybars el-Mansurî, *Zübde*, C.IX, s. 287.

yaptıkları görülmektedir.¹³³

Veba salgınları ve açlıktan ölümler insanlara hüznün ve matem havaları getirdi. Onların sosyal hayatları durdu. Psikolojik bakımdan düşüncelere daldılar. Eğlence, düğün ve bayramlara ilgi göstermediler. Alimlerin çoğu bu felaketlerde hayatlarını kaybettikleri için kitaplara değer verenler azaldı. Hatta ilmî eserler hayvanların veya insanların sırtlarına yüklenerek çarşılarda çok ucuz fiyatlarla satılmaya çalışıldı. Başta Kahire çarşıları olmak üzere birçok şehir ve kasabalarda hayat durdu, insanlar oralara uğramaz oldular. Camilerin birçoğunda ezan okunmaz ve namaz kılınmaz hale geldi. Çünkü müezzinler ve cemaatin birçoğu salgınlarda ölmüşlerdi. Cenazeleri yıkayacak, kefenleyecek ve defnedecek insan bulunamaz hale geldi. Birçok meslek iptal oldu ve iş kolları kapandı.¹³⁴

İnsanların birçoğu işlerini bırakarak inzivaya çekildiler. Onlar veba salgınları ve kıtlıkları kendilerine verilen İlahî bir ceza olarak değerlendirmekteydiler. Bu sebepten onların çoğunluğu dualarını, ibadetlerini, sadakalarını ve bahşişlerini artırdılar. Fakir ve yoksullara bol ihsanlarda bulundular. Onların kalpleri yumuşadı, cimriliklerini gidererek hayırlarını artırdılar. Onlar bu yaptıkları ile vebanın kalkacağını ve kıtlıktan kurtulacaklarını umut ediyorlardı. Sultanlar da halka bu konuda önderlik yapıyor, onların bu tür faaliyetler yapmaları için teşvik ediyorlardı. Ayrıca içki içilmesi ve imalatı yasaklanırdı.¹³⁵

¹³³ İbn Esîr, C.XII, s. 53.

¹³⁴ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C.II, K.II, s. 772-786; Aşur, *Asrû'l-Memâlikî fi Mısır ve's-Şam*, s. 339.

¹³⁵ Aşur, *Asrû'l-Memâlikî fi Mısır ve's-Şam*, s. 339; Kasım Abduh Kasım, *Selatini'l-Memâlik (içtimâî)*, s. 188.

Muhtemelen Haçlı ve Moğol tehlikelerinin yanı sıra Memlûk sultanlarının kötü muameleleri, sık sık baş gösteren kıtlık ve salgın hastalıklar, insanların teselliye züht ve takvada aramalarına sebep olmuş olabilir. Bu sebeple sofilerin davetleri kuvvetli bir taraftar bulmuş ve kendilerine fukara denilen kalabalık bir sofi kitlesi teşekkül etmiştir.¹³⁶

Kıtlıklar zamanında aç kalan insanlar bazen kendi evlatlarını satmak zorunda kalmışlardır. Bu çocuklar esir olarak başka yerlere götürülmekte idi. Açlıktan yiyecek bulmak için göç edenler, bazı zamanlarda Hıristiyanların eline geçmişler ve esir olmuşlardır.¹³⁷

Açlık, kıtlık ve salgın hastalıklar daimî veya geçici göçlere sebep olmuştur. Herhangi bir yerden çıkan salgınlardan korunmak amacıyla toplu olarak yer değiştirme hareketleri bahis konusu olmuş; halk ister istemez başka yerlere göç etmek zorunda kalmış; bu yüzden şehirlerin yerleri bile değişebilmiştir. Bu gibi hareketler zaman zaman toplumsal kargaşa ve düzensizliklere de yol açabilmiştir.¹³⁸

Kıtlık ve veba salgınları toplumun sosyal yapısı üzerinde büyük etki ve sonuçlara neden olmuştur. Kıtlık ve veba salgınları sırasında insanlar servetlerini kaybetmişler ve fakirleşmişlerdir. Bunun yanında felaket zamanında bazı fırsatları değerlendirenler ise servetlerini artırarak zenginleştiler. Toplumun alt kesimi olan halk tabakaları bu kıtlık ve veba salgınlarından daha çok etkilenerek telef oldular.

¹³⁶ Kazım Yaşar Koprıman, "Memlûkler" DGBİT, C.VII, s. 44.

¹³⁷ Ebu Şâme, Zeyl, s. 20; Nüveyrî, C.XXIX, s. 12; el-Makrizî, es-Sülûk, C.I, K.I, s. 156; İbn Aybek ed-Devadar, C.VII, s. 149.

¹³⁸ F.Ş.Ank, s. 33.

SONUÇ

Bu çalışma'da XIII. ve XIV. yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de görülen kıtlık ve veba salgınları araştırılmış, etki ve sonuçlarıyla birlikte ortaya konulmaya çalışılmıştır. Önce Eyyubîler dönemindeki kıtlık ve veba salgınları üzerinde durulmuş, daha sonra da Memlûkler zamanındakiler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Mısır ve Suriye ile komşu olan bölgelere bilhassa Güneydoğu Anadolu, Irak, Akdeniz adaları, Kuzey Afrika, Hicaz ve Yemen bölgelerine de kısmen değinilmiş, buralardan Suriye ve Mısır'a yayılan kıtlık ve veba salgınları varsa, açıklanmış; ya da Mısır ve Suriye'den bu bölgelere etkileri ve yayılması üzerinde durulmuştur.

Eyyubîlerden Sultan Âdil zamanını ile başlayan konumuz, Memlûklerden Sultan Ferec hükümdarlığının 1405 yılına kadarki döneminde sona ermiştir. Bu çalışma ile sadece kıtlık ve veba salgınları değil, aynı zamanda bu dönemde iktisadî istikrarsızlığa etki eden diğer faktörler üzerinde de durulmuştur. İktisadî durumu düzeltmek için devlet adamlarının aldığı önlemler belirtildi.

Mısır'ın başta büyük şehirlerinden Kahire, İskenderiye, Dimyat, Kûs, Suriye'nin Şam, Halep, Humus gibi yerlerinde sıkça kıtlık ve veba salgınlarının ortaya çıktığı görülmektedir. Bilhassa da Mısır'ın İskenderiye ve Kahire şehirleri en fazla kıtlık ve salgınlara maruz kalmıştır. Kıtlık ve veba salgınları şehirlerin, nahiyelerin ve köylerin demografik yapısını oldukça fazla etkilemiştir. Hem kıtlık ve hem vebadan binlerce insan ölmüş, hem de insanlar salgından kurtulmak ya da yiyecek bulabilmek için başka yerlere göç etmişlerdir. Bu iki durum nedeniyle bilhassa Memlûkler döneminde Mısır'da arazileri ekecek insan kalmamış, köylerin büyük çoğunluğu boşalmış ve harabeye

dönmüştür.

Şehirlerde ise birçok ev, han, dükkan vs. şeyler sahiplerinin ölmesi sebebiyle sahipsiz kalmış; ayrıca daha birçok servet ortada kalmış ve devlet hazinesine intikal etmiştir. Kıtlik ve veba salgınları sırasında ne kadar insanın öldüğünü kaynakların bize verdiği bilgilerden öğrenmekteyiz. Günümüzde olduğu gibi bir nüfus sayımının olmaması, ölenlerin düzenli şekilde kaydının yapılmaması, haberleşme imkanlarının bulunamaması sebebiyle verilen ölüm miktarları tahmini rakamlardır. Dönemin birçok muasır kaynağının verdiği rakamlar, bazen çok aşırı mübalağaya kaçtığı görülür. Sadece kaynaklarda geçen Divanü'l-Mevaris'e (veraset divanı- Ölüm adetleri görevliler tarafından buraya bildirilirdi.) gönderilen ölü sayıları esas alındığında dahi çok fazla insan kayıplarının olduğu görülmektedir. Bu konuda birkaç örneği yeniden zikredek olursak, kaynaklar 1198-1202 yılları arasında Mısır'da açlık ve veba salgınından ölenlerden sadece yoksul ve fakirlerden ölenlerin cenazelerini Sultan Âdil'in defnettirdiği rakam olarak 220.000 kişi gösterilmektedir. Bu sayıya ölü sahipleri tarafından defnedilen miktar ve uzak yerlerdeki ölü sayısı dahil değildir. 1294-1296 kıtlığı ve veba salgınında kaynaklar bize sadece bir ayda ölenlerin adedini 127.000 ile 180.000 olarak vermektedirler. 1348-1350 kara veba salgınında ise Mısır nüfusu 1/3 oranında azaldığı haber verilmektedir. Kara veba sırasında, Suriye nüfusu da en az Mısır'daki kadar telef olmuştur. Yine 1400 yıllarındaki kıtlık ve veba salgınında da Mısır nüfusunun 1/3 oranında kayıp verdiğini kaynaklar bize sunmaktadır. Bu durumdan şu ortaya çıkıyor ki, bugün bilinçli şekilde uygulanmaya çalışılan nüfus planlamasını o zaman da kıtlık ve veba salgınları yapmakta idi. Günümüzde birçok araştırmacı dünya nüfusunun XX. yüzyıla kadar artmasını engelleyen en büyük faktör

olarak veba salgınlarını göstermektedirler.

Veba salgınları ve kıtlık dönemlerinde, zorunlu sebeplerden dolayı yapılan göçler bir bölgenin nüfusunu azaltırken diğer bölgenin nüfusunu artırmış ve bu da daha büyük problemlere neden olmuştur. Farklı bölge ve kültürlerin insanların bir araya gelmesi birtakım toplumsal karışıklık ve düzensizliklere neden olmuştur. Bunun yanında farklı din, kültür ve değerlere sahip insanların birbirleri ile kültür alışverişinde bulunmalarına da bu göçler sebep olmuştur.

Kıtlık ve veba salgınları sırasında şehirlerin çarşıları eski canlılıklarını kaybetmiş ve birçok dükkan kapanmıştır. İç ve dış ticaret durmuştur. Bazı zamanlarda kıtlık olan yerlere dışardan gıda maddeleri getiren tüccarlar büyük karlar elde etmişlerdir. Kıtlık sebebiyle, piyasada yiyecek ve içecek maddelerinin bulunmaması veya saklanması dolay aşırı bir pahalılığın meydana geldiği görülmektedir. Başta buğday ve arpa olmak üzere ekmeğın fiyatı da birkaç kat artmış, bazı ürünler 100 kata yakın yükselmiştir. Kıtlık krizlerinde paranın değeri aşırı şekilde düşmüştür. İnsanlar altın ve gümüş haricindeki paralara rağbet göstermemişlerdir. Devlet sık sık para durumunu düzeltmeye çalışmış ve yeni önlemlere başvurmuştur.

Bazı kesimler kıtlık zamanlarında bol kazanç elde etme yoluna gitmişlerdir. Piyasadan gıda maddelerini ucuz fiyatla alarak stokçuluğa başvurmuşlar ve kazançlarını artırmışlardır. Ancak bazı zamanlarda alınan önlemler nedeniyle bunlar cezalandırılmışlar ve mallarına el konmuştur.

Veba salgınları sırasında ilaç yapımında kullanılan birtakım bitkilere rağbet artmış ve attarların kârları yükselmiştir. Ayrıca tabiplerin de günlük kazançları birkaç kat artmıştır.

Bazı zamanlar kıtlık ve veba salgınları kuşatma altındaki şehirlerde çıktığı zaman savunmaları zayıflamış ve şehrin düşman eline geçmesine neden olmuştur. Ordu içinde çıktığı zaman askerlerin savaş gücünü kaybetmelerine neden olmuştur. Özellikle Haçlı seferleri sırasında bunun örnekleri çok fazla görülmektedir.

Kıtlık ve veba salgınları bir devletin ekonomik yapısını olumsuz yönde etkilemektedir. Ülkede tarım, ticaret ve işgücünün kaybolmasına neden olmakta, devletin halktan tahsil edeceği vergiler toplanamamaktadır. Ayrıca tarıma dayalı bütün iş kolları terk edilmektedir. Bilhassa Memlûkler zamanında görülen veba salgınları sırasında dokuma sanayiinde çalışacak insan ve hammadde kalmaması nedeniyle birçok kumaş tezgahı işletilememiştir.

Tavuk, at, sığır gibi hayvanlarda görülen veba salgınları da önemli oranda ekonomik kayıplara neden olmuştur. Bilhassa at ve sığırlarda görülen salgın hastalıklar nedeniyle tarımın yapılması güçleşmiş ve tarladan ürünün taşınması da problem olmuştur. Atların ölmesi de süvari askerlerinin bineksiz kalmasına ve böylece askeri gücün zayıflamasına neden olmuştur.

Günümüze nispetle tıp ilmi gelişmediği için salgın hastalıklara karşı gerekli önlemler alınamamıştır. Bu salgınlarda uygulanması gereken karantinalar da pek görülmez. Ayrıca veba salgınından ölen bir kişinin cenazesinin yıkanması, kefenlenmesi ve defnedilmesi sırasında bu işlemleri yapan insanların hiçbir koruyucu tedbir almaması bu hastalığın yayılmasını kaçınılmaz kılmıştır.

Gıda maddelerinin yetersizliği açlığa dönüştüğü zaman, aç kalan insanların, karınlarını doyurmak için yapmayacakları bir şeyin kalmadığı görülmektedir. Bunun örnekleri kaynaklarda çok fazla görülmektedir.

İnsanlar açlıktan kedi, köpek gibi hayvanların leşlerini yemekten geri kalmadıkları gibi kendi cinslerinin yani insanların cenazelerini de yemekten çekinmemişlerdir. Hatta kıtlık zamanları insanlar korkularından dışarı çıkamaz hale gelmişlerdir. Çünkü gücü yeten, diğerini kaçırmak için boğazlayıp yemiştir. Hatta bazı zamanlarda anne baba kendi öz evlatlarını yemekten çekinmemiştir. Bazen de yiyecek satın alabilmek için öz evlatlarını satmışlardır. Yiyecek fiyatlarının aşırı yüksek olması nedeniyle, taşınmaz mülkler yok pahasına satılmış ve yiyecek satın alınmıştır.

Devlet idarecileri de başta sultanlar olmak üzere kıtlık ve veba salgınlarına birtakım çareler aramışlardır. Kıtlık zamanlarında fiyatlara narh koyarak ucuz satılmalarını sağlamak, başka yerlerden hububat getirmek, çarşı ve pazarı kontrol ederek haksızlık yapanları cezalandırmak, stokçuların depolarındaki mallara el koymak, çiftçilere tohum dağıtmak, halkın vergilerini affetmek, fakir ve yoksulları bir yerde toplayarak onlara yemek ve para dağıtmak veya onlara bakılması için ümera ve zenginleri görevlendirmek, hayır ve sadakaları artırmak gibi tedbirlere başvurmuşlardır. Bilhassa Mısır'da tarım gelirlerini artırmak için Nil nehrinin sularının korunması için kanallar kazılması veya temizlenmesi, setlerin tamiri veya yeniden inşası gibi uygulamalara başvurulmuştur. Eti yenen ve binek hayvanlarının kesiminin yasaklanması ve dışarıdan hayvan getirilmesi de alınan önlemlerden biridir. Ayrıca sultanlar ve ümera çeşitli vakıflar kurarak kıtlık ve vebadan ölenlerin cenazelerinin ücretsiz olarak defnedilmelerini sağlamışlardır. O dönemde kıtlık ve veba salgınlarının tıbbî sebepleri bilinmediği için sultanın veya toplumun dinden uzaklaşması sebebiyle Allah'ın onları cezalandırmak için bu musibetleri gönderdiğine inanılmıştır. Bu yüzden idareciler ve din adamları dinî kuralların

uygulanması, dine aykırı davranışlardan kaçınılmasına çalışmışlardır. Bu yüzden kıtlık ve vebanın kalkması için oruç tutulması, ibadetlerin artırılması ve sahraya dualara çıkılması için çağrıda bulunulmuştur. Fesat yuvaları olarak adlandırılan içki depoları ve eğlence yerleri kapatılarak bu tür işlerde parmağı olanlar cezalandırılmıştır. Kahire ve diğer yerlerde özellikle gayrimüslimlerin içki imal etmeleri engellenmiş ve içki mahzenleri basılarak içki küpleri kırılmıştır. Ayrıca kadınların açık seçik giyinmelerine engel olunmaya çalışılmış ve çarşıda pazarda dolaşmalarına mani olunmuştur.

Bazen yıllarca devam eden veba salgınları sırasında halkın toplumsal yapısı sarsılmış, yakınlarını kaybetmenin acısı ve psikolojisi toplumun sosyal yapısını değiştirmiştir. Her taraftan feryat ve figanlar yükselmiş, insanların yüzlerinden sevinç kaybolmuş, düğünler yapılamamıştır. İnsanlar tekke ve zaviyelere çekilip vebanın kalkması için dualar etmişlerdir. Bu sosyal psikoloji sifiliğinin gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır. Veba salgınları ve açlıklar halkın ağıtlarına ve şairlerin şiirlerine konu olmuştur. Kıtlık ve veba ile ilgili birçok şiirler yazılmıştır.

Bu kadar toplumsal çöküntüye rağmen devlet idaresinde bir kesintiye rastlanmamıştır. Halk isyankar bir tavır içerisine girmemiş ve kaderlerine razı olmuştur. Halkın bu tutumunun sebebi, dinî inançlarına bağlı olmasında aranabilir.

Bütün bu genel değerlendirmeden sonra, şurası bir gerçektir ki, tarih boyunca muhtelif coğrafi bölgelerde belirli zamanlarda ortaya çıkan, devlet ve toplum hayatını derinden etkileyen kıtlıklar ve salgın hastalıklar karşısında insan oğlunun büyük çaresizlik içinde kaldığı temel bir olgu olarak görülmektedir. Bu tür olaylar karşısında da başta

devlet idarecilerine ve halka büyük sorumluluklar düşmesine rağmen gerekli önlemlerin dönemin şartları itibarıyla alınmadığı ortaya çıkmaktadır. Tabii ki bu duruma etki eden birçok faktörün de göz ardı edilmemesi gerekir. Zira insanoğlunun geçirmiş olduğu tarihi süreç göz önünde bulundurulduğunda devlet ve toplum hayatına yön vermesi beklenen bilim adamlarının gerekli donanıma sahip olmadığı da görülür.

Orta Doğunun belirli bir kesimini esas alarak yapmış olduğumuz bu çalışmada bunu görmek mümkündür. Avrupa toplumlarında da bu tür kıtlık ve veba salgınlarının meydana geldiği bilinmektedir. Burada batı ve doğu toplumlarını değerlendirme açısından bazı temel kriterlerin de ortaya çıktığı söylenebilir. Çünkü doğuda bu tür kıtlık ve vebalar karşısında rasyonel tespitlere ulaşmış bilim adamlarının bilgi birikiminden istifade edilmeyip gelenekçi, içe kapanık ve tamamıyla tedbiri elden bırakan tevekkül anlayışının İslâm toplumları üzerinde egemen olmaya başladığı görülmektedir. Buna karşılık ilk dönemlerde Avrupa toplumlarında batıl inançların bir çözüm olarak benimsendiği anlayışı kısa zamanda daha akli çözümlere dönüşen bir yola girmiştir. Bunda elbette ki, başta Avrupa toplumlarının demografik yapısına etki eden başta kara veba olayıyla beraber, batı insanı bu illet karşısında kesin çözümler ortaya koyacak ilmi çalışmalara yönelmiştir. İşte batı insanını doğunun tevekkülâne anlayışından ayıran temel düşünce budur. Bunun yanında devlet adamlarının ilim adamları tarafından yönlendirilmesi ile de kendi anlayışları içinde bazı önlemler alma yoluna gitmelerine rağmen sadece geçici tedbirlerin uzun süreli dönem içerisinde bir çözüm getirmediği görülecektir.

Tarih boyunca görülen kıtlık ve veba salgınlarını sadece bir tarihi olay olarak yaşanmış, belli etkiler bırakmış ve basit olaylar olarak görmemek icap eder. Çünkü bu konuda başta kaynak eserler ve telif

eserler olmak üzere günümüzde gün ışığına çıkmamış birçok yayınlar esaslı bir şekilde ele alındığı vakit insanlık tarihinin geçirdiği önemli süreçlerin ki, burada başta devletlerin kuruluş şartları, yönetim felsefeleri, yönetici-halk münasebetleri, ekonomik yapıya etki eden faktörler, sosyal ve kültürel değişim ve dönüşüme etki eden temel esaslar, demografik yapıdaki dalgalanmalar ve ziraî hayatı belirleyen etkenler gibi birçok yönlerin direk veya dolaylı olarak tarihin belirli dönemlerinde vukua gelen bu olayların etkisiyle meydana geldiği ortaya çıkmaktadır.

Geçmiş zamanlarda meydana gelmiş bu olayların günümüzde de yaşanmadığı söylenemez. Tıp ilimlerinin geldiği noktada başta veba olmak üzere birçok hastalıkların teşhis ve tedavisi yapılmakla birlikte günümüzde geçmişin kara vebasını andıran asrın vebası aids hastalığıyla mukayese etmek mümkün olabilir. Çünkü bilgi çağının içinde bulunduğumuz günümüzde bilim adamları ve insanlar bu hastalığın çaresini bulamazken insanlık bu olay karşısında da tarihteki aynı çaresizliği yaşamaktadır. Ancak hastalığın çaresinin bulunamamasına rağmen nasıl bulaştığı bilindiği halde bazı insanlar bundan korunmak için gerekli önlemleri almamaktadırlar.

Yapmış olduğumuz çalışma boyunca karşılaştığımız birçok olayların değerlendirmesini ortaya koyarken bazı sorulara cevap aramaya çalıştık. En temel olarak kıtlıklar ve hastalıkların çıkış sebepleri nelerdir? Bunların devlet ve toplum hayatına etkileri neler olmuştur? Bu sorular belirli tarihî dönemler esas alınarak cevaplandırılmaya çalışılırken aynı şartların oluşması halinde zaman zaman hem İslâm toplumlarında hem de diğer toplumlarda benzer olayların meydana gelebileceği anlaşılmaktadır.

Öte yandan yaşanan bu tarihi olayların günümüz dünyasına sunacağı bilgi birikimiyle toplumun bu tür olaylar karşısında önemli sorumlulukları taşıması şuurluna sahip olması gerektiği gerçeği ortaya çıkar. Zira milletin organize olmuş şekli olan devlet bu sorumluluğun en üst noktasını teşkil eder. Dolayısıyla bilinçli toplum devletin yapılanmasına da doğru yönde etki edecektir. Diğer yandan, gerçek ilmin sahibi olan bilim adamlarının devlet ve toplumu yönlendirmesi de pozitif yönde olacaktır.

Elbette ki, çağdaş dünyada insanlık bu tecrübelerin ışığı altında ilmi tecessüs ve inkişafı gerçekleştirmiş ve bugün gelişmiş ülkelerde her türlü doğal felaketler, kıtlıklar ve hastalıklar karşısında ilmin rehberliğinde büyük kaynak aktarımı bu tür problemlerin çözümü yolunda sarf edilmektedir.

Kıtlık ve vebanın çıktığı dönemlerde iktisadî hayatın belirleyici unsurlarından olan tüccar, esnaf vs. kesimlerin de toplumun sosyo-ekonomik yapısını derinden etkileyen önemli tesirlerini görmekteyiz. Maalesef bu dönemlerde bu kesimler şartları kendileri için artı bir kazanç olarak değerlendirmek suretiyle büyük suiistimallerde bulunmuşlardır. Üretimin az olduğu zamanlarda malları stoklamak ve yüksek fiyatlarla satmak suretiyle büyük kazançlar elde etme yoluna gitmişlerdir. Büyük ölçüde satın alma gücünden yoksun olan halk, açlık ve sefalet karşısında çaresizlik içinde kalmış ve temel ihtiyaçlarını gidermek maksadıyla yanlış yollara sapmışlardır. Bu arada ekonomik hayattaki kaos toplumun temel dinamiğini sarsmak suretiyle başta aile bağları olmak üzere temel ahlâkî değerlerin bozulmasına neden olmuştur. Ekonomik hayatın bozulması sosyal hayatın da bozulmasına yol açmıştır. Bugün zaman zaman oluşan ekonomik krizlerden menfaatlanmaya çalışan kesimler bu tür toplumsal patlamalara neden

olmaktadırlar. Bu olaylar karşısında halkın üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmede birtakım unsurlar vardır. Elbette ki bu unsurlardan ilki o halkın eğitim seviyesidir. Eğitilmiş bir toplum bir yandan devletle olan ilişkilerinde diğer yandan muhatap olduğu birtakım örgütler karşısında tavrı daha belirgin olacaktır. İşte toplumların bu seviyeye gelene kadar geçirdiği süreçte temel yoksunluğu eğitimidir. Devlet hükümranlığını sürdürmek amacıyla olurken halk saf dini yaşantısından kaynaklanan duygu ve düşünceleriyle kendisine sunulanı kabul etmek zorunda kalmıştır.

İşte biz bu çalışmamızda Orta Doğu toplumlarını atalet içerisinde bırakan bu zihniyeti belli bir tarihi süreç içerisinde yaşanan olaylarla ortaya koymaya çalışırken bu dönem insanının gerçek anlamda dini amelden ve ilimden uzaklaşmış olduğu kanaatini edinmekteyiz. O günden bugüne gelinceye kadar önemli bir nokta ise devletlerin ve milletlerin oluşumunda etki eden temel değerler önemli olmakla birlikte mutlak suretle ilmi değerlerle desteklenmesinin insanoğlunun ortak yargısı olduğu gerçeğinin kabul edilmesi sonucuna varılmasıdır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed b. Mahmud, **Selçukname**, C.I-II, (Neşr.: Erdoğan Merçil), İstanbul, 1977.
- Aka, İsmail, **Timur Devleti**, Ankara, 1991.
- Ali Seyyid Ali, **el-Kudüs fi'l-Asri Memlûkî**, Kahire, 1986.
- Arendonk, C.Van, "İbn Hacerü'-Askalanî", **İ.A.**, C.V, K.III, s. 375-377.
- Arık, Feda Şamil, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", **DTCF T.A.D.**, C.XV, S. 26, (1990-1991), s. 27-57.
- Artuk, İbrahim, "Fels", **TDVİA**, C.VII, s. 309-311.
- Aşur, Said Abdulfettah, **Asru'l- Memâlikî fi Mısır ve's-Şam**; Kahire, 1976.
- _____, **Müctemaü'l-Mısırî fi Asri Selatini'l-Memâlik**; Kahire, 1992.
- _____, **Mısır ve's-Şam fi Asri'l-Eyyubiyin ve'l-Memâlik**, Kahire, 1994.
- Ayalon, David Neustadt, "The Plague and its Effect Upon the Memlûk Army", **Journal of the Royal Asiatic Society (JRAS)**, 1946, s. 67-73.
- Aynî, **İkdü'l-Cuman fi Tarihi Ehli'z-Zaman**, Asr Selatin el-Memâlik (neşr.: Muhammed Muhammed Emin) C.I-IV, Kahire, 1987-1992.
- Bakır, Abdulhalik, **H. Ali Dönemi**, Ankara, 1991, s. 86.
- Bakır, Abdulhalik, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", **Bellekten**, C.LXI, S. 232, (Aralık 1997), s. 519-595.

- Baybars el-Mansurî ed-Devadar, **Tuhfetü'l-Mülkiyye fî Devleti't-Türkiyye**, (Neşr.: Abdülhamid Salih Hamden), Kahire, 1987.
- _____, **Zübdetü'l-Fikre fî Tarihi'l-Hicre**, C.IX, (H.655-709), (Neşr: Zübeyde Muhammed A'ta), Minye, Trhz .
- Becker, C.H., "Bilbis", **İ.A.**, C.II, s. 611.
- _____, "Burullus", **İ.A.**, C.II, s. 821.
- Bel, Alfred, "İbn Haldun", **İ.A.**, C.V, K.II, S. 738-744.
- Biraben, N., **Les Hommes et La Peste en France et dans Les Pays Europeens et Mediterrane'ens**, Paris, 1975 .
- Brockelmann, C., "Ebu Şâme", **İ.A.**, C.IV, s. 51.
- _____, "Ebu'l-Fidâ", **İ.A.**, C.IV, s. 78.
- _____, "el-Makrizî ", **İ.A.**, C.VII, s. 206-208.
- _____, "İbnü'l-Kesîr ", **İ.A.**, C.V, K.II, s. 762.
- Cheneb, Moh. Ben, "İbnü'l-Verdî", **İ.A.**, C.V, K.II, s. 871-872
- _____, "Zehebî", **İ.A.**, C.XIII, s. 493-495.
- Cook, M. A., "Studies in the Economic History of the Middle East", **School of Oriental and African Studies**, University of London, II. Baskı, 1978, s. 93-128.
- _____, **Studies in the Economic History of the Middle East from the rise of İslâm to the Present Day**, London, 1970.
- Çay, Abdülhaluk, **II. Kılıç Arslan**, Ankara, 1987.
- Çeçen, Salih, "Kültepe Vesikalarına Göre Veba Hastalığı (Matûnu)", **Fen ve Tıp Bilimlerinde Araştırma**, IV/36-37, (Aralık 1991-Ocak 1992), s. 26-30.

- Çubukçu, Asrî, "Rüknüddin Baybars el-Mansurî en-Nasrî ed-Devadar el-Hitai", **T.D.V.İ.A.**, C.V, İstanbul, 1992, s. 220-221.
- Diakov, V.- S. Kovalev, **İlk Çağ Tarihi II, Ortadoğu, Eski Yunan** (Çev.: Özdemir İnce), Yrsz, Trhz.
- Dinçol, A. M., "Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", **Bellekten**, XLIX/193, (Nisan 1985), s. 6, 9, 10.
- Dols, Michael W., "Plague in Early İslâmic History", **Journal of Am Or. Soc.**, S.94, (1974), s. 371-383.
- _____, "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347-1894", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 22, 1979, s. 162-189.
- _____, "Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı", (Çev.: Ümit Hassan), **Tarih ve Toplum**, S. 40 (Nisan 1987), s. 42-48.
- _____, **The Black Death in the Middle East**, Printed in the United States of America by Princeton University Pres, Princeton, New Jersey, 1977.
- Ebu'l-Ferec, **Ebû'l-Ferec Tarihi**, (Süryaniceden İngilizceye tercüme: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe tercüme: Ömer Rıza Doğrul), C.I-II, Ankara, 1982.
- Ebu'l-Fidâ, **el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer**, C.II, cüz 3, Darü'l-Ma'rufe, Beyrut, trhz.
- Ebu Şâme, **Zeyli Ravzateyn** (Neşr.: Muhammed b. Hasan el-Kûsrî, es-Seyyid İzzet el-Attar el-Hüseyni el-Dımışkî) Darü'l-Kütübî'l-Melikiyye, I. Baskı, Kahire 1947.

- el-Azimî, **Azimî Tarihi**, (Selçuklu tarihi ile ilgili bölümleri neşr: Ali Sevim), Ankara, 1988.
- el-Belazurî, **Fütuhü'l-Büldân**, (Çev: Mustafa Fayda), Ankara, 1987.
- el-Beyeli, Muhammed Berekat, **el-Ezmât el-İktisadiyye ve'l-Evbi'e fi Mısır el-İslâmiyye**, Kahire, 1984.
- el-Buharî, **Sahih-i Buharî**, (Tercüme: Mehmet Sofuoğlu), C.XII, İstanbul, 1988.
- el-Buşî, Muhammed Abdülhamid, **el-İslâm ve't-tıb**, Kahire, 1965.
- el-Kütübî, Muhammed b. Şakir, **Vefayâtü'l-Vefayat ve'z-zeyli aleyha**, C.I-IV, (Neşr.: İhsan Abbas), Beyrut, 1973.
- el-Makrizî, **en-Nukud el-Kadime ve'l-İslamiye** (Çev.: İbrahim Artuk), Belleten, C.XVII, S.67, (1953), s. 367-392.
- _____, **Kitabu İgâsetü'l-Ümme bi-Keşfi'l-Gumme**, (Neşr.: Muhammed Mustafa Ziyade, Cemaleddin Muhammed eş-Şeyyal) Kahire, 1940.
- _____, **Kitabü'l-Mevaiz ve'l-İtibar fi zikri'l-Hıtat ve'l-Asar**, 2 Cilt, Beyrut, trhz.
- _____, Takiyeddin Ahmed b. Ali, **Kitabü's-Sülûk li-Ma'rifet Düveli'l-Mülûk**, (Neşr.: Muhammed Mustafa Ziyade), C.I-II, Kahire, 1934, 1941; C.III,IV, (Neşr: Said Abdülfettah Aşûr), Kahire, 1970-1973.
- el-Ömerî, **Memâliki Mısır ve'ş-Şam ve'l-Hicaz ve'l-Yemen**, (Neşr.:Eyman Fuad Seyyid) Kahire, 1985.
- Emin, Muhammed Muhammed, **Evkafü'l-Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır** (1250-1517/ H.648-923), Kahire, 1972.
- en-Necidî, Hammud b. Muhammed b. Ali, **en-Nizâmü'n-Nakdi'l-**

- Memlûkî**, Riyad, 1993.
- en-Nüveyrî, **Nihayetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edâb**, C.XXVII-XXXI, (Neşr.: Heyetü'l-Misriyyetü'l-Ammü'l-Kütüb), Kahire, 1985-1990.
- et-Tikritî, Mahmud Yasin Ahmed, **el-Eyyubiyyûn fî Şemali's-Şam ve'l-Cezire (H.564-648/M.1168-1150)**, Beyrut, 1981.
- ez-Zehebî, **el-İber fî Haber Men Gaber ve Zeylühâ** (Neşr.: Ebû Hacer Muhammed es-Said b. Beysunî Zaglul), 4 cilt, Beyrut, 1985.
- Flinn, M. W., "Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba" (Çev.: Necmiye Alpay), **Tarih ve Toplum**, S. 39 (Mart 1987), s. 25-30.
- Ganim, Hamid Zeyyen, **el-Ezmâtü'l-İktisadiyye ve'l-Evbi'e fî Mısır Asrı Selatini'l-Memâlik**, Kahire, 1976.
- Gasquet, F.A., **The Black Death of 1348 and 1349**, London, 1908.
- Geoffery, Marks, **The Medical Plague**, U.S.A., 1971.
- Gözenç, Selami, **Afrika Ülkeler Coğrafyası -I**, İstanbul, 1995.
- Günaltay, Şemsettin, **İslâm Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler**, İstanbul, 1991.
- Hartman, R., "Demenhur", İ.A., C.III, s. 520.
- Hinz, Walther, **İslam'da Ölçü Sistemleri** (Çev.: Acar Sevim), İstanbul, 1990.
- Hudcis, C.A., **A Social and Economic History of Medical**, London, 1971.
- Hunke, Sigrid, **İslâmın Güneşi Avrupa Üzerinde**, (Çev.: Servet Sezgin), İstanbul, 1975.
- İbn Aybek ed-Devadar, **Kenzü'd-Dürer ve Câmi'u'l-Gurer**, C.I, (Neşr:

Bern Radtke), Kahire, 1982; C.VII, (Yay.: Said Abdülfettah Aşûr), Kahire 1972; C.III, (Neşr: Ulrich Harmann), Kahire, 1971; C.IX, (Neşr: Hans Robert Roemer), Kahire, 1960.

İbn Battuta, **Tühfetü'n-Nüzzâr fî Garaibi'l-Emsar ve Acaibi'l-Esfar** (Neşr: Tallal Harb), Beyrut, 1992.

İbn Cübeyr, **Rihletü İbn Cübeyr Fî Mısır ve Bilâdü'l-Arab ve'l-Irak ve's-Şam ve Sıkiyye**, (Neşr. Hüseyin Nassar), Kahire, 1992.

İbn Davud es-Sayrafî, **Nüzhetü'n-Nüfus ve'l-Ebdan fî Tevarihî'z-Zeman** (Neşr: Hasan Habeşî) C.I-III, Kahire, 1970.

İbn Esîr, **İslam Tarihi** (Çev.: Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın) C.I-XII, İstanbul 1992.

İbn Habib, **Tezkiretü'n-Nebi fî Eyyami'l-Mansur ve benihi**, (Neşr: Muhammed Muhammed Emin) C.I-III, Kahire, 1976.

İbn Hacerü'l-Askalanî, **Bezlü'l-Mâun fî fadli't-Tâûn**, Mahtut bi-dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 2476, Tarih.

_____, **ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yani Mi'eti's-Sâmine**, (Neşr: Muhammed Seyyid Câd el-Hak), C.I-IV, Kahire, 1961.

_____, **İnbâü'l-Gumr bi-Ebnâi'l-Umr**, (Neşr: Muhammed Abdü'l-Muîd Han) C.I-VII, Haydarabad, 1967, C.VIII-IX (Neşr: Abdülvahab El-Buharî), Haydarabad, 1975; tamamı Beyrut, 1986.

İbn Haldun, **Mukaddime**, C.I-III, (Çev.: Zakir Kadirî Ugan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986.

_____, **Tarihü'l-İber**, C.VII, K.IV, Beyrut, 1983.

İbn Hallikan, **Vefayetü'l-A'yan ve Enbai'z-Zaman**, C.I-IV, (Neşr.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire, 1948.

- İbn İyas, **Bedai'z-Zuhur**, (Neşr: Muhammed Mustafa), C.I-III, Kahire, 1982.
- İbn Memmatî, **Kitâbu Kavanini'd-Devanîn**, (Yay.: Aziz Suryal Atiya), Mektebe Medbolı, Kahire 1991.
- İbn Şeddad, **Fî Sireti Selahaddin el-Eyyubî en-Nevadirü's-Sultaniye**, (Neşr.: Muhammed Mahmud Sabah) Kahire, 1962.
- İbn Tagribirdî, **en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire**, C,I-XVI, (Neşr: Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut, 1992.
- _____, **el-Menhelü's-Safî ve'l-Müstevfî Bade'l-Vafî**, (Neşr: Muhammed Muhammed Emin), C.I-VI, Kahire, 1984-1990.
- İbn Vâsıl, **Müferricü'l-Kurub**, C.III, (Neşr.: Cemaleddin eş-Şeyyal), Kahire, 1957; C.IV-V, (Neşr.: Hasaneyn Muhammed Rebi'), Kahire, 1972-1977.
- İbn Züheyre, **el-Fedail el-Bâhire bi-Mehasini'l-Kahire**, (Neşr.: Mustafa Saka-Kâmil el-Mühendis), Kahire, 1969.
- İbnü'l-Adim, **Bugyetü't-Talib fî Tarihi Haleb (Seçmeler)**, (Çev: Ali Sevim), Ankara, 1989.
- _____, **Zubdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb**, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, 1996.
- İbnü'l-Furat, **Tarihu İbnü'l-Furat**, C.IV-V, (Neşr: Hasan Muhammed eş-Şem'a), Bağdat, 1970; C.VII, (Neşr: Kostantin Zeyrek), Beyrut, 1942; C. VIII, IX (Neşr: Kostantin Zureyk, Necla İzzeddin), Beyrut, 1936.
- "İbnü'l-Furat" maddesi, **İ.A.**, C.V, K.II, s. 855.
- İbnü'l-Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihaye** (Çev.: Mehmet Keskin) C.I-XIV,

İstanbul, 1995.

İbnü'l-Verdî, "Risalet an-Nebâ'i'l-Vebâ", (Neşr.: Faris es-Sadık),
Mecmuatü'l-Cevâib, İstanbul, 1300 H., s. 184-188

_____, **Tarihu İbnü'l-Verdî**, C.I-II, Beyrut, 1996.

İnalçık, Halil, "Köy, köylü ve imparatorluk" **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisadî Tarihi Kongresi**, tebliğler, M. Ü. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul, 21-25, (Ağustos 1989) Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1990, (ss.1-15); **Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, 1996.

Kafesoğlu, İbrahim, "İbn Battuta", **İ.A.**, C. V, K.II, s. 708-711

_____, "Kalkaşandî", **İ.A.**, C. VI, s. 134-139.

Kalkaşandî, **Subhu'l-A'sâ fi Sına'âti'l-İnşâ**, C.III-IV-V (Neşr.: Muhammed Hüseyin Şemseddin) Beyrut, 1987.

Kasım Abduh Kasım, **Asru Selatini'l-Memâlik** (Tarihi İctimaî ve'l-iktisadî), Kahire, 1996.

_____, **en-Nîl ve'l-Müctemâü'l-Mısri fi Asrı Selatini'l-Memâlik**, Kahire, 1977.

Kasım Abduh Kasım – Seyyid Ali Seyyid, **el-Eyyubiyyûn ve'l-Memâlik, Tarihü's-Siyasî ve'l-Askerî**, Kahire, 1995.

Kasımoğlu, Ömer, "**Veba**" **İnfeksiyon Hastalıkları**" (Dzl., E. T. Çetin) III. Baskı, İstanbul, 1979.

Kâşif, Seyyide İsmail, "el-Ardu ve'l-Fellah fi Mısri'l-İslamiyye", **Makal fi Mecelleti'l-Mısriyyeti li'l-Dirasâtü't-Tarihiyye**, Kahire, 1974, s.157-210.

_____, **Ahmed b. Tolun**, Kahire, 1965.

- _____, **Mısır fi Asri'l-Ihşidiyyin**, II.baskı, Kahire, 1970.
- Kopruman, Kazım Yaşar, "Memlûkler" **DGBİT**, C.VI, s.434-540; C.VII, s. 17-48, İstanbul, 1987.
- _____, **Mısır Memlûkleri Tarihi**, Ankara, 1989.
- _____, "Tolunoğulları", **DGBİT**, C.VI., s. 55-81, İstanbul, 1987.
- Köksal, Aydoğan, **Afrika Coğrafyası I**, Ankara, 1982.
- Kramer, J. H., "Kûs", **İ.A.**, C.VI, s. 1026.
- _____, "Nil", **İ.A.**, C.IX, s. 276-282.
- Lombard, Moris, **el-Cuğrafya el-Tarihiyye li'l-Alemi'l-İslâmî fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî**, (Arapçaya çeviren: Abdurrahman Hamide), Dimaşk, 1979.
- Merçil, Erdoğan, "II. Kılıç Arslan", **İ.A.**, VI, s. 667.
- _____, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, 1993.
- Muir, W.E., **The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt**, London, 1896.
- Onul, Behiç, **İnfeksiyon Hastalıkları**, Ankara, 1953.
- Onul, Melahat, **Sistemik İnfeksiyon Hastalıkları**, II. baskı, Ankara, 1983.
- Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (Çev.: Fikret Işıltan), Ankara, 1984.
- Özey, Ramazan, **Dünya Denkleminde Orta Doğu, Ülkeler-İnsanlar-Sorunlar**, İstanbul, 1996.
- Özgür, Murat, **Türkiye'nin Komşuları, Suriye**, Ankara, 1996.
- Öztürk, Mustafa, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", **Prof. Dr. Şerafettin Turan'a Armağan**, Elazığ, 1996, s. 221-241.

- Pakalın, M.Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.I-III.
- Pamuk, Şevket, "Kara Ölüm Orta Doğu'da", **Tarih ve Toplum**, S. 40 (Nisan 1987), s. 41.
- Panzac, Daniel, **Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)**, (Çev.: Serap Yılmaz), İstanbul, 1997.
- Pirenne, Henri, **Orta Çağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, (Çev.: Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul, 1983.
- Pool, Lane, **A History of the Egypt in the Middle Ages**, London, 1910.
- Runcimen, S., **Haçlı Seferleri Tarihi**, C.I-III, (Çev.: F. Işıltan), Ankara, 1987.
- Sahillioğlu, Halil, "Dinar", **TDVİA**, C.IX, s. 352-355.
- _____, "Dirhem", **TDVİA**, C.IX, s. 368-371.
- _____, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1978, s. 1-38.
- Salih b. Yahya, **Kitabu Tarih Beyrut**, (Neşr.: P.L.Cheikho), Beyrut, 1902.
- Salim, Seyyid-Seher Abdülaziz, **Tarihü'l-Eyyubiyîn ve'l-Memâlik**, İskenderiye, 1992.
- Sauvaget, J., "Halep", **İ.A.**, C.V, K. I, s. 117-122.
- Selim, Mahmud Rezzak, **en-Nil fî Asri'l-Memâlik**, Kahire, 1965.
- Sevim, Ali, **Suriye ve Filistin Selçukluların Tarihi**, Ankara, 1983.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Miratü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yân**, (Selçuklularla ilgili

kısımları yayımlayan: Ali sevim) Ankara, 1968.

_____, **Miratü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yân, es-Seferü'l-Ula**, (Neşr.: Dr. Hasan Abbas), Beyrut, 1985.

Sururî, Muhammed Cemaleddin, **Devletü'z-Zâhir Baybars**, Kahire, 1960.

_____, **Devletü Benî Kalavun**, Kahire, 1948.

Süleyman, Ahmed Abdülkerim, **el-Hayatü'z-Ziraiyye fî Asri'l-Memlûki** (Risaletü'l-Macister, Cami'atü'l-Kahire, Külliyyetü'l-Edâb, Kısmü't-Tarih), Kahire, 1972.

Süyutî, **Hüsnü'l-Muhadara fî Mısır ve'l-Kahire**, C.I-II, Kahire, H.1321.

Şeşen, Ramazan, "Eyyubîler", **DGBİT**, C.VI, İstanbul, 1987, s. 305-434.

_____, "İmad al-Din el-Katib al-İsfahanî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, III, 1971, s. 249-369.

_____, **Selahaddin Devrinde Eyyubîler Devleti (H.569-589/M.1174-1193)**, İstanbul, 1983.

Tekindağ, Şehabeddin, **Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı**, İstanbul, 1961.

Togan, Zeki Velidî, "İbnü'l-Esîr", **İ.A.**, C.V, K.II, s. 851-853.

_____, **Tarihte Usûl**, İstanbul, 1981.

Tuncer, A., **Toplum Sağlığında İnfeksiyon Hastalıkları ve Korunma**, II. Baskı, Ankara, 1983.

Turan, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, 1971.

Unat, E. K., **Genel Tıp Mikrobiyolojisi ve İnfeksiyon Hastalıkları**

Bilimi, İstanbul, 1983.

Urfalı Mateos, Papaz Grigor, **Urfalı Mateos Tarihi ve Zeyli**, (Türkçeye Çev: H.D. Antreasyan), Ankara, 1962.

Ülgener, Sabri F., **Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti**, Mayaş Yayınları, Ankara, 1984.

Ünal, Ahmet, "Hitit Tıbbının Ana Hatları, **Bellekten**, XLIV/175 (Temmuz 1980), s. 478- 479 ve s. 485-486.

_____, "M.Ö. II. Binyıl Anadolu'sunda Doğal Afetler", **Bellekten**, XLI/163, (Temmuz 1997), s. 423.

Ünver, A. Süheyl, "Mezar Taşlarında Veba ve Tâûna Ait Kayıtlar", **Dirim**, XL/11-12 (Kasım-Aralık 1965), s. 270.

_____, "Türkiye'de Veba (tâûn) Tarihçesi Üzerine, **Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı**, V/18 (1935), 78.

_____, "Türk Tıp Tarihinde Veba Hastalığına Karşı Kına Tatbiki", **Türk Tıp Tarihi Arşivi**, C.II, No: 7, 1938, s. 1-3.

"Veba" maddesi, **Ana Britannica**, C.XXI, s. 553-554.

"Veba" maddesi, **Büyük Larousse**, C.XXIII, s. 127.

"Veba" maddesi, **Meydan Larousse**, C.XII, s. 551.

Vezeretü'z-Zira'a, **Emrâzü'l-Hayvanatü'd-Devvacin fi Mısır**, Kahire, 1949.

Yakutü'-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, (Neşr: Ferir Abdülaziz el-Bezdi), C.I-IV, Beyrut, Trhz.

Yücel, Yaşar, **Timur'un Orta Doğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları**, Ankara, 1989.

Zekeriya el-Ensari, **Tuhfetü'r-Raggâbîn fî Beyâni Emrû't-Tavâin**,
Mahtut, Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, 20732 B.

EKLER

Ek 1: 1200-1405 Yılları Arasında Suriye ve Mısır'da Meydana Gelen Önemli Kriz, Kıtık ve Vebaların Kronolojik Tablosu

Ek 2: Suriye ve Mısır'da Kıtık ve Vebanın Yoğunlaştığı Merkezleri Gösteren Harita

Ek 3: Kara Vebanın Yayılmasını Gösteren Harita

EK 1

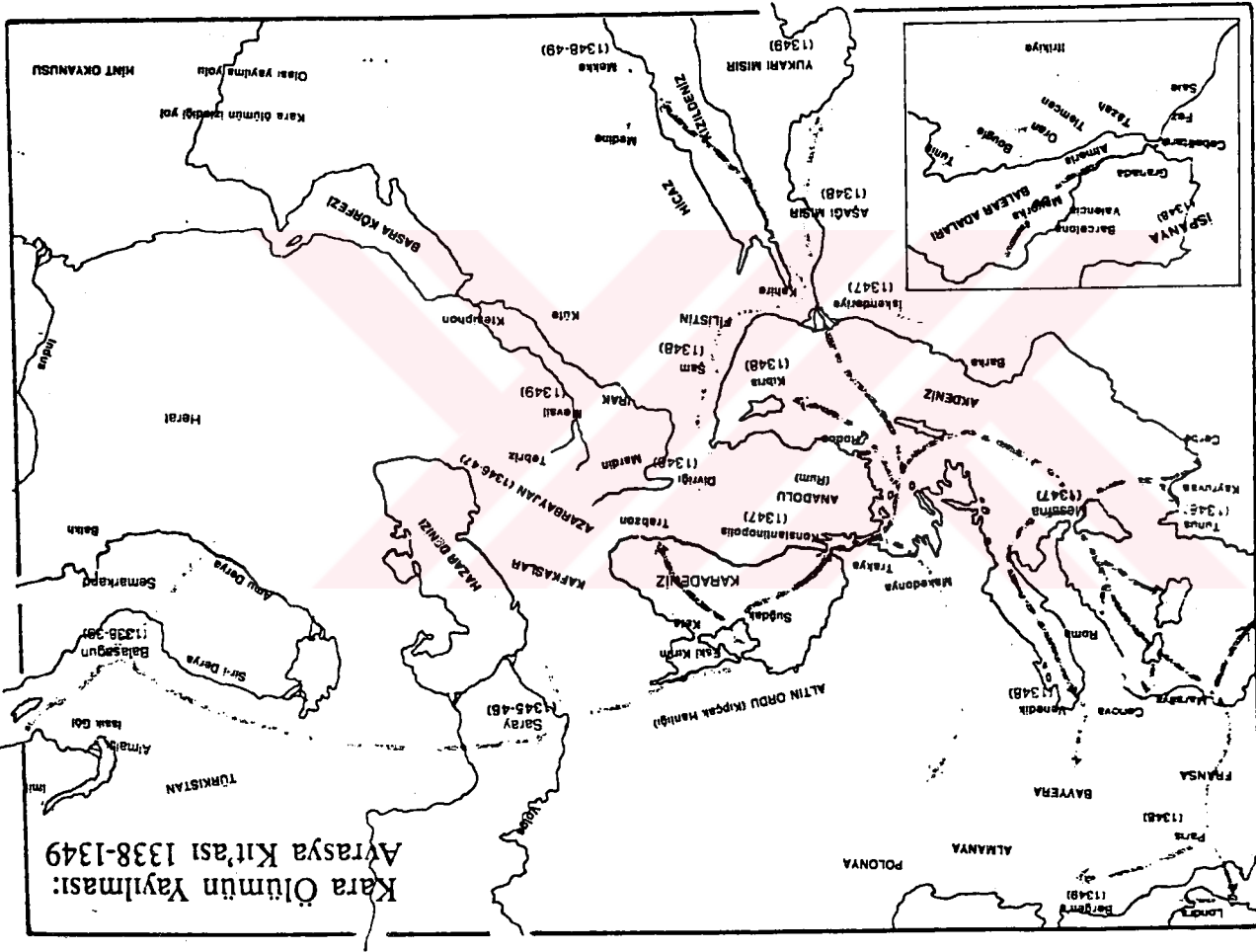
**1200-1405 Yılları Arasında Suriye ve Mısır'da Meydana Gelen
Önemli Kriz, Kıtık ve Vebaların Kronolojik Tablosu**

Yıl	Meydana Geldiği Yer	Sebepleri	Sonuç ve Tesirleri
1108-1202	Mısır şehirleri	Nil nehrinin taşmaması	Veba ve kıtlık 200.000'den fazla insan hayatını kaybetti.
1218-1219	Dimyat	Haçlı kuşatması altında bulunan şehirde kıtlık ve veba çıktı	Sadece Dimyat'ta 3.000 kişi sağ kalabildi. Askerlerden 17.000 kişinin öldüğü rivayet edilmektedir.
1221-1224	Suriye şehirleri	Kuraklık ve çekirge	Açlıktan ölümler oldu.
1230-1231	Mısır ve Suriye	Nil'in taşmaması ve kuraklık	Açlıktan büyük oranda ölümler oldu.
1234	Mısır şehirleri	Bulaşıcı hastalıklar	30.000 kişi öldü.
1245-1246	Suriye	Harezmlilerin Suriye şehirlerini abluka altına almaları	Kıtlıktan çok sayıda insan öldü.
1246	Mısır	Nil'in suyunun eksikliği ve veba salgını	Açlık ve vebadan ölümler oldu.
1249	Dimyat	Haçlılar arasında veba salgını	Askerlerden birçoğu öldü.
1258-1260	Suriye şehirleri	Moğol saldırısı, kıtlık ve veba	Sadece Halep'te her gün 1.200 kişi ölmekte idi.
1264	Mısır	Nil'in eksikliği	3 ay kıtlık devam etti.
1274	Mısır köyleri ve Filistin	Veba salgını	Birçok insan öldü.
1276	Suriye'nin Şam şehri	Kuraklık	Pahalılık ve kıtlık
1283	Mısır	Nil'in aşırı artması	Pahalılık
1286	Mısır	Sığır vebası	Birçok hayvan telef oldu.
1292	Suriye	Kuraklık	Fiyatlar arttı.

1294-1296	Mısır ve Suriye	Nil'in taşmaması, kuraklık ve veba	Mısır'da bir ayda 127.000 veya 180.000 insanın öldüğü rivayet ediliyor.
1299-1303	Suriye	Moğol saldırısı	Açlıktan birçok insan öldü.
1300-1301	Mısır	Sığır vebası	Mısır'da birçok büyük baş hayvan öldü.
1303	Suriye	At vebası	Birçok at öldü.
1305	Mısır	Paranın bozukluğu	Fiyatlar arttı.
1309-1310	Mısır	Nil'in taşmaması	Veba ve kıtlıktan birçok insan öldü.
1316	Mısır'ın güneyi	Sıcak ve kavurucu rüzgarlar	Vebadan birçok insan öldü.
1320-1321	Mısır	Nil'in taşmaması ve paranın istikrarsızlığı	Pahalılık
1324	Mısır ve Suriye	Nil'in taşmaması ve Suriye'de kuraklık, çekirge	Kıtlık ve açlıktan ölümler oldu.
1326	Suriye	Salgın hastalıklar	Aşırı derecede ölümler oldu.
1331	Mısır	Nil'in fazla taşması	1.000.000 dinarlık zarar oldu.
1336	Mısır	Nil'in fazla taşması	Açlıktan ölümler oldu.
1338	Mısır	Nil'in taşmaması ve kuraklık	İktisadî kriz
1341	Mısır	Paranın istikrarsızlığı	Pahalılık
1343	Suriye ve Filistin	Kuraklık ve çekirge	İnsanlar açlıktan kokmuş cesetleri yediler
1346	Mısır	Nil'in taşmaması	Pahalılık
1347	Mısır	Siyasî istikrarsızlık	Açlık nedeniyle Kahire'ye göçler oldu.
1347-1349	Mısır ve Suriye	Kara veba salgını	Mısır ve Suriye nüfusunun 1/3'ü yok oldu.
1351	Suriye ve Mısır	Kuraklık	Açlıktan ölümler
1353	İskenderiyeye	Veba salgını	Her gün 50-60 ölü
1360-1361	Mısır	Veba	Her gün 2.000 ölü
1362-1363	Mısır ve	Kıtlık ve veba	Şam'da her gün 1.000

	Suriye		Mısır'da 3.000 ölü
1364	Suriye	Çekirge	Pahalılık
1367-1368	Mısır	Veba	Bir günde 1.000 ölü
1369-1370	Suriye	Çekirge	Pahalılık
1371	Mısır ve Suriye	Veba	Birçok ölü
1373-1376	Mısır ve Suriye	Nil'in taşmaması ve veba	Kahire'de her gün 1.000 ölü
1380-1381	Mısır	Nil'in taşmaması ve veba	Birçok ölü
1382	Mısır	Siyasî karışıklık ve kıtlık	Pahalılık ve ölümler
1385-1386	Mısır ve Suriye	Nil'in taşmaması, kıtlık ve veba	Halep'te her gün 1.000, İskenderiye'de 100 ölü
1388-1389	Mısır	Kıtlık ve veba	Birçok ölü
1392	Mısır	Sığır vebası	Birçok hayvan öldü
1393	Suriye	Veba	Her gün 500 ölü
1393-1405	Mısır	Siyasî karışıklık, Nil'in taşmaması, açlık, veba	Mısır nüfusu 1/3 oranında telef oldu.

Michael W. Dols : Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavri adlı makaleden alınmıştır.

Kara Vebanın Yayılmasını Gösteren Harita

EK 3

İNDEKS

- 240, 242, 245, 338, 379, 380, 381, 382,
383, 384, 386, 387, 388
Bezîvî-Mânûn fî Fadîlî-Tânûn, XXX, 23
Bombay, 4
Bugyetü'r-Tabeb fî Tanhi Haleb, XXVI
Cemaleddin el-Bulki, XXV
Cidde, XXVIII
Cizre, XIV, 158
Çin, 3, 63, 219, 224, 240
Daniel Panzac, XXXV, 4, 50, 53, 61, 62,
63, 64, 65, 66, 68, 71, 73, 74, 77, 78, 80
David Neustadt Ayalen, XXXII
Deylem mahallesî, 178
Dimaşk, XXV, 13, 14, 111, 128, 133, 134,
135, 138, 140, 147, 385
Dice, XIII, 269
Dimyat, 11, 12, 33, 43, 69, 107, 122, 124,
128, 141, 192, 222, 231, 357, 358, 367,
391
Diyarbakır, 30, 50, 62, 125, 126, 200
Dois, XXXIV, XXXV, 17, 18, 29, 53, 60,
71, 73, 74, 77, 78, 144, 153, 160, 220,
236, 238, 241, 243, 247, 253, 262, 273,
280, 298, 303, 379
Dürretü'l-Esâk fî Müvâkkiti-Etrak, XXVI
Ebu Abdullah Muhammed b. Cüzeyye,
XXXIX
Ebu Abdullah Şihabeddin Yakut er-
Rumi el-Hamevi, XXVII
Ebu Bekr b. Abdullah b. Aybek ed-
Devadânî, XVIII
Ebu Şâme, XXV, XXVI, 11, 46, 68, 82,
91, 101, 108, 120, 321, 322, 356, 366,
378, 379
Ebu Yahya Zekeriya el-Ensari el-
Hazerci es-Şafi, XXXI
Ebu'l-Fidâ, XVI, XVIII, 108, 112, 353,
378, 379
el-Ahvadi, XXVII
el-Cezire, XV, 6, 30, 46, 50, 62, 125, 126,
128, 131
el-Ezmat el-İktisadiyye ve'l-Evbiye fî
Misr el-İslâmiyye, XXXIII
el-Ezmat el-İktisadiyye ve'l-Evbiye fî Misr
Asri Salâtinî'l-Memâlik, XXXII
Asri Salâtinî'l-Memâlik, XXXII
el-Hatib Nureddin Ali b. Muhammed el-
Hasan b. Ali Kastalanî, 197
el-Hitat, XXVII, 24, 43, 45
- 31, 36, 69, 107, 112, 135, 139, 204, 238,
XXIV, XXV, XXVII, XXIX, XXXI, 12,
Beyrut, XIII, XIV, XV, XVI, XIX, XXI,
Beştak, 210
Beni Keniz, 185
Bedâyi'ü'z-Zuhûr, XXV
Baybars el-Mansurî ed-Devadâr, XVII
322, 349, 358, 359, 364, 378, 379
181, 182, 183, 187, 191, 193, 194, 196,
151, 153, 155, 162, 163, 169, 170, 175,
Baybars el-Mansurî, XVII, 92, 149, 150,
Balansiya, XXVIII
383
142, 143, 145, 156, 225, 238, 240, 297,
Bağdat, XV, XXI, 27, 28, 47, 62, 67, 108,
Bab-i Züveyle, 171, 178
238, 240, 311
Baalbek, XIX, XXIII, 5, 136, 165, 189,
Ayzâb, XXVIII
329, 350, 359, 364, 377
193, 194, 195, 196, 243, 309, 322, 328,
175, 176, 178, 179, 186, 188, 191, 192,
164, 165, 166, 167, 168, 169, 173, 174,
144, 145, 147, 151, 153, 155, 160, 163,
Aynî, XXII, XXIV, 50, 67, 69, 92, 143,
364, 373, 381
247, 325, 337, 345, 349, 351, 359, 361,
67, 68, 70, 71, 96, 99, 219, 220, 225,
Avrupa, XXXII, XXXIV, 4, 13, 60, 61
Affe b. Ebi Nemi, 202
351, 359
Asya, 4, 12, 59, 60, 63, 69, 219, 224, 337,
283
Asvan, 33, 44, 73, 185, 199, 231, 247,
ve'l-İktisadî, XXXIII
Asri Salâtinî'l-Memâlik Tanhi lctimai
Asmunayn, 200
226, 240, 307, 367, 377, 387, 388
76, 107, 133, 135, 138, 143, 145, 225,
5, 7, 8, 27, 28, 30, 53, 59, 60, 62, 64, 68,
Anadolu, XXII, XXVIII, XXXIV, XXXV,
Amas, XXXI, 16, 240
Alaaddin Ali b. Hasan el-Mervanî, 208
Akdeniz, XXXIV, 61, 67, 68, 70, 325, 381
Akabe, 194
367, 381, 385
64, 67, 219, 227, 255, 337, 351, 359,
Afrika, 4, 9, 10, 12, 32, 33, 51, 58, 60, 63,

el-Iber fi Haber Men Gaber, XIX, 381
 el-Kāmil fi-Tarīh, XIV, XVII, 121
 El-Makrizī, XXIII, XXIV, XXVII
 XXVIII, XXIX, XXX, 16, 18, 20, 21,
 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 35, 36, 37, 38,
 39, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 50, 51, 52,
 67, 72, 73, 79, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88,
 89, 90, 91, 92, 93, 96, 97, 99, 101, 102,
 103, 104, 105, 107, 108, 111, 112, 113,
 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123,
 124, 126, 130, 131, 132, 139, 141, 142,
 144, 145, 147, 148, 150, 151, 152, 153,
 154, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164,
 165, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 175,
 176, 177, 178, 179, 180, 182, 184, 188,
 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 200,
 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209,
 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218,
 219, 220, 221, 222, 223, 225, 226, 227,
 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235,
 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243,
 244, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252,
 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260,
 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268,
 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 278,
 279, 280, 281, 282, 285, 286, 288, 289,
 290, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 298,
 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306,
 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314,
 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322,
 323, 324, 325, 327, 328, 329, 330, 331,
 333, 334, 335, 336, 338, 340, 342, 347,
 348, 349, 351, 352, 353, 354, 356, 357,
 358, 359, 360, 361, 362, 365, 366, 378,
 380
 el-Melik el-Müeyyed, XVI
 el-Muhāsar, XVI, XVIII, 112, 379
 El-Muhāsar fi Tarīh el-Beṣer, XVII
 el-Ōmerī, XII, XIII, 14, 24, 380
 Emir Argun, 203
 Emir Fahreddin Tanbūga, 184
 Emir Kosun, 210
 Emir Necmeddin, 185
 Emir Rükneddin Baybars el-Ġesnigir, 194
 Emir Taṣṣemur es-Sakī, 211
 Emir Ukūz Ḡadū'd-devānīn, 210
 Emir-i-Mecelis Seyfeddin Tarci, 207
 Emir-i-Silah Seyfeddin Kacilis, 207
 Emirü'l-aṣere, 179

Emirü'l-hamsin, 179
 Emirü'l-Mi'e, 179
 en-Nasir Muhammed, 161, 215, 216,
 217, 233, 253
 en-Nil ve'l-Müctema'ü'l-Misri fi Asri
 Selātinü'l-Memālik, XXXIII
 en-Nizāmü'n-Nakdiyyü'l-Memlūki,
 XXXIII
 en-Nücumü'z-Zāhire, XXV, 383
 Erbil, 200
 Emeniler, XVI
 er-Ravzateyn, XXV
 Eṣmum Tanah, 191
 et-Tarīf bi'l-Mustelaḥ es-Ṣerf, XIII
 Eyyubī, XII, XIII, XVI, 5, 8, 14, 29, 30,
 31, 34, 35, 80, 81, 95, 96, 97, 98, 100,
 107, 110, 111, 119, 121, 125, 128, 129,
 132, 133, 134, 135, 141, 145, 172, 321,
 325, 328, 334, 349, 363, 383
 Eyyubiler, XIV, XV, XVIII, XXV
 XXXIII, 1, 3, 5, 6, 8, 14, 15, 18, 34, 35,
 37, 44, 45, 46, 48, 50, 80, 81, 89, 91, 95,
 96, 97, 98, 100, 105, 106, 107, 122, 134,
 141, 150, 166, 194, 321, 324, 331, 335,
 338, 343, 345, 350, 355, 356, 367, 387
 ez-Zehēbi, XIX, XX, 143, 381
 Fas, XXIX
 Fas Sulṭani Emir Ebu Inan Fāris b.
 Ebi'l-Hasan, XXIX
 Fazlillah el-Ōmerī, XII, XIII, 14, 246
 Feda Ḡamīl Arīk, XXXIV, 53, 59
 Ferec, XXX, 25, 26, 27, 30, 31, 69, 75,
 85, 86, 87, 93, 99, 104, 105, 108, 112,
 113, 121, 133, 141, 142, 158, 159, 166,
 167, 169, 286, 303, 305, 308, 310, 312,
 319, 353, 358, 361, 367, 379
 Firāṭ, XIII, 14, 15, 45, 48, 113, 116, 133,
 173, 205, 206, 247, 269, 283, 284, 285,
 322, 326, 349, 359, 364, 403
 Fiḥṣin, XIV, XV, XXIII, 2, 5, 6, 7, 8, 15,
 26, 27, 35, 46, 47, 76, 108, 138, 153,
 163, 165, 240, 331, 386, 391, 392
 Fustat, XXVII, 17, 294, 309
 Ganim, XXXII, 18, 19, 22, 23, 26, 28, 42,
 45, 52, 60, 64, 67, 73, 77, 79, 85, 89, 90,
 91, 94, 95, 97, 99, 103, 113, 119, 121,
 132, 141, 152, 167, 173, 185, 187, 198,
 199, 203, 206, 213, 217, 223, 226, 228,
 229, 230, 232, 238, 253, 255, 257, 258,
 269, 275, 278, 281, 282, 288, 301, 302,

Ibn Hacer Askalanî, XXIV, XXX, XXXI, 23, 78, 79, 80, 133, 175, 179, 259, 269, 273, 298, 306, 382
 Ibn Iyas, XXV, 17, 18, 39, 52, 120, 124, 152, 154, 169, 179, 180, 185, 196, 197, 203, 212, 225, 232, 233, 234, 235, 238, 246, 247, 252, 255, 257, 258, 259, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 278, 279, 280, 281, 282, 286, 288, 290, 297, 305, 306, 308, 310, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 325, 351, 352, 353, 383
 Ibn Kestir, 46, 48, 51, 77, 79, 82, 108, 116, 119, 120, 127, 138, 139, 140, 142, 143, 203, 219, 239, 241, 243, 244, 253, 254, 255, 256, 328, 341, 350, 353, 361
 Ibn Memattî, XXVIII, 26, 41, 43, 44, 120, 383
 Ibn Tagribirdî, XXV, 17, 18, 20, 23, 24, 26, 87, 102, 103, 115, 116, 120, 124, 125, 128, 132, 135, 136, 139, 141, 142, 144, 145, 150, 151, 152, 153, 156, 160, 168, 169, 173, 180, 181, 194, 196, 197, 199, 200, 202, 207, 213, 214, 217, 220, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 246, 249, 253, 255, 257, 258, 266, 270, 276, 281, 282, 308, 309, 315, 336, 347, 352, 353, 360, 383
 Ibnû'l-Adim, XXVI, 31, 107, 135, 383
 Ibnû'l-Cevzî, XV, XXVI, 36, 40, 138, 139
 Ibnû'l-Esir, XIV
 Ibnû'l-Hacerû'l-Askalanî, XXXI
 Ibnû'l-Verdi, XVII, XVIII, XIX, XXXI
 68, 108, 124, 144, 145, 169, 200, 201, 203, 204, 206, 219, 224, 225, 226, 229, 231, 236, 238, 239, 240, 245, 340, 350, 351, 353, 378, 384
 İlhani, 108, 158, 159, 183, 189, 191
 İnbâû'l-Gumr bi'l-Ebnâû'l-Umr, XXIV, 201, 216, 225, 240
 İzzeddin Eydemir el-Hatîr, 197
 Justinian, 3
 Kahire, XIII, XVI, XVII, XVIII, XX, XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX, XXXI, XXXII, XXXIII, 10, 11, 12, 13, 17, 18, 20, 21, 24, 26, 31, 35, 37, 39, 42, 45, 47, 50, 53, 382

Gazan Han, 108, 183, 189
 Gazze, 26, 47, 154, 195, 209, 216, 238, 239, 240, 241, 254, 361
 Hagîl, XVI, XXI, 5, 8, 15, 27, 30, 31, 68, 69, 75, 107, 119, 124, 141, 147, 246, 345, 357, 358, 363, 366, 370, 386, 391
 Halep, XVIII, XIX, XXVI, XXVII, XXVIII, 5, 14, 15, 29, 46, 47, 108, 111, 127, 131, 132, 136, 137, 139, 142, 144, 146, 147, 158, 193, 216, 218, 238, 239, 240, 241, 243, 245, 247, 252, 254, 269, 270, 279, 286, 289, 306, 360, 367, 386, 391, 393
 Hama, XVI, XVIII, 5, 14, 29, 47, 121, 147, 158, 240, 243
 Hama prensliğine, XVI
 Hama Sultaniği, XVI
 Hamîd Zeynân Ganîm, XXXII
 Hammûd b. Muhammed b. Ali en-Nicdî, XXXIII
 Hicaz, XIII, XXVIII, XXXV, 6, 118, 122, 157, 160, 167, 168, 187, 194, 202, 215, 217, 238, 248, 249, 256, 276, 297, 316, 324, 349, 356, 358, 367, 380
 Hindistan, XXVIII, 4, 60, 61, 224, 240
 Hülagû, 183
 Hz. Ömer, XXXI, 16, 42, 76, 99
 İrak, XXVIII, XXX, 7, 8, 18, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 60, 62, 65, 67, 69, 125, 126, 127, 138, 143, 144, 145, 156, 157, 158, 166, 214, 216, 257, 269, 297, 367, 382
 İbn Asakir, XXV
 İbn Aybek ed-Devadar, XVIII, 36, 69, 92, 107, 108, 112, 117, 119, 120, 123, 124, 125, 144, 145, 161, 162, 169, 170, 172, 174, 176, 185, 191, 197, 206, 207, 322, 328, 334, 356, 357, 359, 366, 381
 İbn Battuta, XXVIII, XXIX, 10, 11, 12, 14, 39, 102, 220, 233, 239, 240, 241, 242, 338, 382, 384
 İbn Cübeyr, XXVIII, XXX, 10, 11, 382
 İbn Dokmak, XXVIII
 İbn Habîb, XXVI, 167, 169, 193, 200, 215, 218, 219, 221, 225, 232, 233, 238, 239, 244, 252, 254, 257, 353, 359, 360, 382

M. W. Finn, XXXIV, 67, 68
 Maarretu'n-Nu'man, XVIII
 Mardin, 200
 Mekke, XIX, XXVIII, 29, 77, 167, 194,
 202, 238, 247, 248, 250, 256, 276, 324
 Meik en-Nasir Nasiruddin b. Kalavun,
 189
 Meik Nasir, XVI
 Meik Salih, XVI, 140, 142, 145
 Meikku'l-Müeyyed Imadu'ddin Ismail
 Ebu'l-Fida, XVI
 Memlük, XII, XIII, XVI, XVII, XVIII,
 XXIII, XXV, XXVI, XXX, XXXII,
 XXXIII, 3, 6, 7, 8, 12, 14, 15, 34, 35,
 41, 44, 47, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86,
 89, 90, 96, 97, 98, 101, 102, 103, 105,
 106, 134, 142, 148, 151, 152, 154, 155,
 157, 160, 179, 180, 183, 186, 189, 199,
 204, 214, 215, 217, 219, 232, 239, 246,
 247, 248, 253, 273, 274, 277, 281, 286,
 299, 302, 303, 305, 307, 310, 312, 319,
 322, 323, 326, 328, 343, 345, 351, 353,
 359, 362, 363, 366, 377, 387
 Memlükler, XIV, XXII, XXV, XXVII,
 XXXII, 1, 5, 6, 7, 8, 14, 15, 18, 34, 35,
 37, 40, 45, 46, 48, 77, 82, 85, 88, 89, 96,
 97, 98, 99, 100, 105, 106, 130, 131, 134,
 135, 149, 150, 162, 179, 182, 183, 184,
 189, 199, 215, 220, 224, 228, 230, 266,
 271, 274, 277, 281, 293, 300, 303, 307,
 319, 321, 324, 331, 335, 336, 338, 343,
 345, 350, 355, 366, 367, 370, 385
 Meraga, 201
 Mesalik el-Ebsar fi Memalik el-Emsar,
 XII
 Meyyafarakin, 200
 Meyyafarakin, XIX
 Misir, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII,
 XVIII, XX, XXIII, XXIV, XXV, XXVI,
 XXVII, XXVIII, XXIX, XXX, XXXII,
 XXXIV, XXXV, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9,
 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22,
 23, 24, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 37,
 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50,
 51, 52, 58, 59, 60, 64, 67, 68, 73, 74, 76,
 78, 81, 83, 85, 89, 90, 91, 93, 95, 97, 98,
 100, 103, 104, 106, 107, 108, 110, 112,
 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120,
 121, 122, 124, 125, 127, 128, 129, 130,
 131, 132, 133, 135, 136, 137, 139, 140,

58, 60, 64, 68, 73, 75, 77, 83, 87, 93, 94,
 99, 107, 108, 111, 112, 114, 117, 119,
 120, 122, 124, 128, 129, 132, 145, 146,
 149, 150, 151, 152, 153, 157, 161, 162,
 163, 169, 170, 171, 173, 174, 176, 177,
 178, 180, 181, 183, 185, 186, 187, 188,
 189, 191, 192, 195, 196, 203, 206, 208,
 209, 211, 213, 214, 217, 218, 227, 229,
 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 238,
 240, 241, 242, 246, 247, 248, 250, 252,
 254, 257, 259, 260, 261, 262, 263, 264,
 265, 266, 267, 269, 271, 272, 273, 274,
 275, 276, 279, 280, 281, 282, 283, 284,
 285, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 293,
 294, 296, 298, 301, 302, 304, 306, 308,
 309, 310, 311, 312, 313, 315, 316, 318,
 322, 323, 324, 326, 327, 332, 333, 334,
 336, 339, 341, 346, 349, 350, 352, 353,
 356, 358, 360, 365, 367, 372, 377, 378,
 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386,
 387, 388, 392, 393, 403
 Kalkasandi, XIII, XIV, 24, 35, 37, 38, 40,
 41, 43, 44, 45, 104, 384
 Kara Veba, 4, 64, 219
 Kasim Abduh Kasim, XXXII, XXXIII,
 40, 42, 45, 60, 83, 89, 90, 91, 94, 95, 99,
 119, 122, 124, 152, 161, 185, 186, 187,
 198, 207, 213, 223, 226, 238, 249, 255,
 258, 269, 272, 286, 303, 323, 324, 325,
 326, 327, 328, 333, 334, 335, 338,
 339, 344, 347, 348, 352, 354, 359, 361,
 363, 365, 384
 Kenzü'd-Dürr ve Cami'u'l-Gurur,
 XVIII
 Kerek, 5, 15, 47, 154, 189, 209, 238, 241,
 281
 Ketboğa, 84, 160, 162, 170, 171, 176,
 179, 183, 187, 197, 322, 334, 341
 Kitab-ı Devanin, XXVIII
 Kitabu İğâsetü'l-Ümme bi-Keşfi'l-
 Gumme, XXIX, 380
 Kitabu'l-Muhhtasar fi Ahbâti'l-Beser,
 XVI
 Kitabu'l-Mevâiz ve'l-'İtibâr fi Zikr el-
 Hitat ve'l-'Asar, XXVII
 Kudüs, 15, 17, 26, 29, 30, 46, 47, 108,
 146, 153, 155, 164, 165, 166, 216, 218,
 238, 240, 241, 279, 331, 339, 343, 377
 Kûs, XXVIII, 182, 315, 367, 385
 Lâğin, XVI, 184, 187, 189, 207
 Lagin, XVI, 184, 187, 189, 207

275, 277, 278, 280, 284, 286, 287, 288,
290, 294, 297, 298, 300, 303, 304, 305,
306, 307, 308, 311, 312, 315, 316, 317,
319, 323, 325, 326, 328, 331, 332, 333,
334, 335, 337, 338, 339, 341, 343, 344,
346, 347, 351, 352, 354, 357, 359, 361,
371, 384, 385, 386, 391, 392, 393
Nüveyri, XV, XVI, 45, 48, 91, 100, 107,
108, 113, 114, 119, 123, 124, 125, 128,
130, 131, 132, 135, 139, 147, 150, 151,
152, 160, 161, 163, 164, 165, 167, 169,
173, 175, 189, 190, 191, 322, 349, 356,
357, 359, 366, 381
Osmanlı, XXXV, 4, 6, 7, 13, 50, 53, 61,
62, 71, 80, 97, 344, 346, 347, 364, 384,
385, 386
Ravza, 6, 35, 37, 39, 43, 44, 45, 128, 140,
149, 160, 187, 262, 278
Ravzateyn, XXV, 110, 121, 125, 128,
129, 130, 133, 134, 136, 137, 138, 141,
147, 379
Rihletü lbn Cübeyr, XXX, 382
Said, XIX, XXV, 11, 60, 112, 121, 151,
182, 192, 200, 203, 211, 216, 231, 240,
249, 253, 298, 312, 314, 315, 317, 320,
352, 362, 377, 380, 381, 382
Selahaddin Eyyubi, 5
Selahaddin, XXXIV, 30, 53, 377, 387
Selçuklular, XXXIV, 30, 53, 377, 387
Selçuklular Zamanında Anadolu'da
Veda Salgıları, XXXIV, 53, 377
Selehadin, XVI
Sevr İmgesi, 188
Sibt İbnü'l-Cevzi, XV
Silahdar Seyfeddin Mengli Boğa, 207
Silvan, XIX, 69, 200
Subhü'l-Aşâ fi Sinâ'atü'l-İnsâ, XIII
Sultan Adil Keitböğa, 184
Sultan Keitböğa, XVII, 48, 67, 83, 85, 92,
101, 104, 108, 130, 161, 162, 171, 178,
182, 187, 347, 349, 358, 364
Sultan Lagin, 187
Sultan Muhammed b. Kalavun, 92, 191
Sultan Nasir Muhammed b. Kalavun,
47, 92, 103, 194, 195, 199, 202, 203,
204, 207, 209, 212, 214, 215, 323
Sultan Nasir Nasireddin Muhammed b.
Kalavun, 193
Sultan Rükneddin Baybars el-Cesniği, 196

141, 142, 144, 145, 146, 149, 150, 152,
153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162,
166, 167, 168, 170, 175, 177, 179, 181,
182, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191,
193, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 203,
204, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 212,
213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 224,
227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 237,
238, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 249,
250, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258,
259, 264, 267, 268, 269, 271, 272, 273,
274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281,
282, 283, 284, 285, 286, 289, 290, 291,
293, 294, 298, 303, 305, 306, 309, 310,
311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 319,
320, 321, 322, 324, 326, 329, 330, 331,
335, 337, 338, 341, 342, 343, 346, 348,
349, 350, 351, 352, 354, 355, 356, 358,
359, 360, 361, 363, 364, 367, 368, 371,
385, 390, 391, 392, 393, 394, 403
Michael W. Doiz, XXXIII, XXXIV,
XXXV, 4, 18, 60, 61, 64, 68
Mir'atü'z-Zaman fi Tarhi'l-Ayân, XV
Möğol, 6, 7, 69, 84, 102, 106, 108, 145,
147, 148, 157, 183, 191, 200, 224, 341,
345, 358, 364, 366, 391, 392
Möğöllern, 6, 7, 8, 15, 67, 69, 72, 106,
108, 141, 143, 144, 145, 146, 183, 189,
190, 345
Mu'cemü'l-Büidân, XXVII
Muhammed Berekat el-Biyeli, XXXIII
Musul, 30, 62, 125, 126, 200
Nabius, XIX, 121, 164, 165, 279
Necmeddin Muhammed Hüseyin b. Ali
el-Es'ardi, 208
Nihayetü'l-Ereb, XV, XVI, 113, 381
Nihayetü'l-Ereb fi Fünü'nü'l-Edâb, XV,
381
Nii, XIII, XIV, XVIII, XXXIII, 1, 3, 6, 9,
10, 11, 12, 16, 18, 19, 21, 22, 24, 29, 32,
33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43,
44, 45, 48, 60, 64, 67, 83, 89, 90, 91, 93,
94, 95, 99, 110, 111, 113, 117, 120, 122,
125, 128, 129, 131, 132, 140, 149, 152,
153, 155, 156, 160, 161, 162, 168, 172,
175, 177, 182, 186, 187, 188, 192, 193,
194, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 202,
203, 205, 206, 207, 211, 213, 215, 216,
218, 226, 237, 238, 249, 252, 255, 257,
258, 259, 262, 263, 268, 269, 272, 273,

Şihabeddin Ebu'l-Abbas en-Nüveyrî, XV
 Şihabeddin el-Abbas Ahmed b. Abdullah el-Kalkaşandi, XIII
 Şöbek, 195, 209
 Takvimü'l-Büdan, XVII
 Tarh İbnü'l-Verdi, XVIII, XXXI
 Tanhu'l-İslâm, XIX
 Taştemur, 211
 Tezkiretü'n-Nebi, XXVI
 The Black Death in the Middle East, XXXIII, 60, 379
 The Plague and Its Effect, XXXII
 The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East, 1347-1894, XXXIV, 4, 379
 Trabius, 204, 243, 270
 Tuhtetu'l-Mülkiyye fi Devleti'l-Türkiyye, XVII, 378
 Tuhtetu'l-Nüzzar fi Garabid'i-Emsâr ve Acâib'i-Efsâr, XXIX
 Tuhtetu'l-Ragabîn fi Beyani Emrû'l-Tevâin, XXXI
 Türkistan, XXVIII
 Valancia, XXVIII
 Vezîniye, 178
 Yakut el-Hamevi, XXVII
 Yemen, XIII, XXVIII, 6, 29, 63, 65, 67, 118, 122, 160, 167, 168, 187, 238, 257, 349, 358, 367, 380
 Zakazik Üniversitesi, XXXII
 Zehbi, XIX, XX, 51, 113, 114, 121, 122, 164, 169, 191, 193, 200, 204, 225, 229, 238, 239, 350, 351, 353, 356, 357, 378
 Zekerîya el-Ensari, XXXI, 17, 18, 19, 26, 27, 80, 133, 231, 255, 273, 280, 389
 Zengîler, XXV
 Zeylû'r-Ravzateyn, XXV
 Zeyneddin Ebu Hafs Ömer b. el-Verdi, XVIII
 Ziya b. Hatib Beytû'l-Abaru's-Şamî, 210
 Ziyaeddin Yusuf b. Ebi Bekir b. Muhammed, 210
 Zübde'tü'l-Fikre fi Tanhi'l-Hicre, XVII, 378
 Zübde'tü'l-Halep Min Tanhi Halep, XXVI

Sultan Zâhir Berkük, XIII, XXX, 83, 85, 87, 93, 97, 99, 103, 104, 105, 277, 278, 282, 285, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 295, 296, 298, 299, 301, 302, 303, 305, 308, 309, 310, 323, 326, 340, 353, 361
 Sun'ye, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVIII, XX, XXIII, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXXIV, XXXV, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 35, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 59, 60, 62, 64, 65, 67, 68, 76, 78, 79, 81, 92, 97, 101, 102, 103, 106, 107, 108, 110, 113, 118, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 134, 136, 137, 138, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 163, 165, 166, 167, 181, 183, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 200, 203, 204, 205, 206, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 224, 232, 233, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 247, 249, 250, 252, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 269, 270, 276, 279, 283, 286, 287, 289, 297, 299, 306, 310, 311, 319, 323, 328, 329, 330, 331, 335, 337, 338, 341, 343, 345, 348, 349, 350, 351, 352, 355, 356, 358, 359, 360, 361, 363, 364, 367, 368, 385, 386, 390, 391, 392, 393, 394
 Şahabeddin b. Sungur el-Asker, 207
 Şahan Şah, XVI
 Şam, XIII, XV, XVI, XVIII, XIX, XX, XXV, XXVI, XXVIII, XXX, 5, 14, 15, 26, 29, 46, 47, 48, 50, 60, 72, 81, 84, 93, 99, 108, 114, 121, 127, 128, 131, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 142, 144, 145, 155, 158, 163, 164, 166, 183, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 204, 205, 209, 216, 217, 218, 221, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 254, 255, 256, 258, 259, 269, 270, 276, 279, 284, 289, 297, 307, 319, 323, 328, 335, 337, 338, 339, 341, 345, 352, 358, 360, 364, 365, 367, 377, 380, 381, 382, 391, 392
 Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehbi, XIX
 Şihabeddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Fazlillah el-Ömeni el-Katib el-Dimaşki, XII

ÖZGEÇMİŞ

1966 yılında Kahraman Maraş'ın Türkoğlu ilçesinde doğdu. İlk ve orta öğrenimini doğduğu şehirde tamamladıktan sonra 1987 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Bu tarihten itibaren 1993 yılına kadar Şanlı Urfa ve Kayseri illerinde tarih öğretmeni olarak görev yaptı. 1991-1994 yılları arasında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda yüksek lisansını tamamladı. 1993 yılında Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne Araştırma Görevlisi olarak atandı. 1994 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda doktora başladı. 1996 yılında Milli Eğitim Bakanlığı Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü'nün Mısır hükümetinden sağlamış olduğu dokuz aylık araştırma bursuyla gittiği bu ülkede Kahire Üniversitesinde ve çeşitli kütüphanelerde çalışmalarda bulundu. Halen Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesindeki görevine devam etmektedir. Evli ve iki çocuk babasıdır.